

X X X 1 *

BIBLIOTHECA INDICA ;

A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

No. 190.

तैत्तिरीय-ब्राह्मणं ।

कृष्णयजुर्वेदीयं ।

सायनाचार्यद्वत-वेदार्थप्रकाशाख्य-भाष्यसहितं ।

कतिपयपण्डितानां साहाय्यमवलम्ब्य

श्रीराजेन्द्रलाल-मित्रेण परिशोधितं ।

THE TAITTIRĪYA BRAHMAṆA

OF THE

BLACK YAJUR VEDA,

WITH THE

COMMENTARY OF SAYANĀCHĀRYA,

EDITED BY

RAJENDRALĀLA MITRA,

WITH THE ASSISTANCE OF SEVERAL LEARNED PAṆḌITAS.

FASCICULUS XIV.

~~~~~
CALCUTTA :

PRINTED BY C. B. LEWIS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

1862.

SECTION II.

Dark Constellations.—The Yama Nakshatras.

1-2.—Invocatory and oblativ Mantras, for offering an oblation to the 1st Yama Nakshatra, which is Anurádhá, ...	306
3-4.—Ditto the 2nd ditto, Jyesthá, ...	307
5-6.—Ditto the 3rd ditto, Múla, ...	308
7-8.—Ditto the 4th ditto, Púrváshádhá, ...	309
9-10.—Ditto the 5th ditto, Uttaráshádhá, ...	310
1-12.—Ditto the 6th ditto, Abhijit, ...	311
13-14.—Ditto the 7th ditto, S'ravaná, ...	311
15-16.—Ditto the 8th ditto, Dhanisthá, ...	312
17-18.—Ditto the 9th ditto, S'atasbishag, ...	313
19-20.—Ditto the 10th ditto, Púrva-bhádrapada, ...	314
21-22.—Ditto the 11th ditto, Uttara-bhádrapada, ...	315
23-24.—Ditto the 12th ditto, Revati, ...	316
25-26.—Ditto the 13th ditto, As'viní, ...	316
27-28.—Ditto the 14th ditto, Bharaní, ...	317
29-30.—Initial words of ditto, for Ámávásyá, ...	318

SECTION III.

*Invocatory and oblativ Mantras for Sacrifices to the Moon
(Chándramasa ishṭi) &c. &c.*

1-2.—Initial words of the invocatory and oblativ mantras for sacrifices to the moon (<i>Chándramasa ishṭi</i>), ...	318
3-4.—Invocatory and oblativ mantras for the Ahorátra (day and night) sacrifice, ...	319
5-6.—Ditto for sacrifice to the god of dawn, Ushá, ...	319
7-8.—Ditto for offering boiled rice (<i>charu</i>) to the constellations (<i>Nakshatras</i>), ...	320
9-10.—Initial words of ditto for offering ditto to Súrya, ...	321
11-12.—Ditto ditto to Aditya, ...	321
13-14.—Ditto ditto to Vishnu, ...	221
15-16.—Ditto ditto to Agni, according to a different Sákhá, ...	322
17-18.—Ditto ditto to Anumati, ditto, ...	322
19-20.—Ditto ditto for the final offering, Svishtakṛit in the aforesaid sacrifices, ...	322

SECTION IV.

Sacrifices to the Light Constellations.—Deva Nakshatras.

1-2-3.—Anecdote regarding the origin of the sacrifice to the first light constellation; its praise, and the mantras for its performance. The names of the seven constellations of Kirttiká are Ambá, Dulá, Nitatní, Bhrayantí, Meghayantí, Varshayantí, and Chupuniká, ...	322
4-5-6.—Ditto ditto in regard to the second Nakshatra, its praise and the mantra for its performance, ...	323
7.—Anecdote in praise of the third Nakshatra and the mantra for the offering of oblations to it, ...	325
8.—Ditto ditto, 4th Nakshatra, ...	326
9.—Ditto ditto, 5th ditto, ...	326
10.—Ditto ditto, 6th ditto, ...	327
11.—Ditto ditto, 7th ditto, ...	327
12.—Ditto ditto, 8th ditto, ...	328
13.—Ditto ditto, 9th ditto, ...	328
14.—Ditto ditto, 10th ditto, ...	328
15.—Ditto ditto, 11th ditto, ...	329
16.—Ditto ditto, 12th ditto, ...	329
17.—Ditto ditto, 13th ditto, ...	330
18.—Ditto ditto, 14th ditto, ...	330
19.—Ditto ditto, 15th ditto to the regent of the Full Moon Paurṇamásí. ...	330

SECTION V.

Sacrifices to the Dark Constellations.—Yama Nakshetras.

1.—Anecdote in praise of the 1st dark constellation and the mantra for offering oblations to it, ...	331
2.—Ditto ditto, 2nd ditto ditto, ...	332
3.—Ditto ditto, 3rd ditto ditto, ...	332
4.—Ditto ditto, 4th ditto ditto, ...	332
5.—Ditto ditto, 5th ditto ditto, ...	333
6.—Ditto ditto, 6th ditto ditto, ...	333
7.—Ditto ditto, 7th ditto ditto, ...	334

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
8.—Ditto ditto, 8th ditto ditto, ...	334
9.—Ditto ditto, 9th ditto ditto, ...	335
10.—Ditto ditto, 10th ditto ditto, ...	335
11.—Ditto ditto, 11th ditto ditto, ...	336
12.—Ditto ditto, 12th ditto ditto, ...	336
13.—Ditto ditto, 13th ditto ditto, ...	336
14.—Ditto ditto, 14th ditto ditto, ...	337
15.—On offering oblations to the regent of <i>Āmāvásyá</i> and the mantras for ditto, ...	337

SECTION VI.

Sacrifices (ishṭi) to Chandramá &c.

1.—Anecdote in praise of sacrifice to the moon (<i>Chándra- masa ishṭi</i>) for translation to its region, and becoming its rival, and the mantra for offering oblations to it, ..	338
2.—Ditto ditto to the regents of day and night (<i>Ahorátra</i>) to prevent the decay of life by time, and the mantra for offering oblations to them, ...	339
3.—Ditto ditto to <i>Ushá</i> (dawn) to be dear to equals and prosperous, and the mantra for offering oblations to it, ..	339
4.—Ditto ditto to the regents of the constellations (<i>Nakshatra devatá</i>) to be dear to equals, and the mantras for ditto, ...	340
5.—Ditto ditto to the sun for greatness among equals, ditto,	241
6.—Ditto sacrifice to the <i>Aditis</i> , to be renowned in this earth, ...	341
7.—Ditto to <i>Vishṇu</i> , ...	342

CHAPTER SECOND.

DARS'A YA'GA OR SACRIFICES MEET ON THE WANE OF THE MOON.

SECTION I.

Separation of the calf from the cow.

1.—Anecdote in praise of a branch of the <i>Palás'a</i> tree, ..	25
2.—Separation of the calf by the branch, ...	<i>ib.</i>

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
3.—The Palás'a leaf, typified with the Gáyatri,.. ..	25
4.—Merits of the Palás'a branch, ...	<i>ib.</i>
5.—Mantra for cutting the Palás'a branch, ...	26
6.—Praise of the mantra, ...	<i>ib.</i>
7.—Dedication of the calf to Váyu,.. ..	<i>ib.</i>
8.—Object of the mantra explained in another way, ...	<i>ib.</i>
9.—Concluding part of the mantra, ...	<i>ib.</i>
10.—Object of the word <i>savitri</i> in the first part of the mantra for the dedication of the calf, ...	<i>ib.</i>
11.—Concluding part of the mantra, ...	29
12.—Object of the word <i>Devabhága</i> in the mantra beginning with the word <i>Ápyáadhva</i> , ...	<i>ib.</i>
13.—Second part of that mantra, ...	<i>ib.</i>
14.—Object of the third part of ditto, ...	<i>ib.</i>
15.—Ditto fourth ditto, ...	<i>ib.</i>
16.—Mantra for preserving the sacrificial cattle from Rudra, a wicked Deva, ...	<i>ib.</i>
17.—Praise of the mantra, ...	27
18.—Object of addressing the calf to remain with the Yaja- mána, ...	<i>ib.</i>
19.—Placing of the Palás'a branch near the altar, ...	<i>ib.</i>
20.—Advantage of placing it on a high place, ...	<i>ib.</i>

SECTION II.

Collection of the Kus'a Grass.

1.—The instrument for cutting the grass to be made of the rib of a horse or a cow, ...	27
2.—Object of it, ...	<i>ib.</i>
3.—Mantra to be read on the instrument, ...	<i>ib.</i>
4.—The warming of the instrument on the fire, ...	<i>ib.</i>
5.—Mantra for collecting the grass, ...	28
6.—An alternative reading in the second part of the mantra, ...	<i>ib.</i>
7.—Meaning of the word <i>purastát</i> in the third part, ...	<i>ib.</i>
8.—Effect of using that word, ...	<i>ib.</i>
19.—Meaning of the word "ásada" in the fourth part of ditto, ...	<i>ib.</i>

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
4.—Warming of the milk pails, ...	30
5.—Purification of the pails by placing a string of grass on them,	31
6.—Object of the mantra beginning with the word <i>S'atadhárasí</i> ,	<i>ib.</i>
7.—String to be threefold, ...	<i>ib.</i>
8.—Object of it, ...	<i>ib.</i>
9.—Placing of the aforesaid Pulás'a branch on the pails, ...	<i>ib.</i>
10.—Obviation of evil consequent on the dropping of the milk,	<i>ib.</i>
11.—Oblation with the droppings to Náka fire, ...	<i>ib.</i>
12.—Object of the word <i>svahí</i> in the above mantra, ...	<i>ib.</i>
13.—Putting of milk in the purified pails, ...	32
14.—Silence enjoined when commencing to milk, ...	<i>ib.</i>
15.—Mode of holding the pail when milking, ...	<i>ib.</i>
16.—Question to the milker after milking, ...	<i>ib.</i>
17.—Reply thereto, ...	<i>ib.</i>
18.—Object of the reply, ...	<i>ib.</i>
19.—Another object, ...	<i>ib.</i>
20.—A different mantra for the purpose, ...	<i>ib.</i>
21.—Three repetitions of the mantra enjoined, ...	<i>ib.</i>
22.—Cattle to be milked in silence, ...	<i>ib.</i>
23.—Wooden pail not to be used in milking, ...	<i>ib.</i>
24.—The above rule modified, ...	<i>ib.</i>
25.—Sudras not to milk cattle, ...	33
26.—Prohibition to apply only to milk required for the Agnihotra ceremony, ...	<i>ib.</i>
27.—Washing of the milking pail, ...	<i>ib.</i>
28.—Object of the allusion to gain of wealth, ...	<i>ib.</i>
29.—Object of substituting the word <i>soma</i> for <i>dadhi</i> in the mantra, ...	<i>ib.</i>
30.—Object of drinking the <i>soma</i> represented by the mixture of milk, curds, &c.	<i>ib.</i>
31.—Vessel for covering the milk pail, ...	<i>ib.</i>
32.—A little water to remain in the covering vessel, ...	<i>ib.</i>
33.—Explanation of the mantra for covering the pail, ...	<i>ib.</i>
34.—Vishnu to be addressed in preserving milk, ...	34
35.—Like the aforesaid Kus'a grass the milk is not to be placed on bare earth, ...	34

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
16.—The meaning of the mantra for placing fire on the pans,	44
17.—The mode of lifting the heated pans after reading a four-footed Ṛig verse on each of them, ...	<i>ib.</i>

SECTION VIII.

Baking of the Rice Cake on the pans.

1.—Mantra for placing the rice meal on the baking pans explained, ...	44
2-3.—The object of mixing a little cold water with the meal,	<i>ib.</i>
4.—The mixing of a sufficiency of hot water with the meal,	45
5.—The meaning of the mantra for kneading the dough, . . .	<i>ib.</i>
6.—Object of the two mantras for touching the dough, . . .	<i>ib.</i>
7.—Explanation of the mantra for making balls of the dough,	<i>ib.</i>
8.—Ditto placing the same on the pans, ...	<i>ib.</i>
9.—Ditto ditto for flattening the balls on the pans, . . .	<i>ib.</i>
10.—The object of flattening the surface of the cakes with the hand moistened with water, ...	<i>ib.</i>
11.—Ditto of smoothing the surface of the flattened cakes, . . .	<i>ib.</i>
12.—Ditto of turning a bundle of burning <i>kus'a</i> grass round the cakes, ...	<i>ib.</i>
13.—The turning should be repeated three times, . . .	46
14.—Explanation of the mantra for turning round the burning grass, ...	<i>ib.</i>
15.—Explanation of certain words in the mantra for baking the cakes, ...	<i>ib.</i>
16.—Explanation of the exhortation to the Agnidhra to prevent the cakes from being overdone	46
17.—The cakes to be covered, ...	<i>ib.</i>
18.—The thing (ash) with which they are to be covered, . . .	<i>ib.</i>
19.—The ash to be removed by a brush of <i>dúrvá</i> grass, . . .	<i>ib.</i>
20.—The merit of knowing the above, ...	<i>ib.</i>
21.—Explanation of the mantra for removing the ashes, . . .	47
22.—The relation between the cakes and the ashes explained, ..	<i>ib.</i>
23-24.—Anecdote about the <i>Ārya Devas</i> to whom offerings are to be made with the washings of the baking-pans, . . .	<i>ib.</i>

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
3.—Meaning of the mantra for heating the butter on the Gárhapatya fire, ...	60
4.—Drawing of a line on the north of the fire to place the heated butter, ...	<i>ib.</i>
5.—Address to the butter, praying that it may suffice for all the oblations, ...	<i>ib.</i>
6.—Lifting (<i>utpavana</i>) of a little of the butter with two bits of <i>kúsa</i> grass, each a span long, ...	<i>ib.</i>
7.—The lifting to be repeated three times, ...	<i>ib.</i>
8.—Meaning of the three mantras for the lifting, ...	<i>ib.</i>
9.—The mantras to be of the Yajur Veda, ...	<i>ib.</i>
10.—Object of lifting three times, ...	<i>ib.</i>
11.—Lifting of a little water from the washing pot (<i>prokshani pítra</i>) with the aforesaid grass, ...	<i>ib.</i>
12.—The lifting to be accompanied with repetitions of both R̥g and Yajur mantras, ...	<i>ib.</i>
13.—Meaning of the mantra for taking <i>Sruva</i> and <i>Juhú</i> , ...	62

SECTION V.

On looking at and taking the clarified Butter.

1.—Anecdote on the subject of looking at the butter, ...	62
2.—Sprinkling of the butter on other articles of offering, ...	<i>ib.</i>
3.—The butter to be looked at with half closed eyes, ...	<i>ib.</i>
4.—Taking of the butter in the <i>sruva</i> spoon, ...	<i>ib.</i>
5.—Butter to be taken into the <i>Juhú</i> four times for every oblation, ...	<i>ib.</i>
6.—The quantity so taken should be greater than what is taken in the <i>Upabhrít</i> , which vessel is filled with butter eight times before every oblation, ...	63
7.—The <i>Juhú</i> compared to the four feet and four teats, and the <i>Upabhrít</i> to the eight half-hoofs, of the cow, ...	<i>ib.</i>
8.—The taking of the butter likened to a part of the Prayája ceremony, ...	<i>ib.</i>

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
24.—The mode of placing the vidhṛiti, ...	66
25.—Explanation of the mantra for placing the stone near the altar, ...	<i>ib.</i>
26.—Do. do. for placing the juhú, upabhṛit, &c., on the stone, ...	<i>ib.</i>
27.—Do. do. to be repeated while touching the juhú, &c., placed on the altar, ...	67

SECTION VII.

Offering of the first two sticks of wood (called Aghára) to the fire.

1.—Exhortation from the Adhvaryu to the Hotá, ...	67
2.—Twenty-one pieces of wood to be offered for overcoming enemies, ...	<i>ib.</i>
3.—Object of the twenty-one pieces of wood, ...	<i>ib.</i>
4.—Six pieces of wood to be offered to the six seasons, ...	<i>ib.</i>
5.—Fanning the fire with a kus'a broom, ...	68
6.—The fire to be fanned three times, ...	<i>ib.</i>
7.—Offering of the Aghára to be made with the s'ruva placed on the broom, ...	<i>ib.</i>
8.—Exhortation to Agnidhra to wipe the fire with the kus'a with which the fuel had been tied, ...	<i>ib.</i>
9.—Object of the word <i>tristri</i> in the above mantra, is to indicate that the sides of the altar are thrice to be wiped, ...	<i>ib.</i>
10.—Each side of the altar to be wiped thrice, ...	<i>ib.</i>
11.—One of the Agháras is to be offered sitting, the other standing, ...	<i>ib.</i>
12.—The advantage of knowing the above, ...	69
13.—Explanation of the first mantra for offering the second Aghára, ...	<i>ib.</i>
14.—Mantras for taking up separately the juhú and the upabhṛit, ...	<i>ib.</i>
15.—Mantra to be repeated when proceeding to the north near the Ahavaníya fire to obviate the evil of treading the fire of the Yajña-purusha, ...	<i>ib.</i>
16.—Object of the mantra to be addressed to the place of ceremony, ...	<i>ib.</i>

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
9.—Praise of the ceremony of holding and looking at the Idá, ...	72
10.—Query as to whether after the eating of the Idá the <i>puro- dása</i> rice cake should be laid on <i>kus'a</i> grass, ..	<i>ib.</i>
11.—Anecdote on the subject, ...	<i>ib.</i>
12.—The rice cake placed on the <i>kus'a</i> grass is to be divided into four parts, ...	73
13.—Praise of placing the rice-cake as above, ...	<i>ib.</i>
14.—Do. in another way, ...	<i>ib.</i>
15.—Do. of dividing it into four parts, ...	<i>ib.</i>
16.—Assignment of the four portions to the officiating priests, ..	<i>ib.</i>
17.—The assignment should be made successively, ...	<i>ib.</i>
18.—The mode in which the first share is to be handed to the Agnidhra, ...	<i>ib.</i>
19.—Do. 2nd do. to the Brahmá, ...	74
20.—A second share to be given to the Brahmá from the <i>Prakránta Píttra</i> , ...	<i>ib.</i>
21.—The mode in which the third share is to be given to the Hotá, ...	<i>ib.</i>
22.—Do. 4th do. to the Adhvaryu, ...	<i>ib.</i>
23.—Dakshiná to be given to the officiating priests, ...	<i>ib.</i>
24.—Exhortation to be addressed to the Agnidhra, ...	<i>ib.</i>
25-26.—Explanation of certain words in the exhortative mantras to be addressed to the Hotá, ...	<i>ib.</i>

SECTION IX.

Lifting of the Srug, &c.

1.—The placing of the <i>Juhú</i> and the <i>Upabhṛit</i> on the altar (Vedi,)	75
2.—The <i>Juhú</i> to be on the east, and the <i>Upabhṛit</i> on the west, of the altar, ...	<i>ib.</i>
3.—Explanation why the word <i>vájavatibhyám</i> in the mantra, is in the dual number, ...	<i>ib.</i>
4.—Do. of the mantra for touching the three sides of the altar with the <i>Juhú</i> , ...	<i>ib.</i>

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
5.—Touching of the Juhú, Upabhṛit and Dhruva with the bundle of <i>kus'a</i> grass called <i>prastara</i> , ...	75
6-7.—Meaning of the mantra for touching the Juhú with the top of the grass bundle, ...	<i>ib.</i>
8.—Meaning of the mantra for touching the Upabhṛit with the middle of the grass bundle, ...	<i>ib.</i>
9.—Do. the Dhruva with the root of the grass bundle, ..	<i>ib.</i>
10.—Meaning of the mantra for throwing into the <i>Āhavanīya</i> fire, the grass bundle and the branch with which the calf is kept away from the cow, ...	<i>ib.</i>
11.—Do. to be recited by the <i>Adhvaryu</i> when the grass bundle is thrown into the fire, ...	76
12.—Do. to be recited when touching the middle of the altar, ..	<i>ib.</i>
13 to 17.—Object of certain words in the mantra to be recited when striking the second side of the altar, ..	<i>ib.</i>
18.—Striking of the sides of the altar ordained, ...	<i>ib.</i>
19.—Oblation of the remnant of butter called <i>Samsrāva</i> to be offered with the Juhú, ...	<i>ib.</i>
20-21.—Explanation of the mantra for the above oblation, ..	77
22.—Do. of the mantra to be repeated when placing the Juhú and the Upabhṛit before the cart, ...	<i>ib.</i>
23.—Offering of the chaff, called <i>Phalīkaraṇa</i> , ...	<i>ib.</i>
24.—Anecdote in praise of throwing the grass bundle before the wife of the <i>Yajamāna</i> , ...	<i>ib.</i>
25.—Direct praise of do. identifying the grass broom with the beard of <i>Prajāpati</i> , ...	78
26.—The tie of the bundle to be loosened and the grass to be spread on the space between the <i>Gárhapatya</i> and the <i>Āhavanīya</i> fires, ...	<i>ib.</i>
27.—The mantra with which the ceremony is to be concluded, ..	<i>ib.</i>

SECTION X.

Mantras relating to the wife of the Yajamāna.

1-3.—Explanation of the mantra for untying the knot in the hem of the clothes of the husband and wife, ..	79

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
4.—Do. of the mantra to be repeated over a water vessel (<i>pūrnāpātra</i>) which is to be brought in by the wife, ..	79
5-6.—Praise of the metre of that mantra, ...	<i>ib.</i>
7.—The wife to hold on the palm of her hand the thong with which the hem of her cloth had been tied to that of her husband as also a little water from the water vessel, ..	80
8.—The vessel to be placed thereon, ...	<i>ib.</i>
9.—The wife to wash her face with a little water from the vessel, ...	<i>ib.</i>

SECTION XI.

Throwing away of the Palās'a wood called Upavesha.

1.—Advantage of throwing away the wood, ...	80
2.—Advantage of knowing the ceremony of throwing, ..	<i>ib.</i>
3.—The throwing should be done while repeating a mantra,	<i>ib.</i>
4.—The wood to be so buried in a place where sweepings of the house are thrown, as not to be visible, ..	<i>ib.</i>
5.—Praise of the wood as an instrument of imprecation, ..	<i>ib.</i>
6.—The imprecation to be effected by repeating the name of the enemy while striking the fire with the wood, ..	81
7.—Three imprecatory Ṛig verses for carrying the wood away from the house, ...	<i>ib.</i>
8.—The effect of the imprecation enhanced by a laudatory verse, ...	<i>ib.</i>
9.—Mantra to be repeated when throwing the wood into a hole dug for the purpose, ...	<i>ib.</i>
10.—The enemy to be borne in mind when striking the fire, carrying away the wood, and digging a hole for it, ..	<i>ib.</i>

CHAPTER FOURTH.

ON HUMAN SACRIFICES.*

SECTION I.

To Devas who claim to be of the castes of Bráhmaṇa, Kshatriya, &c., men of the Bráhmaṇa, Khastriya, and the like castes, are to be sacrificed, ...	346

SECTION II.

To those who claim pre-eminence in singing, dancing, &c., men of the Súta, Sáilusha, and the like castes, ditto, ..	347.

SECTION III.

To those who are the presiding divinities of labour, magic, &c., men of the potter, ironsmith, and the like castes, ditto, ..	348

SECTION IV.

To those who are the presiding divinities of (<i>abhimáni</i>) or delight in promiscuous intercourse (<i>sañghataka</i>), bastards and the like, ditto, ...	349

SECTION V.

To those who preside over rivers, desert places, &c., men of the Kaivarta (fishermen) Nisháda (hunters) and the like castes, ditto, ...	350

SECTION VI.

To those who delight in marring human exertion, &c., hunchbacks, dwarfs, and the like, ditto, ...	351

SECTION VII.

To those who preside over robbery, &c., thieves, scandal-mongers, and the like, ditto, ...	352

* Each section enumerates several different kinds of divinities and the human sacrifices most appropriate for them; the above Index gives only the first two items of each section.

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
SECTION XVI.	
To the presiding divinities of dice and of the Satya Yuga, &c., dice-players, those who frequent gambling halls, and the like, ditto, ...	360

SECTION XVII.

To the presiding divinities of land, fire, &c., men who move on crutches, those of the Chaṇḍála caste, and the like, ditto,	362

SECTION XVIII.

To the presiding divinities of speech, wind, &c., fat men, men of good wind, and the like, ditto, ...	362

SECTION XIX.

To the presiding divinities of ugliness, ambition, &c., tall men, short men, and the like, ditto, ...	363

CHAPTER FIFTH.

ISHṬI SACRIFICES.

SECTION I.

Mantra to be recited by the Hotá.

1.—Mantra to be recited by the Hotá when proceeding from the east to the west between the Ahavaníya and the Uttara fires, ...	87

SECTION II.

Sámidhení Mantras.

1 to 11.—Mantras to be repeated by the Hotá after reciting the <i>Vyáhríti</i> , thrice repeating the <i>hiñ</i> , and once slowly muttering the same, ...	88
12.—Substitute for the 11th mantra in the case of sacrificers of the Vasishṭha Gotra, ...	89

SECTION III.

Nivid and Pravara Mantras.

1.—Pravara mantra to be recited by the Hotá,..	..	89
2-8.—Nivid mantras, ditto,	..	<i>ib.</i>
9.—Explanations of the Aváhana mantras given in the Sañhitá,..	..	<i>ib.</i>

SECTION IV.

Mantra for taking up the Sruk.

1.—Mantra as above (the term <i>Sruk</i> includes the <i>Juhú</i> and the <i>Upabhṛit</i> vessels,)	..	89

SECTION V.

Prayája Mantras.

1 to 5.—Mantras as above,	..	90

SECTION VI.

Mantras for offering clarified butter, Ajya.

1.—Invocatory and oblativ mantras for the first offering to Agni,	..	90
2.—Ditto ditto to Soma,	..	91
3.—Ditto second ditto to Agni,	..	<i>ib.</i>
4.—Ditto ditto to Soma,	..	<i>ib.</i>

SECTION VII.

Mantras for offering the rice cake.

1.—Invocatory and oblativ mantra* for the first offering of the rice cake to Agni,	..	91
2.—Ditto ditto 2nd ditto ditto,	..	<i>ib.</i>
3.—Ditto ditto to Prajapati,	..	<i>ib.</i>
4.—Ditto ditto to Agni and Soma,..	..	<i>ib.</i>
5.—Ditto ditto to Indra,	..	92
6.—Ditto ditto for the <i>sínn jya</i> offering to Indra,	..	<i>ib.</i>
7.—Ditto ditto for the offering of the rice cake to Mahendra,		<i>ib.</i>

* In the mantras of this section the invocatory and oblativ parts are included in one mantra, the first half being invocatory, and the second oblativ.

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
8.—Invocatory mantra for the offering of the <i>svishṭakṛit</i> or final oblation to Agni, ...	<i>ib.</i>
9.—Nigada mantra for ditto ditto, ...	<i>ib.</i>
10.—Invocatory and oblativ ditto ditto, ...	93

SECTION VIII.

Preliminary to the Yajámána's eating the Iḍá or remnant of the offering.

1.—The Yajámána is to repeat the upánsu mantra, and then call for the Iḍá in a loud voice, ...	93

SECTION IX.

Mantra for a supplementary offering—Anuyāja.

1.—Mantra to be repeated by the Agnidhra when the supplementary wood is to be put on the fire, ...	94

SECTION X.

Mantra (Suktaváka) to be repeated by the Hotá when the addhvaryyu is about to throw the Darbha grass bundle into the fire.

1.—Mantra as above, ...	95

SECTION XI.

Mantra in honor of Sanju son of Bṛihaspati,—Sanjuváka mantra.

1.—Mantra as above, ...	97

SECTION XII.

Mantras for the offering of oblations to the Wives of the Gods, &c.

1.—Initial words of the invocatory and oblativ mantras for offerings to Soma, ...	97
2.—Ditto ditto to Tvashṭá, ...	<i>ib.</i>
3.—Invocatory mantra for offerings to the wives of the Gods, ...	<i>ib.</i>
4.—Oblativ ditto ditto, ...	<i>ib.</i>
5.—Invocatory ditto to Agni as the master of the house—Grihapati, ...	<i>ib.</i>
6.—Oblativ ditto ditto, ...	<i>ib.</i>

No. of Mantras.

Page

SECTION XIII.

Call for Idá for the wife of the Institutor of the sacrifice,

1.—Mantra as above,	..	..	..	97

CHAPTER SIXTH.

PA'SHUKA HOTRA.

SECTION I.

Purification of the Sacrificial Post to which the victim at a sacrifice is to be bound.

1.—Mantra to be repeated when painting the sacrificial post,				367
2-6.—Five mantras to be repeated when setting up the post,				368
7.—Mantra for tying a rope on the post,	..	..		370
8-9.—Two mantras to be repeated immediately after that operation,	..	..	..	31
10.—Mantra for dressing the post,	..	..	..	372

SECTION II.

Exhortative (praisha) mantras in connexion with the Prayája Sacrifice.

1.—Exhortation for offering an oblation to Samidhá the first prayája divinity,	..	..	..	373
2.—Do. to Tanunapát, the 2nd do.	..	..	..	374
3.—Do. to Narásañsa, the 3rd do. . .	..	..	..	375
4.—Do. to Idá, the 4th do.	..	..	..	<i>ib.</i>
5.—Do. to Varhi, the 5th do.	..	..	..	376
6.—Do. to Durá, the 6th do.	..	..	..	<i>ib.</i>
7.—Do. to Ushá and Naktá, the 7th do.	..	..	..	377
8.—Do. to Daivyá and Hotá, the 8th do.	..	..	..	<i>ib.</i>
9.—Do. to Idá, Sarasvatí and Bháratí, the 9th do.	..	..	..	378
10.—Do. to Tvashṭá, the 10th do. . .	..	..	..	<i>ib.</i>
11.—Do. to Vanaspati, the 11th do.	..	..	..	379
12.—Do. to Sváhá, or Agni, the 12th do.	..	..	..	<i>ib.</i>

SECTION VII.

Invocation to Agni with reference to the droppings of the oblations.

Invocation to Agni to drink the droppings of the clarified butter,	.. ..	399
2.—Ditto to Játavedá to do. from the offering of omentum,	.. ..	<i>ib.</i>
3.—Ditto to Pávaka to ditto,	.. ..	<i>ib.</i>
4.—Ditto to Santya, the munificent Agni, to ditto,	.. ..	400
5.—Ditto to Agni the luminous, &c., to ditto,	.. ..	<i>ib.</i>

SECTION VIII.

Puronuvákyá and Praisha mantras for the offering of omentum and rice cake.

1.—Invocatory mantra (puronuvákyá) for the offering of the Omentum of a goat to Indra and Agni, ...	401
2.—Exhortation (praisha) to human hotás to recite the obla- tive mantra (Yájyá), ...	<i>ib.</i>
3.—Invocatory mantra (puronuvákyá) for the offering of the rice cake, ...	402
4.—Exhortation (praisha) as above, ...	<i>ib.</i>
5.—Invocatory mantra (puronuvákyá) for the Svishtakṛita offering, ...	<i>ib.</i>
6.—Exhortation (praisha) as above, ...	403

SECTION IX.

Oblative, (Yájyá) mantras for the offering of omentum and rice cake.

1.—Oblative mantra (Yájyá) for the offering of the omen- tum, ...	403
2.—Ditto, ditto, rice cake, ...	<i>ib.</i>
3.—Ditto, Svt tṭi dishṭakṛita, ...	404

SECTION X.

Eulogistic mantras, called Manotá, addressed to Agni.

1-13.—Thirteen mantras as above, ...	405-411

CHAPTER SEVENTH.

EXPIATIONS FOR DEFECTS IN THE PERFORMANCE OF CEREMONIES.

SECTION I.

Expiations in connexion with the Dars'apáurnamása ceremony.

1.—Expiratory <i>homa</i> necessary in connexion with the Dars'a-páurnamása ceremony, when the same has to be performed while travelling, ...	428
2.—Expiation for the accidental burning out of the Anváhita fire, ...	430
3.—Ditto for the falling out of a piece of burning charcoal from the altar of the Áhita fire, ...	431
4.—Ditto for ditto from the place where the s'amyá instrument is kept, ...	432
5.—Ditto for the accidental drinking, by the calf, of the milk reserved in a cow for the performance of a ceremony,.. .. .	433
6.—Ditto ditto ditto, if the accident should happen at the evening ceremony, ...	434
7.—Ditto ditto, if the accident should happen both at the morning and evening ceremonies, ...	435
8.—Ditto for the accidental incapacity of the wife of the performer of the sacrifice, to join in the ceremony, owing to her being in her season, ...	436

SECTION II.

Expiations in connexion with the oblatory articles of the Agnihotra or fire sacrifice.

1.—Expiation for the boiling over of the milk ; the milk in such case is to be thrown on an ant-hill, and fresh milk procured for sacrifice, ...	439
2.—Ditto for the falling of insects into the milk when boiling ; the milk to be thrown away with a palás'a leaf in it, and fresh milk obtained for use, ...	440
3.—Ditto for rain drops falling into the milk, ...	441

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
6-8.—Three mantras to be muttered when the <i>Ahavanīya</i> fire is kindled, ...	453
9.—Mantra to be muttered while seated between the <i>Ahavanīya</i> and the <i>Gárhapatya</i> fires, ...	454
10-11.—Two ditto when establishing the <i>Gárhapatya</i> fire, ..	<i>ib.</i>
12.—One ditto ditto the <i>Dakshīna</i> fire, ...	455
13.—Ditto addressed to <i>Sabhyágni</i> or the fire that exists where dice are cast, ...	<i>ib.</i>
14.—Ditto ditto to <i>Ávasathīya</i> fire when seated at the <i>Ábasatha</i> , the place where a successful gambler takes his meal, ...	456
15.—Ditto to be muttered after addressing the five fires as above, ...	<i>ib.</i>
16.—Ditto to be recited when the institutor of the sacrifice and his wife taste the remnant of the oblation before offering the <i>kus'a</i> oblation, ...	<i>ib.</i>
17-20.—Four mantras to be repeated when engaging in a <i>vrata</i> or vow, ...	457
21.—One ditto when bringing a <i>palás'a</i> branch to separate the calf from the cow, ...	<i>ib.</i>
22-23.—Two ditto for putting fuel on the fire, ...	458
24.—One ditto to be repeated when applying the scythe to the <i>kus'a</i> grass, ...	459
25.—Ditto ditto when cutting the same, ...	<i>ib.</i>
26.—Ditto ditto when tying it in bundles, ...	460
27.—Ditto ditto when spreading the grass for offering the funeral cake to the manes (<i>pinda pitri Yajña</i>), ...	<i>ib.</i>
28-29.—Two ditto to be repeated over the <i>palás'a</i> branch before cutting it into two small bits, ...	<i>ib.</i>
30.—Ditto for cutting the same into two pieces, ...	461
31.—Ditto when putting the same on a stone, ...	<i>ib.</i>
32.—Ditto when preparing a broom of <i>kusá</i> grass, ...	462
33.—Ditto to be repeated on the rope to be used in tying the calf at the time of milking, ...	<i>ib.</i>
34.—Address to the boiler when it is to be placed on hot charcoal, ...	463

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
35.—Mantra to be repeated when cutting a peg, a span long, from the lower portion of the palás'a branch with which calves are kept away from their dams, ...	ib.
36.—Ditto to be muttered by the Ritvig and the institutor of the sacrifice, ...	464
37.—Ditto to be repeated when sprinkling water on the sacrificial vessels, ...	ib.
38.—Ditto ditto when the cattle are returning from their pasture, ...	465
39.—Ditto ditto when tying the calves, ...	ib.
40.—Ditto ditto when bringing the calf to the cow, ...	ib.
41.—Ditto ditto before the cow is milked, ...	ib.
42.—Ditto ditto when milking, ...	466
43.—Question of the Adhvaryyu to the party who brings the milk, ...	ib.
44.—His reply, ...	ib.
45.—Adhvaryyu's address to the cow, ...	467
46.—Mantra to be repeated when touching the milk, after it has received the remains of an Agnihotra sacrifice, for converting it into curds, ...	ib.
47.—Ditto ditto when covering the wooden vessel containing the leavened milk, ...	ib.
48.—Ditto ditto when throwing a chip of palás'a wood into the leavened milk, ...	468
49.—Ditto regarding the placing of the palás'a twigs (M. 28. 32) and the grass bundle on the flour at some known place, ...	ib.
50.—Ditto to be muttered in the evening on the burning coal spread on the altar, ...	ib.

SECTION V.

Mantras to be recited by the Yajámána in the Ishṭi rites—Continued.

1.—Mantra to be muttered when lying down to sleep either near the Ahavaníya or the Gárhapatya fire, ...	470
2.—Ditto ditto when the rice cake is to be removed from the fire, ...	471

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
3.—Mantra to be muttered in sanctifying the aforesaid cake,	471
4.—Ditto ditto when pouring <i>ghi</i> on the aforesaid cake, ...	472
5.—Ditto ditto when placing the cake on a plate, ...	<i>ib.</i>
6.—Ditto ditto when placing the plate on a side, ...	<i>ib.</i>
7.—Ditto ditto when fanning the cake, ...	<i>ib.</i>
8.—Ditto ditto when sprinkling <i>ghi</i> on the morning milking pot, ...	473
9.—Ditto ditto when smearing the baking pan with ghi, ...	<i>ib.</i>
10.—Address to the chief Hotá and the Adhvaryu, ...	<i>ib.</i>
11.—Mantra to be recited when dividing the clarified butter into parts, ...	475
12.—Ditto ditto when pouring the <i>ghi</i> a second time on the cake (pratyavagháraṇa), ...	<i>ib.</i>
13.—Ditto ditto when a fragment is broken off from the piece of rice cake intended to be tasted, ...	476
14.—Ditto ditto when a fragment of the <i>iḍá</i> cake is broken,...	<i>ib.</i>
15.—Ditto ditto for the eating the <i>Iḍá</i> , by the Yajamána and the four Ṛitvigs,...	477
16.—Ditto for touching the rice cake when placed on the <i>kús'a</i> grass, ...	<i>ib.</i>
17.—Ditto allotting the rice cake divided into four parts to the four quarters, ...	478
18.—Ditto for dipping the <i>kús'a</i> grass into the clarified butter, contained in the ladle, ...	479
19.—Ditto to be recited by the wife of the Yajamána while sitting to the right of the Gárhapatya fire, ...	<i>ib.</i>
20.—Ditto ditto when the Yajamána along with his wife offers an oblation, ...	480
21-24.—Four ditto, for offering a homa to the fire and wind of the human body (<i>Nárishṭa homa</i> ,) ...	<i>ib.</i>
25.—Mantra for the full moon ceremonial homa, ...	482
26.—Ditto new moon ditto, ...	483
27.—Ditto for spreading on the altar, the <i>kús'a</i> grass which has been used for the seat of the Hotá, ...	<i>ib.</i>

SECTION VI.

Mantras regarding the Ishṭi rites not given in the two preceding sections.

1.—Exhortation after milking a cow, ...	485
2.—Mantra for installing the Brahmá, ...	<i>ib.</i>
3.—Ditto to be recited by the Brahmá after installation, ...	<i>ib.</i>
4.—Ditto for the sanctification of the ashes held in the hands of the Agnidhra for removal, ...	486
5.—Ditto to be addressed to the altar before clearing it out, .	487
6.—Ditto ditto to the altar when it is to be got ready, ...	<i>ib.</i>
7.—Ditto to be recited on the collected <i>kús'a</i> grass, ...	488
8.—Mantra to be repeated on the <i>kús'a</i> grass ready to be spread on the altar, ...	<i>ib.</i>
9.—Ditto ditto when spreading it, ...	489
10.—Ditto ditto when forming the border of the altar with a part of the <i>kús'a</i> grass, ...	490
11.—Ditto ditto when putting crosswise the two stalks of grass called <i>vidhṛiti</i> , ...	<i>ib.</i>
12.—Ditto ditto when the placing of the <i>kús'a</i> grass on the altar is completed, ...	491
13.—Ditto when placing the oblation spoon (<i>juhú</i>) on the afore- said grass, ...	<i>ib.</i>
14.—Ditto ditto the cup called <i>Upabhṛit</i> , ...	492
15.—Ditto ditto the vessel called <i>Dhruvâ</i> , ...	<i>ib.</i>
16.—Mantra for placing the <i>sruva</i> spoon on the right of the <i>juhú</i> , ...	493
17.—Sanctification of the <i>sruva</i> spoon before being placed in its proper place, ...	<i>ib.</i>
18.—Ditto of the clarified butter pots, ...	<i>ib.</i>
19.—Mantra for touching the rice cake for Agni, ...	494
20.—Ditto ditto boiled milk after it is deposited in its proper place, ...	<i>ib.</i>
21.—Ditto ditto curdled milk, ditto ditto, ...	495
22.—Ditto for placing the grass bundle to the front or to the north of the <i>Dhruvâ</i> , ...	496

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
23.—Mantra for touching the several oblatory articles as arranged, ...	496
24.—Sanctification of the rice cake as placed for Indra and Agni, ...	497
25.—Mantra for rubbing the fire with the rope with which fuel is tied, ...	<i>ib.</i>
26.—Especial address for the share of the Agnidhra, ...	498
27.—Mantra for rubbing the body after eating the Idá cake,...	<i>ib.</i>
28.—Address to the fire (Agni) after offering the oblatory wood of the Anuyája, ...	<i>ib.</i>
29.—Mantra for touching the fire a second time before offering the Anuyája oblatory wood, ...	500
30.—Ditto for sanctifying the grass with which the fire has been touched, ...	<i>ib.</i>
31.—Ditto to be muttered after the spread <i>kús'a</i> grass is thrown into the fire, ...	<i>ib.</i>
32.—Ditto to be repeated in the performance of the Sañyuváka, ...	501
33.—Ditto ditto when throwing away the washings of the rice, ...	<i>ib.</i>
34.—Ditto ditto when throwing into the fire the pounded rice which sticks on the sides of the mortar, ...	502
35-40.—Six mantras to be addressed to the sun, ...	<i>ib.</i>
41.—Address to the Áhavaníya fire to be repeated after throwing fuel with the mantra beginning with <i>Samiddha Agni, &c.</i> , ...	504
42.—Mantra to be repeated when throwing away the <i>Upavesha</i> stick (a stick 12 fingers long) for a malevolent purpose, ...	505

SECTION VII.

Mantras for obviating defects in the ceremonial for the initiation of a neophyte (Dhikshá) in connexion with the Soma sacrifices.

1.—Address to the deities connected with the initiatory rites, ...	506
2.—Ditto to the dress to be put on at the initiatory rites, ...	507
3.—Mantra to be repeated on the final oblation, ...	508

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
4.—Mantra to be repeated when touching the four sides and the centre of the hide of the black antelope (an important article in the initiatory rites), ...	508
5.—Ditto to be recited when seated on the hide, ...	509
6.—Ditto to be addressed to the neophyte by the Adhvaryu, ...	510
7.—The neophyte's address to the <i>Āhavanīya</i> fire, ...	511
8-9.—Mantras for the installation of the <i>Āhavanīya</i> fire by the <i>Yajamāna</i> , ...	512
10.—Address to <i>Somakrayanī</i> , ...	513
11.—Mantra to be repeated at the seventh step, ...	<i>ib.</i>
12.—Address to <i>Tubrahmanya</i> to be repeated by the <i>Yajamāna</i> , ...	514
12.—Ditto to the altar for measuring it, ...	<i>ib.</i>
14.—Exhortation to the makers of the altar, ...	515
15.—Mantra for sanctifying the altar, ...	<i>ib.</i>
16.—Ditto for throwing away a brick-bat from the altar, ...	516
17.—Address to the sacrificial animal, ...	<i>ib.</i>

SECTION VIII.

Mantras for obviating accidents in regard to Sacrificial animals.

1.—Mantra to be repeated in offering the oblation for obviating the evil effect of a sacrificial animal crying at the time of sacrifice, ...	517
2.—A second mantra for the same, ...	518
3.—Mantra for offering an oblation to obviate the evil effects of the sacrificial animal sitting down at the time of sacrifice, ...	<i>ib.</i>
4.—Address to the animal so situated, ...	<i>ib.</i>
5.—Three mantras to be repeated, should the sacrificial animal shiver, tremble, or run away or die at the time of sacrifice, ...	519
6.—A common mantra for all the evils named above, ...	<i>ib.</i>
7.—Mantra for obviating the evil consequent on the death of the sacrificial animal before the sacrifice, ...	<i>ib.</i>

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
8.—Mantra for offering an oblation should the Soma that remains behind after the oblations with the graha and the chamasa vessels come in contact with such Soma as has not yet been used in oblation, ...	520
9.—Mantra for drinking the Soma, ...	<i>ib.</i>

SECTION IX.

Mantras relating to yeast or ferment, &c.

1.—Mantra to be repeated on the yeast for the Upáñsugraha,	522
2.—Mantra for purifying the pounding stone, ...	<i>ib.</i>
3.—Address to Pratiprasthátá to apply to the pounding stone at the midday sacrifice, ...	523
4.—Mantra for heating the ladle full of clarified butter and curds on the Ágnidhríya fire, ...	<i>ib.</i>
5.—Ditto for offering an oblation with the above, ...	524
6.—Ditto for eating the same, ...	<i>ib.</i>
7.—Two mantras to be repeated when touching the navel,...	525
8-11.—Four mantras for sanctifying the vessel called <i>soḍashí</i> ,	<i>ib.</i>
12.—Mantra for offering an oblation with the soḍashí vessel,	527
13.—Ditto for eating the remnant of the above oblation, ...	<i>ib.</i>
14.—Ditto to be repeated in offering an oblation when one is frightened either in an exposed place or in going out, ..	<i>ib.</i>
15.—Ditto ditto when going to bathe after the performance of a rite, ...	528
16-17.—The two last mantras for the offering of barley meal on return from the bath aforesaid, ...	<i>ib.</i>
18.—Mantra for the Yajamána when sitting near the altar, facing either the east or the north after performing a ceremony, ...	529
19-20.—Two mantras to be repeated by the Adhvaryyu when standing on a bundle of kus'a grass or on a fruit, ...	530

SECTION X.

Expiatory Mantras.

1.—Expiatory mantra for an accidental fall of the butter jar,	531
2.—Ditto for the fall of the omentum (vapá), or the butter when being offered, ...	532
3.—Ditto for placing the spilled oblation on the oblation spoon, ...	233
4.—Ditto with reference to the direction of the <i>Sútrakára</i> , <i>Yadyena mártvijyát</i> , &c.	<i>ib.</i>
5.—Ditto ditto when a baking pan is dropped, &c., ...	<i>ib.</i>
6.—Ditto for sanctifying the above by the institutor of the sacrifice, ...	534
7.—Ditto ditto for offering the expiatory oblation with reference to the 5th mantra, ...	535
8.—Mantra to be repeated when danger of disturbance is eminent: the whole of the oblatory articles should be placed in the <i>droṇakalas'a</i> , and offered at once, ...	<i>ib.</i>
9-11.—Three mantras for expiatory oblation necessary when one accidentally recites the <i>stotra</i> without first tasting the contents of the oblation spoon, ...	536
12.—Mantra to be repeated, should a washed spoon come in contact with an unwashed one, ...	537
13.—Ditto to be repeated, should any body eat the remnant of a ceremonial offering which has come in contact with rain water, ...	<i>ib.</i>
14.—Ditto to be repeated when drinking the sanctified soma liquor on which rain drops have accidentally fallen, ...	538

SECTION XI.

Expiatory mantras for irregularities in connexion with the new and full moon sacrifices.

1-28.—Expiatory mantras for the performance of the <i>Dars'a</i> and <i>Paurṇamása</i> ceremonies, ...	539

SECTION XII.

Mantras to be repeated by the Yajamāna in sanctifying twenty-one bundles of kus'a grass.

1-20.—Mantras to be repeated as above, ... 545

SECTION XIII.

Mantras for sprinkling curds or milk mixed with honey on the frying pan at the concluding ceremony—Avabhṛitha.

1-13.—Mantras for the above, ... 551-557

SECTION XIV.

Sprinkling, &c., at the Avabhṛitha.

- 1-3.—Mantras to be repeated by the Yajamāna, when sprinkling a handful of water on his own head after the avabhṛitha bath, ... 557
- 4-6.—Mantras for offering a homa by a R̥itvij who, after establishing a sacrificial (āhavanīya) fire at one place, enacts his part at another, ... 559
- 7.—Mantra for eating the remainder of the sacrificial butter, 560
- 8-10.—Mantras for offering oblations on the Dakṣhiṇa fire, ... *ib.*
- 11-13.—Mantras for pouring curds on kus'a grass spread on the east of the aforesaid fire, ... *ib.*
- 14.—Mantra to be repeated standing after the above operation, *ib.*
- 15.—Mantra to be used in offering the homa to the Gārhapatya fire on the twelfth day, ... *ib.*
- 16.—Ditto ditto to the Dakṣhiṇa fire, ... 561
- 17.—Ditto ditto to the Ahavanīya fire, ... *ib.*

EIGHTH BOOK.

ON THE OPERATIONS OF THE FIRST DAY OF THE ASVAMEDHA SACRIFICE.

SECTION I.

Preparations for the Asvamedha—the duties of the Yajamāna.

1.—Ordination that the Saṅgrahanī sacrifice should be performed on the full moon of Chaitra, ...	563
2.—The rope for tying the horse should be of either <i>kus'a</i> or <i>munja</i> grass, 12 or 13 cubits (aratni) long, each cubit being equal to 24 fingers' breadth,*	563
3.—The Nakshatra most appropriate for the beginning of the asvamedha (<i>chitrā</i>), ...	564
4.—The place fit for the sacrifice—a sacred spot where the gods may be worshipped, ...	<i>ib.</i>
5.—The mode of bringing the R̥itivijas, ...	<i>ib.</i>
6.—Shaving, ablution, and new dress necessary, ...	565

SECTION II.

The Sacred Rice.

1.—Four kinds of water necessary for the cooking, pluvial, puteal, lacustrine, and fluviate, ...	566
2.—The four quarters from which the waters are to be collected, ...	<i>ib.</i>
3.—The rice to be cooked with the above waters, ...	567
4.—The quantity of rice to be cooked—four <i>sarāva</i> or platters, ...	<i>ib.</i>
5.—Gold to be placed above and below the cooked rice; clarified butter to be liberally poured thereupon. The four officiating priests to eat the same; the gold to be presented to them as <i>dakshinī</i> , or honorarium, ...	<i>ib.</i>
6.—The <i>munja</i> or <i>kusa</i> rope with which the horse has to be tied should be steeped in the clarified butter which will remain after the priest have eaten the rice, ...	568

* The aratni measures from the point of the elbow to the tip of the little finger.

<i>No. of Mantras.</i>		<i>Page</i>
2.—Ditto from the south, facing the north,	... ..	587
3.—Ditto from the west, facing the east,	... ..	<i>ib.</i>
4.—Ditto from the north, facing the south,	... ..	588
5.—Ditto under the horse,	... ..	<i>ib.</i>
6.—Ditto above ditto,	... ..	<i>ib.</i>
7.—The object of the first half of the mantra, for subsequent sprinkling,	... ..	<i>ib.</i>
8.—Ditto latter half of ditto,	... ..	<i>ib.</i>
9.—Sprinkling of the horse praised by questions and answers,		589

SECTION VIII.

Oblations (Homas) with reference to the conduct and colour of the horse.

1.—Oblation (<i>homa</i>) with reference to the conduct (<i>charita</i>) of the horse,	... ..	590
2.—The object of the <i>homa</i> mantra explained,	... ..	<i>ib.</i>
3.—Discussion on the necessity of the <i>homa</i> ,	... ..	590
4.—The place and time of the above oblation,	... ..	591
5.—A difference of opinion on the subject,	... ..	592
6.—Farther ditto ditto,	... ..	<i>ib.</i>
7.—Oblation (<i>homa</i>) with reference to the colour (iron grey), of the horse especially noticed,	... ..	593
8.—An additional <i>homa</i> ordained,	... ..	<i>ib.</i>

SECTION IX.

Repeating the several epithets of the Horse over his ears, &c., and consecrating him.

1.—The objects of the first two epithets,	... ..	594
2.—Ditto of the third and fourth ditto,	... ..	<i>ib.</i>
3.—Ditto of the fifth ditto,	... ..	595
4.—The advantages of repeating the epithets,	... ..	<i>ib.</i>
5.—The object of the sixth, seventh, eighth and ninth epithets,	... ..	<i>ib.</i>
6.—Ditto of the tenth ditto,	... ..	<i>ib.</i>
7.—Ditto of the eleventh ditto,	... ..	596

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
(probably <i>Masuri—ercum hirsutum</i>) and the grains of <i>priangu—Panicum italicum,</i>	613
4.—The offering is to be formed by mixing the aforesaid ten articles, ...	614

SECTION XV.

Particulars regarding the aforesaid Homa.

1.—Anecdote shewing why the <i>homa</i> should be performed at night, ...	615
2.—Praise of the first article of the <i>homa</i> , ...	<i>ib.</i>
3.—The first offering should be made with the aforesaid first article, <i>viz.</i> , clarified butter, ...	<i>ib.</i>
4.—The <i>homa</i> to be then performed with the other articles,...	616
5.—The <i>anuvákas</i> that are to be recited in performing the <i>homa</i> , ...	<i>ib.</i>
6.—The object of performing the <i>homa</i> at night, ...	<i>ib.</i>
7.—A different mode of offering the rice <i>homa</i> , ...	<i>ib.</i>
8.—Two mantras of the first of the ten <i>Anuvákas</i> above allud- ed to, ...	617
9.—Two mantras of the last <i>Anuváka</i> , ...	<i>ib.</i>
10.—The last mantra, ...	<i>ib.</i>

SECTION XVI.

Explanation of the Mantras used in the above homa.

1.—Anecdote in praise of the mantras, ...	618
2.—Object of the first mantra, ...	<i>ib.</i>
3.—Object of the numerals in the first <i>Anuváka</i> , ...	<i>ib.</i>
4.—Praise of the succeeding numbers in the subsequent mantras, ...	619
5.—The oblations of the first <i>Anuváka</i> to be offered without enumeration, not so in other cases, ...	<i>ib.</i>
6.—Object of the first two mantras of the last <i>Anuváka</i> as given in the preceding section, ...	<i>ib.</i>
7.—Object of the third, fourth and fifth mantras, ...	<i>ib.</i>
8.—Ditto sixth ditto, ...	620

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
9.—Ditto seventh ditto, ...	620
10.—Ditto of the other numeral mantras, ...	<i>ib.</i>
11.—Ditto of the two concluding mantras, ...	621
12.—The time of offering oblations with certain specific mantras, ...	621

SECTION XVII.

*Explanation of certain mantras of the 7th Kāṇḍa of the Saṅhita,
relating to the rice homa.*

1.—Object of the Anuvāka called Asva, of the 1st Prapāthaka, ...	622
2.—Ditto ditto called Udrāva, ...	<i>ib.</i>
3.—Ditto ditto Pūrva Homa, ...	<i>ib.</i>
4.—The same more clearly explained according to a different Anuvāka, ...	623
5.—The object of the Purvadikshā mantras, ...	<i>ib.</i>
6.—Praise of the numerals of the Uttara anuvāka, ..	<i>ib.</i>
7.—Object of the Ritudikshā mantras, ...	624
8.—Object of the Uttara anuvāka, ...	<i>ib.</i>
9.—Ditto of the mantras of the 3rd Prapāthaka,* first of the Apti mantras, ...	<i>ib.</i>
10.—Ditto of the Paryāpti mantras, ...	<i>ib.</i>
11.—Ditto Abhū mantras, ...	<i>ib.</i>
12.—Ditto Anubhū mantras, ...	<i>ib.</i>
13.—Ditto Vaisvadeva mantras, ...	625
14.—Ditto Anga mantras, ...	<i>ib.</i>
15.—Ditto Rūpa mantras, ...	<i>ib.</i>
16.—Ditto Oshadhi mantras, ...	<i>ib.</i>
17.—Ditto Vanaspati mantras, ...	626
18.—Ditto of the 4th Prapāthaka.—Object of the Apavya mantras, ...	<i>ib.</i>
19.—Ditto of the two nameless concluding anuvākas, ...	<i>ib.</i>

* The second is omitted here, having been noticed in a preceding section.

SECTION XXIII.

How the other animals are to be arranged about the horse.

1.—Other animals to be included in the sacrifice, ..	645
2.—The horse, a polled ox and a Nilagáo to be tied to the post called <i>Agnishtha</i> , ...	<i>ib.</i>
3.—A black-necked goat to be tied to the forehead of the horse, and placed to the east side, ...	646
4.—A <i>Paushna</i> goat to be tied behind the above goat, ...	<i>ib.</i>
5.—An <i>Aindrápauشنا</i> goat to be tied on the top of the horse, ...	647
6.—Two black-necked goats to be tied to the two arms of the horse, ...	<i>ib.</i>
7.—Two goats having lots of hair on the thighs, <i>Lomasa-sathya</i> , to be tied to the thighs, ...	<i>ib.</i>
8.—Two goats having white backs to be tied to the two flanks of the horse, ...	648
9.—A goat with a white spotted belly to be tied under the horse, ...	<i>ib.</i>
10.—A white goat to be tied to the tail of the horse, ...	<i>ib.</i>

NINTH CHAPTER.

ON THE OPERATIONS OF THE SECOND AND THE THIRD DAYS OF THE HORSE SACRIFICE.

SECTION I.

How the wild and the domestic animals are to be dealt with.

1.—Anecdote on the object of sacrificing 18 animals, the total number of animals to be sacrificed 180, ...	650
2.—Praise of the number 18, ...	651
3.—Particular sacrificial posts for these sacrifices, ...	<i>ib.</i>
4.—In what number animals are to be slaughtered; nine at a time, ...	<i>ib.</i>
5.—How the wild animals are to be dealt with, ...	652

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
7.—Initial words of a mantra for placing a flag on the top of the car, ...	663
8.—Ditto ditto, on putting on the coat of mail and taking the bow, ...	<i>ib.</i>
9.—Addhvaryu to repeat certain mantras from the 7th Kāṇḍa, when the institutor of the sacrifice has drawn the car near to some water towards the north, ...	<i>ib.</i>
10.—A verse for making the horse smell some water, explained,	<i>ib.</i>
11.—Object of decorating the horse with jewels before yoking him to the car, ...	664
12.—Object of the use of the Vyáḥṛiti enjoined in the 7th Kāṇḍa,	<i>ib.</i>
13.—The Vyáḥṛiti described as wives, ...	665
14.—The jewels to be strung by the wives of the institutor of the sacrifice with a gold wire, ...	<i>ib.</i>
15.—The jewels enumerated, (a thousand), ...	<i>ib.</i>
16.—The wives to anoint the horse, ...	<i>ib.</i>
17.—Praise of the anointment,... ..	666
18.—When the horse is brought back after having been bathed subsequent to the above anointment, he is to have a little rice, the remnant of the rice homa, offered to him,... ..	667
19-20.—Mantra for offering the rice to the horse, and to make him smell it if he himself should not do so, ...	<i>ib.</i>
21.—Certain mantras of the 7th and the 5th Kāṇḍas to be repeated on the horse, ...	<i>ib.</i>
22.—Application of the <i>Prayāja-yájya</i> of the 5th Kāṇḍa, ...	668

SECTION V.

On the Recitation of the Brahmodya Samvād.

1.—The Brahmodya explained, ...	668
2.—The Brahmá to sit to the right of the Agniṣṭha post, ...	669
3.—The Hotá to sit to the north of the post, ...	<i>ib.</i>
4.—The Agniṣṭha post, a representative of the Hotá, ...	<i>ib.</i>
5.—The Hotá, seated to the north of the post to put the question, what sentient object existed before (<i>kiṅśvid</i>) ?	<i>ib.</i>

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
3.—The animals meet for the third day (cattle is described to be superior to goats, sheep and all wild animals,) ...	688
4.—The Deva to whom cattle are most appropriate, ...	<i>ib.</i>
5.—Animals to be slaughtered at the close of the third night ; nine white barren cows,...	<i>ib.</i>
6.—Animals to be slaughtered after the above ; two bullocks,	689
7.—Animals to be slaughtered after the above ; black spotted kids, partridges and white herons, in all eleven in number, ...	<i>ib.</i>
8.—Animals to be slaughtered for the gratification of the seasons, ...	<i>ib.</i>
9.—The sanctification of the above animals, ...	690

SECTION X.

On the Grahas called Mahimána.

1.—Anecdote of Prajapati having become a great giver of rice by offering an oblation to the Mahimána Grahas, at the horse sacrifice, ...	690
2.—The ordinance about the oblation to the Grahas, ...	691
3.—The merits of the oblation, ...	<i>ib.</i>

SECTION XI.

Offering homa with parts of the body of the slaughtered horse, and those called Svishtakṛit.

1.—The <i>S'aritra</i> homa described, ...	692
2.—The number of anuvákas relating to the subject (14) pointed out, ...	693
3.—Other anuvákas alluded to in the <i>Áranya-kánda</i> , ...	<i>ib.</i>
4.—Anecdote about the efficacy of the Svishtakṛit offerings, ...	<i>ib.</i>
5.—The first offering should be with the throat of the Nílgháo (Gomṛiga) ...	694
6.—The second offering should be with the hoofs of the horse, ...	<i>ib.</i>
7.—The third should be offered in a steel vessel, ...	695

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
6.—Offering on the northern altar, ...	722
7.—The advantage of knowing the above, ...	<i>ib.</i>
8.—Praise of Agni and Aditya,—the fruits of the As'vamedha,	723
9.—Ditto in another way, ...	<i>ib.</i>
10.—Ditto ditto, ...	<i>ib.</i>

SECTION XXII.

The sacrifice of a bull at the As'vamedha.

1.—Anecdote of Prajapati becoming a horse, ...	724
2.—The horse praised, ...	<i>ib.</i>
3.—The knowledge of the above praised, ...	725
4.—The horse praised again, ...	<i>ib.</i>
5.—Advantage of knowing it praised, ...	<i>ib.</i>
6.—Ditto of the horse sacrifice, and that of knowing it, ...	<i>ib.</i>
7.—The horse praised in another way, ...	<i>ib.</i>
8.—The performance of the ceremony praised, ...	726
9.—At the commencement of the horse sacrifice on the full moon of Vaisakha, a piebald polled ox to be sacrificed,	<i>ib.</i>
10.—The advantage of performing the sacrifice, and of knowing it, ...	<i>ib.</i>

SECTION XXIII.

On meditating on the different members of the horse.

1.—Advantage of meditating for a day and night on the hair on the flanks of the horse, ...	727
2.—Ditto of meditating on the four feet of the horse, ...	728
3.—Ditto of meditating on the rolling on the ground of the horse when tired, ...	<i>ib.</i>

TENTH BOOK.

SĀVITRA—CHAYANA OR COLLECTION OF FIRE FOR THE ADORATION OF THE SUN.

SECTION I.

Placing of bricks on the altar.

- 1.—Nine concentric circles to be drawn on the northern altar round a central pivot, and fifteen golden bricks to

No. of Mantras. *Page*

SECTION III.

Invitation to the Adhvaryus.

1.—An invitation to the Adhvaryus, ... 736

SECTION IV.

Invitation to the Yajamāna.

1.—Invitation, &c., ... 738

SECTION V.

Praise of the fire by the Hotā.

1.—The mantra to be recited by the Hotā, on sitting near the fire and facing it towards the east, ... 741

SECTION VI.

The anointing of the face of the Yajamāna with clarified butter.

1.—Mantra to be repeated when anointing the face with the ghi that remains in the spoon after offering oblations with the *S'atarudra* and other mantras, ... 742

SECTION VII.

Offerings after the anointment.

1.—Mantras for offering twenty-one oblations after anointing the face with ghi (S. VI.), ... 743

SECTION VIII.

Offerings to Mrityu (Death).

1. - Mantra for taking on a piece of Udumbara wood, flesh meat for Mrityu, ... 744
 2.—Do. for making the offering to Mrityu, ... 745
 3.—Do. for eating the remnant of the offering, ... 745
 4.—Do. to be repeated after eating the meat to promote longevity, ... *ib.*

SECTION IX.

The philosophy of the Sāvitra Agni explained.

1.—Anecdote in praise of Agni, ... 749

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
2.—Difference of opinion as to whether one or two mantras should be repeated to expiate the sin attendant on the sacrifice, ...	749
3.—The two mantras above alluded to, ...	750
4 to 6.—Anecdote explaining the philosophy of the Sívitrágnichayana,—a ceremony which may be all accomplished by meditation, ...	<i>ib.</i>
7.—Punishment for discussing the subject, ...	753
8.—The days and nights of the waxing described in the 1st, and the 3rd mantras of the first section identified with the Sávitrágni, ...	<i>ib.</i>
9.—Ditto do. of the wane described in the 5th and the 7th mantras, do. do., ...	754
10.—The object of above-named four mantras, ...	<i>ib.</i>
11.—The muhurtas of the waxing of the moon named in the 2nd and the 4th mantras, and those of the wane named in the 4th, 6th and 8th mantras to be identified with do.	<i>ib.</i>
12.—The twelve waxings alluded to in the 9th, the twelve wanes of the 10th, and the thirteen months of the 11th mantras to be identified, &c.	<i>ib.</i>
13.—The sands alluded to in the 12th mantra of the first section to be identified, &c., ...	755
14.—The ceremonies (kratus) and the seasons of the 14th, and the years of the 15th to be identified, &c., ...	<i>ib.</i>
15.—The minor muhurtas of the 13th to be &c., ...	<i>ib.</i>
16.—Anecdote describing the rewards due to a knowledge of the Sávitrágni, ...	<i>ib.</i>
17.—The fruit of knowing the Sávitrágni, ...	756
18.—Anecdote to explain fully the fruits of the knowledge, ...	<i>ib.</i>
19.—The fruits which the knowledge secures to him who studies it, ...	<i>ib.</i>
20.—Anecdote firmly to establish the facts above stated, ...	757
21.—Moral deduceable from the anecdote, ...	758
22.—A Rîg verse quoted in support of the above, ...	<i>ib.</i>

<i>No. of Mantras.</i>		<i>Page</i>
23.—The substance of the verse explained, ...	...	759
24.—The real object of the knowledge pointed out, ...	...	760
25.—The reward of knowing it, ...	...	<i>ib.</i>

SECTION X.

Advantages of knowing the different mantras of the Sávitrágni.

1.—The advantage of knowing the Sávitrágni as honey, ...	...	761
2.—The disadvantage of not knowing it, ...	...	762
3.—The advantage of knowing the subject of the four mantras about the names of days and nights, ...	...	<i>ib.</i>
4.—Do. of the 2nd, 4th, 6th, and 8th do., ...	...	763
5.—Do. of the 9th, 10th, and 11th do., ...	...	<i>ib.</i>
6.—Do. of the 12th, 14th and 15th do., ...	...	<i>ib.</i>
7.—Do. of the 13th do., ...	...	764
8.—Praise of knowing the whole, ...	...	<i>ib.</i>

SECTION XI.

The advantages of knowing and the disadvantages of not knowing the purport of the Sávitrágni.

1.—The two kinds of men, those who know and those who do not, defined, ...	...	764
2.—The two classes further described, ...	...	<i>ib.</i>
3.—Of the two, the intelligent attains the highest reward, ...	...	766
4.—The unintelligent does not get the full reward, ...	...	<i>ib.</i>
5.—The intelligent receives the full reward, ..	..	767
6.—An anecdote on the subject, ...	..	768
7.—The reward which, according to the anecdote Bharadvája, obtained will be due to others, ...	...	769
8.—Higher rewards not available by any other ceremony, ...	...	<i>ib.</i>
9.—All the gods are worshipped through this ceremony, ..	..	770
10.—Praise with reference to the origin of the word Sávitra, ...	...	<i>ib.</i>

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
6.—Two kinds of celestial regions defined, those above the sun, and those under it,...	794
7.—Those who collect and those who adore the Náchiketa fire, ascend the higher of the two classes of regions, ...	<i>ib.</i>
8.—The advantage of living in this upper region of Brahma,...	795

SECTION VIII.

Anecdote from the Kaṭha Upanishad on the advantage of knowing and of collecting the Náchiketa fire.

1.—Question of Nachiketá to his father, ...	795
2.—His father's reply, ..	796
3.—A supernatural voice addresses Nachiketá, ...	797
4.—The advice of that voice to Nachiketá, ...	<i>ib.</i>
5.—Nachiketá goes to Yama and his conversation with him,...	798
6.—Yama offers him three blessings, ...	<i>ib.</i>
7.—The first blessing, ...	799
8.—Second ditto, ..	<i>ib.</i>
9.—The advantage of collecting and also of knowing the Náchiketa fire, ...	799
10.—The third blessing, ...	800
11.—Anecdote of Prajapati on the advantage of giving Dakshipá, ...	<i>ib.</i>
12.—Ditto of Maharshi on ditto, ...	802

SECTION IX.

Method of collecting the Náchiketa fire.

1.—The altar (northern or southern) on which the fire is to be collected, ...	803
2.—The advantage of collecting it, ...	804
3.—Ditto ditto, ...	<i>ib.</i>
4.—A mode of performing the Náchiketa rite for the attainment of animals, ...	805
5.—Ditto for becoming chief, great, &c. ...	806
6.—Ditto for becoming chief only, ...	807
7.—Ditto for attaining Svarga, ...	<i>ib.</i>
8.—Ditto for attaining vigour, fame and glory, ..	808

<i>No. of Mantras.</i>		<i>Page</i>
9.—Ditto for attaining confidence of others, &c., ...	...	808
10.—Ditto for the attainment of all the blessings, ...	...	809

SECTION X.

Praise of Náchiketa rite.

1.—Praise of the bricks, ...	...	810
2.—Praise of collecting the fire and of knowing it, ...	...	<i>ib.</i>
3.—The Náchiketa fire to be meditated upon as the year, ...	...	811
4.—Another way of meditating upon the fire as the year, ...	...	812

TWELFTH BOOK.

CHA'TUR-HOTRA AND VAISVASRIJ CEREMONIES.

SECTION I.

Divahs'yeni and Apádyá rites, (Ishtis) being parts of one form of the Chátur-hotra ceremonies.

1.—The initial words of the invocatory and oblatory mantras of the Divahs'yeni rites, ...	...	813

SECTION II.

The Divahs'yeni rites described.

1.—Anecdote of Prajápáti trying to obtain heaven for the Devas, shewing the advantages of Divahs'yeni rites, ...	...	815
2-3—Anecdote continued. The first Ishtí described, ...	...	816
4.—Ditto, the second Ishtí described, ...	...	818
5.—Ditto, the third ditto, ...	...	<i>ib.</i>
6.—Ditto, the fourth ditto, ...	...	819
7.—Ditto, the fifth ditto, ...	...	820
8.—Ditto, the sixth ditto, ...	...	821
9.—Ditto, the seventh ditto, ...	...	<i>ib.</i>
10.—Ditto, all the Ishtis described together, ...	...	822

यत्ते नक्षत्रं मृगशीर्षमस्ति । पियः राजन् पियतमं
 पियाणां । तस्मै ते सोम हविषा विधेम । शन्नरधि द्वि-
 पदे शं चतुष्पदे । आर्द्रया रुद्रः प्रथमा नरति । श्रेष्ठो
 देवानां पतिरघ्नियानां । नक्षत्रमस्य हविषा विधेम ।
 मानः पूजाः रीरिषन्मैति वीरान् । हेतीरुद्रस्य परिणो
 वणक्तु । आर्द्रानक्षत्रं जुषताः हविर्नः ॥ ३ ॥

पुमुञ्चमानो दुरितानि विश्वा । अपाद्यशः सन्नुद-
 तामरातिं । पुनर्नो देव्यदिति स्पृणोतु । पुनर्वसू नः पु-
 नरेता यज्ञं । पुनर्नो देवाश्चभियन्तु सर्व्वे । पुनः पुन-
 र्धो हविषा यजामः । एवानदेव्यदितिरनर्वा । विश्वस्व
 भर्ची जगतः प्रतिष्ठा । पुनर्वसू हविषा वर्द्धयन्ती । पित्रं
 देवानामप्येतु पायः ॥ ४ ॥

वृहस्पतिः प्रथमं जायमानः । तिष्यन्नक्षत्रमभि स-
 म्भूव । श्रेष्ठो देवानां पृतनासु जिष्णुः । दिशो नु सर्वा
 अभयन्नोश्स्तु । तिष्यः पुरस्तादुत मध्यतो नः । वृह-
 स्पतिर्नः परिपातु पश्चात् । बाधेतां द्वेषोश्चभयं कृणुतां ।
 सुवीर्य्यस्य पतयः स्याम । इदः सर्पेभ्यो हविरस्तु जुष्टं ।
 आश्रेषा येषामनुयन्ति चेतः ॥ ५ ॥

ये अन्तरिक्षं पृथिवीं क्षियन्ति । ते नः सर्पासो हव-

अनु० २ ॥
अनु० २ ॥

द्वितीयोऽनुवाकः ।

नवो नवो भवति जायमानो यमादित्या अशु-
मांष्यायन्ति । ये विरूपे समनसा संव्ययन्ती । समानं
तन्तुं परित्तातनाते । विभू पृभू अनुभू विश्वतो हुवे । ते
नो नक्षत्रे हवमागमेतं । वयं देवी ब्रह्मणा संविदानाः ।
सुरलासे देववीतिं दधानाः । अहोरात्रे हविषा व-
र्धयन्तः । अतिपाश्चानमतिमुक्त्या गमेम । प्रत्युव दृश्या-
यती ॥ १ ॥

व्युच्छन्ती दुहिता दिवः । अपो मही वृशुते चक्षुषा ।
तमोज्योतिष्करोति सूनरी । उदुक्षियाः सचते सूर्यः ।
सचा उद्यं नक्षत्रमर्चिमत् । तवेदुषो व्युषि सूर्यस्य च ।
संभक्तेन गमेन हि । तं नो नक्षत्रमर्चिमत् । भानुम-
तेन उचरत् । उपयन्नमिहागमत् ॥ २ ॥

प्र नक्षत्राय देवाय । इन्द्रायन्दुः हवामहे । स नः
सवितात्सुवत्सनिं । पुष्टिदां वीरवत्तमं । उदुत्यं चिचं ।
अदितिर्न उरुध्यतु महीमूषु मातरं । इदं विष्णुः प्रत-

द्विष्णुः । अग्निर्मूर्धा भुवः । अनु नोद्यानुमतिरन्विदनु-
मते त्वं । इव्यवाहृस्विष्टं ॥ ३ ॥

आयत्यगमस्विष्टं ॥ अनु० ३ ॥

चतुर्थोऽनुवाकः ।

अग्निर्वा अकामयत् । अन्नादो देवानां स्यामिति ।
स एतमग्रये कृत्तिकाभ्यः पुरोडाशमष्टाकपालं निरव-
पत् । ततो वै सोऽन्नादो देवानामभवत् । अग्निर्वै देवा-
नामन्नादः । यथा ह वा अग्निर्देवानामन्नादः । एव
ह वा एष मनुष्याणां भवति । य एतेन इविषा यजते ।
य उचैनदेवं वेद । सोऽव जुहोति । अग्रये स्वाहा कृत्ति-
काभ्यः स्वाहा । अम्बायै स्वाहा दुलायै स्वाहा । नितत्यै
स्वाहा अयन्त्यै स्वाहा । मेघयन्त्यै स्वाहा वर्षयन्त्यै
स्वाहा । चुपुणीकायै स्वाहेति ॥ १ ॥

पुजापतिः पुजा अस्तुजत । ता अस्मात् सृष्टाः परा-
चीरायन् । तासां रोहिणीमभ्यध्यायत् । सोऽकाम-
यत् । उपमावर्त्तत । समेनया गच्छेयेति । स एतं पुजा-
पतये रोहिण्यै चरुं निरवपत् । ततो वै सा तमुपाव-
र्त्तत । समेनया गच्छत । उपह्वारणं पियमावर्त्तते ।

भ्यां चरुं निरवपत् । ततो वा इयमोषधीभिर्वनस्पति-
भिः प्राजायत । प्राजायते ह वै पुत्रया पशुभिः । यएतेन
हविषा यजते । यउचैनदेवं वेद । सोऽच जुहोति ।
अदित्यै स्वाहा पुनर्वसुभ्यां स्वाहा । भूत्यै स्वाहा प्रजात्यै
स्वाहेति ॥ ५ ॥

वृहस्पतिर्वा अकामयत् । ब्रह्मवर्चसी स्यामिति । स
एतं वृहस्पतये तिष्याय नैवारं चरुं पर्यसि निरवपत् ।
ततो वै स ब्रह्मवर्चस्यभवत् । ब्रह्मवर्चसी ह वै भवति ।
यएतेन हविषा यजते । यउचैनदेवं वेद । सोऽच जु-
होति । वृहस्पतये स्वाहा तिष्याय स्वाहा । ब्रह्मवर्च-
साय स्वाहेति ॥ ६ ॥

देवासुराः संयत्ता आसन् । ते देवाः सर्पेभ्य आग्ने-
षाभ्य आर्ज्ये करुभं निरवपन् । तानेताभिरेव देवता-
भिरुपानयन् । एताभिर्ह वै देवताभिर्हिषन्तं धाट्क-
मुपनयति । यएतेन हविषा यजते । यउचैनदेवं वेद ।
सोऽच जुहोति । सर्पेभ्यः स्वाहाग्नेषाभ्यः स्वाहा । दंद्-
शूकेभ्यः स्वाहेति ॥ ७ ॥

पितरो वा अकामयन्त । पितृलोकञ्च भुजामिति । त-
एतं पितृभ्यो मघाभ्यः पुरोडाशः षट्कपालं निरव-

वा॒अ॒द॒धत । स॒वि॒ता॒भ॒वत् । अ॒ह्वा॒ वा॒अ॒स्मै॒ म॒नु॒ष्या॒द॒धते ।
 स॒वि॒ता॒ स॒मा॒ना॒नां॑ भ॒वति । य॒ए॒तेन॑ ह॒विषा॒ य॒ज॒ते ।
 य॒उ॒चैन॑दे॒वं वे॒द । सोऽ॒च जु॒होति॑ । स॒वि॒त्रे॒ स्वाहा॒ ह॒-
 स्ता॒य॒ स्वाहा॑ । द॒द॒ते॒ स्वाहा॑ पृ॒ण॒ते॒ स्वाहा॑ । पु॒य॒च्छ॒ते॒
 स्वाहा॑ प्र॒ति॒पृ॒भ॒ण॒ते॒ स्वाहेति॑ ॥ ११ ॥

त्वष्टा॑ वा॒अ॒काम॑यत । चि॒चं॑ पु॒जां वि॒न्दे॒येति॑ । स॒ए॒तं
 त्वष्ट्रे॑ चि॒त्रायै॑ पु॒रो॒डाश॑म॒ष्टाक॑पा॒सं नि॒र॒व॒पत् । ततो॑ वै
 स चि॒चं पु॒जां वि॒न्दत॑ । चि॒चः॑ ह॒ वै पु॒जां वि॒न्दते॑ । य॒-
 ए॒तेन॑ ह॒विषा॒ य॒ज॒ते । य॒उ॒चैन॑दे॒वं वे॒द । सोऽ॒च जु॒हो-
 ति॑ । त्वष्ट्रे॑ स्वाहा॑ चि॒त्रायै॑ स्वाहा॑ । चै॒त्राय॑ स्वाहा॑ पु॒-
 जायै॑ स्वाहेति॑ ॥ १२ ॥

वा॒यु॒र्वा अ॒काम॑यत । का॒म॒चा॒र॒मेषु॑ लो॒केषु॑भि॒ज॒ये-
 य॒मिति॑ । स॒ए॒तद्वा॒यवे॒ नि॒ध्वायै॑ गृ॒ध्वै दु॒ग्धं प॒यो नि॒र॒व॒-
 पत् । ततो॑ वै स॒का॒म॒चा॒र॒मेषु॑ लो॒केषु॑भ्य॒ज॒यत् । का॒म॒-
 चा॒रः॑ ह॒ वा॒एषु॑ लो॒केषु॑भि॒ज॒यति॑ । य॒ए॒तेन॑ ह॒विषा॒ य॒-
 ज॒ते । य॒उ॒चैन॑दे॒वं वे॒द । सोऽ॒च जु॒होति॑ । वा॒यवे॑ स्वाहा॑
 नि॒ध्वायै॑ स्वाहा॑ । का॒म॒चा॒राय॑ स्वाहा॑भि॒जि॒ष्यै॑ स्वाहे-
 ति॑ ॥ १३ ॥

इन्द्रा॑ग्नी वा॒अ॒काम॑येतां । अ॒थं दे॒वाना॑म॒भि॒ज॒ये॒वे-

ति। तावेतमिन्द्राग्निभ्यां विशाखाभ्यां पुरोडाशमेका-
दशकपालं निर्वपतां। ततो वै तौ अथैवं देवानामभ्य-
जयतां। अथैवं हवै समानानामभिजयति। यएतेन
हविषा यजते। यउचैनदेवं वेद। सोऽच जुहोति। इ-
न्द्राग्निभ्यां स्वाहा विशाखाभ्यां स्वाहा। अथैवाय
स्वाहाभिजित्यै स्वाहेति ॥ १४ ॥

अथैतत् पौर्षमास्या आज्यं निर्वपति। कामो वै पौ-
र्षमासी। कामआज्यं। कामेनैव कामं समर्हयति।
क्षिप्रमेनं सकाम उपनमति। येन कामेन यजते।
सोऽच जुहोति। पौर्षमास्यै स्वाहा कामाय स्वाहा गत्यै
स्वाहेति ॥ १५ ॥*

अनु० ४ ॥

पञ्चमोऽनुवाकः ।

मिचो वाअकामयत। मिचधेयमेषु लोकेष्वभिजये-

* D पुस्तके निम्नस्थः पाठो वर्तते ।

अग्निः पञ्चदश पूजापतिः षोडश सोम एकादश
रुद्रो दशशक्कादश वृहस्पतिर्दश देवासुरानव पितर-
एकादशार्यमा भगो दश सविता चतुर्दश त्वष्टा वायु-
रिन्द्राग्नी दशाथैतत् पौर्षमास्या अष्टौ ॥ पञ्चदश ॥ १५ ॥

यमिति । स एतं मिचायामूराधेभ्यश्चरुं निरवपत् । ततो वै स मिचधेयमेषु लोकेष्वभ्यजयत् । मिचधेयं ह वा एषु लोकेष्वभिजयति । य एतेन हविषा यजते । य उचैनदेवं वेद । सोऽच जुहोति । मिचाय स्वाहानुराधेभ्यः स्वाहा । मिचधेयाय स्वाहाभिजित्यै स्वाहेति ॥ १ ॥

इन्द्रो वाञ्छकामयत । ज्यैष्ठ्यं देवानामभिजयेयमिति । स एतमिन्द्राय ज्यैष्ठ्यायै पुरोडाशमेकादशकपालं निरवपन्महाब्रौहीणां । ततो वै स ज्यैष्ठ्यं देवानामभ्यजयत् । ज्यैष्ठ्यं ह वै समानानामभिजयति । य एतेन हविषा यजते । य उचैनदेवं वेद । सोऽच जुहोति । इन्द्राय स्वाहा ज्यैष्ठ्यायै स्वाहा । ज्यैष्ठ्याय स्वाहाभिजित्यै स्वाहेति ॥ २ ॥

पुजापतिर्वाञ्छकामयत । मूलं पुजां विन्देयेति । स एतं पुजापतये मूलाय चरुं निरवपत् । ततो वै स मूलं पुजामविन्दत । मूलं ह वै पुजां विन्दते । य एतेन हविषा यजते । य उचैनदेवं वेद । सोऽच जुहोति । पुजापतये स्वाहा मूलाय स्वाहा । पुजायै स्वहेति ॥ ३ ॥

आपो वाञ्छकामयन्त । समुद्रं काममभिजयेमेति । ता एतमज्ञौऽषाढाभ्यश्चरुं निरवपन् । ततो वै ताः स-

रोडाशं चिकपालं निरवपत् । ततो वै स पुण्यः श्लोक-
मशृणुत् । नैनं पापी कीर्तिरायच्छत् । पुण्यः ह वै
श्लोकः शृणुते । नैनं पापी कीर्तिरागच्छति । य एतेन
हविषा यजते । यउचैनदेवं वेद । सोऽव जुहोति ।
विष्णवे स्वाहा आणायै स्वाहा । श्लोकाय स्वाहा
श्रुताय स्वाहेति ॥ ७ ॥

वसवो वा अकामयन्त । अग्रं देवतानां परीयामेति ।
त एतं वसुभ्यः अविष्ठाभ्यः पुरोडाशमष्टाकपालं निर-
वपन् । ततो वै तेऽग्रं देवतानां पर्यायन् । अग्रः ह वै
समानानां पर्येति । य एतेन हविषा यजते । यउचैन-
देवं वेद । सोऽव जुहोति । वसुभ्यः स्वाहा अविष्ठाभ्यः
स्वाहा । अग्राय स्वाहा परीत्यै स्वाहेति ॥ ८ ॥

इन्द्रो वा अकामयत् । हृढोऽशिशिलः स्यामिति । स-
एतं वरुणाय शतभिषजे भेषजेभ्यः पुरोडाशं दशक-
पालं निरवपत् कृष्णानां ब्रीह्नीणाम् । ततो वै स हृढो
ऽशिशिलोऽभवत् । हृढो ह वा अशिशिलो भवति । य ए-
तेन हविषा यजते । यउचैनदेवं वेद । सोऽव जुहोति ।
वरुणाय स्वाहा शतभिषजे स्वाहा । भेषजेभ्यः स्वाहे-
ति ॥ ९ ॥

भामित्याह इवीश्वि निर्वपति गत्यै चत्वारि च ॥

अनु० ४ ॥

पञ्चमोऽनुवाकः ।

इन्द्रो वृचमहन् । सोऽपः । अभ्यं म्रियत । तासां य-
मोयं यन्नियः सदेवमासीत् । तदपोदकामत् । ते
दभी अभवन् । यहर्भरप उत्पुनाति । या एव मेघ्या य-
न्नियाः सदेवा आपः । ताभिरेवैना उत्पुनाति । हा-
भ्यामुत्पुनाति ॥ १ ॥

द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठित्यै । देवो वः सवितोत्पुना-
त्वित्याह । सवितृप्रसूत एवैना उत्पुनाति । अष्टिद्रेख
पवित्रेखेत्याह । असौ वा आदित्योऽष्टिद्रं पवित्रम् । ते-
नैवैना उत्पुनाति । वसोः सूर्यस्य रश्मिभिरित्याह ।
प्राणा वा आपः । प्राणा वसवः । प्राणा रश्मयः ॥ २ ॥

प्राणैरेव प्राणान्तसम्पृणक्ति । सावित्रियर्चा । सवितृ-
प्रसूतं मे कर्मासदिति । सवितृप्रसूतमेवास्य कर्म भ-
वति । पच्छो मायत्रिया चिष्ममृद्वत्वाय । आपो देवी-
रग्रे पुवो अग्रे गुव इत्याह । रूपमेवासांमेतन्महिमानं
वाचष्टे । अग्र इमं यज्ञं नयताग्रे यज्ञपतिमित्याह ।
अग्र एव यज्ञं नयन्ति । अग्रे यज्ञपतिम् ॥ ३ ॥

यावदेका देवता कामयते यावदेका । तावदाहु-
 तिः प्रथते । न हि तदस्ति । यत्तावदेव स्यात् । याव-
 ज्जुहोति । प्राणाय त्वापानाय त्वेत्याह । प्राणानेव य-
 जमाने दधाति । दीर्घामनुप्रसितिमायुषेधामित्याह ।
 आयुरेवास्मिन् दधाति । अन्तरिक्षादिव वा एतानि
 प्रस्कन्दन्ति ॥ यानि दृषदः । देवो वः सविता हिरण्य-
 पाणिः प्रतिगृह्णात्वित्याह प्रतिष्ठित्यै । हविषोऽस्कन्दा-
 य । असंवपन्ती पिः प्राणानि कुरुतादित्याह मेध्यत्वा-
 य ॥ ४ ॥

निलायत विधत्यै वीर्येण स्कन्दन्ति चत्वारि च ॥
 अनु० ६ ॥

सप्तमोऽनुवाकः ।

धृष्टिरसि ब्रह्म यच्छेत्याह धृत्यै । अपामेऽग्नि मा मादं
 जहि निष्कृव्यादःसेधा देवयजं वहेत्याह । यएवामा-
 कृव्यात् । तमपहृत्य । मेध्येऽग्नौ कपालमुपदधाति । नि-
 र्दग्धः रक्षो निर्दग्धा अरातय इत्याह । रक्षाःस्येव
 निर्दहति । अग्निवत्युपदधाति । अस्मिन्नेव लोके ज्यो-
 तिर्धत्ते । अङ्गारमधिवर्त्तयति ॥ १ ॥

अन्तरिक्ष एव ज्योतिर्धत्ते । आदित्यमेवामुष्मिँल्लोके
ज्योतिर्धत्ते । ज्योतिष्मन्तोऽस्मा इमे लोका भवन्ति । य-
एवं वेद । भ्रुवमसि पृथिवीं दृष्ट्वेत्याह । पृथिवीमेवै-
तेन दृष्ट्विति । ध्रुवमस्यन्तरिक्षं दृष्ट्वेत्याह । अन्तरिक्ष-
मेवैतेन दृष्ट्विति । धरुणमसि दिवं दृष्ट्वेत्याह । दिव-
मेवैतेन दृष्ट्विति ॥ २ ॥

धर्मासि दिशो दृष्ट्वेत्याह । दिश एवैतेन दृष्ट्विति ।
इमानेवैतैर्लोकान् दृष्ट्विति । दृष्ट्वन्तोऽस्मा इमे लोकाः
पृजया पशुभिः । य एवं वेद । चीर्यग्रे कपालान्युपद-
धाति । चय इमे लोकाः । एषां लोकानामाद्यै । एक-
सग्रे कपालमुपदधाति । एकं वा अग्रे कपालं पुरुषस्य
सम्भवति ॥ ३ ॥

अथ द्वे । अथ चीणि । अथ चत्वारि । अथाष्टौ ।
तस्माद्दृष्टाकपालं पुरुषस्य शिरः । यदेवं कपालान्युप-
दधाति । यज्ञो वै पृजापतिः । यज्ञमेव पृजापतिः स-
त्करोति । आत्मानमेव तत्सत्करोति । तत् सत्कृत-
मात्मानम् ॥ ४ ॥

अमुष्मिँल्लोकेनुपरैति । यद्दृष्टावुपदधाति । गाय-
त्रिया तत्सम्मितम् । यन्नव । चिद्वृता तत् । यहश् । वि-

राजा तत् । यदेकादश । चिष्टुभा तत् । यद्वादश ॥ ५ ॥
 जगत्या तत् । छन्दःसम्मितानि स उपदधत्कपा-
 लानि । इमान् लोकाननु पूर्वं दिशो विधृत्यै दृष्ट्विति ।
 अथायुः प्राणान् पुजां पशून् यजमाने दधाति । स
 जातानस्मा अभितो बहुलान् करोति । चितः स्थेत्याह ।
 यथा यजुरेवैतत् । भृगूणामङ्गिरसां तपसा तप्यध्वमि-
 त्याह । देवतानामेवैनानि तपसा तपति । तानि ततः
 सस्थिते ॥ यानि घर्मे कपालान्युपचिन्वन्ति वेधस
 इति चतुष्पदयर्षी विमुञ्चति । चतुष्पादः पशवः । पशु-
 ष्वेवोपरिष्ठात् प्रतितिष्ठति ॥ ६ ॥

वर्त्तयति दिवमेवैतेन दृष्ट्विति सम्भवति सस्कृत-
 मात्मानं द्वादश सस्थिते चीणि च ॥ अनु० ७ ॥

अष्टमोऽनुवाकः ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवइत्याह प्रसूत्यै । अश्विनो-
 र्बाहुभ्यामित्याह । अश्विनौ हि देवानामध्वर्यु आस्तामा
 पूष्णोहस्ताभ्यामित्याह यत्यै । संवपामीत्याह । यथा
 देवतमेवनानि संवपति । समापो अङ्गिरग्मत समोष-
 धयो रसेनेत्याह । आपो वा ओषधीर्जिग्बन्ति । ओष-

सूर्याभिनिमुक्तः कुनखिनि । कुनखी श्यावदति ।
 श्यावदन्नग्रदिधिषौ । अग्रदिधिषुः परिवित्ते । परिवि-
 त्तो वीरहणि । वीरहा ब्रह्महणि । तद्ब्रह्महणं नात्यच-
 वत । अन्तर्वेदि निनयत्यवरुध्यै । उल्मुकेनाभियत्ताति
 शृतत्वाय । शृतकामा इव हि देवाः ॥ १२ ॥

अन्याजिन्वन्त्यनुविस्तृत्यैवमाहाशान्त आह गुप्तै
 छन् ब्रह्माब्रवीद् द्वितीयमभ्यपातयत् सूर्याभिनिमुक्ते
 देवाः ॥ अनु० ८ ॥

नवमोऽनुवाकः ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति स्फ्यमादत्ते प्रसृत्यै ।
 अश्विनौर्बाहुभ्यामित्याह । अश्विनौ हि देवानामध्वर्यु
 आस्ताम् । पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह यत्यै । आदद् इन्द्रस्य
 बाहुरसि दक्षिण इत्याह । इन्द्रियमेव यजमाने दधा-
 ति । सहस्रधृष्टिः शततेजा इत्याह । रूपमेवास्यै तन्म-
 हिमानं व्याचष्टे । वायुरसि तिग्मतेजा इत्याह । तेजो
 वै वायुः ॥ १ ॥

तेज एवास्मिन् दधाति । विषाद्वै नामासुर आसीत् ।
 सौऽबिभेत् । यज्ञेन मा देवा अभिभविष्यन्तीति । स
 पृथिवोमभ्यवमीत् । सा मेध्याभवत् । अथो यदिन्द्रो

प्राञ्चौ वेद्यः सावुक्तयति । आहवनीयस्य परिगृहीत्वै । पृतीची ओशी । गार्हपत्यस्य परिगृहीत्वै । अथैमियुनत्वाय । उहन्ति । यदेवास्या अमेध्यम् । तदपहन्ति । उहन्ति । तस्मादोषधयः पराभवन्ति ॥ ९ ॥

मूर्खं छिनत्ति । धातृव्यस्यैव मूर्खं छिनत्ति । मूर्खं वा अतिष्ठद्रक्षाः स्थनूपिपते । यद्वस्तेन छिन्द्यात् । कुन्दिनीः पूजाः स्युः । स्थेनं छिनत्ति । वज्रो वै स्थः । वज्रैस्त्वैव ब्रह्मद्रक्षाः स्थपहन्ति । पितृदेवत्यातिखाता । इयतीं खनति ॥ १० ॥

पूजापतिना यज्ञमुखेन सम्मिताम् । वेदिर्देवेभ्योऽनिशायत । तां चतुरङ्गुलेऽन्वविन्दन् । तस्माच्चतुरङ्गुलं सेया । चतुरङ्गुलं खनति । चतुरङ्गुले द्योषधयः प्रतिष्ठन्ति । आ प्रतिष्ठायै खनति । यजमानमेव प्रतिष्ठां गमयति । दक्षिणतो वर्षीयसीं करोति । देवयजनस्यैव रूपमेकः ॥ ११ ॥

पुरीषवतीं करोति । पूजा वै पशवः पुरीषम् । पूजवैवैनं पशुभिः पुरीषवन्तं करोति । उत्तरं परिग्राहं परिगृह्णाति । एतावती वै पृथिवी । यावती वेदिः । तस्या एतावत एव धातृव्यं निर्भज्य । आत्मन उत्तरं प-

आदहोरासाद्याः । स्फ्यमुदस्यन् । यं द्विष्यात्तं ध्या-
येत् । शुचैवैनमर्पयति ॥ १५ ॥

वै वायुराह परावतीत्याहाह द्वितीयः हरतीति
परिगृह्णन्ति देवयजनीं करोति भवन्ति खनत्यकरेतत्
कृत्वा रक्षोघ्नीरर्पयति ॥ अनु० ६ ॥

दशमोऽनुवाकः ।

वज्रो वै स्फ्यः । यदन्वञ्चं धारयेत् । वज्रेऽध्वर्युः क्ष-
सीत । पुरस्तात्तिर्यञ्चं धारयति । वज्रो वै स्फ्यः । वज्रे-
सैव यज्ञस्य दक्षिणतो रक्षाःस्यपहन्ति । अग्निभ्यां प्रा-
चक्ष्य प्रतीचक्ष्य । स्फ्येनादीचक्ष्याधराचक्ष्य । स्फ्येन वा
एष वज्रेणास्यै पाप्मानं धातृव्यमपहत्य । उत्करेऽधि-
प्ररश्चति ॥ १ ॥

यथोपधाय वृश्चन्त्येवम् । हस्ताववनेनित्ते । आत्मा-
नमेव *पवते । स्फ्यं प्रक्षालयति मेध्यत्वाय । अथो पा-
प्मान एष धातृव्यस्य न्यङ्गं छिनत्ति । इध्मा बर्हिरुपसा-
दयति युक्त्यै । यज्ञस्य मिथुनत्वाय । अथो पुरोरुचमे-
वैतां दधाति । उत्तरस्य कर्मणोऽनुस्थात्ये । न पुरस्तात्
पृत्यगुपसादयेत् ॥ २ ॥

* पवचन इति D, E पुस्तकपाठः ।

यत् पुरस्तात् पुत्यगुपसादयेत् । अन्यथाहुतिपद्या-
 दिधं प्रतिपादयेत् । पूजा वै बर्हिः । अपराभुयाद्बर्हिषा
 पूजानां पूजननम् । पश्चात् प्रागुपसादयति । आहुति-
 पथेनेधं प्रतिपादयति । सम्पृत्येव बर्हिषा पूजानां पु-
 जननमुपैति । दक्षिणमिधम् । उत्तरं बर्हिः । आत्मा वा
 इधः ॥ पूजा बर्हिः । पूजा ह्यात्मन उत्तरतरा तीर्थे । ततो
 मेधमुपनीय । यथादेवतमेवैनत् प्रतिष्ठापयति । प्रति-
 तिष्ठति पूजया पशुभिर्यजमानः ॥ ३ ॥

वृश्चति सादयेदिधः पञ्च च ॥ अनु० १० ॥

तृतीयस्यां देवस्याश्वपर्शुं यो वै पूर्व्वेद्युः कर्मखेवा-
 मिन्द्रो वृचमहन्त्सोपोवधूतं धृष्टिर्देवस्येत्याह सर्वपामि
 देवस्य स्फ्यमाददे वज्रो वै स्फ्यो दश ॥ १० ॥

तृतीयस्यां यन्नस्यानतिरेकाय पविचवत्यध्वर्युश्चा-
 धिषवणमस्यन्तरिक्ष एव रक्षसामन्तर्हित्यै द्वौ वाव
 पुरुषौ यद्दश्वन्द्रमसि मेधं पञ्चाशीतिः ॥ ८५ ॥

इति द्वितीयप्रपाठकः ॥

हरिः ॐ ॥

द्वितीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातय इत्याह । रक्षसामप-
हत्यै । अग्नेर्वस्तेजिष्ठेन तेजसा निष्टपामीत्याह मेध्य-
त्वाय । सुचः सम्मार्ष्टि । सुवमग्ने । पुमांसमेवाभ्यः
संश्रयति मिथुनत्वाय । अथ जुह्वम् । अथोपधृतम् ।
अथ भ्रुवाम् । असौ वै जुह्वः ॥ १ ॥

अन्तरिक्षमुपधत् । पृथिवी भ्रुवा । इमे वै लोकाः
सुचः । दृष्टिः सम्मार्जनानि । दृष्टिर्वा इमाँल्लोकाननु
पूर्वं कल्पयति । ते ततः क्लृप्ताः समेधन्ते । समेधन्तेऽ-
स्मा इमे लोकाः पृजया पशुभिः । य एवं वेद । यदि का-
मयेत वर्षिकः पर्जन्यः स्यादिति । अगृतः सम्मृज्यात् ॥
॥ २ ॥

दृष्टिमेव नियच्छति । अर्वाचीनाग्रा हि दृष्टिः । यदि
कामयेता वर्षिकः स्यादिति । मूलतः सम्मृज्यात् । दृ-
ष्टिमेवोपच्छति । तद् वा आहुः । अगृत एवोपरिष्टात्
सम्मृज्यात् । मूलतोऽधस्तात् । तदनुपूर्वं कल्पते । व-
र्षिको भवतीति ॥ ३ ॥

देवानां पत्न्या समदं दधीत । देशाद्विष्णुत उदीच्य-
 वास्ते । आत्मनो गोपीधाय । आशासानासौ मनस-
 मित्याह । मेध्यामेवैनां केवलीं कृत्वा । आशिषा सम-
 र्चयति । अग्नेरनुव्रता भूत्वा सन्नद्यो सुकृताय कमित्या-
 ह । एतद्वै पत्न्यै व्रतोपनयनम् ॥ २ ॥

तेनैवैनां वृतमुपनयति । तस्मादाहुः । यद्येवं वेद
 यश्च न । योक्तमेव युते । यमन्वास्ते । तस्यामुष्मिँल्लोके
 भवतीति योक्तेण । यद्योक्तम् । स योगः । यदास्ते । स
 धर्मः ॥ ३ ॥

योगश्चेमस्य क्लृप्त्यै । युक्तं क्रियाता आशीःकामे यु-
 ज्ञाता इति । आशिषः समृद्ध्यै । ग्रन्थिं ग्रथ्णाति । आ-
 शिष एवास्यां परिगृह्णाति । पुमान् वै ग्रन्थिः । स्त्री पत्नी ।
 तन्मिथुनम् । मिथुनमेवास्य तद्यज्ञे करोति पूजननाय ।
 प्रजायते पूजया पशुभिर्यजमानः ॥ ४ ॥

अथो अर्द्धो वा एष आत्मनः । यत्पत्नी । यज्ञस्य
 धृत्या अशिक्षित्त्वाभावाय । सुपूजसत्त्वा वयः सुपत्नी-
 स्पसेदिमेत्याह । यज्ञमेव तन्मिथुनीकरोति । जनेति-
 रिक्तं धीयाता इति प्रजात्यै । महीनां पयोऽस्योषधीनां
 रस इत्याह । रूपमेवास्यैतन्महिमानं व्याचष्टे । तस्य

द्वेषेभ्यो यजुषे यजुषे भवेत्याह । आश्विषमेवैतामाशा-
स्ते । ३ ॥

तदा अतः पविषाभ्यामेवोत्पुनाति । यजमानो वा
आज्यम् । प्राणापानौ पविषे । यजमान एव प्राणापा-
नौ दधाति । पुनराहारम् । एवमिव हि प्राणापानौ
सञ्चरतः । शुक्रमसि ज्योतिरसि तेजोऽसीत्याह । रूप-
मेवास्यैतन्महिमानं व्याचष्टे । चिर्यजुषा । चय इमे
लोकाः ॥ ४ ॥

एषां लोकानामार्यैः चिः । व्यावृद्धि यज्ञः । अथो मे-
धत्वाय । अथाज्यवतीभ्यामपः । रूपमेवासामेतद्वर्षं
दधाति । अपि वा उताहुः । यथा इ वै योषा सुवर्षः
हिरण्यं पेशलं विभ्रती रूपाख्यास्ते । एवमेता एतर्ही-
ति । आपो वै सर्वा देवताः ॥ ५ ॥

एषा हि विश्वेषां देवानां तनूः । यदाज्यम् । तत्रोभ-
योर्मीमांसा । जामिः स्यात् । यद्यजुषाज्यं यजुषाप उ-
त्पुनीयात् । छन्दसाप उत्पुनात्यजामित्वाय । अथो
मिधुनत्वाय । सावित्रियर्चा । सवितृप्रसूतं मे कर्मा-
सदिति । सवितृप्रसूतमेवास्य कर्म भवति ॥ पच्छो गा-
वचिया चिःषमृद्धत्वाय । अद्भिरेवौषधीः सन्नयति ।

मासाः पचन्ति समृद्धौ । अनतिस्तान्दन् ह पर्वण्यो व-
र्षति । यच्चैतदेवं क्रियते ॥ ४ ॥

ऊर्जा पृथिवीं गच्छतेत्याह । पृथिव्यामेवोर्जं दधा-
ति । तस्मात् पृथिव्या ऊर्जा भुञ्जते । गन्धिं विस्रंस-
यति । प्रजनयत्येव तत् । ऊर्द्धं प्राञ्चमुद्गूढं पृत्यञ्चमा-
यच्छति । तस्मात् प्राचीनं रेतो धीयते । पुतीचीः
पुजा जायन्ते । विष्णोः स्तूपोसीत्याह । यज्ञो वै विष्णुः ॥
५ ॥

यज्ञस्य इत्यै । पुरस्तात् प्रस्तरं गृह्णाति । मुख्यमेवैर्न
करोति । इयं तं गृह्णाति । पूजापतिना यज्ञमुखेन स-
न्मितम् । इयं तं गृह्णाति । यज्ञपुरुषा सन्मितम् । इयं
तं गृह्णाति । एतावद्द्वै पुरुषे वीर्यम् । वीर्यंसन्मितम् ॥ ६ ॥

अपरिमितं गृह्णाति । अपरिमितस्यावबुध्यै । त-
स्मिन् पवित्रे अपि सृजति । यजमानो वै प्रस्तरः । पु-
शापानै पवित्रे । यजमान एव प्राणापानौ दधाति ।
ऊर्ध्वाम्बुदसन्त्वा स्तृणामीत्याह । यथा यजुरेवैतत् । स्वा-
सस्यं देवेभ्य इत्याह । देवेभ्य एवैनत्स्वासस्यं करोति ॥

७ ॥

वर्हिः स्तृणाति । पूजा वै वर्हिः । पृथिवी वेदिः । पूजा

तिशिनष्टि । षट् सम्पद्यन्ते । षड्वा ऋतवः । ऋतून्वेव
 प्रीणाति । वेदेनोपवाजयति । पूजापत्यो वै वेदः ।
 पूजापत्यः प्राणः । यजमान आहवनीयः । यजमान
 एव प्राणं दधाति ॥ २ ॥

चिरुपवाजयति । चयो वै प्राणाः । प्राणानेवास्मिन्
 दधाति । वेदेनोपयत्य सुवेण प्राजापत्यमाधारमाधा-
 रयति । यज्ञो वै पूजापतिः । यज्ञमेव पूजापतिं मुखत
 आरभते* । अथो पूजापतिः सर्वा देवताः । सर्वा एव
 देवताः प्रीणाति । अग्निर्मग्नीन्निस्त्रिः सम्मृढीत्याह ।
 स्यावृद्धि यज्ञः ॥ ३ ॥

अथो रक्षसामपहत्यै । परिधीन्तस्मार्ष्टि । पुना-
 त्येवैनाम् । चिस्त्रिः स्मार्ष्टि । व्यावृद्धि यज्ञः । अथो
 मेध्यत्वाय । अथो एते वै देवाश्चाः । देवाश्चानेव तत्स-
 मार्ष्टि । सुवर्गस्य लोकस्य समर्थ्यै । आसीनोऽन्धमा-
 धारमाधारयति ॥ ४ ॥

तिष्ठन्नन्यम् । यथा नो वा रथं वा युञ्ज्यात् । एव-
 मेव तदध्वर्युर्यज्ञं । युनक्ति । सुवर्गस्य लोकस्याभ्युक्ष्यै ।

* आरभते इति D पुस्तकपाठः ।

† अध्वर्युर्भुवन्क्रोति D पुस्तकपाठः ।

वहन्त्वेनं गुाग्याः पशुवः । य एवं वेद । भुवनमसि वि-
प्रवस्वेत्याह । यज्ञो वै भुवनम् । यज्ञ एव यजमानं पूज-
या पशुभिः प्रथयति । अग्ने यष्टरिदं नम इत्याह ॥ ५ ॥

अग्निर्वै देवानां यष्टा । य एव देवानां यष्टा । तस्मा
एव नमस्करोति । जुष्टे अग्निस्त्वाह्वयति देवयज्याया
उपमृदेहि देवस्त्वा सविताह्वयति देवयज्याया इत्या-
ह । आग्नेयो वै जुहूः । सावित्युपभृत् । ताभ्यामेवैने
प्रसूत आदत्ते । अग्नाविष्णु मावामवक्रमिषमित्याह ।
अग्निः पुरस्तात् । विष्णुर्यज्ञः पश्चात् ॥ ६ ॥

ताभ्यामेव प्रतिप्रोच्यात्याक्रामति । विजिहायां मा
मा सन्ताप्तमित्याहादिः सायै । लोकं मे लोककृतौ
क्षुतमित्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते । विष्णोः स्था-
नमसीत्याह । यज्ञो वै विष्णुः । एतत् खलु वै देवाना-
मपराजितमायतनम् । यद्यज्ञः । देवानामेवापराजित
आयतने तिष्ठति । इत इन्द्रो अरुणोद्दीप्यीणीत्याह ॥

१७ ।

इन्द्रियमेव यजमाने दधाति । समारभ्योर्द्धो अध्व-
रो दिविस्पृशमित्याह* वृध्वै । आधारमाघार्यमाणम-

* दिविस्पृश इत्यारेणि D पुस्तकपाठः ।

नवमोऽनुवाकः ।

अथ सुचावनुष्टुभ्यां वाजवतीभ्यां व्यूहति । प्रतिष्ठा
वा अनुष्टुक् । अन्नं वाजः प्रतिष्ठित्यै । अन्नाद्यस्वावरु-
ध्यै । प्राचीं जुहूमूहति । जातानेव धातृव्यान् प्रसु-
दते । पृतीचीमुपधृतम् । जनिध्यमाणानेव प्रतिनुदते ।
सविषूच र्वापोद्य सपत्नान् यजमानः । अस्मिँल्लोके
प्रतिष्ठति ॥ १ ॥

दाभ्यां द्विप्रतिष्ठो हि । वसुभ्यस्त्वा रुद्रेभ्यस्त्वादित्ये-
भ्यस्वेत्याह । यथा यजुरेवैतत् । सुक्षु प्रस्तरमनक्ति ।
इमे वै लोकाः सुचः । यजमानः प्रस्तरः । यजमानमेव
तेजसानक्ति । धेधानक्ति । चय इमे लोकाः ॥ २ ॥

रथ एवैनं लोकेभ्योऽनक्ति । अभिपूर्वमनक्ति ।
अभिपूर्वमेव यजमानं तेजसानक्ति । अक्तः रिहाणा
इत्याह । तेजो वा आज्यम् । यजमानः प्रस्तरः । यज-
मानमेव तेजसानक्ति । वियन्तु वय इत्याह । वय एवै-
नं कृत्वा । सुवर्गं लोकां गमयति ॥ ३ ॥

पूजां योनिं मा निर्मृक्षमित्याह । पूजायै गोपीया-
व । आर्थायन्तामाप ओषधय इत्याह । आप एवौष-
धीराथाययति । मरुतां पृषतयस्येत्याह । मरुतो वै

प्रत्युष्टमयज्ञ एषा हि विश्वेषां देवानामूर्जा पृथिवी-
मयो रक्षसा तां प्रजातिं द्वाभ्यां तं काले काले नव-
सप्ततिः ॥ ७६ ॥

इति तृतीयप्रपाठकः ॥

हरिः ॐ ।

तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

ब्रह्मणे ब्राह्मणमालभते । क्षत्राय राजन्यम् । मह-
ज्ञो वैश्यम् । तपसे शूद्रम् । तमसे तस्करम् । नारकाय
वीरहणम् । पाप्मने क्लीबम् । आक्रमायायोगूम् । का-
माय पुञ्चलूम् । अतिक्रुष्टाय मागधम् ॥ १ ॥

गीताय सूतम् । नृत्ताय शैलूषम् । धर्माय सभाचरम् ।
नर्माय रेभम् । नरिष्ठाय भीमलम् । हसाय कारिम् ।
आनन्दाय स्त्रीषखम् । पुमुदे कुमारीपुषम् । मेधायै
रथकारम् । धैर्याय तक्षाणम् ॥ २ ॥

अमाय कौलालम् । मायायै कार्मीरम् । रूपाय
मणिकारम् । शुभे वपम् । शर्ब्याया इषुकारम् । हेत्यै

ण । द्विषन्तं धातृव्यमवक्रामामि । योऽस्मान् द्वेष्टि ।
यच्च वयं द्विषः । भूर्भुवः सुवः । हिं ॥ १ ॥

सत्यं दश ॥ अनु० १ ॥

द्वितीयोऽनुवाकः ।

प्रवो वाजा अभिद्यवः । इविषन्तो घृताष्या । देवा-
ञ्जिगाति सुन्नयुः । अग्न आयाहि वीतये । गृणानो इ-
व्यदातये । निहोता सत्सि बर्हिषि । तं त्वा समिद्धि-
रङ्गिरः । घृतेन वर्द्धयामसि । बह्वृषोऽघाय विध्य । स
नः पृथुः अवाय्यम् ॥ १ ॥

अच्छादेव विवाससि । बृहदग्ने सुवीर्यम् । ईडेऽन्यो
नमस्यस्तिरः । तमाऽसि दर्शतः । समग्निरिध्यते वृषा ।
वृषो अग्निः समिध्यते । अश्वो न देववाहनः । तः इ-
विषन्त ईडते । वृषणं त्वा वयं वृषन् । वृषाणः समि-
धीमहि ॥ २ ॥

अग्ने दीद्यतं बृहत् । अग्निं दूतं वृणीमहे । होतारं
विश्ववेदसम् । अस्य यज्ञस्य सुक्रतुम् । समिध्यमानो
अध्वरे । अग्निः पावक ईडः । ओषिष्वोऽस्तमीमहे ।
समिद्धो अग्न आहुत । देवान्यक्षि स्रभ्वर । त्वः हि

चतुर्थोऽनुवाकः ।

अग्निर्होता वेत्वग्निः । होचं वेतु प्राविचम् । सो व-
यम् । साधु ते यजमानदेवता । घृतवतीमध्वर्यो सुच-
मास्यस्व । देवायुवं विश्ववाराम् । ईडामहै देवा ईडे-
न्यान् । नमस्याम नमस्यान् । यजाम यच्चियान् ॥ १ ॥

अग्निर्होता नव ॥ अनु० ४ ॥

पञ्चमोऽनुवाकः ।

समिधो अग्न आज्यस्य वियन्तु । तनूनपाद्ग्न आ-
ज्यस्य वेतु । इडो अग्न आज्यस्य वियन्तु । बर्हिरग्न आ-
ज्यस्य वेतु । स्वाहाग्निम् । स्वाहा सोमम् । स्वाहाग्निम् ।
स्वाहा पूजापतिम् । स्वाहाग्नीषोमौ । स्वाहेन्द्राग्नी ।
स्वाहेन्द्रम् । स्वाहा महेन्द्रम् । स्वाहा देवा आज्य-
पान् । स्वाहाग्निः होचा जुषाणाः । अग्न आज्यस्य वि-
यन्तु ॥ १ ॥

इन्द्राग्नी पञ्च च ॥ अनु० ५ ॥

षष्ठोऽनुवाकः ।

अग्निर्हृषाणि जह्वनत् । द्विणस्युर्विपन्यया । स-
मिधः शुक्र आहुतः । जुषाणो अग्निराज्यस्य वेतु । त्वः

ताम् । उपहृता धेनुः सहर्षभा । उपमा धेनुः सहर्ष-
भाह्वयताम् ॥ १ ॥

उपहृतो भक्षः सखा । उपमा भक्षः सखाह्वयताम् ।
उपहृताः ३ हा । इडोपहृता । उपहृतेडा । उपो अस्माँ
इडाह्वयताम् । इडोपहृता । उपहृतेडा । मानवी घृ-
तपदी मैवावरुणी । ब्रह्मदेव कृतमुपहृतम् ॥ २ ॥

दैव्या अध्वर्यव उपहृताः । उपहृता मनुष्याः । य
इमं यज्ञमवान् । ये यज्ञपतिं वर्धन् । उपहृते चावा-
मृथिवी । पूर्वञ्जे ऋतावरी । देवी देवपुत्रे । उपहृतो-
ऽयं यजमानः । उत्तरस्यां देवयज्ञायामुपहृतः । भू-
यसि हविष्कारण उपहृतः ॥ दिव्ये धामन्युपहृतः । इदं
मे देवा हविर्जुषन्तामिति तस्मिन्नुपहृतः । विश्वमस्य
पुत्र्यमुपहृतम् । विश्वस्य पुत्र्यस्योपहृतस्योपहृतः ॥
॥ ३ ॥

सहर्षभाह्वयतामुपहृतः हविष्कारण उपहृतश्च-
त्वारि च ॥ अनु० ८ ॥

नवमोऽधुवाकः ।

देवं बर्हिः । वसुवने वसुधेयस्य वेतु । देवो नराश-
सः । वसुवने वसुधेयस्य वेतु । देवो अग्निः स्विष्टकृत ।

सुद्रविणामन्द्रः कविः । सत्यमन्मा यजी होता । होतु-
 हातुरायजीयान् । अग्नेयान् देवानयाद् । याँ अपि
 प्रेः ॥ ये ते होचे अमत्सत । ताँ ससनुषीँ होचां देवं
 गमाम् । दिवि देवेषु यन्नमेरयेमम् । स्विष्टकृच्चाम्ने हो-
 ताभूः । वसुवने वसुधेयस्य नमो वाक्केवीहि ॥ १ ॥

अपिप्रेः पञ्च च ॥ अनु० ६ ॥

दशमोऽनुवाकः ।

इदं द्यावापृथिवी भद्रमभूत् । आर्धं सूक्तवाकम् ।
 उत नमो वाकम् । ऋध्यासं सूक्तोच्यमग्ने । त्वँ सूक्त-
 वागसि । उपश्रितो दिवः पृथिव्योः । ओमन्वती तेऽ-
 स्मिन् यन्ने यजमान द्यावापृथिवी स्ताम् । शङ्गये जीर-
 दानू । अच सू अप्रवेदे । उरुगव्यूती अभयं कृतौ ॥ १ ॥

वृष्टिद्यावारीत्यापा । शम्भुवौ मयोभुवौ । ऊर्जस्वती
 च पयस्वती च । सूपचरणा च स्वधिचरणा च । तयो-
 राविदि । अग्निरिदँ हविरजुषत । अवीदधत महो-
 ज्यायोकृत । सोम इदँ हविरजुषत । अवीदधत म-
 होज्यायोकृत । अग्निरिदँ हविरजुषत ॥ २ ॥

अवीदधत महोज्यायोकृत । पूजापतिरिदँ हवि-
 रजुषत । अवीदधत महोज्यायोकृत । अग्नीषोमावि-

इन्द्रं हविरजुषेताम् । अवीदधेतां महोज्यायैक्राताम् ।
 इन्द्राग्नी इन्द्रं हविरजुषेताम् । अवीदधेतां महोज्या-
 यैक्राताम् । इन्द्रं इन्द्रं हविरजुषत । अवीदधत महो-
 ज्यायैकृत । महेन्द्र इन्द्रं हविरजुषत ॥ ३ ॥

अवीदधत महोज्यायैकृत । देवा आज्यपा आ-
 ज्यमजुषन्त । अवीदधन्त महोज्यायैकृत । अग्निहो-
 च्छेदं हविरजुषत । अवीदधत महोज्यायैकृत ।
 अस्यामृधञ्चोचायां देवं गमायाम् । आशास्तेऽयं यज-
 मानोऽसौ । आयुराशास्ते । सुपुजास्त्वमाशास्ते । सजा-
 तवनस्यामाशास्ते ॥ ४ ॥

उत्तरां देवयज्यामाशास्ते । भूयो हविष्करणमाशा-
 स्ते । दिव्यं धामाशास्ते । विश्वं पियमाशास्ते । यदनेन
 हविषाशास्ते । तदश्यात्तदहध्यात् । तदस्मै देवारास-
 न्ताम् । तदग्निर्देवो देवेभ्योऽवनते । वयमग्नेर्मानुषाः ।
 इष्टञ्च वीतञ्च ॥ उभे च नो द्यावापृथिवी अहसः
 स्याताम् । इह गतिर्वामस्येदञ्च । नमो देवेभ्यः ॥ ५ ॥

अभयं कृतावकृताग्निरिन्द्रं हविरजुषत महेन्द्र
 इन्द्रं हविरजुषत सजातवनस्यामाशास्ते वीतञ्च वीति-
 च ॥ अनु० १० ॥

BIBLIOTHECA INDICA

A COLLECTION OF ORIENTAL WORKS,

PUBLISHED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

SANSKRIT WORKS IN PROGRESS,*

IN THE OLD SERIES.

THE LIFE VISTARA, or Memoirs of the Life and Doctrines of **SAKYA SINHA**. Edited by **Bábu RAJENDRALÁLA MITRA**. Already published, Fasciculi I. II. III. IV. and V. Nos. 51, 73, 143, 144 and 145.

THE PRÁKRITA GRAMMAR of **KRAMADÍSWARA**. Edited by **Bábu RAJENDRALÁLA MITRA**.

THE VEDÁNTA SÚTRAS. Commenced by **DR. RÖER**, and continued by **Pandita NARÁYANA VIDYARATNA**, Published, Fasciculi I. II. III. IV. V. VI. and VII. Nos. 64, 89, 172, 174, 178, 184 and 186.

THE TAITIRÍYA SANHITÁ of the Black Yajur Veda. Edited by **DR. E. RÖER**, and **E. E. COWELL, M. A.** Published, Fasciculi I. II. III. IV. V. VI. VII. VIII. IX. X. XI. XII. XIII. XIV. XV. and XVI. Nos. 92, 117, 119, 122, 131, 133, 147, 149, 157, 160, 161, 166, 171, 180 and 185.

THE TAITIRÍYA BRAHMANA of the Black Yajur Veda. Edited by **Bábu RAJENDRALÁLA MITRA**. Published, Fasciculi I. II. III. IV. V. VI. VII. VIII. IX. X. XI. XII. XIII. and XIV., Nos. 125, 126, 147, 150, 151, 152, 153, 154, 176, 178, 188, 189 and 190.

THE ENGLISH TRANSLATION of the **SÁHITYA DARPAÑA** by **DR. BALLANTYNE**.

For a list of the Persian and Arabic works in progress, see No. 130 of the Bibliotheca Indica.

SANSKRIT WORKS PUBLISHED,

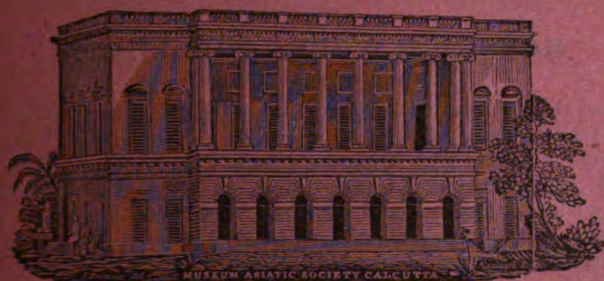
IN THE OLD SERIES.

	<i>Former Price.</i>	<i>Re- vised</i>
The first two Lectures of the Sanhita of the Rig Veda, with the Commentary of Mádharma Achárya, and an English translation of the text. Edited by Dr. E. Röer, Nos. 1 to 4, ...	4 0 0	2
The Brihad Aranyaka Upanishad, with the Commentary of S'ankara Achárya, and the Gloss of Ananda Giri. Edited by Dr. E. Röer, Nos. 5 to 13, 16 and 18, ...	11 0 0	6
An English Translation of the above Upanishad and Commentary. Nos. 27, 38 and 135, ...	3 0 0	1
The Chhándogya Upanishad, with the Commentary of S'ankara Achárya, and the Gloss of Ananda Giri. Edited by Dr. E. Röer, Nos. 14, 15, 17, 20, 23 and 25, ...	6 0 0	3
An English translation of the Chhándogya Upanishad of the Sama Veda, by Bábu Rájendralála Mitra. Fasciculi I. and II. Nos. 78 and 181, ...	0 0 0	1
The Taittiriya, Aitaréya and S'wetá's'wata Upanishads with Commentary, &c. Nos. 22, 33, and 34, ...	3 0 0	1
The I's'a, Kéna, Katha, Pras'na, Muṇḍaka, and Mándukya Upanishads, with Commentary, &c. Edited by Dr. E. Röer, Nos. 24, 26, 28, 29, 30 and 31, ...	6 0 0	3
The Taittiriya, Aitaréya, S'wetá's'wata, Kéna, I's'a, Katha, Pras'na, Muṇḍaka and Mándukya Upanishads. Translated from the Original Sanskrit, by Dr. E. Röer, Nos. 41 and 50, ...	2 0 0	1
Division of the Categories of the Nyáya Philosophy, with a Commentary and an English Translation, by Dr. E. Röer, Nos. 32 and 35, ...	2 0 0	1
The Sábhitya-Darpana, or Mirror of Composition, by Visvanátha Kavirája, edited by Dr. E. Röer, Nos. 36, 37, 53, 54 and 55, ...	5 0 0	4
The Chaitanya Chandrodaya Nátaka of Kavikarnapura, Edited by Bábu Rájendralála Mitra, Nos. 47, 48 and 80, ...	3 0 0	1
The Uttara Naishadha Charita, by S'ri Harsha, with the Commentary of Náráyana. Edited by Dr. E. Röer, Nos. 39, 40, 42, 45, 46, 52, 67, 72, 87, 90, 120, 123 and 124, ...	12 0 0	7
The Sánkhya-Pravachana-Bhás'hya. Edited by Fitz-Edward Hall, A. M., and to be translated by J. R. Ballantyne, LL. D. Nos. 94, 97 and 141, ...	0 0 0	1
The Sarvadars'ana Sangraha; or an Epitome of the different systems of Indian Philosophy. By Mádharma Achárya. Edited by Pandita I's'warachandra Vidyás'gara. Nos. 63 and 142, ...	0 0 0	1
The Súra-siddhánta, with its Commentary the Guḍhártha-prakás'aka. Edited by FitzEdward Hall, A. M. Nos. 79, 105, 115 and 146, ...	0 0 0	1
The Tale of Vásavadattá, by Subandhu, with its Commentary entitled Darpana. Edited by FitzEdward Hall, A. M. Nos. 116, 130, 148	0 0 0	1
The Elements of Polity, by Kámandakí. Edited by Bábu Rájendralála Mitra. Nos. 19 and 179, ...	0 0 0	1
The Márkandeya Purána. Edited by the Rev. K. M. Bannerjee. Fasciculi I. II. III. IV. V. VI. and VII. Nos. 114, 127, 140, 163, 169, 177 and 183, ...	4 6 0	0

BIBLIOTHECA INDICA ;
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

No. 191.

तैत्तिरीय-ब्राह्मणं ।
कृष्णयजुर्वेदीयं ।

सायनाचार्यकृत-वेदार्थप्रकाशाख्य-भाष्यसहितं ।

कतिपयपण्डितानां साहाय्यमवलम्ब्य
श्रीराजेन्द्रलाल-मित्रेण परिशोधितं ।

THE TAITTIRĪYA BRAHMAṆA

OF THE
BLACK YAJUR VEDA,

WITH THE
COMMENTARY OF SAYANĀCHĀRYA,

EDITED BY
RAJENDRALĀLA MITRA,

WITH THE ASSISTANCE OF SEVERAL LEARNED PAṆḌITAS.

FASCICULUS XV.

CALCUTTA :

PRINTED BY C. B. LEWIS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.
1862.

SANSKRIT WORKS PUBLISHED,

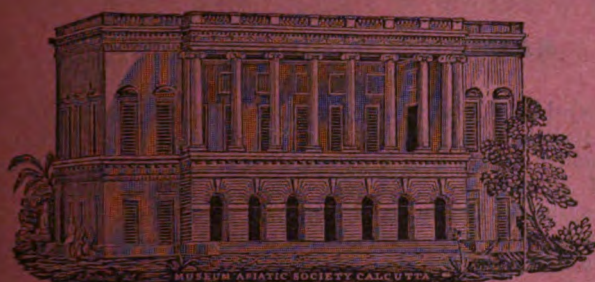
IN THE OLD SERIES.

	<i>Former Price.</i>	<i>Reb. Pr.</i>
The first two Lectures of the Sanhita of the Rig Veda, with the Commentary of Mádharma Achárya, and an English translation of the text. Edited by Dr. E. Röer, Nos. 1 to 4, ...	4 0 0	2
The Brihad Aranyaka Upanishad, with the Commentary of S'ankara Achárya, and the Gloss of Ananda Giri. Edited by Dr. E. Röer, Nos. 5 to 13, 16 and 18, ...	11 0 0	6
An English Translation of the above Upanishad and Commentary. Nos. 27, 38 and 135, ...	3 0 0	1
The Chhándogya Upanishad, with the Commentary of S'ankara Achárya, and the Gloss of Ananda Giri. Edited by Dr. E. Röer, Nos. 14, 15, 17, 20, 23 and 25, ...	6 0 0	3
An English translation of the Chhándogya Upanishad of the Sáma Yeda, by Bábu Rájendralála Mitra. Fasciculi I. and II. Nos. 78 and 181, ...	0 0 0	1
The Taittiriya, Aitaréya and S'wetás'watara Upanishads with Commentary, &c. Nos. 22, 33, and 34, ...	3 0 0	1
The Is'a, Kéna, Katha, Pras'na, Muṇḍaka, and Mándukya Upanishads, with Commentary, &c. Edited by Dr. E. Röer, Nos. 24, 26, 28, 29, 30 and 31, ...	6 0 0	3
The Taittiriya, Aitareya, S'wetás'watara, Kena, Is'a, Katha, Pras'na, Muṇḍaka and Mándukya Upanishads. Translated from the Original Sanskrit, by Dr. E. Röer, Nos. 41 and 50, ...	2 0 0	1
Division of the Categories of the Nyáya Philosophy, with a Commentary and an English Translation, by Dr. E. Röer, Nos. 32 and 35, ...	2 0 0	1
The Sábhitya-Darpana, or Mirror of Composition, by Viswanátha Kavirája, edited by Dr. E. Röer, Nos. 36, 37, 53, 54 and 55, ...	5 0 0	4
The Chaitanya Chandrodaya Náta of Kavikarnapura, Edited by Bábu Rájendralál Mitra, Nos. 47, 48 and 80, ...	3 0 0	1
The Uttara Naishadha Charita, by S'ri Harsha, with the Commentary of Náráyana. Edited by Dr. E. Röer, Nos. 39, 40, 42, 45, 46, 52, 67, 72, 87, 90, 120, 123 and 124, ...	12 0 0	7
The Sánkhya-Pravachana-Bháshya. Edited by Fitz-Edward Hall, A. M., and to be translated by J. R. Ballantyne, LL. D. Nos. 94, 97 and 141, ...	0 0 0	1
The Sarvadars'ana Sangraha; or an Epitome of the different systems of Indian Philosophy. By Mádhaváchárya. Edited by Pandita Is'warachandra Vidyáságara. Nos. 63 and 142, ...	0 0 0	1
The Súrya-siddhánta, with its Commentary the Gúdhártha-prakás'aka. Edited by FitzEdward Hall, A. M. Nos. 79, 105, 115 and 146, ...	0 0 0	2
The Tale of Vásavadatté, by Subandhu, with its Commentary entitled Darpana. Edited by FitzEdward Hall, A. M. Nos. 116, 130, 148	0 0 0	1
The Elements of Polity, by Kámandakí. Edited by Bábu Rájendralála Mitra. Nos. 19 and 179, ...	0 0 0	1
The Márkandeya Purána. Edited by the Rev. K. M. Bannerjee. Fasciculi I. II. III. IV. V. VI. and VII. Nos. 114, 127, 140, 163, 169, 177 and 183, ...	4 6 0	3

BIBLIOTHECA INDICA ;
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

No. 191.

तैत्तिरीय-ब्राह्मणं ।
कृष्णयजुर्वेदीयं ।

सायनाचार्यकृत-वेदार्थप्रकाशाख्य-भाष्यसहितं ।

कतिपयपण्डितानां साहाय्यमवलम्ब्य
श्रीराजेन्द्रलाल-मित्रेण परिशोधितं ।

THE TAITTIRIYA BRAHMANA

OF THE
BLACK YAJUR VEDA,

WITH THE
COMMENTARY OF SAYANACHARYA,

EDITED BY
RAJENDRALALA MITRA,

WITH THE ASSISTANCE OF SEVERAL LEARNED PANDITAS.

FASCICULUS XV.

CALCUTTA :

PRINTED BY C. B. LEWIS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.
1862.

त्रयोदशोऽनुवाकः ।

उप॑हृत॒ः रथ॑न्तर॒ः सह॑ पृथि॒व्या । उप॑मा रथ॑न्त॒-
र॒ः सह॑ पृथि॒व्या ह्य॑यताम् । उप॑हृतं वाम॑दे॒व्यः स॒हा-
न्तरि॑क्षेण । उप॑मा वाम॑दे॒व्यः स॒हान्तरि॑क्षेणा ह्य॑य-
ताम् । उप॑हृतं बृ॒हत्स॒ह दि॒वा । उप॑मा बृ॒हत्स॒ह दि॒-
वा ह्य॑यताम् । उप॑हृताः स॒प्तहो॑चाः । उप॑मा स॒प्तहो॑-
चा ह्य॑यन्ताम् । उप॑हृता धे॒नुः स॒हर्षि॑भा । उप॑मा धे॒नुः
स॒हर्षि॑भा ह्य॑यताम् ॥ १ ॥

उप॑हृतो भ॒क्षः स॒खा । उप॑मा भ॒क्षः स॒खा ह्य॑यताम् ।
उप॑हृताः३ हो । इडो॑प॒हृता । उप॑हृतेडा । उपो
अ॒सौ इडा॑ ह्य॑यताम् । इडो॑प॒हृता । उप॑हृतेडा । मा-
न॒वी घृ॒तप॑दी मै॒चावरु॑णी । ब्र॒ह्म दे॒वक॑तमुप॒हृत॑म् ॥
॥ २ ॥

दै॒व्या अध्व॑र्य॒व उप॑हृताः । उप॑हृता मनु॒ष्याः ।
य इ॒मं य॒ज्ञम॑वान् । ये य॒ज्ञप॑त्नीं वर्द्धान् । उप॑हृते
द्यावा॑पृथि॒वी । पू॒र्वजे॑ ऋ॒ताव॑री । दे॒वी दे॒वपु॑त्रे । उप॑-
हृते॒यं य॒ज॑माना । इन्द्रा॑णी॒वा वि॒धवा । अ॒दि॒तिरि॑व
सुपु॑त्रा ॥ उत्तर॑स्यां दे॒वय॑ज्या॒यामु॑प॒हृता । भूय॑सि ह-
वि॒ष्कार॑ण॒ उप॑हृता । दि॒व्ये धाम॑मुप॒हृता । इ॒दं मे

कं । देवेभ्यो वनस्पते हवीःषि । हिरण्यपर्षं पुदिवस्ते
अवम् ॥ २ ॥

पुद्विष्विद्रश्नयानि यूय । अतस्य वक्षि पथिभी र-
जिष्ठैः । होता यक्षइनस्पतिमभिहि । पिष्टतमयार-
भिष्टया रश्नयाधित । यचेन्द्राम्नियोम्हागस्य हविषः
पिया धामानि । यच्च वनस्पतेः पिया पाथाःसि । यच्च
देवानामाज्यपानां पिया धामानि । यचामेहेतुः पिया
धामानि । तच्चैतं पुस्तुत्येवोपस्तुत्येवोपावसश्चत् । र-
भीयाःसमिव कृत्वी ॥ ३ ॥

कर देवं देवो वनस्पतिः । जुषताः हविः । होतर्य-
ज । पिपुहि देवाः उशतो यविष्ठ । विद्वा अतू
अतुपते यजेह । ये दैव्या अत्विजस्तेभिरमे । त्वः हो-
तृभामस्या यजिष्ठः । होता यक्षदग्निः स्विष्टकतम् ।
अयाडग्निरिन्द्राम्नियोम्हागस्य हविषः पिया धामा-
नि । अयाइनस्पतेः पिया पाथाःसि ॥ अयाड् देवा-
नामाज्यपानां पिया धामानि । यक्षदग्नेहेतुः पिया
धामानि । यक्षत्वं महिमानम् । आयजता मेऽऽज्या
इषः । कृषोतु सो अध्वरा जातवेदाः । जुषताः हविः ।
होतर्यज ॥ ४ ॥

नूनमर्थं कृत्वी प्राथाऽसि सप्त च ॥ अनु० ११ ॥

द्वादशोऽनुवाकः ।

उपोहयद्विदथं वाजिनो गूः । सीर्भिर्विप्राः प्रमति-
मिच्छमानाः । अर्बन्तो न काष्ठावक्षमाणाः । इन्द्राग्नी
ओहुवतो नरस्ते । वनस्पते रशनयाभिधाय । पिष्टत-
मया वयुनानि विद्वान् । बह देवचा दिधिषो हवीः-
षि । प्रच दातारमसृतेषु बोचः । अग्निः स्विष्टकृतम् ।
अथाडच्चिरिन्द्राग्नियोम्हागस्य हविषः प्रिया धामा-
नि ॥ १ ॥

अथाचनस्पतेः प्रिया प्राथाऽसि । अथाड् देवाना-
माज्यपात्रां प्रिया धामानि । यक्षदग्नेर्हीतुः प्रिया धा-
मानि । यक्षत्वं महिमानम् । अयजता मेऽऽद्या इयः ।
कृक्षोतु सो अश्वरा आतवेदाः । जुषताः हविः । अग्ने
यदस्य विशो अश्वरस्य हेतः । पावकशोचे वेष्टः वि
यज्वा । अता यजसि महिना वियदूः ॥ हव्यावह यवि-
ष्ठया ते अस्य ॥ २ ॥

धामानि भूरेकञ्च ॥ अनु० १२ ॥

त्रयोदशोऽनुवाकः ।

देवं बर्हिः सुदेवं देवैः स्यात् सुवीरं वीरैर्वस्तोर्दृश्ये-

गाहोः प्रधियेतात्पन्धानाया बर्हिषतो मदेम वसु-
वने वसुधेयस्य वेतु यज । देवीर्द्वारः सङ्घाते विड्वी-
र्यामञ्छिराङ्गुवा देवहृतौ वत्स इमे नास्तरुण आ-
मिमीयात् कुमारो वा नवजातो मैना अवीरेणुक-
काटः पृथग्बसुवने वसुधेयस्य वियन्तु यज । देवी उषा-
सा नक्काद्यास्मिन् यज्ञे प्रयत्यटक्केतामपि नूनं दैवीर्वि-
श्रः प्रायासिष्टाः सुप्रोते सुधिते वसुवने वसुधेयस्य
वीतां यज । देवी जोष्ठी वसुधितो वयोरन्याद्या द्वेषा-
सि युववदान्या वक्ष्यदसुवार्याणि यजमानाय वसुवने
वसुधेयस्य वीतां यज । देवी ऊर्जाहुती इषमूर्जमन्या
वक्ष्यत्सग्धिः सपीति मन्था नवेन पूर्व * दयमानास्या-
मपुराखेन नवं तामूर्जमूर्जाहृती ऊर्जयमाने अधातां
वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज । देवा दैव्या होतारा
नेष्टारा पोतारा इताद्यशःसा वाभरदस्त्र वसुवने व-
सुधेयस्य वीतां यज । देवीस्तिष्ठस्तिष्ठो देवीरिडा सर-
स्वती भारती द्यां भारत्यादित्यैरस्पृक्षत् सरस्वतीमः
वद्वैर्यश्मावीदिहैवेडया वसुमत्या सधमादं मदेम वसु-
वने वसुधेयस्य वियन्तु यज । देवो नराशः सस्त्रिशी-

* देवमानेति E. पृथक्प्रपाठः ।

षी षडक्षः शतमिदेनः शितिपृष्ठा आदधति सहस्रमीं
 प्रवहन्ति मिचावरुणे दस्य होचमर्हतो वृहस्पतिस्तोष-
 मश्विनाध्वर्यवं वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज । देवो व-
 नस्पतिर्वर्षप्रावा घृतनिर्णिग्द्यामग्नेणास्पृक्षदान्तरिक्षं
 मध्येनाप्राः पृथिवीमुपरेणाहः होइवसुवने वसुधेयस्य
 वेतु यज । देवं बर्हिर्वारितीनां निधेधासि प्रच्युती-
 नामप्रच्युतं निकामधरणं पुरुस्यार्हं यशस्वदेना बर्हि-
 षान्या बर्हिःष्यभिष्याम वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज ।
 देवो अग्निः स्विष्टकृत्सुद्रविणा मन्द्रः कविः सत्यमन्वा
 यजी होता होतुर्होतुरायजीयानग्ने यान्देवानया-
 द्याः अपिप्रेयेते होचे अमत्सतताः ससनुषीः होचां
 देवक्रमां दिवि देवेषु यज्ञमेरयेमः स्विष्टकृत्सुद्रविणा होता
 भूर्वसुवने वसुधेयस्य नमोवाके वीहि यज ॥ १ ॥

यजैकञ्च ॥ अनु० १३ ॥

* देवं बर्हिर्देवीर्द्वारो देवी उषासानक्ता देवी जोषी
 देवी ऊर्जाहुती देवा दैव्या होतारा देवीस्तिस्तिहो
 देवोर्देवो नराशःसो देवो वनस्पतिर्देवं बर्हिर्वारि-
 तीनां देवो अग्निः स्विष्टकृत्सुद्रविणा वीहि यज ॥

* देवमित्यादि यज्ञेत्यन्तः पाठः D. E. पुस्तकयोर्भासि ।

पञ्चदशोऽनुवाकः ।

अग्निमद्य होतारमवृणीतायं यजमानः पचन् पक्तीः
 पचन् पुरोडाशं बभ्रन्निन्द्राग्निभ्यां छागः सूपस्था अद्य
 देवो वनस्पतिरभवदिन्द्राग्निभ्यां छागेनाघस्तान्तं मे-
 दस्तः प्रतिपचताग्रभीष्टामवीवृधेतां पुरोडाशेन त्वा-
 मद्यर्षिं आर्षेयर्षीणां न पादवृणीतायं यजमानो ब-
 हुभ्य आसङ्गतेभ्य एष मे देवेषु वसुवार्या यक्ष्यत इति
 ता या देवा देवदानान्यदुस्तान्यस्मा आचशाखाष-
 गुरस्वेषितश्च होतरसि भद्रवाच्याय प्रेषितो मानुषः
 सूक्तवाकायं सूक्ता ब्रूहि ॥ १ ॥

अग्निमद्यैकं ॥ अनु० १५ ॥ *

अञ्जन्ति होतायक्षत्समिद्धो अद्याग्निरजैर्हैव्या जु-
 षस्वा वृचहणा गीर्भिस्त्वः छाभरतमुपोहयद्देवं बर्हिः
 सुदेवं देवं बर्हिरग्निमद्य पञ्चदश ॥

* D. E. पृक्तके निम्नस्थः पाठो वर्णते ।

अञ्जन्यग्निहोता नो गीर्भिर्विप्र उपोहयद्विद्व-
 वाजिनां सप्तत्रिंशत् ॥ ३७ ॥

अञ्जन्युपावस्तृजन्मान्याकरदेवं देवो वनस्पतिर-
 ष्टत्रिंशत् ॥ ३८ ॥

अञ्जन्ति ते सुक्ततवो जुषस्वाभरतं देवो वनस्पतिः
 पञ्चत्वारिंशत् ॥ ४५ ॥

प्रायश्चित्तिः । यद्वद्वृष्टेन जुहुयात् । अपरूपमस्यात्मं
 प्रायेत । क्लिप्तासौ वास्यादर्शसौ वा । यत् प्रत्येयात् ।
 यज्ञं विच्छिन्द्यात् । स जुहुयात् । मिचोजनान् कल्प-
 यति प्रजानन् ॥ ३ ॥

मिचो दाधार पृथिवीमुतद्याम् । मिचः कृष्टीरनि-
 मिषाभिचष्टे । सत्याय हव्यं घृतवज्जुहोति * । मिचेणैव-
 नकल्पयति । तत्कृत्वा । अन्यां दुग्ध्वा पुनर्होतव्यम् ।
 सैव ततः प्रायश्चित्तिः । यत् पूर्वस्यामाहुत्याः हुता-
 यामुत्तराहुतिः क्लन्देत् । द्विपाङ्गिः पशुभिर्यजमानो
 व्यथेत । यदुत्तरयाभिजुहुयात् ॥ ४ ॥

चतुष्पाङ्गिः पशुभिर्यजमानो व्यथेत । यच्च वेत्य व-
 नस्पते देवानां गुह्या नामानि । तच्च हव्यानि गाम-
 वेति वानस्पत्ययर्चा समिधमाधाय । तूष्णीमेव पुनर्जु-
 हुयात् । वनस्पतिर्नैव यज्ञस्यार्त्तां चानार्त्तां चाहृती
 विदाधार । तत्कृत्वा । अन्यां दुग्ध्वा पुनर्होतव्यम् ।
 सैव ततः प्रायश्चित्तिः । यत्पुरा प्रयाजेभ्यः प्राङ्ङारः
 क्लन्देत् । अध्वर्यवे च यजमानाय चाकः स्यात् ॥ ५ ॥
 यद्दक्षिणा । बृह्मणे च यजमानाय चाकः स्यात् ।

* जघोतेति इति D. E. पुस्तकयोः पाठः ।

यत्प्रत्यक् । होषे च पत्नियै च यजमानाय चाकर्ः स्यात् ।
 यदुदङ् । अग्नीधे च पशुभ्यश्च यजमानाय चाकर्ः
 स्यात् । यदभिजुहुयात् । रुद्रोऽस्य पशून् घातुकः स्यात् ।
 यन्नाभिजुहुयात् । अशान्तः प्रह्रियेत ॥ ६ ॥

सुवस्य बुधेनाभिनिदध्यात् । मा तमो मा यज्ञस्त-
 मन्मा यजमानस्तमत् । नमस्ते अस्त्वायते । नमो रुद्र
 परायते । नमो यच निषीदसि । अमुं मा हिंसीरमुं
 मा हिंसीरिति येन स्कन्देत् । तं प्रहरेत् । सहस्रशृ-
 ङ्गो वृषभो जातवेदाः । स्तोमपृष्ठो घृतवान्त्सुप्रतीकः ।
 मा नो हासीन्नेत्यितो नेत्वाजहाम ॥ गोपोषन्नो वी-
 रपोषश्च यच्छेति । ब्रह्मण्यैवैनं प्रहरति । सैव ततः
 प्रायश्चित्तिः ॥ ७ ॥

वै पृजापतिः स्थापयति प्रजानन्नभिजुहुयात्स्याद्वि-
 येत जहाम चीलि च ॥ अनु० २ ॥

(यद्विःषसेन यत्कीटा* यद्वद्वृष्टेन यत्पूर्वस्यां यत्पुरा†)।

* यत्कीटावपन्नेन मध्यमेन यद्वद्वृष्टेनेति E पुस्तकपाठः ।

यत्कीटा यन्मध्यमेन यद्वद्वृष्टेनेति D पुस्तकपाठः ।

† प्रवाजेभ्यः प्राकारो यद्विषेति चत् प्रत्यक् यदुदङ् इति E पुस्तकपाठः ।

प्रवाजेभ्यः प्राकारो यद्विषेति D पुस्तकपाठः ।

‡ यदादि यत्पुरापर्थक्यः पाठोभाष्यानुमतत्वेन रुद्रान्मत्सो जानुभूयते किन्तु
 स्यादर्थेभूदतन्नाम्ना चरेत् स्थितिः एतत्प्रदर्शनायं चिन्तय्य च मोदीकृतः ।

तामध्यासीत् । तस्माद्गर्भा नाध्यासितव्याः । यदि गर्भा-
न् विन्देत् । असु होतव्यम् । आपो वै सर्वा देवताः ।
देवतास्त्रेवास्याग्निहोचः हुतं भवति । आपस्तु न परि-
चक्षीत् । यदापः परिचक्षीत् ॥ ४ ॥

यामेवाप्त्वाहुतिं जुहुयात् । तां परिचक्षीत् । तस्मा-
दापो न परिचक्ष्याः । मेध्या च वा एतस्या मेध्या च
तनुवौ सःसृज्येते । यस्याहिताग्नेरन्यैरग्निभिरग्नयः
सःसृज्यन्ते । अग्नये विविचये पुरोडाशमष्टाकपालं
निर्वपेत् । मेध्याश्चैवास्यामेध्याश्च तनुवौ व्यावर्त्सयति ।
अग्नये वृतपतये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् । अ-
ग्निमेव वृतपतिः स्वेन भागधेयेनोपधावति । स एवैतं
वृतमालम्भयति ॥ ५ ॥

गर्भः स्रवन्तमगदमकः । अग्निरिन्द्रस्त्वष्टा वृहस्प-
तिः । पृथिव्यामवचुश्रोतैतत् । नाभिप्राप्नोति निर्वृतिं
पराचैः । रेतो वा एतदाजिनमाहिताग्नेः । यद्ग्नहो-
चम् । तद्यत् स्रवेत् । रेतोऽस्य वाजिनः स्रवेत् । गर्भः
स्रवन्तमगदमकरित्याह । रेत एवास्मिन् वाजिनं द-
धाति ॥ ६ ॥

अग्निरित्याह । अग्निर्वै रेतोधाः । रेत एव तदधाति ।

धीन् परिधीःस्तिस्त्रः समिधः । यज्ञायुरनुसञ्च-
रान् । उपवेधं मे क्षणं धृष्टिम् । सम्भरामि सुसम्भृता ।
या जाता ओषधयः । देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा । तासां पर्व-
राध्यासम् । परिस्तरमाहरन् । अपां मेध्यं यन्नियम् ।
स देवः शिवमस्तु मे ॥ ९ ॥

आच्छेता वो मारिषम् । जीवानि शरदः शतम् ।
अपरिमितानां परिमिताः । सन्नद्धो सुकृताय कम् ।
एनो मानिगां कतमच्च नाहम् । पुनरुत्थाय बहुला भ-
वन्तु । सकृदाच्छिन्नं बर्हिरूष्मीमृदु । स्योनं पितृभ्य-
स्त्वा भराम्यहम् । अस्मिन्त्सीदन्तु मे पितरः सोम्याः ।
पितामहाः प्रपितामहाश्चानुगैः सह ॥ १० ॥

चिद्वत्पलाशे दर्भः । इयान् प्रादेशसम्मितः । यज्ञे
पविचं पोतृतमम् । पयो हव्यं करोतु मे । इमा प्राणा-
पानौ । यज्ञस्याङ्गानि सर्व्वशः । आप्याययन्तौ सञ्चर-
ताम् । पविचं हव्यशोधने । पविचं स्थो वैष्णवी । वायु-
वीं मनसा पुनातु ॥ ११ ॥

अयं प्राणश्चापानश्च । यजमानमपि गच्छताम् ।
यज्ञे ह्यभूतां पोतारौ । पविचं हव्यशोधने । त्वया वेदिं
विविदः पृथिवीम् । त्वया यज्ञो जायते विश्वदानिः ।

उत्सन्दुहन्ति कलशं चतुर्विंशत् । इडां देवीं मधु-
मतीं सुवर्चिदम् । तदिन्द्राग्नी जिन्वतः सूचतापत् ।
तद्यजमानममृतत्वे दधातु । कामधुक्षः प्रणो ब्रूहि ।
इन्द्राय हविरिन्द्रियम् । अमूं यस्यां देवानाम् । मनु-
ष्याणां पयोहितम् । बहुदुग्धीन्द्राय देवेभ्यः । इव्यमा-
ष्यायतां पुनः ॥ १६ ॥

वत्सेभ्यो मनुष्येभ्यः । पुनर्दोहाय कल्पताम् । यज्ञस्य
सन्ततिरसि । यज्ञस्य त्वा सन्ततिमनुसन्तनोमि । अ-
दस्तमसि विष्णवे त्वा । यज्ञायपि दधाम्यहम् । अग्नि-
ररिक्तेन पाषेण । याः पूताः परिशेरते । अयं पयः
सोमं कृत्वा । स्वां योनिमपि गच्छतु ॥ १७ ॥

पर्यवृक्तः पविचमं । सौम्यः सोमाहि निर्मितः ।
इमौ पर्यवृद्धं दर्भवृद्धं । देवानां इव्यशोधनौ । पुतर्वे-
षाय गोपाय । विष्णो इव्यं हि रक्षसि । उभापग्नी
उपस्तृणते । देवता उपवसन्तु मे । अहं गृाम्यानुपव-
सामि । मद्यां गोपतये पशून् ॥ १८ ॥

आभृत इमं यज्ञामि पूर्वस्ताः पूर्वः परिपृक्षामि
सभापाला इन्द्र ज्येष्ठेभ्य आदित्यव्रतपते सुसम्भृता मे
सह पुनातु महिनो विश्वरूपा दधातु पुनर्गच्छतु पशून् ॥
अनु० ४ ॥

वान् गच्छ सुवर्विद् यजमानाय मद्यम् । इरा भूतिः
पृथिव्यै रसो मोत्क्रमीत् ॥ ३ ॥

देवाः पितरः पितरो देवाः । योऽहमस्मि स सन्
यजे । यस्यास्मि न तमन्तरेमि । स्वम् इष्टं स्वन्दत्तम् ।
स्वम्पूतं स्वःश्रातम् । स्वःहृतम् । तस्य मेऽग्निरुपद्र-
ष्टा । वायुरुपश्रोता । आदित्योऽनुस्थाता । द्यौः पिता ।
॥ ४ ॥

पृथिवी माता । पूजापतिर्वन्धुः । य एवास्मि स सन्
यजे । मा भेर्मा संविष्या मा त्वा हिंसिषम् । मा ते
तेजोऽपक्रमीत् । भरतमुद्धरे मनुषिष्व । अवदानानि
ते पुत्यवदास्यामि । नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीः ।
यदवदानानि ते वद्यन् । विलोमाकार्षमात्मनः ॥ ५ ॥

आज्येन प्रत्यनज्येनत् । तत्त आप्यायतां पुनः ।
आज्यायो यवमाचात् । आब्याधात् कृत्यतामिदम् ।
मारूरुपाम यज्ञस्य । शुद्धं स्विष्टमिदं हविः । मनुना
हृष्टां घृतपदीम् । मिचावरुण समोरिताम् । दक्षिणा-
द्वाद्दसम्भिन्दन् । अवद्याम्येकतो मुखाम् ॥ ६ ॥

इडे भागं जुषस्व नः । जिन्वगा जिन्वार्वतः । तस्यास्ते
भस्त्रिवाणः स्याम । सर्वात्मानः सर्वगणाः । ब्रह्मपिन्व-

स। ददतो मे माक्षायि । कुर्वतो मे मोषदसत् ।
दिशां क्लृप्तिरसि । दिशो मे कल्पन्ताम् । कल्पन्तां मे
दिशः ॥ ७ ॥

दैवीश्च मानुषीश्च । अहोरात्रे मे कल्पेताम् । अर्ध-
मासा मे कल्पन्ताम् । मासा मे कल्पन्ताम् । चतुर्वे-
दे मे कल्पन्ताम् । संवत्सरो मे कल्पताम् । क्लृप्तिरसि क-
ल्पतां मे । आशानां त्वाशापालेभ्यः । चतुर्भ्यो अमृतै-
भ्यः । इदं भूतस्वाध्यक्षेभ्यः ॥ ८ ॥

विधेम हविषा वयम् । भजतां भागी भागम् । मा
भागो भक्त । निरभागं भजामः । अपस्विन्व । ओषधी-
र्जिन्व । द्विपात् पाहि । चतुष्पादव । दिवो वृष्टिमेरय ।
ब्राह्मणानामिदं हविः ॥ ९ ॥

सोम्यानां सोमपीथिनाम् । निर्भक्तो ब्राह्मणः ।
नेहा ब्राह्मणस्यास्ति । समङ्गां बर्हिर्हविषा घृतेन । स-
मादित्यैर्वसुभिः सम्मरुद्भिः । समिन्द्रेण विश्वेभिर्देवे-
भिरङ्गाम् । दिव्यं नभो गच्छतु यत्खाहा । इन्द्राणी-
वाविधवा भूयासम् । अदितिरिव सुपुत्रा । अस्थूरि
त्वा गार्हपत्य ॥ १० ॥

उपनिषदे सुप्रजास्वाय । सम्यक्नी पत्या सुकृतेन ग-

वृहस्पतिर्ब्रह्मणे । ब्रह्म भूर्भुवः सुवः । वृहस्पतिर्देवानां
ब्रह्मा । अहं मनुष्याणाम् । वृहस्पते यज्ञं गोपाय ।
इदं तस्मै हर्म्यं करोमि । यो वो देवाश्चरति ब्रह्मच-
र्य्यम् । मेधावी दिक्षु मनसा तपस्वी ॥ ३ ॥

अन्तर्दतश्चरति मानुषीषु । चतुः शिखण्डा युवतिः
सुपेशाः । घृतप्रतीका भुवनस्य मध्ये । मर्मज्यमाना
महते सौभगाय । मद्यं धुक्व यजमानाय कामान् ।
भूमिर्भूत्वा महिमानं पुपोष । ततो देवी वर्धयते प-
थाःसि । यज्ञिया यज्ञं विचयन्ति शब्द । ओषधीराप
इह शकरीय । यो मा हृदा मनसा यश्च वाचा ॥ ४ ॥

यो ब्रह्मणा कर्मणा द्वेष्टि देवाः । यः अत्रेन हृद-
येनेष्णाता च । तस्येन्द्रवज्रेण शिरश्छिनद्भि । ऊर्षामद्दु
प्रथमानः स्योनम् । देवेभ्यो जुष्टः सदानाय बर्हिः । सु-
वर्गे लोके यजमानः हि धेहि । मां नाकस्य पृष्ठे परमे
व्योमन् । चतुः शिखण्डा युवतिः सुपेशाः । घृतप्रती-
का वयुनानि वस्ते । सास्तीर्य्यमाणा महते सौभगाय ॥
॥ ५ ॥

सा मे धुक्व यजमानाय कामान् । शिवा च मे
श्रमा चैधि । स्योना च मे सुषदा चैधि । ऊर्जस्वती च मे

अथो हारिद्रवेषु मे । हरिमाखं निदधसि । उद-
गाद्यमादित्यः । विश्वेन महसा सह । द्विषन्तं मम
रन्धयन् । मो अहं द्विषतोर्धम् । योनः शपादशयतः ।
यश्च नः शपतः शपात् । उषाश्च तस्मै निम्मुक् च । सर्वं
पापं समूहताम् ॥ योनः सपत्नो योरणः । मर्तोऽभि-
दासन्ति देवाः । इधस्वेव पृथ्वायतः । मातस्योऽप्येवि
क्विचम । अयस्तृष्टः परापत । शरो ब्रह्मसश्रितः । ग-
च्छामिचान् प्रविश । मैषां कश्चनोच्छिषः ॥ २३ ॥

पतिः पूजापतये तपस्वी वाचा सौभगाय यशूर्ध्वे
पिन्वस्व दुर्मरायुं देवयानानग्रेऽन्तरिक्षेऽहमुत्तरो भू-
यासं पूजापतिरसि सर्वतः श्रितः प्रविष्टं देवताभि-
र्वाज्जितं पृथिवी ह्यवतामन्निरामीभाइथत ससृवा-
इर हुते स्वानेन मे सन्तिष्ठस्तेतः इधि इधसूक्त-
मष्टौ च ॥ अनु० ६ ॥

सप्तमोऽनुवाकः ।

परिस्तृषीत भुवनस्य मध्ये मङ्गं ध्रुव भुवनानि
 वस्ते सामे ध्रुव सक्षेदं पश्य । विघर्त्तरिदं पश्य ।
 नाकेदं पश्य । रमतिः पञ्चिष्ठा । ऋतं वर्षिष्ठम् । अमृ-
 तायान्याहुः । सूर्यो वरिष्ठो अक्षभिर्विभाति । अनु-
 चापाष्टविधो देवपुत्रे । दीक्षासि तपसो योनिः । तपो
 प्रति ब्रह्मणो योनिः ॥ १ ॥

ब्रह्मासि क्षत्रस्य योनिः । क्षत्रमस्पृतस्य योनिः ।
 क्षत्रमसि भूरारभे । अद्यां मनसा । दीक्षां तपसा । वि-
 श्व भुवनस्याधिपतीम् । सर्वे कासा यजमानस्य
 सन्तु । वातं प्राणं मनसान्वारभामहे । पुजापतिं यो
 भुवनस्य गोपाः । स नो मृत्योस्त्रायतां पात्वः हसः ॥
 १२ ॥

ओग्जीवा अरामशीमहि । इन्द्रशाकरगायत्रीं
 प्रपद्ये । तां ते युमज्मि । इन्द्रशाकरचिष्टुभं प्रपद्ये । तां
 ते युमज्मि । इन्द्रशाकरजगतीं प्रपद्ये । तां ते युमज्मि ।
 इन्द्रशाकरानुष्टुभं प्रपद्ये । तां ते युमज्मि । इन्द्रशा-
 करपङ्क्तिं प्रपद्ये ॥ ३ ॥

१ एष प्रथमपादपर्यन्तः पाठः E पत्रके नास्तीति पृष्टिरेव ।

तां ते युनञ्मि । आहं दीक्षामरुहमतस्य पत्नीम् ।
 गायत्रेण छन्दसा ब्रह्मणा च । अतः सत्ये धायि । स-
 त्यमृते धायि । अतश्च मे सत्यश्चाभूताम् । ज्योतिरभू-
 वः सुवरगमम् । सुवर्गं लोकं नाकस्य पृष्ठम् । बुधस्य
 विष्टपमगम् । पृथिवी दीक्षा ॥ ४ ॥

तयामिर्दीक्षया दीक्षितः । ययामिर्दीक्षया दीक्षि-
 तः । तया त्वा दीक्षया दीक्षयामि । अन्तरिक्षं दीक्षा ।
 तया वायुर्दीक्षया दीक्षितः । यया वायुर्दीक्षया दी-
 क्षितः । तया त्वा दीक्षया दीक्षयामि । द्यौर्दीक्षा ।
 तयादित्यो दीक्षया दीक्षितः । ययादित्यो दीक्षया दी-
 क्षितः ॥ ५ ॥

तया त्वा दीक्षया दीक्षयामि । दिशो दीक्षा । तया
 चन्द्रमा दीक्षया दीक्षितः । यया चन्द्रमा दीक्षया दी-
 क्षितः । तया त्वा दीक्षया दीक्षयामि । आपो दीक्षा ।
 तया बर्हो राजा दीक्षया दीक्षितः । यया बर्हो राजा
 दीक्षया दीक्षितः । तया त्वा दीक्षया दीक्षयामि । ओ-
 षधयो दीक्षा ॥ ६ ॥

तया सोमो राजा दीक्षया दीक्षितः । यया सोमो
 राजा दीक्षया दीक्षितः । तया त्वा दीक्षया दीक्षयामि ।

वाग्दीक्षा । तथा प्राखो दीक्षया दीक्षितः । यथा प्राखो
दीक्षया दीक्षितः । तथा त्वा दीक्षया दीक्षयामि । प-
षिवी त्वा दीक्षमाणमनुदीक्षताम् । अन्तरिक्षं त्वा
दीक्षमाणमनुदीक्षताम् । द्यौस्त्वा दीक्षमाणमनुदीक्ष-
ताम् ॥ ७ ॥

दिशस्त्वा दीक्षमाणमनुदीक्षन्ताम् । आपस्त्वा दी-
क्षमाणमनुदीक्षन्ताम् । ओषधयस्त्वा दीक्षमाणमनु-
दीक्षन्ताम् । वाक् त्वा दीक्षमाणमनुदीक्षताम् । ऋच-
स्त्वा दीक्षमाणमनुदीक्षन्ताम् । सामानि त्वा दीक्ष-
माणमनुदीक्षन्ताम् । यजूंषि त्वा दीक्षमाणमनुदी-
क्षन्ताम् । अहश्च रात्रिश्च । कृषिश्च वृष्टिश्च । त्विषिश्चा-
पचितिश्च ॥ ८ ॥

आपञ्चौषधयश्च । ऊर्कश्च सूनृता च । तास्त्वा दी-
क्षमाणमनुदीक्षन्ताम् । स्वे दक्षे दक्षपितेह सीद । दे-
वानां सुम्नो महते रणाय । स्वासस्थस्तनुवा संविश-
स्व । पिते वैधिसूनव आसुशेवः । शिवो मा शिवमा-
विश । सत्यं म आत्मा । अद्वा मेऽक्षितिः ॥ ९ ॥

तपो मे प्रतिष्ठा । सवितृप्रसूता मा दिशा दीक्षय-
तु । सत्यमस्मि । अहं त्वदस्मि मदसि त्वमेतत् । ममा-

पुजाभ्यः सर्वाभ्यो मृड । नमो रुद्राय मीढुषे । उ-
दुस्र तिष्ठ प्रतितिष्ठ मारिषः । मेमं यज्ञं यजमानश्च री-
रिषः । सुवर्गे लोके यजमानश्च हि धेहि । शन्न एधि
द्विपदे शं चतुष्पदे । यस्माद्गीषा वैपिष्ठाः पस्त्रायिष्ठाः
समज्ञास्थाः । ततो नो अभयं कृधि । पुजाभ्यः सर्वाभ्यो
मृड । नमो रुद्राय मीढुषे ॥ २ ॥

य इदमकः । तस्मै नमः । तस्मै स्वाहा । न वा उ वे-
तन्मिद्यसे । आशानां त्वा विश्वा आशाः । यज्ञस्य हि
स्थ ऋत्विष्यौ । इन्द्राग्नी चेतनस्य च । हुताहुतस्य त-
प्यतम् । अहुतस्य हुतस्य च । हुतस्य चाहु । तस्य च ।
अहुतस्य हुतस्य च । इन्द्राग्नी अस्य सोमस्य । वीतं
पिबतं जुषेथाम् । मा यजमानं तमो विदत् । मर्त्विजो
मो इमाः पुजाः । मा यः सोममिमं पिवात् । सःसृष्ट-
मुभयं कृतम् ॥ ३ ॥

कृधि मीढुषे हुतस्य च सप्त च ॥ अनु० ८ ॥

नवमोऽनुवाकः ।

अनागसत्त्वा वयम् । इन्द्रेण प्रेषिता उप । वायुर्हे
अस्त्वःशभूः । मिचस्ते अस्त्वःशभूः । वरुणस्ते अस्त्वः-

श्रुः । अपां क्षया चतस्य गर्भाः । भुवनस्य गोपाः
 श्रेणा अतिवयः । पर्वतानां ककुभः प्रयुतो न पाता-
 रः । वग्नेन्द्रं ह्ययत् । घोषेणामीवाश्चातयत् ॥ १ ॥

युक्तास्य वहत । देवा आवाण इन्दुरिन्द्र इत्यवा-
 दिषुः । इन्द्रमचुच्चवुः परमस्याः परावतः । आस्मात्
 सधस्यात् । ओरोरन्तरिक्षात् । आसु भूतमसुषवुः । ब्रह्म-
 वर्चसं म आसुषवुः । समरे रक्षास्यवधिषुः । अपहतं
 ब्रह्मज्यस्य । वाक् च त्वा मनश्च श्रीणीताम् ॥ २ ॥

प्राणश्च त्वापानश्च श्रीणीताम् । चक्षुश्च त्वा ओच-
 च श्रीणीताम् । दक्षश्च त्वा बलश्च श्रीणीताम् । ओ-
 जश्च त्वा सहश्च श्रीणीताम् । आयुश्च त्वा जरा च श्री-
 णीताम् । आत्मा च त्वा तनूश्च श्रीणीताम् । श्रुतोऽसि
 श्रुतं कृतः । श्रुताय त्वा श्रुतेभ्यस्त्वा । यमिन्द्रमाहुर्वरुणं
 यमाहुः । यं मिचमाहुर्यमु सत्यमाहुः ॥ ३ ॥

यो देवानां देवतमस्तपोजाः । तस्मै त्वा तेभ्य-
 स्त्वा । मयि त्यदिन्द्रियं महत् । मयि दक्षो मयि क्रतुः ।
 मयि धायि सुवीर्यम् । विशुग्ध्यर्मे विभातु मे । आ-
 कृत्या मनसा सह । विराजा ज्योतिषा सह । यज्ञेन
 पयसा सह । तस्य दोहमशीमहि ॥ ४ ॥

नवधीद्युगेन । बृहन्तं मामकरद्दीरवन्तम् । रथन्तरे
 अयस्व स्वाहा पृथिव्याम् । वामदेव्ये अयस्व स्वाहा-
 न्तरिक्षे । बृहति अयस्व स्वाहा दिवि । बृहता त्वोप-
 स्तभामि । आ त्वा ददे यज्ञसे वीर्याय च । अस्मास्व-
 घ्निया ययं दधाथेन्द्रियं पयः । यस्तं द्रष्टो यस्तं उदर्षः ॥
 ॥ १ ॥

दैव्यः कोतुर्विश्वं भुवनमाविवेश । स नः पाद्धारिष्यै
 स्वाहा । अनु मा सर्व्वो यज्ञोऽयमेतु । विश्वे देवा म-
 रुतः सामार्कः । आ प्रियम्बन्दांसि निविदो यजूंषि ।
 अस्यै पृथिव्यै यद्यज्ञियम् । पूजापतेर्वर्त्तनिमनुवर्त्त-
 स्व । अनु वीरैरनुराध्याम गोभिः । अन्वश्चैरनु सर्व्वै-
 रपुष्टैः । अनु पूजयान्विन्द्रियेण ॥ २ ॥

देवा नो यज्ञमृजुधा नयन्तु । प्रतिष्ठचे प्रतितिष्ठा-
 मि राष्ट्रे । प्रत्यश्वेषु प्रतितिष्ठामि गोषु । प्रतिपूजायां
 प्रतितिष्ठामि भव्ये । विश्वमन्याभिवावृधे । तदन्वस्या-
 मधिश्रितम् । दिवे च विश्वकर्मणे । पृथिव्यै चाकर-
 न्नमः । अस्क्रान्द्यौः पृथिवीम् । अस्क्रान्दषभो युवा
 गाः ॥ ३ ॥

स्क्रान्तेमा विश्वा भुवना । स्क्रान्नो यज्ञः प्रजनयतु ।

दादशोऽनुवाकः ।

यद्देवा देव हेडनम् । देवासश्चकृमा वयम् । आदित्या-
स्तस्मान्मा मुञ्चत । ऋतस्पतेन मामुत । देवा जीवन
काम्थायत् । वाचानृतमूदिम । अग्निर्मा तस्मादेनसः ।
गार्हपत्यः प्रमुञ्चतु । दुरितायानि चकृम । करोतु मा-
मनेनसम् ॥ १ ॥

ऋतेन द्यावापृथिवी । ऋतेन त्वं सरस्वति । ऋतान्-
मा मुञ्चतां हसः । यदन्यद्वतमारिम । स जातशः सा-
दुत वाजामि शः सात् । ज्यायसशः सादुतवा कर्मीयसः ।
अनाघातं देवद्वतं यदेनः । तस्मात् त्वमस्मान् जातवेदो
मुमुग्धि । यद्वाचा यन्मनसा । बाहुभ्यामूहभ्यामधीव-
ज्ञाम् ॥ २ ॥

शिश्रैर्यद्वृतं चकृमा वयम् । अग्निर्मा तस्मादेनसः ।
यद्वस्ताभ्यां चकर किस्विषषाणि । अक्षाणां वग्मुमुपजि-
घमानः । दूरेपश्याच्च राष्ट्रधृच्च । तान्यसुरसावनुदत्ता-
मृणानि । अदीव्यं नृणं यदहं चकार । यद्वा दास्यन्त्सं-
जगारा जनैभ्यः । अग्निर्मा तस्मादेनसः । यन्मयि माता-
गर्भे सति ॥ ३ ॥

उपक्षरन्ति जुट्को घृतेन । प्रियास्थङ्गानि तव वर्ध-
यन्तीः । तस्मै ते सोम नम इद्वषट् च । उप मा राज-
न्सुक्षते चयस्व । संप्राणापानाभ्यां समुचक्षुषा त्वम् ।
सःश्रोत्रेण गच्छस्व सोम राजन् । यत्त आस्थितं शमु-
तप्तं अस्तु । जानीतामः सङ्गमने पथीनाम् । एतं जानी-
तात्परमे व्योमन् । वृकाः सधस्था विदरूपमस्य ॥ ३ ॥

यदा गच्छात्यधिभिर्देवयानैः । इष्टापूरुषे कृणुतादा
विरसै । अरिष्टो राजन्नगदः परैहि । नमस्ते अस्तु
चक्षसे रघूयते । जाकमारोह सह यजमानेन । सूर्यं
गच्छतात् परमे व्योमन् । अभूद्देवः सविता वन्द्यो नः ।
इदानीमहं उपवाच्यो नृभिः । वि यो रक्षा भजति मा-
नवेभ्यः । श्रेष्ठो अत्र द्रविणं यथा दधत् ॥ उपनो
मिचावरुणाविहावतम् । अग्न्यादीध्यायामिह नः स-
हाया । आदित्यानां प्रसितिर्हेतिः । उग्राशतापाष्ठाद्य-
विषा परिहो वृणक्तु । आप्यायस्व सन्ते ॥ ४ ॥

त्मना जायमानोऽस्य दधत् पञ्च च ॥ १३ ॥

चतुर्दशोऽनुवाकः ।

यद्दिदीक्षे मनसा यच्च वाचा । यदा प्राखैश्चक्षुषा

यच्च ओषेण । यद्देतसा मियुनेनाप्यात्मना । अङ्गो
 लोका दधिरे तेज इन्द्रियम् । शुक्रा दीक्षायै तपसो
 विमोचनीः । आपो विमोक्षीर्मयि तेज इन्द्रियम् ।
 यद्दृचा साम्ना यजुषा । पशूनां चर्मन् हविषा दि-
 दीक्षे । यच्छन्दोभिरोषधीभिर्वनस्पतौ । अङ्गो लोका
 दधिरे तेज इन्द्रियम् ॥ १ ॥

शुक्रा दीक्षायै तपसो विमोचनीः । आपो विमोक्षी-
 र्मयि तेज इन्द्रियम् । येन ब्रह्म येन क्षत्रम् । येनेन्द्राग्नी
 पूजापतिः सोमो वरुणो येन राजा । विश्वे देवा ऋषयो
 येन प्राणाः । अङ्गो लोका दधिरे तेज इन्द्रियम् । शुक्रा
 दीक्षायै तपसो विमोचनीः । आपो विमोक्षीर्मयि
 तेज इन्द्रियम् । अपां पुष्यमस्योषधीनां रसः । सोमस्य
 पियं धाम ॥ २ ॥

अग्नेः पियतमं हविः स्वाहा । अपां पुष्यमस्योषधी-
 नां रसः । सोमस्य पियं धाम । इन्द्रस्य पियतमं
 हविः स्वाहा । अपां पुष्यमस्योषधीनां रसः । सोमस्य
 पियं धाम । विश्वेषां देवानां पियतमं हविः स्वाहा ।
 वयं सोम व्रते तव । मनस्तनुषु पिप्रतः । पूजावन्तो
 अशीमहि ॥ ३ ॥

परोरजास्ते प्रतेमहे ब्रह्म प्रतिष्ठा गार्हपत्यस्त्रिशदुत्त-
रशतम् ॥ १३० ॥

इति सप्तमप्रपाठकः ॥

हरिः ॐ ।

द्वितीयकाण्डे अष्टमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

साङ्गहृद्येष्ट्वा यजते । इमां जनतां सङ्गृह्णानीति ।
द्वादशरत्नी रशना भवति । *द्वादशमासाः संवत्सरः ।
संवत्सरमेवावरुन्धे । मौञ्जी भवति । ऊर्ग्वं मुञ्जाः ।
ऊर्ग्वमेवावरुन्धे । चिचा नक्षत्रं भवति । चिचं वा
शतत् कर्म ॥ १ ॥

यदश्वमेधः समृध्यै । पुष्येनाम देवयजनमध्यवस्य-
ति । पुष्यमेव तेन कीर्त्तिमभिजयति । अपदाती-
न्दृत्विजः समावहन्त्या सुब्रह्मण्यायाः । सुवर्गस्य लोकस्य
समृध्यै । केशश्मश्रु वपते । नखानि निहन्तते । दतो धा-
वते । स्नाति । अहतं वासः परिधत्ते ॥ पापानोऽपहत्यै ।

* द्वादशरत्नी रशना भवति इति ० पुस्तकपाठः ।

यन्तारमेवैनं करोति । धर्त्तासीत्याह । धर्त्तारमेवैनं
करोति । सोऽग्निं वैश्वानरमित्याह । अग्नावेवैनं वैश्वान-
नरे जुहोति । सप्रथसमित्याह ॥ ५ ॥

पूजयैवैनं पशुभिः प्रथयति । स्वाहाकृत इत्याह ।
होम एवास्यैषः । पृथिव्यामित्याह । अस्यामेवैनं प्रति-
ष्ठापयति । यन्ताराड्यन्तासि यम नो धर्त्तासि धरुख
इत्याह । रूपमेवास्यैतन्महिमानं व्याचष्टे । कृष्यै त्वा
क्षेमाय त्वा रथ्यै त्वा पोषाय त्वेत्याह । आशिषमेवै-
तामाशास्ते । स्वगा त्वा देवेभ्य इत्याह ॥ देवेभ्य एवै-
नं स्वगा करोति । स्वाहा त्वा पूजापतय इत्याह ।
पूजापत्यो वा अश्वः । यस्या एव देवताया आस-
भ्यते । तयैवैनं समर्द्धयति ॥ ६ ॥

बभ्राति समृद्ध्या उपादधात्यसीत्याह सप्रथस-
मित्याह देवेभ्य इत्याह पञ्च च ॥ अनु० ३ ॥

चतुर्थोऽनुवाकः ।

यः पितुरनुजायाः पुत्रः । स पुरस्तान्नयति । यो
मातुरनुजायाः पुत्रः । स पश्चान्नयति । विष्वञ्चमेवा-
स्मात् पाप्मानं विवृहत्तः । यो अर्वन्तं जिघांसति त-

मथ्यमीति वरुण इति श्वानं चतुरक्षं प्रसैति । परो मर्तः
परश्वेति शुनश्चतुरक्षस्य प्रहन्ति । श्वेव वै पाप्मा धा-
तव्यः । पाप्मानमेवास्य धातव्यः हन्ति । सैधुर्कं मुसलं
भवति ॥ १ ॥

कर्म्म कर्म्मवास्यै साधयति । पौःश्चलेयो हन्ति । पुः-
श्रवां वै देवाः शुचं न्यदधुः । शुचैवास्य शुचः हन्ति ।
पाप्मा वा एतमीप्सतीत्याहुः । योऽश्वमेधेन यजत इति ।
अश्वस्याधस्पदमुपास्यति । वज्जी वा अश्वः प्राजापत्यः ।
वज्जैश्चैव पाप्मानं धातव्यमवक्रामति । दक्षिणापज्ञा-
वयति ॥ २ ॥

पाप्मानमेवास्माच्छमलमपज्ञावयति । ऐषीक उदुहो
भवति । आयुर्वा इषीकाः । आयुरेवास्मिन् दधति ।
अमृतं वा इषीकाः । अमृतमेवास्मिन् दधति । वेत-
सशाखोपसम्बद्धा भवति । अप्सु योनिर्वा अश्वः । अप्सु
जोवेतसः । स्वादेवैनं योनेर्निर्मिमीते ॥ पुरस्तात्
पृत्यश्चमभ्युदूहति । पुरस्तादेवास्मिन् पृतीच्यमृतं द-
धाति । अहश्च त्वश्च वृचहन्निति ब्रह्मा यजमानस्य
हस्तं वृह्णाति । ब्रह्माश्चै एव सन्दधाति । अभिक्रत्वैन्द्र-
भूरध्वन्नित्यध्वर्युर्यजमानं वाचयत्यभिजित्यै ॥ ३ ॥

भवति खावयति मिमीते पञ्च च ॥ अनु० ४ ॥

पञ्चमोऽनुवाकः ।

चत्वारं चत्विजः समुक्षन्ति । आभ्य एवैनं चतसृ-
भ्यो दिग्भ्योऽभिसमीरयन्ति । शतेन राजपुत्रैः सहा-
ध्वर्युः । पुरस्तात् पृत्यङ् तिष्ठन् प्रोक्षति । अनेनाश्वेन
मेध्येनेष्टा । अयं राजा वृचं वध्यादिति । राज्यं वा
अध्वर्युः । क्षत्रं राजपुत्रः । राज्येनैवास्मिन् क्षत्रं द-
धाति । शतेनाराजभिरुग्रैः सह ब्रह्मा ॥ १ ॥

दक्षिणत उदक्लिष्ठन् प्रोक्षति । अनेनाश्वेन मे-
ध्येनेष्टा । अयं राजा प्रतिधृष्योऽस्त्विति । बलं वै ब्रह्मा ।
बलमराजोऽग्रः । बलेनैवास्मिन् बलं दधाति । शतेन
सूतग्रामणिभिः सह होता । पश्चात् प्राङ्क्लिष्ठन् प्रो-
क्षति । अनेनाश्वेन मेध्येनेष्टा । अयं राजास्यै विशः ॥

॥ २ ॥

बहुवै बह्वश्वार्यै बह्वजाविकार्यै । बहुवीहियवार्यै
बहुमाषतिलार्यै । बहुहिरण्यार्यै बहुहस्तिकार्यै । बहु-
दासपुरुषार्यै रथिमत्यै पुष्टिमत्यै । बहुरायस्योषार्यै रा-
जास्त्विति । भूमा वै होता । भूमा सूतग्रामण्यः । भूमे

अश्वं विन्देरन् । इत्येतास्य यज्ञः । चतुःशता रक्षन्ति ।
यज्ञस्याघाताय । अथान्यमानीय प्रोक्षेयुः । सैव ततः
प्रायश्चित्तिः ॥ ४ ॥

गच्छति भवतः पत्सु जुहोति न गच्छन्ति नव च ।
अनु० ६ ॥

दशमोऽनुवाकः ।

पूजापतिरकामयताश्वमेधेन यजेयेति । स तपो
ऽतप्यत । तस्य तेषानस्य । सप्तात्मनो देवता उदक्राम-
मन् । सा दीक्षामभवत् । स एतानि वैश्वदेवान्यपश्यत् ।
तान्यजुहोत् । तैर्वै सदीक्षामवरुन्धे । यद्वैश्वदेवानि
जुहोति । दीक्षामेव तैर्यजमानोऽवरुन्धे ॥ १ ॥

सप्त जुहोति । सप्त हि ता देवता उदक्रामन् । अ-
न्वहं जुहोति । अन्वहमेव दीक्षामवरुन्धे । चीरिणिवैश्व-
देवानि जुहोति । चत्वार्यैद्वाहणानि । सप्त सम्पद्यन्ते ।
सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः । प्राणा दीक्षा । प्राणैरेव
प्राणां दीक्षामवरुन्धे ॥ २ ॥

एकविंशतिं वैश्वदेवानि जुहोति । एकविंशतिर्वै
देवलोकाः । द्वादशमासाः पञ्चर्त्तवः । त्रय इमे लोकाः ।

द्वादशोऽनुवाकः ।

साविचमष्टाक्षपासं प्रातर्निर्वपति । अष्टाक्षरा गायत्री । गायत्रं प्रातःसवनम् । प्रातःसवनादेवैनं गायत्रियाञ्छन्दसोऽधिनिर्मिमीते । अथो प्रातःसवनमेव तेनाप्नोति । गायत्री छन्दः । सविचे प्रसविच एकादशक्षपासं मध्यन्दिने । एकादशाक्षरा त्रिष्टुप् । त्रिष्टुभं माध्यन्दिनं सवनम् । माध्यन्दिनादेवैनं सवनात् त्रिष्टुभञ्छन्दसोऽधिनिर्मिमीते ॥ १ ॥

अथो माध्यन्दिनमेव सवनं तेनाप्नोति । त्रिष्टुभं छन्दः । सविच आ सविचे द्वादशक्षपासमपराह्णे । द्वादशाक्षरा जगती । जागतं तृतीयसवनम् । तृतीयसवनादेवैनं जगत्याञ्छन्दसोऽधिनिर्मिमीते । अथो तृतीयसवनमेव तेनाप्नोति । जगती छन्दः । ईश्वरो वा अश्वः प्रमुक्तः परां परावतं गन्तोः । इह धृतिः स्वाहेह विधृतिः स्वाहेह रन्तिः स्वाहेह रमतिः स्वाहेति चतस्रश्चाहुतीर्जुहोति ॥ चतस्रो दिशः । दिग्भिरेवैनं परिपृच्छति । आश्वत्यो यज्ञो भवति । यज्ञापतिर्देवेभ्योऽनिलायत । अश्वो रूपं कृत्वा । सोऽश्वत्ये संद्रत्सरम-

तिष्ठत् । तदश्वत्थस्याश्वत्थत्वम् । यदाश्वत्थो वृजो भ-
वति । स्व एवैनं योनौ प्रतिष्ठापयति ॥ २ ॥

चिद्दुभ्यच्छन्दसोऽधिनिर्मिमीते जुहोति नव च ।
अनु० १२ ॥

त्रयोदशोऽनुवाकः ।

आ ब्रह्मन् ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायतामित्याह ।
ब्राह्मण एव ब्रह्मवर्चसं दधाति । तस्मात् पुरा ब्राह्मणो
ब्रह्मवर्चस्यजायत । आस्मिन्नाष्ट्रे राजन्य इषव्यः शूरो
महारथो जायतामित्याह । राजन्य एव शौर्यं महि-
मानं दधाति । तस्मात् पुरा राजन्य इषव्यः शूरो म-
हारथोऽजायत । दोग्धी धेनुरित्याह । धेन्वामेव पयो
दधाति । तस्मात् पुरा दोग्धी धेनुरजायत । वोढान-
ज्ञानित्याह ॥ १ ॥

अनडुह्येव वीर्यं दधाति । तस्मात् पुरा वोढानज्ञा-
नजायत । आशुः सप्तिरित्याह । अश्व एव जवं दधा-
ति । तस्मात् पुराशुरश्वोऽजायत । पुरन्धिर्योषेत्याह ।
योषित्येव रूपं दधाति । तस्मात् स्त्री युवतिः प्रिया भा-
वुका । जिष्णूर्येष्टा इत्याह । आह वै तच्च जिष्णूर-
येष्टा जायते ॥ २ ॥

अग्नेर्वा एतद्रूपम् । यदाज्यम् । यदाज्येन जुहोति ।
अग्निमेव तत्प्रीणाति । मधुना जुहोति । महत्यै वा एत-
द्देवतायै रूपम् । यन्मधु । यन्मधुना जुहोति ॥ २ ॥

महतीमेव तद्देवतां प्रीणाति । तण्डुलैर्जुहोति । व-
सूनां वा एतद्रूपम् । यत्तण्डुलाः । यत्तण्डुलैर्जुहोति ।
वसूनेव तत्प्रीणाति । पृथुकैर्जुहोति । रुद्राणां वा एत-
द्रूपम् । यत्पृथुकाः । यत्पृथुकैर्जुहोति ॥ ३ ॥

रुद्रानेव तत्प्रीणाति । साजैर्जुहोति । आदित्यानां
वा एतद्रूपम् । यस्साजाः । यस्साजैर्जुहोति । आदित्या-
नेव तत्प्रीणाति । करम्बैर्जुहोति । विश्वेषां वा एतद्देवा-
नां रूपम् । यत्करम्बाः । यत्करम्बैर्जुहोति ॥ ४ ॥

विश्वानेव तद्देवान् प्रीणाति । धानाभिर्जुहोति ।
नक्षत्राणां वा एतद्रूपम् । यद्धानाः । यद्धानाभिर्जुहोति ।
नक्षत्राण्येव तत्प्रीणाति । सक्तुभिर्जुहोति । पुजापतेर्वा
एतद्रूपम् । यत्सक्तवः । यत्सक्तुभिर्जुहोति ॥ ५ ॥

पुजापतिमेव तत्प्रीणाति । मसूस्थैर्जुहोति । सर्वा-
सां वा एतद्देवतानां रूपम् । यन्मसूस्थानि । यन्म-
सूस्थैर्जुहोति । सर्वा एव तद्देवताः प्रीणाति । पियङ्गु-
तण्डुलैर्जुहोति । पियङ्गा हवै नामैते । एते वै देवा अ-

थ्यै । नक्तं जुहोति । रक्षसामपहत्यै । आज्येनान्ततो जुहोति ॥ २ ॥

प्राणो वा आज्यम् । उभयत एवास्य प्राणं दधाति । पुरस्ताच्चोपरिष्ठाञ्च । एकस्मै स्वाहेत्याह । अस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठति । द्वाभ्यां स्वाहेत्याह । अमुष्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठति । उभयोरेव लोकयोः प्रतितिष्ठति । अस्मिंश्चामुष्मिंश्च । शताय स्वाहेत्याह ॥ शतायुर्वै पुरुषः शतवीर्य्यः । आयुरेव वीर्य्यमवरुन्धे । सहस्राय स्वाहेत्याह । आयुर्वै सहस्रम् । आयुरेवावरुन्धे । सर्वस्मै स्वाहेत्याह । अपरिमितमेवावरुन्धे ॥ ३ ॥

एव यज्ञाद्रक्षांस्यपहन्यन्ततो जुहोति शताय स्वाहेत्याह सप्त च ॥ अनु० १५ ॥

षोडशोऽनुवाकः ।

पूजापतिं वा एष ईप्सतीत्याहुः । योऽश्वमेधेन यजत इति । अथो आहुः । सर्वाणि भूतानीति । एकस्मै स्वाहेत्याह । पूजापतिर्वा एकः । तमेवाप्नोति । एकस्मै स्वाहा द्वाभ्यां स्वाहेत्यभिपूर्वमाहुतीर्जुहोति । अभिपूर्वमेव सुवर्गं लोकमेति । एकोत्तरं जुहोति ॥ १ ॥

गाय स्वाहा लोकाय स्वाहेत्युदिते जुहोति । अहोरा-
चयोरव्यतिमोहाय ॥ ४ ॥

एकोत्तरं जुहोति प्रयुताय स्वाहेत्याह समुद्राय
स्वाहेत्याहाहर्ष्यष्टिः सप्त च ॥ अनु० १६ ॥

सप्तदशोऽनुवाकः ।

विभूर्माचा प्रभूः पिबेत्यश्वनामानि जुहोति । उभ-
योरैवैनं लोकयोर्नामधेयं गमयति । आर्यनाय स्वाहा
प्रायणाय स्वाहेत्युद्रावां जुहोति । सर्वमेवैनमस्त्वं
सुवर्गं लोकं गमयति । अग्नये स्वाहा सोमाय स्वा-
हेति पूर्वहोमां जुहोति । पूर्वं एव द्विषन्तं धातृव्यम-
तिक्रामति । पृथिव्यै स्वाहान्तरिक्षाय स्वाहेत्याह ।
यथा यजुरेवैतत् । अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेति पू-
र्व्वदीक्षा जुहोति । पूर्वं एव द्विषन्तं धातृव्यमतिक्रा-
मति ॥ १ ॥

पृथिव्यै स्वाहान्तरिक्षाय स्वाहेत्येकविंशतिं
दीक्षां जुहोति । एकविंशतिर्व देवल्लोकाः । द्वादश-
मासाः पञ्चर्त्तवः । चय इमे लोकाः । असावादित्य
एकविंशः । एष सुवर्गो लोकः । सुवर्गस्य लोकस्य स-

आर॒ण्यस्या॒न्नाद्य॒स्याव॑रुन्धे । मे॒षस्त्वा प॑च॒तैर॑व॒त्वि॒त्य-
पा॒थ्यानि॑ जु॒होति॑ । पू॒षा वै दे॒वा अपा॑व्याः । पू॒षा-
ने॒वाव॑रुन्धे । कूप्या॒भ्यः स्वाहा॑द्भ्यः स्वाहे॒त्यपा॑ः होमां
जु॒होति॑ । अ॒सु वा आपः॑ । अ॒न्नं वा आपः॑ । अ॒न्नो वा
अ॒न्नं जा॑यते । यदे॒वाऽन्नो॑ऽन्नं जा॒यते ॥ तद॑व॒रुन्धे ॥ ५ ॥

पूर्व॒दोक्षा॑ जु॒होति॑ पूर्वं ए॒व द्वि॒षन्तं॑ धा॒तृव्य॒मति॑-
क्लाम॒त्यन॑न्तरि॒त्यै क्लाम॑ति रुन्धे जा॒यत॑ एक॒च ॥
अनु० १७ ॥

अष्टादशोऽनुवाकः ।

अ॒भाःसि॑ जु॒होति॑ । अ॒यं वै लो॒कोऽभाः॑सि । तस्य॑
वस॒वोऽधि॑पतयः । अ॒ग्निर्ज्योतिः॑ । यद॒भाःसि॑ जु॒होति॑ ।
इ॒ममे॒व लो॒कम॑व॒रुन्धे । व॒सूना॑ः सा॒युज्यं॑ गच्छति ।
अ॒ग्निं ज्योति॑रव॒रुन्धे । न॒भाःसि॑ जु॒होति॑ । अ॒न्तरि॑क्षं
वै न॒भाःसि॑ ॥ १ ॥

तस्य॑ रु॒द्रा अ॒धि॑पतयः । वा॒युर्ज्योतिः॑ । यन्न॒भाःसि॑
जु॒होति॑ । अ॒न्तरि॑क्षमे॒वाव॑रुन्धे । रु॒द्राणा॑ः सा॒युज्यं॑
गच्छति । वा॒युं ज्योति॑रव॒रुन्धे । म॒हाःसि॑ जु॒होति॑ ।
अ॒सौ वै लो॒को म॒हाःसि॑ । तस्या॑दि॒त्या अ॒धि॑पतयः ।
सूर्यो॑ ज्योतिः ॥ २ ॥

होत्यनन्तरित्यै । अग्नये समनमत् पृथिव्यै समनम-
दिति सन्नतिहोमां जुहोति । सुवर्गस्य लोकस्य सन्न-
त्यै । भूताय स्वाहा भविष्यते स्वाहेति भूताभव्या होमौ
जुहोति । अयं वै लोको भूतम् ॥ ५ ॥

असौ भविष्यत् । अनयोरैव लोकयोः प्रतितिष्ठति ।
सर्वस्याथै । सर्वस्यावरुध्यै । यदक्रन्दः प्रथमं जाय-
मान इत्यश्वस्तोमीयं जुहोति । सर्वस्याथै । सर्वस्य
जित्यै । सर्वमेव तेनाप्नोति । सर्वं जयति । योऽश्वमे-
धेन यजते ॥ य उचैनमेवं वेद । यज्ञं रक्षांस्यजि-
घांसन् । स एतान् पूजापतिर्नक्तं होमानपश्यत् ।
तान् जुहोत् । तैर्वै स यज्ञाद्रक्षांस्यपाहन् । यन्नक्तं
होमां जुहोति । यज्ञादेव तैर्यजमानो रक्षांस्यपाहन्ति ।
उषसे स्वाहा व्युष्यै स्वाहेत्यन्ततो जुहोति । सुवर्गस्य
लोकस्य समर्थ्यै ॥ ६ ॥

वै नभांसि सूर्यो ज्योतिः सन्तत्यै समर्थ्यै भूतं य-
जते नव च ॥ अनु० १८ ॥

ऊनविंशोऽनुवाकः ।

एकयूपो वैकादशिनी वा । अन्येषां यज्ञानां यूपो

षट् पा॒ला॒शाः । सो॒म॒पी॒थ॒स्याव॑रुध्यै । एक॑विंश॒तिः
सम्य॑द्यन्ते । एक॑विंश॒तिर्वै दे॒वलो॒काः । द्वाद॑श॒मासाः
पञ्च॑र्त्तवः । चय॑ इ॒मे लो॒काः । अ॒सावा॑दित्य एक॑विंशः ।
एष॑ सु॒वर्गो॑ लो॒कः । सु॒वर्गस्य॑ लो॒कस्य॑ सम॑ष्ट्वै । श॒तं
प॒शवो॑ भवन्ति ॥ २ ॥

श॒तायुः॑ पु॒रुषः॑ श॒तेन्द्रि॑यः । आ॒युष्ये॒वेन्द्रि॑ये प्र॒ति॒ति-
ष्ठ॒ति । सर्व्वं॑ वा अ॒श्वमे॒ध्याप्नो॑ति । अ॒परि॑मिता भव-
न्ति । अ॒परि॑मित॒स्याव॑रुध्यै । ब्र॒ह्मवा॑दि॒नो वद॑न्ति ।
क॒स्मात् स॒त्यात् । द॒क्षिण॑तोऽन्येषां प॒शूनाम॑व॒द्यन्ति ।
उ॒त्तर॑तोऽश्व॒स्येति॑ । वा॒रु॒णो वा अ॒श्वः ॥ ३ ॥

ए॒षा वै व॑रुणस्य॒ दिक् । स्वा॒यामे॒वास्य॑ दि॒श्यव॑द्यति ।
यदि॑तरेषां प॒शूनाम॑व॒द्यति । श॒तदे॒वत्यं॑ ते॒नाव॑रुन्धे ।
चि॒तेऽग्ना॑वधि॒वैत॑से क॒टेऽश्वं॑ चि॒नोति॑ । अ॒प्सु यो॑नि॒र्वा
अ॒श्वः । अ॒प्सु॒जो वै॑त॒सः । स्व॑ ए॒वैनं॑ यो॒नौ प्र॑तिष्ठापय-
ति । पु॒रस्ता॑त् पु॒त्यश्चं॑ तू॒परं॑ चि॒नोति॑ । प॒श्चात् पु॒ाची-
नं॑ गोमृ॒गम् ॥ ४ ॥

पु॒ाणा॒पाना॑वे॒वास्मि॑न्स॒म्यञ्चै॑ दधाति । अ॒श्वं तू॒-
प॒रं गो॑मृ॒गमिति॑ सर्व्व॒हुत॑ ए॒तान् जु॑होति । ए॒षां लो॒-
का॒नाम॑भि॒जित्यै॑ । आ॒त्मना॑भि॒जुहो॑ति । सा॒त्मानमे॑-

दुह एवैनां तेन । तदाहुः । यद्वाद्दशोऽग्निः स्याद्वा-
द्दशस्तोम एकादश यूपाः । यथा स्थरिणायायात् । ता-
दृक् तत् । एकविंश एवाग्निः स्यादित्याहुः । एक-
विंशस्तोमः । एकविंशतिर्यूपाः । यथा प्रष्टिभिर्या-
ति । तादृगेव तत् ॥ ३ ॥

यो वा अश्वमेधे तिस्रः ककुभो वेद । ककुब्ब राक्षां
भवति । एकविंशोऽग्निर्भवति । एकविंशस्तोमः ।
एकविंशतिर्यूपाः । एता वा अश्वमेधे तिस्रः ककुभः ।
य एवं वेद । ककुब्ब राक्षां भवति । यो वा अश्वमेध
चीणिं शीर्षाणि वेद । शिरो ह राक्षां भवति ॥ एकविं-
शोऽग्निर्भवति । एकविंशस्तोमः । एकविंशतिर्यूपाः ।
एतानि वा अश्वमेधे चीणिं शीर्षाणि । य एवं वेद ।
शिरो ह राक्षां भवति ॥ ४ ॥

द्वादशस्तोमः स एव तच्छिरो ह राक्षां भवति षट्
च ॥ अनु० २१ ॥

द्वाविंशोऽनुवाकः ।

देवा वा अश्वमेधे पवमाने । सुपर्गं लोकं न प्राजा-
नन् । तमश्वः प्राजानात् । यदश्वमेधेऽश्वेन मध्येनो-

लोकानां कृत्यैः । पथ्यभिक्तानारण्यानुत्सृजन्त्यहिंसायै ॥ ३ ॥

उभयान् पशूनालभते सत्यादहिंसायै ॥ अनु० ३ ॥

चतुर्थोऽनुवाकः ।

युञ्जति ब्रह्ममित्याह* । असौ वा आदित्यो ब्रह्मः ।
आदित्यमेवास्यै युनक्ति । अरुषमित्याह । अग्निर्वा
अरुषः । अग्निमेवास्यै युनक्ति । चरन्तमित्याह । वायु-
र्वै चरन् । वायुमेवास्यै युनक्ति । परितस्थुष इत्याह ॥
॥ १ ॥

इमे वै लोका परितस्थुषः । इमानेवास्यै लोकान्
युनक्ति । रोचन्ते रोचना दिवित्याह । नक्षत्राणि वै
रोचना दिवि । नक्षत्राण्येवास्यै रोचयति । युञ्जत्यस्य
काम्येत्याह । कामानेवास्यै युनक्ति । हरीविपक्षसे-
त्याह । इमे वै हरीविपक्षसा । इमे एवास्यै युनक्ति ॥
॥ २ ॥

शोणा धृषू नृवाहसेत्याह । अहोरात्रे वै नृवा-
हसा । अहोरात्रे एवास्यै युनक्ति । एता एवास्यै दे-
वता युनक्ति । सुवर्गस्य लोकस्य समर्थ्यै । केतुं कस्त-

* C पुस्तके तु युञ्जति ब्रह्ममित्याचेति पाठः ।

वक्त्रे^१तव इति ध्वजं प्रतिमुञ्चति । यज्ञं एवैनं^२ राज्ञां
गमयति । जीमूतस्येव भवति प्रतीकमित्याह । यथा
यजुरेवैतत् । ये ते पन्थानः सवितः पूर्व्यास इत्यध्वर्यु-
र्यजमानं वाचयत्यभिजित्यै ॥ ३ ॥

परा वा एतस्य यज्ञ एति । यस्य पशुरुपाकृतोऽन्यत्र
वेद्या एति । एतं स्तोतरेतेन पथा पुनरश्वमावर्त्तया-
सि न इत्याह । वायुर्वै स्तोता । वायुमेवास्य परस्ता-
हधात्यावृत्यै । यथा वै हविषो गृहीतस्य स्कन्दति । एवं
वा एतदश्वस्य स्कन्दति । यदस्योपाकृतस्य लोमानि
शीयन्ते । यदालेषु काचानावयन्ति । लोमान्येवास्य
तत्सम्भरन्ति ॥ ४ ॥

भूर्भुवः सुवरिति प्राजापत्याभिरावयन्ति । प्राजा-
पत्यो वा अश्वः । स्वयैवैनं देवतया समर्द्धयन्ति । भू-
रिति महिषी । भुव इति वा वाता । सुवरिति परि-
वृत्ती । एषां लोकानामभिजित्यै । हिरण्ययाः काचा
भवन्ति । ज्योतिर्वै हिरण्यम् । राष्ट्रमश्वमेधः ॥ ५ ॥

ज्योतिश्चैवास्मै राष्ट्रञ्च समीचीं दधाति । सहस्रं
भवन्ति । सहस्रसम्मितः सुवर्गो लोकः । सुवर्गस्य लो-
कस्याभिजित्यै । अप वा एतस्मात्तेज इन्द्रियं पशवः श्रीः

परितस्थुष इत्याहेमे एवास्मै युनक्त्यभिजित्यै भर-
न्यश्वमेधो हन्धे रूपं जिघ्रति चीणि च ॥ अनु० ४ ॥

पञ्चमोऽनुवाकः ।

तेजसा वा एष ब्रह्मवर्चसेन व्यृध्यते । योऽश्वमेधेन
यजते । होता च ब्रह्मा च ब्रह्मोद्यं वदतः । तेजसा
धैवेन ब्रह्मवर्चसेन च समर्द्धयतः । दक्षिणतो ब्रह्मा
भवति । दक्षिणत आयातनो वै ब्रह्मा । बार्हस्पत्यो वै
ब्रह्मा । ब्रह्मवर्चसमेवास्य दक्षिणतो दधाति । तस्माद्द-
क्षिणोर्ध्वं ब्रह्मवर्चसितरः । उत्तरतो होता भवति ॥१॥

उत्तरत आयातनो व होता । आग्नेयो वै होता ।
तेजो वा अग्निः । तेज एवास्थोत्तरतो दधाति । तस्माद्द-
त्तरोर्ध्वंस्तेजस्वितरः । यूपमभितो वदतः । यजमान
देवत्यो वै यूपः । यजमानमेव तेजसा च ब्रह्मवर्चसेन
च समर्द्धयतः । किं स्वदासीत् पूर्वचित्तिरित्याह ।
धौर्वै वृष्टिः पूर्वचित्तिः ॥ २ ॥

दिवमेव वृष्टिमवरुन्धे । किं स्वदासीद्बृहद्वय इ-
त्याह । अश्वो वै बृहद्वयः । अश्वमेवावरुन्धे । किं स्व-
दासीत् पिशङ्गिलेत्याह । राचिवै पिशङ्गिला । राचि-

सुवर्गमेवैनां लोकं गमयति । आहमजानि गर्भ-
मात्वमजसि गर्भधमित्याह । पूजा वै पशवो गर्भः ।
पूजामेव पशूनात्मन्धत्ते । देवा वा अश्वमेधे पवमाने ।
सुवर्गं लोकं न प्राजानन् । तमश्वः प्राजानात् । यत्
सूचीभिरसि पथात् कल्पयन्ति । सुवर्गस्य लोकस्य
प्रज्ञात्यै । गायत्री चिष्टुप् जगतीत्याह ॥ ४ ॥

यथा यजुरेवैतत् । चय्यः सूच्यो भवन्ति । अयस्मथ्यो
रजता हरिण्यः । अस्य वै लोकस्य रूपमयस्मथ्यः । अ-
न्तरिक्षस्य रजताः । दिवो हरिण्यः । दिशो वा अय-
स्मथ्यः । अवान्तरदिशा रजताः । ऊर्द्धा हरिण्यः ।
दिश एवास्मै कल्पयति ॥ कस्त्वाच्छति कस्त्वा विशास्ती-
त्याहाहिःसायै ॥ ५ ॥

हुवते कामन्त्यूर्वायामित्याह जगतीत्याह कल्पय-
त्येकञ्च ॥ अनु० ६ ॥

सप्तमोऽनुवाकः ।

अप वा एतस्माच्छ्री राष्ट्रं कामति । योऽश्वमेधेन य-
जते । ऊर्द्धामेनामुच्छ्रयतादित्याह । श्रीवै राष्ट्रमश्वमे-
धः । अयमेवास्मै राष्ट्रमूर्द्धमुच्छ्रयति । वेणुभारं गिरा-

विवेत्याह । राष्ट्रं वै भारः । राष्ट्रमवास्मै पर्युहति ।
अथास्यामध्यमेधतामित्याह । श्रीवै राष्ट्रस्य मध्यम् ॥

॥ १ ॥

अियमेवावरुन्धे । शीते वाते पुनन्निवेत्याह । क्षेमो
वै राष्ट्रस्य शीतो वातः । क्षेममेवावरुन्धे । यद्हरिणी
यवमत्तीत्याह । विद्मै हरिणी । राष्ट्रं यवः । विश्वै-
वास्मै राष्ट्रञ्च समीचीं दधाति । न पुष्टं पशुमन्यत इ-
त्याह । तस्माद्राजा पशून् पुष्यति ॥ २ ॥

शूद्रा यदर्युजाराणपोषाय धनायतीत्याह । त-
स्माद्देशी पुचं नाभिषिञ्चन्ते । इयं यका शकुन्तिकेत्या-
ह । विद्मै शकुन्तिका । राष्ट्रमश्वमेधः । विश्वैवास्मै
राष्ट्रञ्च समीचीं दधाति । आहलमिति सर्पतीत्याह ।
तस्माद्राष्ट्राय विशः सर्पन्ति । आहतं गभे पस इत्याह ।
विद्मै गभः ॥ ३ ॥

राष्ट्रं पसः । राष्ट्रमेव विश्याहन्ति । तस्माद्राष्ट्रं विशं
घातुकम् । माता च ते पिता च त इत्याह । इयं वै
माता । असौ पिता । आभ्यामेवैनं परिददाति । अग्रं
वृक्षस्य रोहत इत्याह । श्रीवै वृक्षस्याग्रम् । अियमेवा-
वरुन्धे ॥ ४ ॥

प्रसुखामीति त पिता गभे मुष्टिमत्सयदित्याह ।
 विष्टै गभः । राष्ट्रं मुष्टिः । राष्ट्रमेव विश्याहन्ति । त-
 स्माद्राष्ट्रं विशं घातुकम् । अप वा एतेभ्यः प्राणाः क्राम-
 न्ति । ये यज्ञे पूतं वदन्ति । दधिक्रावणो अकारिष-
 मिति सुरभिमतीमृचं वदन्ति । प्राणा वै सुरभयः ।
 प्राणानेवात्मन्दधते ॥ नैभ्यः प्राणा अपक्रामन्ति । आपो
 हिष्ठा मयो भुव इत्यङ्गिर्माजयन्ते । आपो वै सर्वा
 देवताः । देवताभिरेवात्मानं पवयन्ते ॥ ५ ॥

राष्ट्रस्य मध्यं पुष्यति गभो इन्धे दधते चत्वारि च ॥
 अनु० ७ ॥

अष्टमोऽनुवाकः ।

पूजापतिः पूजाः सृष्ट्वा प्रेणानुप्राविशत् । ताभ्यः
 पुनः सम्भवितुं नाशक्रोत् । सोऽब्रवीत् । अश्वमेधित्सः ।
 यो मेतः पुनः सम्भरदिति । तं देवा अश्वमेधेनैव स-
 मभरन् । ततो वै त आर्भुवन् । योऽश्वमेधेन यजते ।
 पूजापतिमेव सम्भरत्युधोति । पुरुषमालभते ॥ १ ॥

वैराजो वै पुरुषः । विराजमेवालभते । अथो अन्नं
 वै विराट् । अन्नमेवावरन्धे । अश्वमालभते । पूजा-

भवन्त्यन्यदन्यच्छन्दः। अन्येन्ये वा एते पशव आस-
भ्यन्ते ॥ १ ॥

उतेव गाम्याः। उतेवारण्याः। अहरेव रूपेण स-
मर्द्धयति। अथो अह एवैष बलिर्हियते। तदाहुः।
अपशवो वा एते। यद्जावयश्चारण्याश्च। एते वै सर्वे
पशवः। यज्ञव्या इति। गव्यान् पशूनुत्तमेहन्नासभ-
ते ॥ २ ॥

तेनैवोभयान् पशून्वरुन्धे। प्राजापत्या भवन्ति।
अनभिजितस्याभिजित्यै। सौरीर्नवश्चेतावशा अनुब-
न्धा भवन्ति। अन्त एव ब्रह्मवर्षसमवरुन्धे। सोमाय
स्वराज्ञे नो वाहावनञ्चाहाविति इन्दिनः पशूनासभ-
ते। अहोरात्राणामभिजित्यै। पशुभिर्वा एष व्यृध्यते।
योऽश्वमेधेन यजते। छगलं कल्माषं किकिदीविं वि-
दीगयमिति त्वाङ्गान् पशूनासभते ॥ पशुभिरेवात्मा-
न् समर्द्धयति। ऋतुभिर्वा एष व्यृध्यते। योऽश्वमेधेन
यजते। पिशङ्गास्वर्यो वा सन्ता इत्यृतुपशूनासभते।
ऋतुभिरेवात्मान् समर्द्धयति। आ वा एष पशुभ्योह-
स्यते। योऽश्वमेधेन यजते। पर्यग्मिहता उत्सृजन्त्य-
नावस्काय ॥ ३ ॥

ताभ्यः समदं दध्यात् । स्तेगान् दश्रुणाभ्यां मण्डूकान्
जम्भ्येभिरिति । आज्यमवदानं कृत्वा प्रतिसृष्ट्याय-
माहुतीर्जुहोति । या एव देवता अपि भागाः । ता भा-
ग्धेयेन समर्धयति । न देवताभ्यः समदं दधाति ॥ १ ॥

चतुर्दशैताननुवाकान् जुहोत्यनन्तरित्यै । पुर्यासाय
स्वाहेति पञ्चदशं । पञ्चदश वा अर्धमासस्य राक्षसः ।
अर्धमासस्य संवत्सर आप्यते । देवासुराः संयत्ता आ-
सन् । तैःश्रुवन्नग्रयः स्विष्टकृतः । अश्वस्य मेध्यस्य वय-
मुच्चारमुच्चारामहै । अथैतानभिभवाप्तेति । ते लोहित-
मुदहरन्त । ततो देवा अभवन् ॥ २ ॥

परासुराः । यत् स्विष्टकृद्गो लोहितं जुहोति धा-
तृव्याभिभूत्यै । भवत्यात्मना । परास्य धातृव्यो भवति ।
गोमृगकण्ठेन प्रथमामाहुतिं जुहोति । पशवो वै गो-
मृगः । रुद्रोऽग्निः स्विष्टकृत् । रुद्रादेव पशूनन्तर्दधाति ।
अथो यचैषाहुतिर्ह्ययते । न तर्च रुद्रः पशूनभिर्मन्थ-
ते ॥ ३ ॥

अश्वशफेन द्वितीयामाहुतिं जुहोति । पशवो वा
एकशफम् । रुद्रोऽग्निः स्विष्टकृत् । रुद्रादेव पशूनन्त-
र्दधाति । अथो यचैषाहुतिर्ह्ययते । न तर्च रुद्रः पशू-

गार्थेतां क्रामेद्वाह्णस्य कल्पयतश्चत्वारि च ॥

अनु० १४ ॥

पञ्चदशोऽनुवाकः ।

सर्वेषु वा एषु लोकेषु मृत्यवोऽन्वायताः । तेभ्यो
वदाहुतीर्न जुहुयात् । लोके लोक एनं मृत्युर्विन्देत् ।
मृत्यवे स्वाहा मृत्यवे स्वाहेत्यभिपूर्वमाहुतीर्जुहोति ।
लोकालोकादेव मृत्युमवयजते । नैनं लोके लोके मृ-
त्युर्विन्दति । यद्मुष्मै स्वाहामुष्मै स्वाहेति जुह्वत् स-
चक्षीत् । बहुं मृत्युममिचं कुर्वीत् । मृत्यवे स्वाहेत्ये-
कस्मा एवैकां जुहुयात् । एको वा अमुष्मिलोके मृत्युः ॥

११ ॥

अशनया मृत्युरेव । तमेवामुष्मिलोकेऽवयजते ।
धूणहत्यायै स्वाहेत्यवभृथ आहुतिं जुहोति । धूणह-
त्वामेवावयजते । तदाहुः । यद्भूणहत्या पात्वाथ । क-
साद्यज्ञेऽपि क्रियत इति । अमृत्युर्वा अन्वो धूणहत्या-
या इत्याहुः । धूणहत्या वाव मृत्युरिति । यद्भूणहत्यायै
स्वाहेत्यवभृथ आहुतिं जुहोति ॥ २ ॥

मृत्युमेवाहुत्या तर्पयित्वा परिपारं कृत्वा । धूणह्ने

भेषजं करोति । एताः ह वै मुण्डिभ औदन्यवः । धू-
 णहत्यायै प्रायश्चित्तिं विदाश्चकार । यो हास्वापि
 पूजायां ब्राह्मणः हन्ति । सर्वस्मै तस्मै भेषजं करोति ।
 जुम्बकाय स्वाहेत्यवभृथ उत्तमामाहुतिं जुहोति । वरु-
 णो वै जुम्बकः । अन्तत एव वरुणमवयजते । स्वसते-
 विंक्तिधस्य शुक्लस्य पिङ्गाक्षस्य मूर्धन् जुहोति ॥ एतद्दे-
 वरुणस्य रूपम् । रूपेणैव वरुणमवयजते ॥ ३ ॥

लोके मृत्युर्जुहोति मूर्धन् जुहोति द्वे च ॥ अनु० १५ ॥

षोडशोऽनुवाकः ।

वारुणो वा अश्वः । तं देवतया व्यर्हयति । यत्
 प्राजापत्यं करोति । नमो रात्रे नमो वरुणायेत्याह ।
 वारुणो वा अश्वः । स्वयैवैनं देवतया समर्हयति । न-
 मोऽश्वाय नमः पूजापतय इत्याह । प्राजापत्यो वा
 अश्वः । स्वयैवैनं देवतया समर्हयति । नमोऽधिपतव-
 इत्याह ॥ १ ॥

धर्म्मो वा अधिपतिः । धर्म्ममेवावरुण्ये । अधिपति-
 रस्यधिपतिं मा कुर्वधिपतिरहं पूजानां भूयासमित्या-
 ह । अधिपतिमेवैनः समानानां करोति । मां धेहि

अ॒र्का॒श्व॒मे॒धा॒वे॒वा॒व॒रु॒न्धे । अ॒थो॒ अ॒र्का॒श्व॒मे॒धयो॒रे॒व प्र॒ति॒
ति॒ष्ठति ॥ ३ ॥

नाम॑ करोति॒ स्र॒य्यो॒ऽग्ने॒र्यो॒नि॒रा॒य॒त॒नं च॒त्वारि॑ च ।
अनु० २१ ॥

द्वाविंशोऽनुवाकः ।

पु॒जा॒प॒तिं॒ वै दे॒वाः पि॒तर॑म् । पु॒शुं भू॒तं मे॒धाया॑ल॒-
भन्त॑ । त॒मा॒ल॒भ्यो॒पा॒व॒सन् । पु॒त॒र्य॑ष्टा॒स्मह॑ इति । ए॒वं
वा ए॒तद्दे॒वाना॑म॒हः । य॒त्सं॑व॒त्सरः॑ । त॒स्मा॒द॒श्वः पुर॑स्तात्
सं॒वत्सर॑ आ॒ल॒भ्यते । य॒त्पु॒जा॒प॒ति॒रा॒ल॒भ्यो॒ऽश्वो॒ऽभ॒वत् ।
त॒स्मा॒द॒श्वः । य॒त्स॒द्यो मे॒धो॒ऽभ॒वत् ॥ १ ॥

त॒स्मा॒द॒श्व॒मे॒धः । वे॒दु॒को॒ऽश्व॑मा॒शुं भ॑वति । य ए॒वं
वे॒द । य॒द्वैत॒त्पु॒जा॒प॒ति॒रा॒ल॒भ्यो॒ऽश्वो॒ऽभ॒वत् । त॒स्मा॒द॒श्वः
पु॒जा॒प॒तेः प॒शूना॑म॒नु॒रूप॑तमः । आ॒स्य॑ पु॒त्रः प्र॒ति॒रूपो॑
जा॒यते । य ए॒वं वे॒द । स॒र्वी॒णि भू॒तानि॑ स॒म्भृ॒त्या॑ल॒भते ।
स॒मे॒नं दे॒वास्ते॒ज॒से ब्र॒ह्म॒व॒र्ष॒साय॑ भ॒रन्ति॑ । यो॒ऽश्व॒मे॒धेन॑
य॒ज॒ते ॥ २ ॥

य उ॒चे॒न॒मे॒वं वे॒द । ए॒तद्दे॒ तद्दे॒वा ए॒तां दे॒वता॑म् ।
पु॒शुं भू॒तं मे॒धाया॑ल॒भन्त॑ । य॒ज्ञमे॒व । य॒ज्ञेन॑ य॒ज्ञम॑य॒जन्त॑
दे॒वाः । का॒म॒प्रं य॒ज्ञम॑कु॒र्वन्त॑ । ते॒ऽमृत॑त्व॒म॒काम॑यन्त ।

पदे पदे जुहति । यो वा अश्वस्य मेध्यस्य विवर्त्तनं वेद । अश्वस्यैव मेध्यस्य विवर्त्तने विवर्त्तने जुहोति । असौ वा आदित्योऽश्वः । स आहवनीयमागच्छति । तद्विवर्त्तते । यदग्निहोत्रं जुहोति ॥ अश्वस्यैव मेध्यस्य विवर्त्तने विवर्त्तने जुहोति । एतदनुकृति इ स्म वै पुरा । अश्वस्य मेध्यस्य विवर्त्तने विवर्त्तने जुहति ॥ २ ॥

पदे अग्निहोत्रं जुहोति ऋषिं च ॥ अनु० २३ ॥

पुजापतिस्तमष्टादशभिः पुजापतिरकामयतोभावस्मै युञ्जन्ति तेजसाप पुाणा अपश्रीरूर्द्धां पुजापतिः प्रेणानु प्रथमेन पुजापतिरकामयत महान् वैऽश्वदेवो वा अश्वस्य पुजापतिस्तं यज्ञक्रतुभिरपश्रीर्ब्राह्मणौ सर्वेषु वारुणो यद्यश्वं तदाहुरेष वै विभूस्तार्प्येणादित्याः पुजापतिं पितरं यो वा अश्वस्य मेध्यस्य सोमनी च योविःशतिः ॥ २३ ॥

पुजापतिरस्मिँल्लोके बहव उत्तरतः अयमेवाव पुजापतिरकामयत महान्यत् प्रातरिष्टिभिः प्रवा एष एभ्यो लोकेभ्यः सर्व्वे इ वै तच्च पयस्वद्य उचैनमेवं वेद चत्वार्थशीतिः ॥ ८४ ॥

इति नवमप्रपाठकः ॥

प्रमोदस्तर्पयन्ती प्रमोदो जवस्त्रीणि च ॥ अनु० १ ॥

द्वितीयोऽनुवाकः ।

भूर्ग्निस्र्च पृथिवीस्त्र्च मास्त्र्च । चीःश्च लोकान्तसंव-
त्सरस्त्र्च । पूजापतिस्त्वा सादयतु । तथा देवतयाङ्गिर-
स्वध्रुवासीद । भुवो वायुश्चान्तरिक्षस्त्र्च मास्त्र्च । चीःश्च
लोकान्तसंवत्सरस्त्र्च । पूजापतिस्त्वा सादयतु । तथा
देवतयाङ्गिरस्वध्रुवासीद । स्वरादित्यस्त्र्च दिवस्त्र्च
मास्त्र्च । चीःश्च लोकान्तसंवत्सरस्त्र्च ॥ पूजापतिस्त्वा सा-
दयतु । तथा देवतयाङ्गिरस्वध्रुवासीद । भूर्भुवःस्वश्च-
द्रमसश्च दिशश्च मास्त्र्च । चीःश्च लोकान्तसंवत्सरस्त्र्च ।
पूजापतिस्त्वा सादयतु । तथा देवतयाङ्गिरस्वध्रुवा-
सीद ॥ १ ॥

संवत्सरस्त्र्च षट् च ॥ अनु० २ ॥

द्वितीयोऽनुवाकः ।

त्वमेव त्वां वेत्य योऽसि सोऽसि । त्वमेव त्वामचैषीः ।
चितश्चासि सच्चितश्चास्यमे । एतावाश्चासि भूयाश्-
चास्यमे । यत्ते अमे न्यूनं यदुतेति रिक्तम् । आदि-
त्यास्तदङ्गिरसश्चिन्वन्तु । विश्वे ते देवाश्चितिमापूर-

यन्मु । चित्तयासि सञ्चित्तयास्यमे । एतावाश्चासि
 भूयाश्चास्यमे । मा ते अग्ने च येन माति च येनायुरा-
 वृष्टि ॥ सर्वेषां ज्योतिषां ज्योतिर्यद्दावुदेति । तपसो
 ज्ञातमनिष्टृष्टमोजः । तप्ते ज्योतिरिष्टके । तेन मे तप ।
 तेन मे ज्वल । तेन मे दीदिहि । यावद्देवाः । यावद्द-
 साति सूर्यः । यावदुतापि ब्रह्म ॥ १ ॥

वृष्टि नव च ॥ अनु० ३ ॥

चतुर्थोऽनुवाकः ।

संवत्सरोऽसि परिवत्सरोऽसि । इदावत्सरोऽसीदु-
 वत्सरोऽसि । इद्वत्सरोऽसि वत्सरोऽसि । तस्य ते वसन्तः
 शिरः । ग्रीष्मो दक्षिणः पक्षः । वर्षाः पुच्छम् । शरदु-
 त्तरः पक्षः । हेमन्तो मध्यम् । पूर्वपक्षाश्चित्तयः । अ-
 परपक्षाः पुरीषम् ॥ १ ॥

अहोरात्राणीष्टकाः । ऋषभोऽसि स्वर्गो लोकः ।
 बस्यां दिशि महीयसे । ततो नो मह आबह । वायु-
 भूत्वा सर्वा दिश आबहि । सर्वा दिशोऽनुविवाहि ।
 सर्वा दिशोऽनुसंवाहि । चित्या चित्तिमापृण । अचि-
 त्या चित्तिमा पृण । चिदसि समुद्रयानिः ॥ २ ॥

मयि । अहममृते । अमृतं ब्रह्मणि । चन्द्रमा मे मनसि
श्रितः ॥ ५ ॥

मनो हृदये । हृदयं मयि । अहममृते । अमृतं
ब्रह्मणि । दिशो मे ओचे श्रिताः । ओषः हृदये । ह-
दयं मयि । अहममृते । अमृतं ब्रह्मणि । आपो मे
रेतसि श्रिताः ॥ ६ ॥

रेतो हृदये । हृदयं मयि । अहममृते । अमृतं ब्र-
ह्मणि । पृथिवी मे शरीरे श्रिता । शरीरं हृदये ।
हृदयं मयि । अहममृते । अमृतं ब्रह्मणि । ओषधि-
वनस्पतयो मे लोमसु श्रिताः ॥ ७ ॥

लोमानि हृदये । हृदयं मयि । अहममृते । अमृतं
ब्रह्मणि । इन्द्रो मे बले श्रितः । बलं हृदये । हृदयं
मयि । अहममृते । अमृतं ब्रह्मणि । पर्जन्यो मे मूर्ध्नि
श्रितः ॥ ८ ॥

मूर्धा हृदये । हृदयं मयि । अहममृते । अमृतं ब्र-
ह्मणि । ईशानो मे मन्यौ श्रितः । मन्युर्हृदये । हृदयं
मयि । अहममृते । अमृतं ब्रह्मणि । आत्मा मे आत्मनि
श्रितः ॥ आत्मा हृदये । हृदयं मयि । अहममृते । अमृतं
ब्रह्मणि । पुनर्म आत्मा पुनरायुरागात् । पुनः पावः

पुनराकृतमागात् । वैश्वानरो रश्मिभिर्वावृधानः ।
घ्नन्स्तिष्ठत्वन्मृतस्य गोपाः ॥ ६ ॥

सहस्रिणमिहि आचासावेहि प्राणे अत्रितो ममसि
अत्रितो रेतसि अत्रिता लोमसु अत्रिता मूर्ध्नि अत्रित आत्म-
नि अत्रितोऽष्टौ च ॥ अनु० ८ ॥

अग्निर्वायुः सूर्यश्चन्द्रमा दिश आपः पृथिव्यौषधि
वनस्पतय इन्द्रः पर्जन्य ईशान आत्मा पुनर्मे ॥

नवमोऽनुवाकः ।

पृथापतिर्देवानसृजत । ते पाप्मना सन्दिता अजा-
वन्त । तान्व्यद्यत् । यद्वाद्यत् । तस्माद्विद्युत् । तमवृष्यत् ।
यदवृष्यत् । तस्मादृष्टिः । तस्माद्यचैते देवते अभिप्रा-
प्तः । विचहैवास्य तच पाप्मानन्द्यतः ॥ १ ॥

वृष्यतश्च । सैषा मीमांसान्निहोच एव सपन्ना ।
अथो आहुः । सर्वेषु यज्ञकृतुषिति । होष्यन्नप उप-
सृशेत् । विद्युदसि विद्यमे पाप्मानमिति । अथ हुत्वो-
पसृशेत् । दृष्टिरसि दृश्यमे पाप्मानमिति । यक्ष्यमाणो
वेद्वा वा । विचहैवास्यै ते देवते पाप्मानन्द्यतः ॥ २ ॥

वृष्यतश्च । अत्यहो हारुणिः । ब्रह्मचारिणे पुन्नान्
प्रोच्य प्रजिघाय । परेहि । स्रष्टं दय्यां पातिं पृच्छ ।

वेत्य साविचाइन्नवेत्याइ इति । तमागत्य पप्रच्छ । आ-
चार्य्यो मा प्राहैषीत् । वेत्य साविचाइन्नवेत्याइ इति ।
सहोवाच वेदेति ॥ ३ ॥

स कस्मिन् प्रतिष्ठित इति । परो रजसीति । कस्त-
द्यत्परो रजा इति । एष वाव स परो रजा इति होवा-
च । य एष तपति । एषोर्वाग्रजा इति । स कस्मिन्वेष
इति । सत्य इति । किं तत्सत्यमिति । तप इति ॥ ४ ॥

कस्मिन्नु तप इति । बल इति । किं तदलमिति । प्राण
इति । मास्म प्राणमतिपृच्छ इति माचार्य्योऽब्रवीदिति
होवाच ब्रह्मचारी । सहोवाच लक्षो दय्यां पातिः ।
यद्वै ब्रह्मचारिन् प्राणमत्यप्रक्ष्यः । मूर्धा ते व्यपतिष्यत् ।
अहमुत आचार्य्याच्छ्रेयान् भविष्यामि । यो मा सा-
विचे समवादिष्टेति ॥ ५ ॥

तस्मात् साविचे न संवदेत । स यो ह वै साविर्ष वि-
दुषा साविचे संवदेते । सहास्मिञ्छ्रियं दधाति । अनु-
हवा अस्मा असौ तपञ्छ्रियं मन्यते । अन्वस्मै श्रीस्तपो
मन्यते । अन्वस्मै तपो बलं मन्यते । अन्वस्मै बलं प्राणं
मन्यते । स यदाह । सञ्ज्ञानं विज्ञानं दर्शाद्दृष्टेति ।
एष एव तत् ॥ ६ ॥

स ह ह॒शसो हिरण्मयो भूत्वा । स्वर्गं लोकमियाय ।
 आदित्यस्य सायुज्यम् । ह॒शसो ह वै हिरण्मयो भूत्वा ।
 स्वर्गं लोकमेति । आदित्यस्य सायुज्यम् । य एवं वेद ।
 देवभागो ह औत्तर्षः । साविचं विदाच्चकार । त॒ ह
 वागहश्यमानाभ्युवाच ॥ ११ ॥

सर्व्वं वत गौतमो वेद । यः साविचं वेदेति । स हो-
 वाच । कौषा वागसीति । अयमह॑ साविचः । देवा-
 नामुत्तमो लोकः । गुह्यं महो विभुदिति । एतावति
 ह गौतमः । यज्ञोपवीतं कृत्वाधो निपपात । नमो
 नम इति ॥ १२ ॥

स होवाच । मा भैषीगातम । जितो वै ते लोक
 इति । तस्माद्ये के च साविचं विदुः । सर्व्वे ते जित-
 लोकाः । स यो ह वै साविचस्याष्टाक्षरं पद॑ अत्रि-
 भाषिक्तं वेद । अत्रिया हैवाभिषिच्यते । वृष्टिरिति हे
 अक्षरे । सूर्य्य इति षोडश । आदित्य इति षोडश ।
 ॥ १३ ॥

एतद्वै साविचस्याष्टाक्षरं पद॑ अत्रियाभिषिक्तम् ।
 य एवं वेद । अत्रिया हैवाभिषिच्यते । तदेतद्वचाभ्युक्तम् ।
 अष्टो अक्षरे परमे व्योम्नन् । यस्मिन्देवा अधि विश्वे

युज्यः सलोकतामाप्नोति । य एवं वेद । इन्द्रस्य वा एतानि नामधेयानि ॥ ६ ॥

इन्द्रस्यैव सायुज्यः सलोकतामाप्नोति । य एवं वेद । वृहस्पतेर्वा एतानि नामधेयानि । वृहस्पतेरेव सायुज्यः सलोकतामाप्नोति । य एवं वेद । यजापतेर्वा एतानि नामधेयानि । यजापतेरेव सायुज्यः सलोकतामाप्नोति । य एवं वेद । ब्रह्मणो वा एतानि नामधेयानि । ब्रह्मण एव सायुज्यः सलोकतामाप्नोति ॥ य एवं वेद । स वा एषोऽग्निरपक्षपुच्छो वायुरेव । तस्याग्निमुखम् । असावादित्यः शिरः । स यदेते देवते अन्तरेण । तत्सर्वं सीव्यति । तस्मात् साविषः ॥ ७ ॥

अयमहमस्मीति वेद होवाच सर्वविद्येति विद्येन्द्रस्य वा एतानि नामधेयानि ब्रह्मण एव सायुज्यः सलोकतामाप्नोति सप्त च ॥ अनु० ११ ॥

* अग्नेर्वायोरिन्द्रस्य वृहस्पतेः यजापतेर्ब्रह्मणः स वै । सञ्ज्ञानं भूस्त्वमेव संवत्सरोऽसि भूराज्ञसवे विपश्चित यजापतिर्देवानियं वाव सरघा कश्चिद्वैकादश ॥ ११ ॥

* अग्नेरित्यादिः सवै इत्यन्तः पाठः C, D. पुस्तकद्वये नास्ति ।

तम् । पूजापतिस्त्वा सादयतु । तथा देवतयाङ्गिरस्व-
द्भुवासीद ॥ २ ॥

तेजोऽसि तपसि अत्रितम् । समुद्रस्य प्रतिष्ठा । त्वयी-
दमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वं सुभूतम् । विश्वस्य
भर्तृ विश्वस्य जनयितृ । तत्त्वोपदधे कामदुघमक्षितम् ।
पूजापतिस्त्वा सादयतु । तथा देवतयाङ्गिरस्वद्भुवा-
सीद ॥ ३ ॥

समुद्रोऽसि तेजसि अत्रितः । अपां प्रतिष्ठा । त्वयीद-
मन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वं सुभूतम् । विश्वस्य
भर्ता विश्वस्य जनयिता । तं त्वोपदधे कामदुघमक्षि-
तम् । पूजापतिस्त्वा सादयतु । तथा देवतयाङ्गिरस्व-
द्भुवासीद ॥ ४ ॥

आपः स्थ समुद्रे अत्रिताः । पृथिव्याः प्रतिष्ठा युष्मासु ।
इदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वं सुभूतम् । वि-
श्वस्य भर्त्या विश्वस्य जनयित्वाः । ताव उपदधे काम-
दुघा अक्षिताः । पूजापतिस्त्वा सादयतु । तथा देव-
तयाङ्गिरस्वद्भुवासीद ॥ ५ ॥

पृथिव्यस्यसु अत्रिता । अग्नेः प्रतिष्ठा । त्वयीदमन्तः ।
विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वं सुभूतम् । विश्वस्य भर्ता

उप॑द॒धे का॒मदु॒घान॑क्षि॒तान् । पू॒जाप॑ति॒स्त्वा सा॒दय॑तु ।
तया॑ दे॒वत॑याङ्गि॒रस्व॑द्भु॒वासी॑द ॥ १७ ॥

अ॒हो॒रा॒त्रे स्योऽर्द्ध॑मा॒सेषु॑ अ॒त्रि॒ते । भू॒तस्य॑ प्र॒ति॒ष्ठे भ॒-
व्यस्य॑ प्र॒ति॒ष्ठे । यु॒वयो॑रि॒दम॑न्तः । वि॒श्वं य॒क्षं वि॒श्वं भू॒तं
वि॒श्वं सु॒भू॒तम् । वि॒श्वस्य॑ भ॒र्त्वि॒या वि॒श्वस्य॑ ज॒नयि॒त्यै ।
ते वा॒मुप॑द॒धे का॒मदु॒घे अ॑क्षि॒ते । पू॒जाप॑ति॒स्त्वा सा॒द॒-
य॑तु । तया॑ दे॒वत॑याङ्गि॒रस्व॑द्भु॒वासी॑द ॥ १८ ॥

पौ॒र्ण॒मा॒स्यष्ट॑का॒मावा॑स्या । अ॒न्ना॒दा॒स्थान्ना॒दु॒घो यु॒-
ष्मासु॑ । इ॒दम॑न्तः । वि॒श्वं य॒क्षं वि॒श्वं भू॒तं वि॒श्वं सु॒भू॒-
तम् । वि॒श्वस्य॑ भ॒र्त्वि॒या वि॒श्वस्य॑ ज॒नयि॒त्यै । ताव॑ उप॒-
द॒धे का॒मदु॒घा अ॑क्षि॒ताः । पू॒जाप॑ति॒स्त्वा सा॒द॒य॑तु ।
तया॑ दे॒वत॑याङ्गि॒रस्व॑द्भु॒वासी॑द ॥ १९ ॥

रा॒ड॒सि वृ॒हती॑ श्री॒र॒सीन्द्र॑प॒त्नी ध॒र्म॑प॒त्नी । वि॒श्वं
भू॒तम॑नु॒प्रभू॑ता । त्वयो॑द॒मन्तः । वि॒श्वं य॒क्षं वि॒श्वं भू॒तं
वि॒श्वं सु॒भू॒तम् । वि॒श्वस्य॑ भ॒र्ची॑ वि॒श्वस्य॑ ज॒नयि॒षी ।
तां त्वा॑प॒द॒धे का॒मदु॒घाम॑क्षि॒ताम् । पू॒जाप॑ति॒स्त्वा सा॒-
द॒य॑तु । तया॑ दे॒वत॑याङ्गि॒रस्व॑द्भु॒वासी॑द ॥ २० ॥

ओ॒जोऽसि॑ स॒होऽसि॑ । ब॒ल॑म॒सि धा॒जोऽसि॑ । दे॒वानां॑
धा॒मा॒मृत॑म् । अ॒म॒र्त्य॑स्त॒पो॒जाः । त्वयो॑द॒मन्तः । वि॒श्वं

पञ्चमोऽनुवाकः ।

सप्त ते अग्ने सभिधः सप्तजिह्वाः । सप्तर्षयः सप्त धाम
पियाहि । सप्तहोषा अनुविद्वान् । सप्तयोमीरापृथ-
स्वापृतेन । प्राची दिक् । अग्निर्देवता । अग्निः सदिशां
देवं देवतानामृच्छतु । यो मैतस्यै दिशो भिदासति ।
दक्षिणा दिक् । इन्द्रो देवता ॥ १ ॥

इन्द्रः सदिशां देवं देवतानामृच्छतु । यो मैतस्यै
दिशो भिदासति । पृथ्वी दिक् । सोमो देवता ।
सोमः सदिशां देवं देवतानामृच्छतु । यो मैतस्यै दिशो
भिदासति । उदीची दिक् । मिषावरुणौ देवता ।
मिषावरुणौ सदिशां देवौ देवतानामृच्छतु । यो मै-
तस्यै दिशो भिदासति ॥ २ ॥

ऊर्ध्वा दिक् । बृहस्पतिर्देवता । बृहस्पतिः सदिशां
देवं देवतानामृच्छतु । यो मैतस्यै दिशो भिदासति ।
इयं दिक् । अदितिर्देवता । अदितिः सदिशां देवीं
देवतानामृच्छतु । यो मैतस्यै दिशो भिदासति ।
पुरुषो दिक् । पुरुषो मे कामान्त्समर्हयतु ॥ अन्धो
जायविः प्राण । असावेहि । बधिर आक्रन्द इत-
रपान । असावेहि । उषसमुषसमशीय । अहम-

सो ज्योतिरशीय । अहमसो पोशीय । वयः स्याम
पतयो रयीणाम् । भूर्भुवः स्वः स्वाहा ॥ ३ ॥

दक्षिणा दिग्न्द्रो देवता मिचावरुणौ सदिशा
देवौ देवतानामृच्छतु यो मैतस्यै दिशो भिदासत्वर्ह-
यतु नव च ॥ अनु० पू ॥

षष्ठोऽनुवाकः ।

यत्ने चितं यदुचितं ते अग्ने । यत् ऊनं यदुतेति
रिक्तम् । आदित्यास्तदङ्गिरसश्चिन्वन्तु । विश्वे ते देवा-
श्चितिमापूरयन्तु । चितश्चासि सच्चितश्चास्यग्ने । एता-
वाश्चासि भूयाश्चास्यग्ने । लोकं पृथ छिद्रं पृथ ।
अथो सीद शिवा त्वम् । इन्द्रामी त्वा वृहस्यतिः । अ-
स्मिन् योनावसीषदन् ॥ १ ॥

तया देवतयाङ्गिरस्वद्भुवासीद । ता अस्य सूददो-
हसः । सोमः श्रीणन्ति पृथ्नायः । जन्मन्देवानां विप्रः ।
षिषारोचने दिवः । तया देवतयाङ्गिरस्वद्भुवासीद ।
अग्ने देवाः इहावह । जज्ञानो वृक्तबर्हिषे । असि
होता न ईष्यः । अगन्म महा मनसा यविष्ठम् ॥ २ ॥

यो दीदाय समिद्ध स्वे दुरोणे । चिचभानू रोदसी

अन्तर्धी । स्वाहुतं विश्वतः पृत्यञ्चम् । मेधाकारं वि-
दधस्य पुसाधनम् । अग्निः होतारं परिभूतमं मतिम् ।
त्वामभस्य हविषः समानमित् । त्वां महो वृणते नरो
नान्यं त्वत् । मनुष्यत्वानि धीमहि । मनुष्यत्समिधी-
महि । अग्ने मनुष्यदङ्गिरः ॥ ३ ॥

देवान् देवाय ते यज । अग्निर्हि वाजिनं विशे ।
ददाति विश्वचर्षणिः । अग्नीराये स्वाभुवम् । स प्रीतो
याति वार्यम् । इषः स्तोत्रभ्य आभर । पृष्टो दिवि
पृष्टो अग्निः पृथिव्याम् । पृष्टो विश्वा ओषधीराविवे-
श । वैश्वानरः सहसा पृष्टो अग्निः । स नो दिवा स-
रिषः पातु नक्तम् ॥ ४ ॥

असीषद्न् यविष्ठमङ्गिरो नक्तम् ॥ अनु० ६ ॥

सप्तमोऽनुवाकः ।

अयं वा वयः पर्वते । सोऽग्निर्नाचिकेतः । स यत्प्राङ्-
पर्वते । तदस्य शिरः । अथ यदक्षिणा । स दक्षिणः
पक्षः । अथ यत्पृत्यक् । तत्पुच्छम् । यदुदङ् । स उ-
त्तरः पक्षः ॥ १ ॥

अथ यत्संवाति । तदस्य समञ्चनञ्च पुसारणञ्च ।

पुजान्त इति । किं द्वितीयामिति । पशूस्त इति ।
किं तृतीयामिति । साधुकृत्यान्त इति । तं वै पृथसन्तं
जगाम । तस्य ह तिस्रो राक्षीरनाश्वान् गृह उवास ।
तमागत्य पप्रच्छ । कुमार कति राक्षीरवात्सोरिति ।
तिस्र इति प्रत्युवाच ॥ ३ ॥

किं प्रथमाः राक्षिमाश्ना इति । पुजान्त इति । किं
द्वितीयामिति । पशूस्त इति । किं तृतीयामिति ।
साधुकृत्यान्त इति । नमस्ते अस्तु भगव इति होवाच ।
वरं वृणीषेति । पितरमेव जीवन्नयानीति । द्वितीयं
वृणीषेति ॥ ४ ॥

इष्टापूर्तयोर्मे क्षितिं ब्रूहीति होवाच । तस्मै ह्येत-
मग्निं नाचिकेतमुवाच । ततो वै तस्येष्टापूर्तेनाक्षीयेते ।
नास्येष्टापूर्ते क्षीयेते । योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते । य
उचैनमेवं वेद । तृतीयं वृणीषेति । पुनर्मृत्योर्मेऽपि-
ति ब्रूहीति होवाच । तस्मै ह्येतमग्निं नाचिकेतमुवाच ।
ततो वै सोऽपि पुनर्मृत्युमजयत् ॥ ५ ॥

अपि पुनर्मृत्युं जयति । योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते ।
य उचैनमेवं वेद । पुजापतिर्वै पुजाकामस्तपोऽतप्यत ।
स हिरण्यमुदास्यत् । तद्गौ प्रास्यत् । तद्गौ ना-

स्यौतु । तेजसा यशसा ब्रह्मवर्षसेनेति । तेजस्यैव
 यशस्वी ब्रह्मवर्षसी भवति । अथ यदीच्छेत् । भूयिष्ठं
 मे अहधीरन् । भूयिष्ठा दक्षिणा नयेयुरिति । दक्षि-
 णासु नीयमानासु प्राच्ये हि प्राच्ये हीति प्राची जुषा-
 णा वेत्वाज्यस्य स्वाहेति सुवेष्टोपहत्याहवनीये जुहु-
 यात् ॥ ८ ॥

भूयिष्ठमेवास्मै अहधते । भूयिष्ठा दक्षिणा नयन्ति ।
 पुरीषमुपधाय । चितिकृत्तिभिरभिमृश्य । अग्निं पु-
 णीयोपसमाधाय । चतस्र एता आहुतीर्जुहोति । त्व-
 मग्ने रुद्र इति शतरुद्रोयस्य रूपम् । अग्नाविष्णु इति
 वसोर्धारायाः । अन्नपत इत्यन्नहोमः । सप्त ते अग्ने
 समिधः सप्त जिह्वा इति विश्वप्रीः ॥ ९ ॥

समृद्ध ऋद्धिकामः पुरस्ताद्विक्रमे पुषोऽगच्छदीच्छे-
 ज्जुहुयाद्विश्वप्रीः ॥

* पुरर्षयो वायुर्गोबलः पुजापतिस्त्रिष्टदिन्द्रोऽसा-
 वादित्यः स यदीच्छेदथ यदीच्छेत् ॥

अनु० ९ ॥

* पुरर्षय इत्यादि यदीच्छेदित्यन्तः पाठः D. पुषके नास्ति ।

हेति । अ॒ग्नये॑ का॒माय॑ स्वा॒हाका॒माय॑ स्वा॒हा । अ॒नु॒म॒त्यै स्वा॒हा पु॒जाप॑तये॒ स्वा॒हा । स्व॒र्गाय॑ लो॒काय॑ स्वा॒हाग्नये॑ स्विष्ट॒कृते॒ स्वा॒हेति॑ ॥ ३ ॥

तं ब्र॒ह्मा॒ब्रवीत् । प्र॒जाप॑ते ब्र॒ह्म॒णा वै आ॒म्यसि॑ । अ॒ह॒मु॒वै ब्र॒ह्मा॒स्मि । मां नु॑ य॒जस्व । अथ॑ ते ब्र॒ह्म॒खान् य॒ज्ञो भ॑विष्यति । अ॒नु॒ स्व॒र्गं लो॒कं वे॒त्स्यसीति॑ । स ए॒तम॒ग्नये॑ का॒माय॑ पु॒रोडा॑शम॒ष्टाक॑पालं॒ निर॑वपत् । ब्र॒ह्म॒णे च॒रम् । अ॒नु॒म॒त्यै च॒रम् । ततो॑ वै तस्य ब्र॒ह्म॒खान् य॒ज्ञोऽभ॑वत् । अ॒नु॒ स्व॒र्गं लो॒कम॑विन्दत् । ब्र॒ह्म॒खान् इ॒वा अ॒स्य य॒ज्ञो भ॑वति । अ॒नु॒ स्व॒र्गं लो॒कं वि॑न्दति । य ए॒तेन॑ इ॒विषा॑ य॒जते॑ । य उ॒चै॒न॒दे॒वं वे॒द । सोऽष॑ जु॒होति॑ । अ॒ग्नये॑ का॒माय॑ स्वा॒हा ब्र॒ह्म॒णे स्वा॒हा । अ॒नु॒म॒त्यै स्वा॒हा पु॒जाप॑तये॒ स्वा॒हा । स्व॒र्गाय॑ लो॒काय॑ स्वा॒हाग्नये॑ स्विष्ट॒कृते॒ स्वा॒हेति॑ ॥ ४ ॥

तं य॒ज्ञोऽब्र॑वीत् । प्र॒जाप॑ते य॒ज्ञेन॑ वै आ॒म्यसि॑ । अ॒ह॒मु॒वै य॒ज्ञोऽस्मि॑ । मां नु॑ य॒जस्व । अथ॑ ते स॒त्यो य॒ज्ञो भ॑विष्यति । अ॒नु॒ स्व॒र्गं लो॒कं वे॒त्स्यसीति॑ । स ए॒तम॒ग्नये॑ का॒माय॑ पु॒रोडा॑शम॒ष्टाक॑पालं॒ निर॑वपत् । य॒ज्ञाय॑ च॒रम् । अ॒नु॒म॒त्यै च॒रम् । ततो॑ वै तस्य स॒त्यो य॒ज्ञोऽ-

ऽभवत् । अनु स्वर्गं लोकमविन्दत् । सत्यो ह वा अस्य
 यज्ञो भवति । अनु स्वर्गं लोकं विन्दति । य एतेन ह-
 विषा यजते । य उचैनदेवं वेद । सोऽथ जुहोति ।
 अग्नये कामाय स्वाहा यज्ञाय स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा
 पूजापतये स्वाहा । स्वर्गाय लोकाय स्वाहाग्नये स्वि-
 दृक्षते स्वाहेति ॥ ५ ॥

तमापोऽब्रुवन् । प्रजापतेऽसु वै सर्वे कामाःअग्निताः ।
 वयमु वा आपः स्मः । अस्माकु यजस्व । अथ त्वयि सर्वे
 कामाः अयिष्यन्ते । अनु स्वर्गं लोकं वेत्स्यसीति । स
 एतमग्नये कामाय पुरोडाशमष्टाकपालं निरवपत् ।
 अग्नाश्चरम् । अनुमत्यै चरम् । ततो वै तस्मिन्सर्वे
 कामा अग्रयन्त । अनु स्वर्गं लोकमविन्दत् । सर्वे ह
 वा अस्मिन् कामाः अग्रयन्ते । अनु स्वर्गं लोकं विन्दति ।
 य एतेन हविषा यजते । य उचैनदेवं वेद । सोऽथ
 जुहोति । अग्नये कामाय स्वाहाग्नाः स्वाहा । अनुमत्यै
 स्वाहा पूजापतये स्वाहा । स्वर्गाय लोकाय स्वाहाग्नये
 स्विदृक्षते स्वाहेति ॥ ६ ॥

तमग्निर्वस्त्रिमानब्रवीत् । प्रजापतेऽग्नये वै वस्त्रिमते
 सर्वाणि भूतानि वस्त्रि हरन्ति । अहमुवा अग्निर्व-

पञ्चमोऽनुवाकः ।

आशानुविति अद्वा सत्यो ह । कामो यज्ञः सत्यो ह । अन्यत्र सत्यं ह ॥*

ब्रह्मा वै चतुर्होतारः । चतुर्होतृभ्योऽधियज्ञो निर्मितः । नैनं शप्तम् । नाभिचरितमार्गच्छति । य एवं वेद । यो ह वै चतुर्होतृणां चतुर्होतृत्वं वेद । अथो पञ्चहोतृत्वम् । सर्वाहास्यै दिशः कल्पन्ते । वाचस्पतिर्होता दशहोतृणाम् । पृथिवी होता चतुर्होतृणाम् ॥ १ ॥

अग्निर्होता पञ्चहोतृणाम् । वाग्धोता षड्होतृणाम् । महाहविर्होता सप्तहोतृणाम् । एतद्वै चतुर्होतृणां चतुर्होतृत्वम् । अथो पञ्चहोतृत्वम् । सर्वाहास्यै दिशः कल्पन्ते । य एवं वेद । एषा वै सर्वविद्या । एतन्नेषजम् । एषा पङ्क्तिः स्वर्गस्य लोकस्याञ्जसाय निष्पत्तिः ॥ २ ॥

एतान्योध्यैत्यच्छदिर्दर्शं यावन्नरसम् । स्वरेति । अनपब्रुवः सर्व्वमायुरेति । विन्दते पुजाम् । रायस्योषं गौ पत्यम् । ब्रह्मवर्चसी भवति । एतान्योध्यैति । स्पृ-

* आग्नेत्यादि घत्वञ्चेत्यन्तः पाठः E पुस्तके नास्ति ।

वृषति पूजया पशुभिः । उपैनः सोमपीयो नम-
ति । एते वै चतुर्होतारोऽनुसवनं तर्पयितव्याः । ये
ब्राह्मणा बहुविदः । तेभ्यो यदृष्टिणा न नयेत् । दुरि-
ष्टः स्यात् । अग्निमस्य वृञ्जीरन् । तेभ्यो यथाश्रद्धं
दधात् । स्वष्टमेवैतत् क्रियते । नास्याग्निं वृञ्जते ॥
॥ ११ ॥

हिरण्येष्टको भवति । यावदुत्तममङ्गुलिकाण्डं यज्ञ-
पत्रा सम्मितम् । तेजो हिरण्यम् । यदि हिरण्यं न
दिदेत् । शर्करा अक्ता उपदध्यात् । तेजो घृतम् । स
तेजसमेवाग्निं चिनुते । अग्निं चित्वा सौचामण्या यजे-
त मैवावहण्या वा । वीर्येण वा एष व्यृध्यते । योऽग्निं
चिनुते ॥ यावदेव वीर्यम् । तदस्मिन् दधाति । ब्रह्मणः
सायुज्यः सलोकतामाप्नोति । एतासामेव देवतानाः
सायुज्यम् । सार्ष्टिताः समानलोकतामाप्नोति । य
एतमग्निं चिनुते । य उचैनमेवं वेद । एतदेव सावित्रे
ब्राह्मणम् । अथो नाचिकेते ॥ १२ ॥

होता चतुर्होतृणाः स्रुतिश्चकार वा भवन्त्यग्निष्टो-
मेनाप्नोति वयाःसि वयाःसि सर्वस्याथै सर्वस्याव-
रथै वेदं वृञ्जते चिनुते नव च ॥ अनु० ५ ॥

षष्ठोऽनुवाकः ।

यच्चा॒मृतं॑ यच्च॒ मर्त्यं॑ । यच्च॒ प्राणिति॑ यच्च॒ न । स-
 र्वा॒स्ता इष्ट॑काः कृ॒त्वा । उप॑ काम॒दुघा॑ दधे । तेन-
 वि॒णा तेन॑ ब्रह्म॒णा । तथा॑ दे॒वत॑याङ्गि॒रस्व॑द्भु॒वासी॑द ।
 सर्वाः॑ स्त्रियः॒ सर्वा॑न् पु॒ंसः । सर्वं॑ न स्त्री॒पुमश्च॑ यत् ।
 सर्वा॑स्ताः । याव॑न्तः पा॒ंसवो॑ भूमेः ॥ १ ॥

सङ्घा॑ता दे॒वमा॑यया । सर्वा॑स्ताः । याव॑न्त॒ जषाः॑
 पशू॑नाम् । पृथि॒व्यां पुष्टि॑र्हिताः । सर्वा॑स्ताः । याव॑तीः
 सिक्ताः॑ सर्वाः । अ॒स्वन्तश्च॑ या अ॒त्रिताः । सर्वा॑स्ताः ।
 याव॑तीः शर्करा॑ दृ॒त्यै । अ॒स्यां पृथि॑व्यामधि ॥ २ ॥

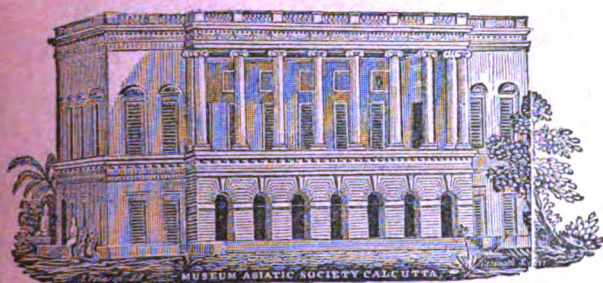
सर्वा॑स्ताः । याव॑न्तोऽश्मानोऽस्यां पृथि॒व्याम् । पृति-
 ष्ठासु॑ प्रतिष्ठिताः । सर्वा॑स्ताः । याव॑तीर्वी॒रुधः॑ सर्वाः ।
 विष्ठिताः॑ पृथि॒वीमनु॑ । सर्वा॑स्ताः । याव॑तीरोष॒धीः
 सर्वाः॑ । विष्ठिताः॑ पृथि॒वीमनु॑ । सर्वा॑स्ताः ॥ ३ ॥

याव॑न्तो वन॒स्पत॑यः । अ॒स्यां पृथि॑व्यामधि । सर्वा॑-
 स्ताः । याव॑न्तो ग्ना॒म्याः प॒शवः॑ सर्वे । आ॒र॒ण्याश्च॑ ये ।
 सर्वा॑स्ताः । ये द्वि॒पाद्श्चतु॑ष्पादः । अ॒पाद् उ॒दर॑सर्पि-
 णः । सर्वा॑स्ताः । याव॑दाञ्जनमुच्यते ॥ ४ ॥

दे॒व॒चा यच्च॑ मानुषम् । सर्वा॑स्ताः । याव॑त् कृ॒ष्णाय॑

BIBLIOTHECA INDICA ;
 A
 COLLECTION OF ORIENTAL WORKS
 PUBLISHED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF THE
 ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

No. 196.

तैत्तिरीय-ब्राह्मणं ।
 कृष्णयजुर्वेदीयं ।

सायनाचार्यकृत-वेदार्थप्रकाशाख्य-भाष्यसहितं ।

कतिपयपण्डितानां साहाय्यमवलम्ब्य
 श्रीराजेन्द्रलाल-मित्रेण परिशोधितं ।

THE TAITTIRIYA BRAHMANA

OF THE
 BLACK YAJUR VEDA,

WITH THE
 COMMENTARY OF SAYANACHARYA,

EDITED BY
 RAJENDRALALA MITRA,

WITH THE ASSISTANCE OF SEVERAL LEARNED PANDITAS.
 FASCICULUS XVII.

CALCUTTA :

PRINTED BY C. B. LEWIS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.
 1863.

इव सृष्टम् । ऋग्भ्यो जातं वैश्यं वर्षीमाहुः । यजुर्वेदं
 क्षत्रियस्याहुर्योनिम् । सामवेदो ब्राह्मणानां प्रसूतिः ।
 पूर्वं पूर्वेभ्यो वच एतदूचुः । आदर्शमग्निं चिन्वानाः ।
 पूर्वं विश्वस्तृजोऽष्टताः । शतं वर्षसहस्राणि । दीक्षिताः
 सप्तमासत ॥ २ ॥

तप आसीद्गृहपतिः । ब्रह्म ब्रह्माभवत् स्वयम् ।
 सत्यं ह होतैषामासीत् । यद्विश्वस्तृज आसत् । अ-
 षतमेभ्य उदगायत् । सहस्रं परिवत्सरान् । भूतं ह
 प्रसूतैषामासीत् । भविष्यत् प्रति चाहरत् । पाणो
 अध्वर्युरभवत् । इदं सर्वं सिषासताम् ॥
 । ३ ॥

अपानो विद्वानाष्टतः । प्रति प्रातिष्ठदध्वरे । आर्त्तं
 वा उचगात्तरः । सदस्या ऋतवोऽभवन् । अर्द्धमासाश्च
 मासाश्च । चमसाध्वर्यवोऽभवन् । अशंसद्रह्यस्ते-
 षः । अष्ठावाकोऽभवद्यशः । ऋतमेषां प्रशास्तासीत् ।
 यद्विश्वस्तृज आसत् ॥ ४ ॥

ऊर्ध्वानामुदवदत् । ध्रुवगोपः सहोऽभवत् । ओ-
 जोभ्यष्टौद्वावणः । यद्विश्वस्तृज आसत् । अपचितिः
 फेषीयामयजत् । नेषीयामयजत्त्रिविधः । आग्नीधा-

द्विदुषी सत्यम् । अद्वा हैवाथजत्स्वयम् । इरा पत्नी
विश्वस्तृजाम् । आकृतिरपिनद्धविः ॥ ५ ॥

इध्मः ह सुचैभ्य उग्रे । तृष्णा चावहतामुभे । वार्गे-
षाः सुब्रह्मण्यासीत् । छन्दोयोगान् विजानती । क-
ल्पतन्वाणि तन्वानाहः । सःस्थाश्च सर्वशः । अहोरात्रे
पशुपाल्यौ । मुहूर्त्ताः प्रेष्या अभवन् । मृत्युस्तदभव-
द्वाता । शमितोऽग्रे विशां पतिः ॥ ६ ॥

विश्वस्तृजः प्रथमाः सचमासत । सहस्रसमं प्रसृते
नयन्तः । ततो ह जज्ञे भुवनस्य गोपाः । हिरण्यमयः
शकुनिर्ब्रह्म नाम । येन सूर्यस्तपति तेजसेह्वः । पिता
पुत्रेण पितृमान् योनियोनौ । नावेदविष्मनुते तं
बृहत्तम् । सर्वान् भूमात्मानः सम्पराये । एष नित्यो
महिमा ब्राह्मणस्य । न कर्मणा वर्द्धते नो कनीयान् ॥
॥ ७ ॥

तस्यैवात्मा पद्वित्तं विदित्वा । न कर्मणा लिप्यते
पापकेन । पञ्च पञ्चाशत्स्त्रिदृतः संवत्सराः । पञ्च
पञ्चाशतः पञ्चदशाः । पञ्च पञ्चाशतः सप्तदशाः । पञ्च
पञ्चाशत एकविंशः । विश्वस्तृजाः सहस्रसंवत्सरम् ।
एतेन वै विश्वस्तृज इदं विश्वमस्तृजन्त । यद्विश्वमस्त-

प्र॒त् । तस्मा॑द्वि॒श्व॒सृ॒जः ॥ वि॒श्व॒मे॒ना॒ननु॑ प्रजा॒यते ।
 ब्र॒ह्म॒णः सा॒यु॒ज्य॑ । स॒लो॒क॒तां य॒न्ति । ए॒तासा॑मे॒व दे॒व॒-
 ता॒नाः सा॒यु॒ज्य॑म् । सा॒र्धिता॑ः स॒मान॒लो॒क॒तां य॒न्ति ।
 य ए॒तदु॑प॒यन्ति॑ । ये॒चैन॑त् प्रा॒हुः । येभ्य॑श्चैन॒त् प्रा॒हुः ॥

। ८ ।

श॒श्व॒दा॒स॒त॒ सि॒षा॒स॒ता॒मा॒स॒त॒ ह॒विः प॒तिः क॒नी॒-
 या॒न् तस्मा॑द्वि॒श्व॒सृ॒जोऽष्टौ॑ च ॥ अ॒नु० ६ ॥

तुभ्यं॑ दे॒वेभ्य॑स्त॒पसा॑ दे॒वेभ्यो॑ ब्र॒ह्म॒ वै च॒तु॒र्हो॒तारो॑
 य॒श्चा॒मृत॑ः सर्वा॒ दि॒शो दि॒क्षु सर्वा॑न् दि॒वमृ॑चां प्रा॒ची॒-
 नव॑ ॥ ६ ॥

तुभ्यं॑ त॒पसा॑ ता॒वा ए॒ताः प॒ञ्च॒ हिर॑ण्यं द॒दाति॑ सर्वा॒
 दि॒शस्त॑प॒ आसी॑द्गृहप॒तिः षट् प॑ञ्चा॒शत् ॥ ५६ ॥

इति तृतीयकाण्डं ब्राह्मणं समाप्तम् ॥

हरिः ओम् ।

अस्मान्, 'पातु' । याश्च सप्त 'हस्तिकाः', अन्वादुल्लेख्येवमाद्याः,
तद्रूपं यत् 'नक्षत्रं', तदप्यस्मान् पातु । कीदृशं नक्षत्रं, 'देवं'
द्योतमानम् । 'इन्द्रिचं' इन्द्रियप्रदम् । 'आसां' हस्तिकानां
तदुपलक्षितस्याग्नेश्च 'आसं' आस्ये मुखे, 'विचक्षणं' विविधप्रकाश-
साधनम्, 'इदं' 'हविः', 'जुहोतन' हे अस्त्विग्यजमाना जुहुत ॥

तथैव याज्यामाह । "यस्य भान्ति रश्मयो यस्य केतवः ।
यस्मेना विश्वा भुवनानि सर्वा । स हस्तिकाभिरभिसंवसानः ।
अग्निर्नो देवः सुविते दधातु" इति । 'यस्य' अग्नेः, 'रश्मयः'
आसाः, 'भान्ति' दीप्यन्ते, 'यस्य' चाग्नेः, 'केतवः' ध्वजस्थानीया
धूमाः, भान्ति । 'सर्वा' देवतिर्यगादिसर्वप्रकारोपेतानि 'वि-
शानि' अविशेषाणि, 'इमा' इमानि, 'भुवनानि', 'यस्य' अग्नेः,
अधोनानि, 'सः' अग्निः, 'हस्तिकाभिः', सप्तभिः 'अभिसंवसानः'
अभित आत्मानमाच्छादयन्, 'नः' अस्मान्, 'सुविते' सुष्ठु प्राप्ते
कर्मफले, 'दधातु' स्थापयतु ॥

द्वितीयस्य नक्षत्रदेवस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । "प्रजापते रो-
हिणी वेतु पत्नी । विश्वरूपा दृहतो चित्रभानुः [१] । सा
नो यज्ञस्य सुविते दधातु । यथा जीवेम व्ररदः सवीराः"
इति । 'प्रजापतेः', 'पत्नी' पालयित्री, 'रोहिणी', 'वेतु' इदं
हविर्भुङ्क्षाम् । कीदृशी रोहिणी, 'विश्वरूपा' स्त्रेणोत्पाद्यैर्विचै-
र्वज्रभी रूपैरुपेता, 'दृहतो' परिदृष्टा, 'चित्रभानुः' विश्व-
दीप्तिः । 'सा' रोहिणी, 'नः' अस्मान्, अस्य 'यज्ञस्य', सम्बन्धिनि
'सुविते' सुष्ठुप्राप्ते कर्मफले, 'दधातु' स्थापयतु । 'सवीराः'

अथ पञ्चमस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । “पुनर्नो देव्यदितिः
 सृषोतु । पुनर्व्वसू नः पुनरेतां यज्ञम् । पुनर्नो देवा अभिषन्तु
 सर्व्वे । पुनः पुनर्वो हविषा यजामः” इति । ‘अदितिः’, ‘देवी’,
 ‘नः’ अस्मान्, ‘पुनः’ ‘सृषोतु’ भूयोभूयः प्रीणयतु । तद्दीप-
 नक्षत्रदेहो दौ ‘पुनर्व्वसू’ नामानौ ‘नः’ अस्मादीयं, ‘यज्ञं’, प्रति
 ‘पुनरेतां’ भूयोभूय आगच्छताम् । ‘देवाः’, च ‘सर्व्वे’, ‘नः’
 अस्मान्, ‘अभिषन्तु’, ‘पुनः’ ‘यन्तु’ भूयोभूयः प्राप्नुवन्तु । ‘वः’
 धुन्मानदितिप्रवृत्तीन्, वचं ‘पुनः पुनः’, ‘हविषा’, ‘यजामः’ ॥

तत्रैव याव्यामाह । “एवा न देव्यदितिरनर्वा । विश्वस्य
 भर्ची जगतः प्रतिष्ठा । पुनर्व्वसू हविषा वर्द्धयन्ती । प्रियं
 देवानामप्येतु पाथः” [४] इति । ‘अदितिः’, ‘देवी’, ‘देवानां’,
 ‘प्रियं’, ‘पाथः’ । इदं हविरपि ‘एतु’ प्राप्नोतु । कीदृशी, ‘एवा’
 ‘आगमनशीला’ ‘न’कारः पुनर्व्वसूभ्यां सह समुच्चये वर्त्तते ।
 ‘अनर्वा’ अर्वाचीनेन पापेन रहिता, ‘विश्वस्य’, ‘भर्ची’ पोष-
 यित्री, ‘जगतः’, ‘प्रतिष्ठा’ आधारभूता, अनेन ‘हविषा’, ‘पुन-
 र्व्वसू’नक्षत्रदेहो ‘वर्द्धयन्ती’ ॥

अथ षष्ठस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । “वृहस्पतिः प्रथमं जाव-
 मानः । तिस्रस्रक्षत्रमभि सम्बभूव । श्रेष्ठो देवानां वृत्तनासु
 जिष्णुः । दिशोऽनु सर्वा अभयस्रो अस्तु” इति । अयं ‘वृह-
 स्पतिः’, ‘जावमानः’, एव ‘प्रथमम्’ आदौ, ‘तिस्रं नक्षत्रम्’,
 ‘अभि’स्रक्ष्य, तत्र प्रीतिद्युक्तः सन् ‘सम्बभूव’ उत्पन्नः । की-
 दृशः, ‘देवानां’, मध्ये ‘श्रेष्ठः’, ‘वृत्तनासु’ परकीयसेनासु,

जनाः 'श्रुत्वन्ति' । अहमपि 'अस्याः' ओषायाः, 'पुष्पां वाचं'
कीर्तिरूपां 'श्रुषोमि' । 'एमां' ओषां, वयं 'हविषा यन्नामः' ।
कीदृशीं, 'मर्षीं' महतीं, गुणाधिकां, 'देवीं' द्योतमानां, 'वि-
ष्णुपत्नीं' विष्णोः पालयित्रीं, 'अजूर्ष्यां' अजरेण सन्तापेन रक्षि-
तां, 'प्रतीचीं' अस्माकमाभिमुख्याम् ॥

तत्रैव चाज्यामाह । "त्रेधा विष्णुहृद्गायो विचक्रमे । मर्षीं
दिवं पृथिवीमन्तरिक्षम् । तच्छ्रोषेति अत्र इच्छमावा । पुष्पं श्लोकं
यजमानाव ह्रस्वती" इति । उद् प्रभृतं यथा भवति तथा गीबते
वेदेषु श्रूयते इति 'उद्गायः', तादृशः 'विष्णुः', 'मर्षीं दिवं'
महान्तं सुलोकं, 'पृथिवीमन्तरिक्षं', सोद्दिश्य 'त्रेधा विचक्रमे'
त्रिःप्रकारं त्रिविधं क्रमणं कृतवान्, पादत्रयेण श्लोकत्रयं व्या-
प्नोत् 'तत्' त्रिविक्रमरूपं 'ओषा' नक्षत्ररूपा, 'एति' प्राप्नोति ।
कीदृशी ओषा, 'अत्र इच्छमावा' कीर्तिमपेक्षमाणा, 'यज-
मानाव' यजमानार्थे, 'पुष्पं श्लोकं' 'ह्रस्वती' उत्तमां कीर्तिं
कुर्वती ॥

अष्टमस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । "अष्टौ देवा वसवः सोम्याः ।
सतसो देवीरजरा अविष्टाः । ते यज्ञं पान्तु रजसः परस्तात् ।
संवत्सरीणममृतं सस्ति" [६] इति । 'सोम्याः' रमणीयमूर्तयः,
'वसुनामकाः', देवाः 'अष्टसङ्ख्याकाः', 'अविष्टाः' धनिष्ठावचन-
मूर्तयः, 'सतसः', तासु 'देवीः', द्योतमानाः, 'अजरा'
जरारहिताः । 'ते' सर्वेऽप्यस्मदीयं 'यज्ञं', 'पान्तु' । 'रजसः'
परस्तात्' रजोगुणयुक्ताश्चानुष्लोकात् परतो वर्तमानाः, 'सं-

‘सर्विमत्’ अर्चनयुक्तं, ‘भानुमत्’ रश्मियुक्तं, ‘तेजः’ सञ्जरीर-
गनियुक्तमित्यर्थः । तथाविधम्, ‘उच्चरत्’, उदयं गच्छत्, ‘इह’
देवयजनदेशे, अस्मदीयं ‘यज्ञम्’, ‘उपागमत्’ उपागच्छत् ॥

तत्रैव याज्यामाह । “प्र गच्छाय देवाय । इन्द्रायेन्दुः
शामहे । स नः सविता सुवत्सनिं । पुष्टिदां वीरवत्तमं”
इति । ‘इन्द्राय’ परमैश्वर्ययुक्ताय गच्छत्राख्याय देवाय, ‘इन्दुं’
श्रुतसमानं हविः, ‘प्रकर्षेण’ ‘हवामहे’ जुहुमः, ‘सः’ अयं
गच्छदेवः, ‘सविता’ कर्षणि प्रेरकः सन्, ‘पुष्टिदां’ पुष्टिप्रदं,
‘वीरवत्तमं’ अतिशयेन वीरैः पुत्रैर्युक्तं, ‘सनिं’ दातव्यधनं,
‘नः’ वस्त्रभ्यं, ‘सुवत्’ प्रेरयतु, इदालित्यर्थः ॥

अथ सौम्यैश्चरौ याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति । “उदु-
वच्चित्रं” इति । उदुत्यं जातवेदसमिति पुरोनुवाक्या । चित्रं
देवानामिति याज्या । एतसौभयं उदुत्यं जातवेदसमित्यनु-
वाके व्याख्यातं ॥

अथादित्यश्चरौ याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति । “अ-
दितिर्न ह्यत्यतु महीमूषु मातरं” इति । अदितिर्न इति
पुरोनुवाक्या । महीमूषुमिति याज्या । एतसौभयं वैश्वानरो
न ऊत्येत्यत्र व्याख्यातं ॥

अथ वैष्णवश्चरौ याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति । “इदं
विष्णुः प्रतद्विष्णुः” इति । इदं विष्णुर्विचक्रम इति पुरोनुवा-
क्या । प्रतद्विष्णुरिति याज्या । तत्राद्या युञ्जते मन इत्यत्र व्या-
ख्याता । द्वितीया जुष्टीनर इत्यत्र व्याख्याता । तदेवं वक्ष्यमा-

हवा एष मनुष्याणां भवति । य एतेन हविषा यजते । यउ चै-
नदेवं वेद्” इति । ‘यः’ यजमानः, ‘एतेन’ अग्निहोतिका-
देवताकेन, ‘हविषा’, यागं करोति, सोऽयं ‘मनुष्याणां’, मध्ये
रोगरहितः ‘अन्नभक्षकः’ ‘भवति’ । ‘यथा अग्निर्देवानां’ मध्ये
‘अन्नभक्षकः, तदत्’ । ‘यः’, अपि च ‘एतत्’ कर्म, उक्तप्रकारेण
वेत्ति, सोऽपि वेदिता यजमानवत् ‘अन्नाद्ः’, भवति ॥

अथ प्रधानहोमादूर्ध्वं उपहोमान् विधत्ते । “सोऽच जु-
हेति । अग्नये स्वाहा ह्यक्तिकाभ्यः स्वाहा । अन्वायै स्वाहा
दुसायै स्वाहा । नितल्यै स्वाहा भ्रयन्त्यै स्वाहा । मेघयन्त्यै
स्वाहा वर्षयन्त्यै स्वाहा । चुपुषीकायै स्वाहा” [१] इति । यः
पूर्वोक्तेन हविषा यजते ‘सः’ यजमानः, अस्मिन् कर्मणि,
अग्नये स्वाहा इत्यादिभिर्नवभिर्मन्त्रैरुपहोमान् जुहुयात् ।
ह्यक्तिकेति सप्तानां नक्षत्रमूर्त्तीनां साधारणं नाम । अन्वा-
दुसादीनि विशेषनामानि ॥

अथ द्वितीयनक्षत्रस्येष्टिं विधातुं प्रश्नोति । “प्रजापतिः
प्रजा असृजत् । ता अस्मात् सृष्टाः पराचीरायन् । तासां रो-
हिणीमभ्यध्यायत् । सोऽकामयत् । उप मा वर्त्तत । समेनया
गच्छेयेति । स एतं प्रजापतये रोहिण्यै चर्त्त निरवपत् । ततो-
वै सातमुपावर्त्तत । स मेनया गच्छत” इति । अत्र प्रजापतिः
इति भाविनी संज्ञा न भवति किन्तु वर्त्तमान एव ‘प्रजा-
पतिः’सृष्टेरभिधानात् । तेन ‘सृष्टाः’, सर्वाः ‘प्रजाः’,पराङ्मुखा
एवागच्छन् । ‘तासां’ प्रजानां मध्ये, ‘रोहिणी’ नक्षत्रतनुम-

मिषस्य प्रजापतिः, 'अध्यायत्' निरन्तरं ध्यानमकरोत् ।
 'सः' प्रजापतिः, कदाचिदेवं कामितवान् । इयं 'रोहिणी', 'मां'
 प्रति 'उपावर्त्ततां', अहञ्च 'एनया' रोहिण्या, संगतो भवेयम्,
 'इति' एवं, कामयमानः 'सः' प्रजापतिः, अतीतकल्पगताय
 'प्रजापतये', तथा विधायै 'रोहिण्यै', च 'एतं चरुं', 'निहृत्त-
 वान् । यद्यप्यतीतकल्पगते प्रजापतिरोहिण्यौ च नेदानीं विद्येते,
 तथापि तदुद्देशेन क्रियमाणं कर्म फलसमर्थं भवति । न चात्र
 विद्येत्यर्थः ; सर्व्ववसुप्रदायिनोऽन्तर्यामिणः सर्व्वत्र विद्यमानत्वात् ।
 ततः कर्मसामर्थ्यादेव 'सा' रोहिणी, 'तं' प्रजापतिं प्रति,
 'उपावर्त्तत' । 'सः' च प्रजापतिः, 'एनया' रोहिण्या, सङ्गतो-
 ऽभूत् ।

अथेष्टिं विधत्ते । "उप ह वा एनं प्रियमावर्त्तते । सं प्रियेष
 नञ्जते । य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद्" इति ।
 प्रियस्य वस्तुनः उपावर्त्तनं प्राप्तिः । सङ्गमसङ्गोपः ।
 यवनवेदनयोरेतत् फलं द्रष्टव्यम् ॥

उपहोमान् विधत्ते । "प्रजापतये स्वाहा रोहिण्यै स्वा-
 हा । रोचमानायै स्वाहा प्रजाभ्यः स्वाहेति" [९] इति ॥

अथ तृतीयस्य नञ्चस्येष्टिं विधत्ते । "सोमो वा अकाम-
 यत । ओषधीनां राज्यमभिजयेनमिति । स एतं सोमाय
 सृजन्नीर्षाय श्यामाकं चरुं पयसि निरवपत् । ततो वै स ओष-
 धीनां राज्यमभ्यजयत् । समानानां ह वै राज्यमभिज-
 यति । य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद् । सोऽच

रगुणयुक्तत्वम् । श्रेष्ठत्वमतिशयेन प्रशस्तत्वम् । पूज्यत्वमित्यर्थः ।
मात्रवचं पूर्व्ववत् ॥

अथैकादशस्येष्टिं विधत्ते । “सविता वा अकामयत । अग्रे
देवा दधीरन् । सविता स्त्रामिति । स एतं सवित्रे हस्ताय
पुरोडाशं द्वादशकपाखं निरवपदाग्रूनां त्रीचीणाम् । ततो वै
तस्यै अदेवा अदधत । सविताभवत् । अद्भु वा अस्मै मनुष्याद-
धते । सविता समानानां भवति । य एतेन हविषा यजते ।
य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । सवित्रे स्त्राहा हस्ताय
स्त्राहा । ददते स्त्राहा पृषते स्त्राहा । प्रथच्छते स्त्राहा
प्रतिगृह्यते स्त्राहेति” [१२] इति । ‘देवाः’, सर्व्वे, ‘मे’ मदर्थं,
‘त’ विश्वासं, ‘दधीरन्’ धारयेयुः, सर्व्वेष्वपि कार्य्येषु मां
विशसुरित्यर्थः । ततोऽहं सर्व्वकार्याणां ‘सविता’ प्रेरकः,
धृवाषम् । षष्टिदिनैः त्रीघ्नं पच्यमाना त्रीहय ‘आश्रवः’,
‘ददते’ फलं दातुं सत्यादयित्रे, ‘पृषते’ न्यूनस्य फलस्य
पूर्तिहेतवे, ‘प्रथच्छते’ फलस्य दात्रे, ‘प्रतिगृह्यते’ परैर्द-
त्तस्य स्वीकर्त्त्रे, त एते हस्तगच्छस्यैव मूर्त्तिविशेषाः । अन्यत्
पूर्व्ववत् ॥

अथ द्वादशस्येष्टिमाह । “त्वष्टा वा अकामयत । चित्रं प्रजां
विन्देयेति । स एतं त्वष्ट्रे चित्रायै पुरोडाशमष्टाकपाखं निरव-
पत् । ततो वै स चित्रं प्रजामविन्दत । चित्रं ह वै प्रजां
विन्दते । य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र
जुहोति । त्वष्ट्रे स्त्राहा चित्रायै स्त्राहा । चित्राय स्त्राहा प्रजा-

स्वाहाभिजित्यै स्वाहेति” [१] इति । मित्रेषाप्तेन पुरुषेण
धेयं सत्यादनीयं धनं ‘मित्रधेयम्’, । स्पष्टमन्यत् ॥

अथ द्वितीयस्येष्टिं विधत्ते । “इन्द्रो वा अकामयत । ज्यैष्ठ्यं
देवानामभिजयेयमिति । स एतमिन्द्राय ज्यैष्ठ्यायै पुरोडाशमे-
कादशकपालं निरवपन्नहात्रीहीणाम् । ततो वै स ज्यैष्ठ्यं देव-
नामभ्यजयत् । ज्यैष्ठ्यं ह वै समानानामभिजयति । य एतेन
हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । इन्द्राय
स्वाहा ज्यैष्ठ्यायै स्वाहा । ज्यैष्ठ्याय स्वाहाभिजित्यै स्वाहेति” [१]
इति । ‘ज्यैष्ठ्यं’ अतिश्रयेण प्रशस्तत्वं वृद्धत्वञ्च, ‘महात्रीहयः’
स्यूलग्रीहयः । स्पष्टमन्यत् ॥

अथ तृतीयस्येष्टिं विधत्ते । “प्रजापतिर्वा अकामयत । मूर्खं
प्रजां विन्देयेति । स एतं प्रजापतये मूलाय चहं निरवपत् ।
ततो वै स मूर्खं प्रजामविन्दत । मूलं ह वै प्रजां विन्दते ।
य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति ।
प्रजापतये स्वाहा । मूलाय स्वाहा । प्रजायै स्वाहेति” [३] इति ।
अत्र ‘प्रजापति’शब्देन निर्ऋतिर्विवक्ष्यते । यद्यप्यसावुषदेवता
तथापि हविषा तुष्टा सती न बाधते । किन्त्वनिष्टनिवारणेन
पालयति । तस्मात् प्रजापतित्वमुपपन्नं कुशाचारस्य निर्वाह-
काः पुत्रादिरूपाः प्रजा मूलमिति विज्ञेय्यते । तथा स्वयत्वे-
ध्वाप्तप्रजामूलबलमिति लोकैर्यथैवद्विद्यते, तादृशीमुभयविधां
प्रजां लभेयेति ‘निर्ऋतेः’ कामना । स्पष्टमन्यत् ॥

अथ चतुर्थस्येष्टिं विधत्ते । “आपो वा अकामयत् ।

गच्छतीति 'एकपात्' सूक्तः, एकाकी चरतीति श्रुतेः । 'तेजसो
ब्रह्मरकान्तियुक्तः । 'ब्रह्मवर्षस्यो' वेदब्राह्मणस्य चयनादिवन-
कान्तियुक्तः । स्पष्टमन्यत् ॥

अथैकादशस्त्रेष्टिं विधत्ते । "अहिर्वै बुध्नियोऽकामयत् ।
इमां प्रतिष्ठां विन्देयेति । स एतमहये बुध्नियाच्च प्रोष्ठपदेभ्यः
पुरोडाशं भूमिकपाक्षं निरवपत् । ततो वै स इमां प्रतिष्ठा-
मविन्दत् । इमाश्च वै प्रतिष्ठां विन्दते । य एतेन हविषा
वजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽच जुहोति । अहये बुध्नियाच्च
स्त्राहा प्रोष्ठपदेभ्यः स्त्राहा । प्रतिष्ठायै स्त्राहेति" [११] इति ।
नहीयत इति 'अहिः' । बुध्ने मूले स्रष्टादौ भवः 'बुध्नियः'
'इमां' भूमिं, 'प्रतिष्ठां' स्तनिवासाय प्रतिष्ठितां । भूमिकपाक्षस्य
स्वरूपं बोधाद्यन आह, कपाक्षमात्रं भूम्युपरिस्त्रिख्याङ्कारमधि-
धत्तवति तस्यैककपाक्षवत् संस्कार इति । तथाविधभूमिकपा-
क्षोपेतपुरोडाशान् निरूप्य स्त्रापेक्षितं फलमलभत । स्पष्टमन्यत् ॥

अथ द्वादशस्त्रेष्टिं विधत्ते । "पूषा वा अकामयत् । पशु-
माग्न्यामिति । स एतं पूष्यो रेवत्यै चहं निरवपत् । ततो वै
स पशुमान्भवत् । पशुमान् च वै भवति । य एतेन हविषा
वजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽच जुहोति । पूष्ये स्त्राहा
रेवत्यै स्त्राहा । पशुभ्यः स्त्राहेति" [१२] इति । स्पष्टोऽर्थः ॥

अथ त्रयोदशस्त्रेष्टिं विधत्ते । "अश्विनौ वा अकामयेताम् ।
ओषस्त्रिणाववधिरौ स्त्राहेति । तावेतमश्विभ्यामश्वयुग्भां पुरो-
डाशं द्विकपाक्षं निरवपताम् । ततो वै तौ ओषस्त्रिणाववधिरा-

त्ववताम् । ओचस्वी ह वा अग्निरो भवति । य एतेन
विषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽच जुहोति । अग्नि-
भास्त्राहाऽश्वयुग्भास्त्राहा । ओचाय स्वाहा अतुत्वे स्वा-
हेति" [१३] इति । योजनाद्विव्यवहितवार्त्तायाः अवषण्णसामर्थ्यं
'शोचस्विनं', वाङ्ङकेऽपि वाधिर्व्यराहित्यम्, 'वधिरत्नं' 'ओ-
चाय' इत्यनेन दूरवार्त्ताश्वयुग्णसामर्थ्यप्रदो देवो विवक्षितः ।
'अग्ने' इत्यनेन वाधिर्व्यनिवारको देवविशेषः । स्पष्टमन्यत् ॥

अथ चतुर्हस्त्रस्त्रेष्टिं विधत्ते । "यमो वा अकामयत । पि-
दृषास्त्रास्त्रमधिजयेयमिति । स एतं यमायापभरणीभ्यस्तं
विरक्तत् । ततो वै स पिदृषास्त्रास्त्रमभ्यजयत् । समानायाः
ह वै रास्त्रमभ्यजयति । य एतेन हविषा यजते । य उ चै-
नदेवं वेद । सोऽच जुहोति । यमाय स्वाहापभरणीभ्यः स्वा-
हा । रास्त्राय स्वाहाभिजित्यै स्वाहेति" [१४] इति । यथा
यमस्य पिदृषास्त्रप्राप्तिः एवमन्यस्य यजमानस्यापि स्ववमा-
यायां मध्ये रास्त्रं भवति । स्पष्टमन्यत् ॥

तदेवं यमनष्त्रास्त्रामिष्टीरभिधायामावास्त्रादेवताया इष्टिं
विधत्ते । "अथैतद्दमावास्त्राय आस्त्रं निर्वपति । कामो वा
यमावास्त्र । काम आस्त्रं । कामेनैव कामस्त्रं समर्द्धयति ।
शिप्रमेष्टस्त्रं सकाम उपनयति । येन कामेन यजते । सोऽच
जुहोति । यमावास्त्रायै स्वाहा कामाय स्वाहा गत्यै स्वाहेति"
[१५] इति । पौर्वाभासीवाक्यबहुश्लोचं ॥

इति पञ्चमोऽनुवाकः ।

अथ षष्ठाऽनुवार्कः ।

पञ्चमेऽनुवाके यमनक्षत्राणां दृष्टय उक्ताः । अथ षष्ठे चन्द्र-
मसः सायुज्यं सलोकतामाप्नोति प्रभृतीनामिष्टयो विधीयन्ते ।
तत्रादौ चन्द्रमस इष्टिं विधत्ते । “चन्द्रमा वा अकामयत् । अहो-
राचान्दूर्द्धमासात्मानानृतृत्संवत्सरमाप्ना । चन्द्रमसः सायुज्यं
सलोकतामाप्नुयामिति । चन्द्रमसे प्रतीदृश्यायै पुरोडाशं पञ्च-
दशकपालं निरवपत् । ततो वै सोऽहोराचान्दूर्द्धमासात्मानानृतृ-
त्संवत्सरमाप्ना । चन्द्रमसः सायुज्यं सलोकतामाप्नोत् । अहो-
राचान् इ वा अर्द्धमासात्मानानृतृत्संवत्सरमाप्ना । चन्द्रमसः
सायुज्यं सलोकतामाप्नोति । य एतेन हविषा यजते । य उ
चैनदेवं वेद । सोऽच जुहोति । चन्द्रमसे स्वाहा प्रतीदृश्यायै स्वाहा
अहोरात्रेभ्यः स्वाहार्द्धमासेभ्यः स्वाहा । मासेभ्यः स्वाहर्तुभ्यः
स्वाहा । संवत्सराय स्वाहेति” [१] इति । सोऽयमस्मिन् वसे
मनुष्यो भाविर्नो वृत्तिमाश्रित्य ‘चन्द्रमाः’, सोऽयं ‘अहोरात्रा-
र्द्धमासमासर्तुसंवत्सर’ देवतानां लोकप्राप्तिद्वारा क्रमेषु ‘चन्द्र-
मसः’, सायुज्यसालोक्ययोः प्राप्तिं कामितवान् । यस्मिन् लोके
चन्द्रमा निवसति, तस्मिन्नेव लोके स्वस्यापि निवासः ‘सालोक्यं’ इति
तेन सहैकस्मिन् गृहे निवासः ‘सायुज्यं’ । तत् सर्व्वं कामचित्त-
वर्त्तमानाय ‘चन्द्रमसे’ देवाय, ‘प्रतीदृश्यायै’ जलदादौ चन्द्रप्रति-
विम्बत्वेन दृश्यमानायै, तदभिमानिनो देवतायै, चहं ‘पुरोडाशं’
निरूप्य स्वाभीष्टं प्राप्नोत् । एवमन्योऽपि यजमानस्तदेदिता य
तत् सर्व्वं प्राप्नोति । स्पष्टमन्यत् ॥

महं मनुष्याणां भूयासं” इति । हे नक्षत्रदेव ‘त्वं’, ‘देवानां’, मध्ये ‘वधा’, उक्तमोऽसि एवं ‘मनुष्याणां’, मध्ये ‘अहं’, उक्तमः ‘भूयासम्’, इति मन्त्रार्थः । एतमर्थं कामयमान एवाचाधि-
कारी । अतो यजमानो नक्षत्रदेववदुक्तष्टो भवति । योऽर्थं
नक्षत्रदेवः, यास्य तदुदयस्य भविष्यदर्त्तमानातीतत्वदशाः, या
व तस्य अनिष्टहरणशक्तिः, यापि तस्येष्टसम्पादनशक्तिः, यच्च
तदीयं ‘भाजः’ रश्मिरूपं, यदपि तदीयं ‘तेजः’ शरीरशक्तिः,
यदपि तत्प्रसादस्वभ्यं ‘तपः’ ब्रह्मवर्चसं, च एतदभिमानो-
देवताभ्यः सर्व्वाभ्य उपहोमाः कर्त्तव्याः ॥

यद्य सूर्यस्येष्टं विधत्ते । “सूर्यो वा अकामयत । नक्ष-
त्राणां प्रतिष्ठा स्नामिति । स एतः सूर्याय नक्षत्रेभ्यश्च हं निर-
गत् । ततो वै स नक्षत्राणां प्रतिष्ठाऽभवत् । प्रतिष्ठा ह वै
समानानां भवति । य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं
वे । सोऽत्र जुहोति । सूर्याय स्वाहा नक्षत्रेभ्यः स्वाहा ।
प्रतिष्ठायै स्वाहेति” [५] इति । ‘नक्षत्रादिज्योतिषां सर्व्वेषां
‘प्रतिष्ठां’ अधिपतिः, स्नामिति कामयमानः ‘सूर्यः’, पूर्व्व-
कल्पसिद्धाय ‘सूर्याय’, ‘नक्षत्रेभ्यश्च’, हविर्निरूप्य ज्योतिषाम-
धिपतिरभवत् । एवं यजमानोऽपि ‘समानानां’, अधिपति-
र्भवति । स्पष्टमन्यत् ॥

अथादितेरिष्टं विधत्ते । “अथैतमदित्यै च हं निर्वपति ।
एवं वा अदितिः । अस्यामेव प्रतितिष्ठति । सोऽत्र जुहोति ।
अदित्यै स्वाहा प्रतितिष्ठायै स्वाहेति” [६] इति । येयं भूमिः

सैव 'अदितिः', तस्यै निर्वपन् भूमावेव प्रतिष्ठितो भवति।

अथ विष्णोर्यागं विधत्ते । “अथैतं विष्णावे चरुं निर्वपति। यज्ञो वै विष्णुः । यज्ञ एवान्ततः प्रतिष्ठति । सोऽत्र जुहोति । विष्णावे स्वाहा यज्ञाय स्वाहा । प्रतिष्ठायै स्वाहेति” [७] इति । 'विष्णु'शब्देन सर्व्वान् व्यापिनो यज्ञस्य विवक्षितत्वात् 'विष्णावे', इति निर्वपन् 'अन्ततः' समाप्तिपर्यन्ते यज्ञे, 'प्रतिष्ठितो भवति । स्पष्टमन्यत् ॥

अग्निर्वा अकामयतेत्यारभ्य विष्णुचरुपर्यन्तमिदं नक्षत्रचरु-रूपमेकमेव कर्म । तथा च बोधायनः, अथातो नक्षत्रेण व्याख्यास्वाम इत्युपक्रम्य सप्रपञ्चं व्याख्याय अन्ते स्पष्टमुदा-जहार, नक्षत्रसचेण ज्योतिरानन्थाय ज्योतिषां यजते । तेनेष्टुपापं निर्मुच्य अपपुनर्मृत्युं जयतीति इ स्नाह बोधायन इति।

अत्र मोमांसादशमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम् ।

नक्षत्रेषुपहोमादिर्नारिष्ठादेर्निवर्त्तकः ।

समुच्चितो वा कार्यैक्यादाद्योऽन्वेषो पूर्व्वभेदतः ॥

यन्ति नक्षत्रेषु अग्नये स्वाहा कृत्तिकाभ्यः स्वाहा । अमाद्ये स्वाहा दुलायै स्वाहेत्यादय उपहोममन्त्राः । प्रकृतौ प्रधानहोमादूर्ध्वं नारिष्ठहोमो विहितः, नारिष्ठान् होमान् जुहोतीत्युक्तत्वात् । दश ते तनुवो यज्ञयज्ञिया इत्यादयस्तत्र मन्त्राः । अयमेको विषयः ॥ तथा श्नेने श्रूयते, सोहितोष्णोषा सोहितवसना निवीता ष्वत्विजः प्रचरन्तीति प्रकृता उपवीतं विहितं उपव्ययत इति । अयं द्वितीयो विषयः ॥ तथा पृच्छे वरुणं

श्रुते, मध्वात्रयेत् घृतं वेति । प्रकृतौ श्रुतं, पयोव्रतं ब्राह्म-
 णस्य यवागू राजन्यस्यामिषा वैश्वस्येत्ययं द्वितीयो विषयः ॥
 तत्रोपहोमनिबोधमध्वन्नानि क्रमेण नारिष्ठहोमोपवीत
 पयोव्रतानां निवर्त्तकानि । कुतः कार्यैक्यात् । उपहोमना-
 रिष्ठहोमयोक्त्वावज्जुहोति, शब्दैक्यतदर्थैक्याभ्यां कार्यैक्यं प्रती-
 वते । अन्नव्रतयोः शब्दभेदेऽप्यर्थभेदो नास्ति । निवीतोपवीत-
 योः शब्दार्थभेदेऽपि वीतशब्दस्मारितं कार्यमेकं स्यात् । तस्माद्वाध
 इति पूर्वः पक्षः । भवतु नाम दृष्टार्थेषु कार्यैक्यं दृष्ट्वा वाधः,
 उदाहरानित्वपूर्वार्थानि, अपूर्वञ्च विद्येकगन्धतया विधि-
 भेदेऽभिद्यते । तस्मात् कार्यभेदात् समुच्चयोभ्युपगन्तव्यः ।
 नच निवीतोपवीतयोर्विरोधः शङ्कनीयः । वासोर्भा तदुभ-
 योपपत्तेः । नापि पयोव्रतस्य दृष्टार्थत्वम् । अल्पेन पयसा
 दग्निपुष्टिसम्भवात् । उदाहरणद्वये कृत्वा चिन्ता चास्तु । पञ्च-
 माध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितं, ।

नचत्रेषुपहोमाः किं नारिष्ठेभ्यः पुरा न वा ।

प्रत्यक्षपाठान् मुख्यस्य सामीप्याद्यास्तु पूर्वता ॥

प्रकृते प्रथमो बोधो वैकृते चरमस्ततः ।

नारिष्ठहोमाः पूर्वैस्त्रुपहोमास्तु पृष्ठतः ॥

अग्न्यादिदेवतायुक्तानां कृत्तिकादिनक्षत्राणामिष्टयः काम्या
 विहिताः । अग्नये कृत्तिकाभ्यः पुरोडाशमष्टाकपालमित्यादयः ।
 तत्र प्रधानहोमाः, “अग्निर्नः पातु कृत्तिकाः” इत्यादि याज्या-
 न्वाक्यापुरस्सरं श्रूयन्ते । तत्रोपहोमा एवमाज्जाताः, सोऽत्र

अक्षरार्थः संहितायाः भाष्य एवावगम्यतां ॥

प्रपाठके चतुर्थे तु अथ पुरुषपूर्वकः ।

उच्यते सूत्रकारेण सविस्मृतमुदाहृतः ॥ इति ॥

तत्रापस्तम्ब आह । पञ्चाहः पुरुषमेधो ब्राह्मणो राजन्ये-
वा यजेत, ओजो वीर्यमाप्नोति, सर्व्वा व्युष्टीर्व्यंश्रुत एकादश्रूपे-
श्वेकादशाग्नीषोमीयाः पञ्चसारदीयवदहान्यग्निष्टोमो वेपो-
त्तमो देवसवितस्तत् सवितुर्विश्वाग्नि देवसवितरिति तिस्रः
सावित्रीर्ज्ज्वा मध्यमेहन्यश्रुनुपाकरोति । इयानैकादशान्ना-
नुपाकृत्य पुरुषान् ब्रह्मणे ब्राह्मणमास्रभत इत्येतद्यथासमा-
स्रातं तान्यूपान्तरालेषु धारयन्नुपाकृतं । दक्षिणतोऽवस्थाप्य
ब्रह्मा सहस्रशीर्षा पुरुष इति पुरुषेण नारायणेन पराशानुश्र-
सति । पर्यग्निहृतानुदीचीनान् प्रोत्सृजत्याज्येन तद्देवता श-
ङ्कतीर्ज्ज्वा इयैरेकादशान्नाम् स्रष्ट्यापयन्तीति । तत्र मनुष्य-
रूपाणां पशूनां विधायके चतुर्थप्रपाठके एकोनविंशति-
सङ्ख्याका अनुवाकाः सन्ति ॥

तत्र प्रथमानुवाकमाह । “ब्रह्मणे ब्राह्मणमास्रभते । धवा-
य राजन्यम् । मरुद्भ्यो वैश्वम् । तपसे ब्रूद्रम् । तमसे तस्करम् ।
नारकाय वीरहणम् । पाशने क्षीवम् । आक्रवासायोगूम् ।
कामाय पुंश्चलूम् । अतिक्रुष्टाय मागधम्” [१] इति । अथ
चतुर्थ्यन्ता देवताः, द्वितीयान्ताः पञ्चवः, आस्रभत इति ।
सर्व्वत्राऽनुवर्त्तते । ‘ब्रह्म’ ब्राह्मणजात्यभिमानी देवः । तस्मै
कश्चिद्ब्रह्मवर्षसयुक्तं ‘ब्राह्मण’जातीयं पुरुषम् ‘आस्रभते’ । अथैव

चपलाच्च, हास्याभिमानीने 'कारिं' नृत्यन्निव यो गच्छति
तादृशं विकटगमनकारिणं, आनन्दाभिमानीने 'स्त्रीष्वं'
स्त्रीणां प्रियं, 'प्रमुदे' प्रहृष्टदर्शाभिमानीने 'कुमारोपुत्रं' दुहि-
तुः पुत्रं, 'मेधाद्यै' गन्धार्यधारणाभिमानीन्यै 'रथकारं' रथस्य
कर्त्तारं निपुणमतिं, धैर्याभिमानीने 'तच्चाणम्' तच्चकं वर्द्धकं ॥

इति द्वितीयोऽनुवाकः ।

अथ तृतीयोऽनुवाकः ।

अथ तृतीयानुवाकमाह । "अमाय कौलालम् । मायायै
कार्मारम् । रूपाय मणिकारम् । शुभे वपम् । श्रव्याया इषु-
कारम् । हेत्यै धन्वकारम् । कर्मणे ज्याकारम् । दिष्टाय
रञ्जुसर्गम् । मृत्यवे मृगयुम् । अन्तकाय अणितम् [३]" इति ।
अमाभिमानीने कुलालपुत्रं, 'मायायै' विचित्रकरणै
'कार्मारं' लोहकारं, 'रूपाय' शुक्लकृष्णादि रूपाभिमानीन्यै
'मणिकारं' मणिमुक्तादिसंस्कर्त्तारं, शुभाभिमानीन्यै 'वपं'
बीजानां वपारं । 'श्रव्यायै' वाणसमूहाभिमानीन्यै, वासानां
संस्कर्त्तारं, 'हेत्यै' आयुधाभिमानीन्यै 'धन्वकारं' धनुषां संस्-
कर्त्तारं, कर्मव्यापाराभिमानीने 'ज्याकारं' ज्यानां संस्कर्त्तारं,
'दिष्टाय' भवितव्याभिमानीने, 'रञ्जुसर्गं' रञ्जुनां स्रष्टारं,
'मृत्यवे' मरणाभिमानीने 'मृगयुं', मृगाणां हन्तारं, अन्त-
काय, प्राणापहारिणे 'अणितं' अभिः सह क्रीडाजीविनं ॥

इति तृतीयोऽनुवाकः ।

गव योक्तारम् । चेमाय विमोक्तारम् । वपुषे मानस्कृतम् ।
 शोषायाञ्जनीकारम् । निर्धृत्यै कोशकारीम् । यमायासूम्”
 [१०] इति । ‘मन्यवे’ मानसकोपाभिमनिने, ‘अयस्त्रापं’ अयस-
 क्तपयितारं खोहकारं । ‘क्रोधाय’ वाह्यकोपाभिमनिने, ‘नि-
 क्तं’ बध्यानां बहिर्निस्सारयितारं । ‘श्लोकाय’ श्लोकाभिमनिने,
 ‘प्रभिसरं’ रथस्य पुरतो गन्तारं । ‘उत्कूलविकूलाभ्यां’ काञ्चि-
 त्मदधिकस्ताम उत्कूलः, तस्मादस्पस्तामो विकूलः, (ताभ्यां) ‘चि-
 स्तं’ त्रिभिः पादाभ्यां दण्डेन च तैरपि गन्तुमशक्त एकत्रैवाव-
 शितः त्रिस्थिनः तादृशं । ‘योगाय’ अस्त्रस्यसाभाभिमनिने,
 ‘शोकाय’ रथेऽश्वानां योजयितारं । ‘चेमाय’ खन्धपाखनाभि-
 मनिने, ‘विमोक्तारं’ रथे योजितानामश्वानां विमोचयितारं ।
 ‘वपुषे’ शरीराभिमनिने, ‘मानस्कृतं’ मनसैव सावयं विषये
 शेषविता मनस्कृता तस्य पुत्रं मानस्कृतं । ‘श्रीलाय’ स्वभाव-
 शिषेवः श्रीलं तदभिमनिने, ‘अञ्जनीकारं’ अञ्जोरञ्जनेना-
 कृतारं । ‘निर्धृत्यै’ पापदेवतायै, ‘कोशकारीं’ तावखोहा-
 शानकुशलां स्त्रियं, खड्गादीनां चर्ममयकोशकारीं वा ।
 ‘यमाय’ प्राणापहारिणे, ‘असूं’ सूतिरत्यत्तिस्तद्रहितां व-
 न्ध्यामित्यर्थः ॥

इति दशमोऽनुवाकः ।

अथ त्रयोदशोऽनुवाकः ।

अथ त्रयोदशानुवाकमाह । “प्रतिश्रुक्ताया चतुस्रम् । घोषाय भषम् । अन्ताय वज्रवादिनं । अनन्ताय मूकम् । महसे वीणावादम् । क्रोशाय तूष्णवधम् । आक्रन्दाय दुन्दुभ्याघातं । अवरखराय शंखधम् । चतुभ्योऽजिनसन्धायम् । साध्येभ्यश्चर्म्याम्” [१९] इति । ‘प्रतिश्रुक्तायै’ प्रतिध्वन्यभिमामिन्यै, ‘चतुस्रं’ देवराजवार्त्ताकथनशीलं । ‘घोषाय’ ध्वन्यभिमामिने ‘भषं’ असम्बद्धप्रस्तापिनं । ‘अन्ताय’ अन्तवच्छब्दाभिमामिने, ‘वज्रवादिनं’ अधिकभाषणकुशलं । ‘अनन्ताय’ अपर्यवसितशब्दाभिमामिने, ‘मूकं’ वाग्व्यवहाररहितं । ‘महसे’ महाशब्दाभिमामिने, ‘वीणावादं’ वीणावादाने कुशलं । ‘क्रोशाय’ क्रुजितशब्दाभिमामिने, ‘तूष्णवधं’ वेपुं वादयन्तं । ‘आक्रन्दाय’ समसाहोषणाभिमामिने, ‘दुन्दुभ्याघातं’ भेर्या वादयितारं । ‘अवरखराय’ हीनोत्तमशब्दाभिमामिने, ‘शंखधं’ शंखस्य भातारं । ‘चतुभ्यः’ कालसन्धानहेतुभ्यो देवविशेषेभ्यः, ‘अजिनसन्धानं’ चर्मशीरसन्धानजीविनं । ‘साध्येभ्यः’ कालषाड्गुण्यहेतुभ्यो देवविशेषेभ्यः, ‘चर्म्यां’ वीणादिप्रहारनिवारकचर्मनिर्घातारं ॥

इति त्रयोदशोऽनुवाकः ।

अथ चतुर्दशोऽनुवाकः ।

अथ चतुर्दशानुवाकमाह । “वीभत्सायै पैक्कसम् । भूतं जागरणम् । अभूत्यै स्तपनम् । तुसायै वाषिष्ठम् । वशी

हिरण्यकारम् । विश्वेभ्यो देवेभ्यः सिध्दम् । पश्चाद्दोषाय
 स्वीवम् । ऋत्यै जनवादिनम् । व्यूह्या अपगल्भम् । स॒शराय
 प्रच्छिदम्" [१४] इति । 'वीभत्सायै' वीभत्सा दुष्टवस्तुषु हेय-
 त्वबुद्धिः तदभिमानिन्यै, 'पौल्कसं' अतिनिरुद्धजातियुक्तं
 'भृत्यै' भूतिरैश्वर्याभिमानिनी तस्यै, 'जागरणं' 'प्रबोधशीलं' स-
 र्वदा सावधानमित्यर्थः । 'अभृत्यै' दारिद्र्याभिमानिन्यै, 'स्वपनं'
 निद्रालुं, सर्वदा प्रमादभूयिष्ठमित्यर्थः । 'तुलायै' सुवर्णादि-
 परिमाणनिश्चयहेतुस्तुला तदभिमानिन्यै, 'वाणिजं' क्रयका-
 रिणं । 'वर्षाय' हिरण्यमणिमुक्तादिगतभास्वरत्वाभास्वरत्वा-
 भिमानिने, 'हिरण्यकारं' कटकमुकुटादिनिष्पादकं । 'विश्वेभ्यो
 देवेभ्यः' विश्वेदेवाः प्रसिद्धाः तेभ्यः, 'सिध्दम्' कुष्ठरोगिणं ।
 'पश्चाद्दोषाय' कुष्ठव्यतिरिक्तरोगाभिमानिने, 'स्त्वावं' नित्य-
 ह्यवपुषं । 'ऋत्यै' गत्यभिमानिन्यै, 'जनवादिनं' जनानां
 परिवादनशीलं । 'दृष्ट्यै' समृद्ध्यभावाभिमानिन्यै, 'अपगल्भं'
 धार्ष्ट्यरहितं । 'स॒शराय' स॒शीर्णत्वाभिमानिने, 'प्रच्छिदं'
 प्रकर्षेण छेत्तारं ॥

इति चतुर्दशोऽनुवाकः ।

अथ पञ्चदशोऽनुवाकः ।

अथ पञ्चदशानुवाकमाह । "इसाय पु॒श्चलूमालभते ।
 वीषावाहं गच्छकं गोताय । यादसे ज्ञाबुख्याम् । नर्माय भद्रव-
 तीम् । त्वृषवधं यामयं पाणिसङ्घातं नृत्ताय । मोदायानुक्रोश-

स्यावसाने व्याख्यातः । उपहृतं रथम्भरमित्यनुवाको मनुः
 पृथिव्या इत्यत्र व्याख्यातः । देवं वह्निरिदं सावापृथिवी-
 त्यनुवाकइदं अग्नीम् आदधातीत्यनुवाकमध्ये इतदुर्वेना
 मासुर आसीदित्येतस्माद्वास्वानात्पूर्वम् व्याख्यातं । तर्ष
 योरित्यनुवाको देवा वै ऋषयस्सन्नाकन्तारमित्यनुवाक्य
 मध्ये एतावता देवसा भवतीत्येतस्माद्वाक्सादूर्ध्वं व्याख्यातः ।
 आप्यायस्वेत्यनुवाकस्तत्समीप एवाथो मिथुनत्वाद्येत्येतस्माद्ूर्ध्वं
 व्याख्यातः । उपहृतमित्यनुवाको तत्रैव व्याख्यातः ।

वेदार्थस्य प्रकारेण तमो षाहं निवारयन् ।

पुमर्थाच्चतुरोदेवादिद्यातीर्थमद्देशरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजराजपरमेश्वरश्रीवीरवृक्षभूपास-
 नाय्यधुरन्धरेण माधवामात्येन विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 यजुर्ब्राह्मणे तृतीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठकः ॥ • ॥

समाप्तञ्च पञ्चमः प्रपाठकः ।

तैत्तिरीय-ब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

हरिः ॐ ।

यस्य निम्नसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

इष्टिहोत्रं पञ्चमेऽखिन् उक्त्वा षष्ठे प्रपाठके ।

वक्ष्यते पाशुकं होत्रं उक्त्वादौ यूपसंस्कृतिं ॥

तत्र बौधायन आह । यदानुजानाति यूपा याज्यमाना-
यानुब्रूहीति । तज्जघनेनोत्तरेवेदिदृष्टं निरख्योपविश्य यूपान्ज-
नीया अन्वाहाञ्चन्ति त्वामध्वरे देवयन्तमिति वस्र, तासाञ्चिः ।
प्रथमामन्वाह । उत्तमेन वचनेनार्द्धर्चने उपनमति यदा
जानात्युच्छ्रीयमाणायानुब्रूहीति । यदूर्द्धतिष्ठादिति प्रतिपद्य
वमर्चं आविदथे वर्द्धमान इति अर्द्धर्चं उपनमति यदा जाना-
ति परिवीक्षमाणायानुब्रूहीति पुनन्ति धीरा अपसो मनीषा
इति प्रतिपद्योत्तमया चिः परिदधातीति । यद्यथत्राञ्जनार्थ
स्को मन्त्रः, उच्छ्रयणार्थाः पञ्च मन्त्राः, परिव्ययणार्थ एको-
मन्त्रः, तथाप्यञ्जनस्य प्राधान्याच्छ्रिन्यायेन वस्रापि मन्त्रा
यूपान्जनीया इत्युच्यन्ते । तत्राञ्जनार्थं प्रथमामृचमाह ।
“अञ्चन्ति त्वामध्वरे देवयन्तः । वनस्पते मधुना दैव्येन ।

यदूर्ध्वंस्तिष्ठाद्रविषेष्ट धत्तात् । यदा चयो मातुरसा
 उपस्ये” इति । हे ‘वनस्यते’ वनस्यतिविकाररूप ‘देव-
 यन्तः’ देवानिच्छन्तः अस्त्विजः, ‘दैव्येन’ देवयोग्येन, ‘मधु-
 ना’ मधुरेणाद्येन, ‘अध्वरे’ यागे, ‘त्वा’ त्वाम्, ‘अञ्चन्ति’
 अञ्चन्तीकुर्वन्ति । ‘यत्’ यस्मात् कारणात्, ‘ऊर्द्ध्वंस्तिष्ठात्’
 उच्छ्रितः स्थास्यसि । ‘इह’ कर्मणि, ‘द्रविष्णा’ धनानि,
 ‘धत्तात्’ सम्पादयिष्यसि, ‘यद्वा’ यस्माच्च कारणत्, ‘यसा
 मातुः’ श्रेयसां निर्मात्या वेदेः, ‘उपस्ये’ पार्श्वस्थिते देवे,
 ‘चयः’ तत्र विद्यासो अविद्यति । तस्मात् कारणान् तद्योग्य-
 ताये त्वां यजन्तीति पूर्व्वचान्वसः । धूपा याञ्ज्यमानावानु-
 ब्रूहीत्येवमध्वर्युषा प्रेषिते होता एतामृचमनुब्रूयात् ॥

अथ धूपायोऽङ्गीषसापायानुब्रूहीत्येवं प्रेषिते होत्रा
 या अचः पञ्चानुवक्तव्याः, तत्रां मध्ये प्रथमामाह । “उ-
 च्छ्रयस्व वनस्यते । वर्जन् पृथिव्या अधि । सुमीतिमीष-
 मानः । वर्चोधा यज्ञवाहसे” इति । हे ‘वनस्यते’ धूप,
 त्वं ‘पृथिव्याः’, सम्बन्धि ‘वर्जन्’ प्रधानभूते अस्मिन् देगे,
 ‘अधि’ उपरि, ‘उच्छ्रयस्व’ उच्छ्रितः । कीदृशस्त्वं ‘सुमीति’
 शोभनेन प्रक्षेपेण स्थापनेन, ‘मीषमानः’ स्थाप्यमानः, ‘यज्ञ-
 वाहसे’ यज्ञनिर्व्वाहकाय, यजमानाय ‘वर्चोधाः’ वर्चः
 दीप्तेर्द्वारा सम्पादयिता ॥

अथ द्वितीयामाह । “अमिदुस्व अथमाणः पुरस्तात् ।
 ब्रह्म वन्दानो अजरसुवीरं । आरे अस्मदमतिं बाधमानः ।

उच्यते मयते सैवगाय' इति । हे यूप त्वं 'महते सै-
 भाय' यजमानस्याभिक्रौभास्यद्विस्वये, 'उच्यते' उ-
 च्यते भव । कीदृशत्वं 'अग्निहोत्र' सम्यक् इतीप्सयाचम-
 नोच्यते, 'पुरस्तात्' पूर्वस्थां द्विभि, 'अथमापः' अग्निहो-
 वत्तमानः, तथा 'अजर' अविनाश, 'सुतो' अस्त्राणपुत्रा-
 दिव्यद्विस्वये, 'अग्नि' यद्विद्वन्निदे कर्म, 'वत्तानः' यज-
 मानः, तथा 'अग्निम्' अग्नीयमज्ञानम्, 'अग्निहोत्रे' अग्निहो-
 त्रे, 'आधमानः' वाक्य ॥

अथ तृतीयाभाह । "ऊर्ध्वं उपुण ऊर्ध्वे तिष्ठा देवे
 नः प्रविश । ऊर्ध्वो वाजस्य वज्रिता चदस्त्रिभिः वाचद्विर्वि-
 ङ्गयामहे" इति । हे यूप 'न ऊर्ध्वे' अस्त्राकं रक्षणाय,
 'ऊर्ध्वं' अगुर्ध्वंकार एव, 'सुतिष्ठा' सुदुस्तिष्ठां वुर ।
 त्व-दुष्टान्तः । 'ऊर्ध्वः' उपरिदेशे वर्तमानः, 'वज्रिता देवे
 नः प्रविश' इति । कीदृशत्वं 'वाजस्य वज्रिता' अग्निहो-
 त्राय, 'वत्' यस्मात् कारणात्, 'अस्त्रिभिः' क्रममित्यक्त-
 करिभिः, 'वाचद्विः' क्वत्तनुष्टासमारं वद्विः, 'अस्त्रिभिः
 वज्रिताः, वयं 'विङ्गयामहे' विशेषेण त्वामाङ्गयामः ॥

अथ चतुर्थीभाह । "ऊर्ध्वो नः पाङ्गुहसो नि केतुना ।
 त्रिस्र समविषं दह । ह्यधी न ऊर्ध्वं ह्य रथाय धीवसे ।
 विशा देवेभु नो हुवः" इति । हे यूप त्वं 'ऊर्ध्वः', सन् 'केतुना'
 प्रथया, 'नः' अस्मान्, 'अहसः' पापात्, 'विपाहि' नि-
 तरां पाङ्गु । 'अविषं' अक्षयशीलं राक्षसादिं, 'विषं'

सर्वमपि, 'संह' समूहीकृत्य भस्मीकृतम् । किञ्च 'रक्षाव
जीवसे' रक्षारोहणपूर्वकाव जीवनाय, 'जः' अज्ञानं, 'अ-
धीम्' उच्छ्रितान्, 'अधि' कुरु मं । यद्वा 'चरायस्य' स्यु-
र्धाव कर्माफलप्राप्तये, 'नोदुक्' अज्ञहोत्यां परिचर्या, 'हेतेषु',
'विदा' वेदय, कथय ॥

अथ पञ्चमीमाह । "जातो जायते सुदिनत्वे अज्ञां स मध्ये
आ विद्ये वर्द्धमानः । पुनस्मि धीरा अपतो मनीषा । देवस्य
विप्र उदियर्त्ति वाचम्" इति । अयं यूपो 'जातः' नित्यमा-
दुभंतोऽपि, 'अज्ञां' दिवसानां मध्ये, 'सुदिनत्वे' यमयुक्त-
स्याद् सुदिनत्वाच्च, पुनरपि 'आजायते' अज्ञदर्थे । अस्मिन्
स्थेन प्रादुर्भवति, 'सः' यूपः, 'मयीं' मनुष्यैर्यजमानादिभिर्धुक्ते,
'विद्ये' यज्ञदेशे, 'आ' समन्तात्, 'वर्द्धमानः', आस्ते । 'धीराः'
धीमन्तो यजमानादयः, 'अपसः' कर्माद्योनिमिप्तीभूतात्,
'मनीषा' स्वकीयया 'मनीषया' बुद्ध्या, 'पुनस्मि' तमिनं
यूपं शोधयन्ति, 'विप्रः' ब्राह्मणः, 'अलिकसह', 'देव्या' देव्या-
मिनां, 'वाचं' यूपस्युतिं, 'उदियर्त्ति' उद्गमयति, उचारय-
तीत्यर्थः ॥

अथ "युपाच्च परिवीथमाणाद्यानुग्रहीति त्रेक्षितेन शेषा
पठनीयामुच्यमाह । "युवा सुवासाः परिवीथ आगात् । स उ
श्रेष्ठान् भवति जायमानः । तं धीरासः कवच उच्ययन्ति ।
स्नाधियो मनसा देववन्तः" इति । यथा लोके 'सुवासाः'
शोभनवासेपेतः, 'युवा' वीवनयुक्तः पुरुषः, अद्यत यान-

कृति । एवमयं रूपः 'परिवीतः', रसनया वेष्टितः, 'आगात्'
इह कर्त्तव्यामतः, 'स उ' स इव रूपः, 'ज्जयमावः' इह कर्त्तव्य
नियममानः, 'अत्रान्' दिने दिने प्रशस्ततरो भवति । 'त'
यूपं, 'धोरावः' बुद्धिमत्तः, 'कवयः' विदांसो यजमाना-
रवः, 'स्ययन्ति' स्वयमानैर्गुणैरस्त्रितं कुर्वन्ति । कीदृशा
यजमानादयः, 'स्नाधियः' स्वयमेव बुद्ध्या यन्ति, स्वतन्त्रबु-
द्धय इत्यर्थः । 'मनसा' स्वकीयेन 'देवयन्तः' देवान् प्राप्तु-
मिच्छन्तः ॥

कल्पः । समीह्यमानवतीं समिद्धवतीं चोत्तरेण पृथुपा-
जवती धाव्ये दधाति । पृथुपाजा अमर्त्यस्तं सबाधा यतः
सुच इति । तत्र प्रथमाष्टपमाह । "पृथुपाजा अमर्त्यः ।
घृतनिर्षिक् स्नाहृतः । अग्निर्धन्वस्व दधवाट्" इति । 'अग्निः'
पृथुपाजत्वादिगुणकः, 'पृथुपाजा' विशीर्षवस्वः, 'अमर्त्यः'
मरचरहितः, 'घृतनिर्षिक्' घृतस्य शोधकः, 'स्नाहृतः' सुष्टु-
शेमेन पूजितः, 'दधवाट्' यज्ञसंबन्धि दधिर्वहति ।

अथ द्वितीयामाह । "तः सबाधा यतः सुचः । इत्या-
धिया यज्ञवन्तः । आ चक्रुरग्निमूतये" इति । 'तम्' अग्निं,
'यतये' रक्षार्थं, 'आचक्रुः' आह्वानं कुर्वन्ति । कीदृशा
यजिनः, 'सबाधाः' बाधासहिताः, यज्ञविघ्नं बाधमाणा
इत्यर्थः । 'यतः सुचः' होमव्यापृतसुचः, होमाय सुचं सर्वदा
यापारयन्तीत्यर्थः । 'इत्या' इत्यमनेन प्रकारेण, 'धिया'
प्रशवा, 'यज्ञवन्तः' सव्यम् यागं कुर्वन्तः ॥

कल्पः । त्वं वक्ष्य इति कश्चिदराधेन्यानां वरिदधाति ।
 पाठश्च "त्वं वक्ष्य उत मित्रो अग्ने । त्वां वक्ष्मि मतिभि-
 र्वसिष्ठाः । त्वे वसु सुकषानानि सन्तु । यूयं पातः स्वस्तिभिः
 सदा नः" इति । हे 'अग्ने', 'त्वं', अभिष्टनिवारकत्वात् 'वक्ष्यः',
 अस्मि । 'उत' अपिच, इष्टप्रापकत्वात्, 'मित्रः', अस्मि, व-
 सिष्ठाः' वसिष्ठगोत्रोत्पन्नाः पुत्राः, 'मतिभिः' मन्मथीयामि-
 क्षतिभिः, 'त्वां' षोडशसन्ति, 'सुकषानामि', सुष्टु दानवोऽग्यानि,
 'वसूनि' धनानि, 'ते' त्वयि, सन्तु 'यूयं' सपरिवाराः, 'स्वस्तिभिः'
 चेभैः 'नः' अस्मान्, सदा 'पात' ॥

अथ विनिषोमसङ्ग्रहः ।

हीने तु पाशुकेऽध्वनि धूपस्त्राभ्यञ्जने वदेत् ।
 उच्छ्रेति पञ्चोच्छ्रयणे परित्यागे युवस्तिमि ।
 पृथु धाव्ये उमे त्वञ्च परिधानीयका भवेत् ॥
 अथ मीमांसादादशाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितं ।
 उद्दिवेत्युच्छ्रयस्त्रेति विकल्पो वा समुच्चयः ।
 विकल्पस्मारकत्वैक्यादाकारोन्वयत्वतोऽभिमतः ॥

धूपस्त्रोच्छ्रयणे करणभूत एव मन्त्रोऽध्वर्युणा पथते । उरि-
 वः स्वभानां तपिष्टं पृथ पृथिवीमुपरेश इष्टुहेति उच्छ्रो-
 त्वाणाम् श्रुपाय प्रेषितिन होत्राऽथ मन्त्रः पथते । उच्छ्रयण
 वनस्यते । धर्मन् पृथिव्या अधीति । अजयोर्मन्त्रयोर्व्युच्छ्र-
 यणे स्मारणमेकमेव कार्यं । तस्माद्विकल्प इति चेत् त्रैव ।
 करणमन्त्र उच्छ्रयणं करोमीत्येवं स्मारयति । शेषस्तु कि-

अथ तृतीयं मन्त्रमाह । “होता यच्चराम्ब्रूषं नृब्रह्मं
 नृः प्रषेचं । गोभिर्वपावान्स्यादीरैः ब्रह्मिमाचथैः प्रथमया-
 वा हिरण्यैश्चन्त्री वेत्ताव्यस्य होतर्यज” [३] इति । दैव्यः
 ‘होता’, ‘नराग्रंशाख्यं’ अग्निं विकल्पितद्वितीयप्रयाजदेवं, पूज-
 यतु । कीदृशमग्निं, ‘नृब्रह्मं, नृभिर्यजमानादिभिः स्तुतं,
 ‘नृः प्रषेचं’ अनुव्याषां प्रकर्षेण नेतारं, स च नराग्रंशाख्यो-
 ष्मिः ‘गोभिः’, ‘वपावान्’ समृद्धिमान् ‘स्यात्,’ गोसमृद्धिहे-
 तुर्मन्त्रित्यर्थः । तथा ‘वीरैः’ पुत्रादिभिः, ‘ब्रह्मिमान्’ सर्व-
 कार्यसाधनसमर्थो भवतु । ‘रथैः’, नानाविधैः ‘प्रथमयावा’
 शर्षेणः प्रथमतो गन्ता, भवतु । ‘हिरण्यैः’, वज्रभिः ‘चन्त्री’
 शाहादवान्, भवतु । यजमानाय गोपुत्ररथहिरण्यानि प्रय-
 च्छमित्यर्थः । वेत्ताव्यस्येति पूर्ववत् ॥

अथ चतुर्थं मन्त्रमाह । “होता यच्चदग्निमिड ईडितो-
 रैवो देवाः आवस्यदूतो ह्यववाडमूरः । उपेमं यज्ञमुपेमां
 रैवो देवहृतिमवतु वेत्ताव्यस्य होतर्यज” इति । ‘इड’
 इच्छेत्सामकम्, ‘अग्निं’ तृतीयप्रयाजदेवं, दैव्यः ‘होता’,
 वचतु । स च ‘देवः’, ‘ईडितः’ यजमानादिभिः स्तुतः,
 ‘देवान्’, सर्वान् ‘आवस्यत्’ इह कर्मस्थ्यावहतु । ‘दूतः’
 दूतवद्विक्तकारी, ‘ह्यववाड्’ हविषो वोढा, ‘अमूरः’ अ-
 मूढः, स देवः ‘इमं यज्ञं’, ‘उपावतु’ उपेत्य रचतु । ‘इमां’,
 स ‘उपावतु’, ‘देवहृतिं’ मदीयं देवाङ्गानमपि, ‘अवतु’ ।
 वेत्तित्यादि पूर्ववत् ॥

अथ पञ्चमं मन्त्रमाह । “होता यजतं वर्हिः सुष्टरी-
मोर्णं सदा अस्मिन् यज्ञे विच प्रच प्रथताः स्वासस्यं देवेभ्यः ।
एमेनेदस्य वसवो रुद्रा आदित्याः सदन्तु प्रियमिन्द्रस्वास्य
वेत्याज्यस्य होतर्थज” [५] इति । ‘सुष्टरीमा’ ज्ञोमनवेद्यास-
रूपेण युक्तं, ‘वर्हिः’ नामकं चतुर्थप्रयाजदेवमग्निं, दैव्यः ‘होता’,
यजतु । ‘ऊर्णं सदाः’ कम्बलवन्मृदुमूर्तिः, स देवः ‘अ-
स्मिन्’ मदीये, ‘यज्ञे’, ‘विच’ प्रथतां ‘प्रच प्रथताञ्च’ विविध-
मपि प्रसरतु प्रकर्षेण प्रसरतु । ‘देवेभ्यः’ देवार्थं, ‘स्वासस्यं’
सुखासनत्वेन स्नातुं योग्यं, ‘एमेन’ इत्यंभृतमृदुत्वादिगुण-
युक्तेन, ‘इद्’ वर्हिः, ‘अस्य’ अस्मिन् यज्ञे, ‘वसु रुद्रादित्याः’,
‘आसदन्तु’ आसीदन्तु । तस्य ‘वर्हिरिन्द्रस्य’, अपि ‘प्रियमस्य’ ।

अथ षष्ठं मन्त्रमाह । “होता यजदुर ऋष्याः कवसोऽ-
कोषधावनीरुदाताभिर्जिहतां विपक्षोभिः अयन्तां । सुप्रायणा
अस्मिन् यज्ञे विश्रयन्तामृतावृधो विचन्वाज्यस्य होतर्थज”
[६] इति । ‘दुरः’ द्वारसंज्ञकाः पञ्चमप्रयाजदेवताः, तद्रूपमग्निं
दैव्यः ‘होता’, यजतु । तास्य, ‘ऋष्याः’ महतीः द्विंशः वा,
‘कवस्यः’ कवाटवतीः, द्वाराभिमानित्वात् ‘अकोषधः’ वनीः वा
सुखिद्रैर्धावन्ति ताः कोषधावन्यः तद्विपरीताः, द्वारः ‘रुदा-
ताभिः’ दिग्भिर्दीप्तिभिर्वा, ‘उज्जिहतां’ उद्गच्छन्तु । ‘पक्षो-
भिः’ पार्श्वैः, ‘विश्रयन्तां’ विविधं अयन्तां । ‘अस्मिन् यज्ञे’,
‘सुप्रायणाः’ सुखेन प्रापणीयाः, ‘ऋतावृधः’ ऋतस्य बलस्य,
यज्ञस्य वा वर्द्धयिष्यः, ‘विश्रयन्तां’ विविधं सेवन्तां ॥

अथ नवमं मन्त्रमाह । “होता यच्चत्तिस्रो देवीरपषामपक्षमा अष्टिद्रमद्येदमपक्षन्वतां । देवेभ्यो देवीर्देवमषो-विद्यंत्वाव्यस्य होतर्धज” [८] इति । इडा सरस्वती भारतीत्येवंरूपाः ‘तिस्रः’ अष्टमप्रधाजदेव्यः, तद्रूपमग्निं दैव्यः ‘होता’, यजतु । कीदृशो देव्यः, ‘अपषामपक्षमाः’ अपषा-शब्दः कर्मावाची तेन तदतीहपक्षच्छान्ते, अपषां कर्मावतीनां मध्ये अतिशयेन कर्मावत्यः, तादृशो देव्यः ‘अस्य’ अस्मिन् दिने, ‘इदमपः’ अस्मदीयं कर्म, ‘अष्टिद्रं’ वैकल्प्यरहितं यथा भवति तथा, ‘तन्वतां’ सम्पादयन्तु, किञ्च ‘देवीः’ ता देव्यः, ‘देवेभ्यः’ देवार्थं, ‘अपः’ अस्मदीयं कर्म, ‘देवं’ देव-नशीलं, अभिमतफलप्रदानधर्म्यं, कुर्वतां । विद्यंस्वित्वादि कुर्वन्वत् ॥

अथ दशमं मन्त्रमाह । “होता यच्चत्तष्टारमचिष्टुमपाकं रेतोधां विश्रवशं यज्ञोधां । पुरुरूपमकामकर्गवश्च सुपोषः पोषैः स्वात् सुवीरो वीरैर्वेत्वाव्यस्य होतर्धज” [१०] इति । ‘तष्टा’ नवमप्रधाजदेवः, तद्रूपमग्निं दैव्यः ‘होता’, यजतु । कीदृशं तष्टारं, ‘अचिष्टुं’ चेट्णरहितं, चाञ्चकार-हितं, स्मिरमित्यर्थः । ‘अपाकं’ अवाचं, प्राञ्जमित्यर्थः । ‘रेतो-धां’ रेतसः पुत्रादिवीजस्य यजमाने धारयितारं, ‘विश्रवशं’ विविधकीर्त्तियुक्तं, ‘यज्ञोधां’ यजमाने यज्ञस्य धारयितारं, ‘पुरुरूपं’ बद्धरूपं, ‘अकामकर्गनं’ कामानामनाञ्जितारं, योस्मिन् यजमाने ‘पोषैः’ धनादिषट्कृद्भिः, ‘सुपोषः स्वात्’

सुष्टुषोषको भवतु । 'वीरैः' पुत्रादिभिः, 'सुवीरः' शोभनाप-
त्यप्रदः, भवतु । वेत्विति पूर्व्ववत् ॥

अथ एकादशं मन्त्रमाह । "होता यच्चद्वनस्यतिमुपावः
स्रत् धियो जोष्टारः५५५मन्त्रः । स्रदात् स्रधितिर्घृतु-
यास देवो देवेभ्यो हव्यावाङ् वेत्वाज्यस्य होतर्घञ्" [११]
इति । 'वनस्यति' यूपधारभूतं दशमप्रयाजदेवतात्मकमग्निं,
दैव्यः 'होता', यजतु । 'धियो जोष्टारं' बुद्धेः प्रीणयितारं,
'मन्त्रम्' पत्रोः मन्त्रिता, 'नरः' पुरुषः, 'उपावस्रत्' पशुघ्नं
यूपलेनोपावस्रजतु, संयोजयत्वित्यर्थः । किञ्च स वनस्य-
तिर्देवः 'स्रधितिः' स्रधितिमान् यूपः, स्रधितिना संस्कृत
इत्यर्थः । 'स्रतुधा' स्रतौ विहिते काञ्चविशेषे, 'अस्र' अस्मिन्
कर्मणि, 'स्रदात्' अस्माभिर्दीयमानं हविः स्रदयतु । किञ्च
सः 'देवः' वनस्यतिः, 'देवेभ्यः' देवाद्यैः, 'हव्या' हवींषि, 'अवाङ्'
वहतु । वेत्वित्यादि पूर्व्ववत् ॥

अथ द्वादशमन्त्रमाह । "होता यच्चदग्निः५ स्राहाज्यस्य
स्राहा मेदसः स्राहा स्रोकानाः५ स्राहा स्राहास्रतीनाः५ स्राहा
इत्यस्रिणी । स्राहा देवाः५ आज्यपान् स्राहाग्निं होना-
स्रुपासा अग्ने आज्यस्य वियन्तुहोतर्घञ्" [१२] इति । योऽयं
'स्राहा'शब्देदित उक्तमप्रयाजदेवोऽग्निः तं दैव्यः 'होता',
यजतु । तदग्निप्रीत्यर्थं 'आज्यस्य', स्राहतिरस्तु, मेदोरूपस्य
मांसविशेषस्य स्राहतिरस्तु । 'स्रोकानां' स्रोकानां, स्राहतिरस्तु ।
'स्राहास्रतीनां' स्राहाकारेषादीयमानानां सर्वाऽहतिद्रव्याणां

मथा समञ्जन् खदधा सुकिङ्क । मन्त्रानि धीभिहत यज्ञ-
 सभन् । देवता य ऊणुञ्जपरजः" [१] इति । ये 'तनूनपात्',
 नमस्काशे ये 'सुजिङ्क' मोमनञ्वात्, 'अतस्य' यज्ञस्य, 'वागान्'
 फलप्राप्तिहेतुम्, 'पयः' मार्गान् हविर्बल्लणान्, 'मथा' मधुना
 रणेन, 'समञ्जन्' सम्यक् सत्सुखीकुर्वन्, 'खदधा' खादूकुह ।
 किञ्च 'मन्त्रानि' मन्त्रीषानि अस्माकमभिप्रेतानि, 'धीभिः'
 शक्तीषुमद्भिः, 'सन्धय्' समृद्धानि कुर्वन्, 'उत' 'अ-
 पिय' 'यज्ञसन्धयन्' यज्ञमपि समृद्धं कुर्वन्, 'नोध्वरं च'
 चक्षदीपं यज्ञमपि, 'देवतो कृणुहि' देवेषु कुह ॥

अथ तृतीयामाह । "नरात्रयस्य महिमानमेवां उप
 सोमस्य यजतस्य यज्ञैः । ते सुकृतवः शुचयो धियन्वाः ।
 खदन्तु देवा अभयानि हव्या" इति । 'नरात्रय' नामकस्य यज्ञैः,
 'महिमानं' माहात्म्यं, 'उपसोमस्य' उपेत्य सुम । कीदृशस्य,
 'हवां' अस्मिन् यजमानानां, यन्मन्त्रिभिः 'यज्ञैः', 'यजतस्य'
 पूजितस्य, एवं नरात्रये सुते सति 'देवाः', 'अभयानि
 हव्या' आद्यपुरोडाशस्य यज्ञानि द्विविधानि हवीषि, 'खदन्तु'
 प्राक्षदन्त । कीदृशा देवाः, 'सुकृतवः' मोभवयज्ञाः, 'शुचयः'
 शुद्धाः, 'धियं धाः' ज्ञानार्ता धारयितारः । द्वितीयतृती-
 कयोरनयोर्मन्त्रयोः अधिकारिभेदेन व्यवस्थितविकल्पो द्र-
 ष्यः । तथा चापस्तम्ब आह, नरात्रये द्वितीयः प्रयाजो
 अग्निद्रुमकाणां तनूनपादितरेषां मोचायामिति ॥

अथ चतुर्थीमाह । "आजुञ्जान ईशो वसवस्य । आयास्यमे

वसुभिः सजोषाः । त्वं देवाणामसि यज्ञ होता । स एनान्-
 क्षीयितो यजीयान्” [४] इति । हे ‘अग्ने’, ‘त्वं’, ‘आवाहि’ अस्मिन्
 कर्मस्थानगच्छ । कीदृशस्त्वं, ‘आजुङ्गानः’ देवानामाङ्गाता,
 ‘ईशः’ स्तुत्यः, ‘वन्द्यश्च’ नमस्कार्योऽपि, ‘वसुभिः’ देवैः,
 ‘सजोषाः’ समानप्रीतिः, हे ‘यज्ञ’ प्रभूतसत्त्व, ‘देवानां’, ‘होता’
 आङ्गाता, ‘असि’, ‘सः’ त्वं, ‘एनान्’ देवान्, ‘यच्च’ यच्च,
 ‘ईषितः’ अस्माभिरध्येषितः, प्रार्थितः, ‘यजीयान्’ मनुष्याद-
 प्यतिब्रजेन यष्टा ॥

अथ पञ्चमीमाह । “प्राचीनं बर्हिः प्रदित्रा पृथिव्याः । वसो-
 रस्या वृज्यते अग्ने अङ्गां । व्युप्रयते वितरं वरीयः । देवेभ्ये
 अदितये स्योनम्” [५] इति । यदिदं ‘प्राचीनं’ प्रागयत्नेना-
 स्तीर्णं, ‘बर्हिः’, अस्ति तदिदं ‘प्रदित्रा’ प्रकर्षेण दिश्यमानेन
 मन्त्रेण, ‘पृथिव्याः’ वेदिरूपायाः, ‘वसोः’ आच्छादनार्थं, ‘अङ्गा-
 मये’ प्रातःकाले, ‘अस्याः’ प्राच्या दित्रः सकामात्, ‘वृज्यते’
 आद्विच्यते । तथा च मन्त्रान्तरं, त आवहन्ति कवचः पुर-
 स्सादिति । तच्चाहृतं बर्हिः ‘देवेभ्यः’ देवार्थं, ‘अदितये’ भूमर्षे,
 ‘वितरं’ विविधं, ‘वरीयः’ अत्यन्तश्रेष्ठं, ‘स्योनं’ सुखं, यथा
 भवति तथा ‘व्युप्रयते’ वेद्यां प्रसूतं भवति ॥

अथ षष्ठीमाह । “व्यचखतीर्विद्या विअयन्तां । पतिभ्यो
 न जनयः शुभ्रमाणाः । देवीर्दारो वृहतीर्विअमिन्वाः । देवेभ्ये
 भवथ सुप्रायणाः” [६] इति । या ‘दार’ देवताः सन्ति ताः अस्मिन्
 कर्मणि ‘विअयन्तां’ विगेषणस्थिता भवन्तु, कीदृशः, ‘यच-

कर्त्तारौ, 'प्राचीनं ज्योतिः' प्राच्यां द्वित्रि प्रकीर्तं चारुणी-
खाख्यमग्निं, 'प्रद्विधा' प्रद्वहेनोषद्विष्टमार्गेष 'द्विष्टनौ' वि-
र्ष्वाहकौ ॥

अथ नवमीमाह । "आ नो यज्ञं भारती त्वयमेतु । ईमं
मनुष्यदिह चेतयन्ती । तिस्रो देवीर्बर्हिरिदं ख्येनं । सरस्वती
स्वपसः सदन्तु" [८] इति । 'आरक्ष्यत्या देवी', 'नः' यज्ञ-
दीवं, 'यज्ञं', 'द्वर्षं' चित्रं, 'इतु' चागच्छतु । 'इह' अस्मिन्
कर्म्मणि, 'मनुष्यत्' 'चेतयन्ती' यथा मनुष्यो मया खोपकर्त्तव्य-
मिति जानाति तद्वज्जानाति, 'इडा' ख्या देवी चागच्छतु ।
तथा 'सरस्वती', चागच्छतु । एतन्नेताः 'स्तिस्रो देव्यः', 'न-
यसः' प्रोभनकर्त्तव्यः, 'ख्येनं' सुखकरं, 'इदं वर्धः' इमं यज्ञं
'आसदन्तु' प्राप्तुवन्तु ॥

अथ दशमीमाह । "य इमे द्यावापृथिवी जनिषी । रूपै-
रपिष्ट्रभुवनानि विश्वा । तमद्य हेतरिषितो यजीयान् । एवं
त्वष्टारमिह यच्च विद्वान्" [१०] इति । 'यः' त्वष्टा देवः, 'जनिषी'
विश्वस्य जनयिष्यौ, 'इमे द्यावापृथिव्यौ', 'रूपैः' देवतिर्बहु-
न्याद्याकारैः, 'अपिष्ट्रत्' रूपयुक्ताम्यकरोत् । तथा 'विश्व
भुवनानि' सर्वेषु भूतजातानि, 'अपिष्ट्रत्' रूपयुक्ताम्यक-
रोत् । हे 'हेतः', 'यजीयान्' यष्टृतमः, त्वं 'विद्वान्' यभिन्नः
सन्, 'इषितः' अस्माभिः प्रार्थितः, 'अद्य' अस्मिन् दिने, 'इह'
कर्म्मणि, 'तं' त्वष्टारं, 'देवं', 'यच्च' यज ॥

अथ एकादशीमाह । "उपावस्यजन्मन्या समस्यन् । देवा-

नां पाथ चतुथा हवींषिः । अग्न्याग्निः प्रमिता देवो अग्निः ।
 सरसु एवं मधुका मृतेन" [११] इति । 'वज्रसखिर्दंष्ट्रः' धूपः,
 'सखा' आत्मनेव परगिरपेचयेक, 'चतु-य' तत्त हृत्तौ, 'देवाणां',
 'सखः' यजुष्यस्यसखः, 'अग्न्याग्नि- च 'हवींषिः', 'वज्रंजन्' सख्यन्
 प्रकाशयन्, 'सखामसखत्' देवेभ्यः प्रयच्छतु । किञ्च योऽयं
 'सखतिः' धूपदेवः, यस्य 'प्रमितः' प्रमितदेवः, योऽपि
 'अग्निः' अग्निर्देवः, एते सर्वे 'मधुका' मधुरेण मृतेन, 'सखां',
 'सरसु' सखाहूतुर्मनुः ॥

अथ सखीमाह । "सखेजानो व्यमिमीत यज्ञं । अग्नि-
 देवतामभवत्पुरोगाः । अस्य होतुः अहिभृतस्य वाचि । साहा-
 चतस्रश्चिद्वज्रु देवः" [१२] इति । 'सखेजानः' ज्ञानमात्र
 एव, अयं 'अग्निः', 'यज्ञं', 'व्यमिमीत' विभेधेणोत्पद्यति ।
 अग्न्यवयवमग्निः 'देवतां', मध्ये 'पुरोगाः' प्रथममानी,
 मुक्त, 'अभवत्' । 'अहिभिः' प्रसहायां पूर्वसां हिभि, सितस्य
 'सतस्र' यज्ञनिष्पादकस्य, 'अस्य' आहवनीयस्यस्य, 'होतुः'
 योः, 'वाचि' आनुपकथित आख्ये, 'सहाहाचतं' सहाहाकारेण
 प्रसिद्धं, 'हविः', सर्व्वे 'देवः', 'अहन्तु' भक्षयन्तु ॥

इति तृतीयोऽनुवाकः ।

‘ऊरु’, मूलयुक्तौ कुरुत । ‘अस्य’ पञ्चोः, ‘वङ्कथः’ वक्त्राणि पार्श्व-
 स्त्रीणि ‘षड्विंशतिः’, भवन्ति, ताः सर्वाः ‘अनुष्टुप्ता’ अनुष्ठानक्रमेण
 खल्लानगतामि, ‘उच्चावचतात्’ उद्धरत । ‘गात्रं गात्रं’ सर्व-
 स्यावदानीयमङ्गं, ‘अनूनं कृणुतात्’ अविकसं कुरुत । ‘ऊष-
 थ्यगोहं’ पुरीषगूहनस्थानं, ‘पार्थिवं खनतात्’ पृथिवीसम्बन्ध-
 मवटं खनत । ‘अस्त्रा’ रुधिरेण, ‘रक्षः सः सृजतात्’ पिश्रित-
 श्लोक्षुपं राक्षसादि संयोजयत । ‘अस्य’ पञ्चोः, ‘वनिष्टुं’
 गुदसदृशमात्रं मांसं, ‘माराविष्टुं’ लूनं छिन्नं माकुरुत । ‘उरुवं
 मन्यमानाः’ पञ्चविंशेषाकारमवगच्छन्तः, ऊलूकसदृशं वनिष्टुं
 तथैवोद्धरत न तु मध्यतः छिन्नं कुरुतेत्यर्थः । ‘वः’ युष्माकमेवं
 कुर्वतां, सम्बन्धिनि ‘तोके’ पुत्रे, ‘तनये’ तदीयापत्ये, ‘
 ‘रविता’ श्रमयिता, ‘नेत्’ नैव, ‘रवत्’ ‘रूयात्’ यथा श्राद्धं
 ह्येदने क्रियमाणे भवतां गृहे पुत्रपौत्रादिनिमित्तं रोदनं न
 भवतीत्यर्थः । हे ‘श्रमितारः’, दैव्या मनुष्याश्च हे ‘अग्निगो’
 तेषु मुख्यदेव, यूयं सर्वेऽपि ‘श्रमीध्वं’ विद्वज्जनादिना पशुं
 संस्कुर्वध्वं । पुनरपि विशेषाकारेणोच्यते । ‘सुश्रमि’ सुश्र-
 मणं शास्त्रीयविशसनं यथा भवति तथा, ‘समीध्वं’ पशुं
 श्रमयत, संज्ञपयत, हे ‘अग्निगो’, इतरैः सह यूयं सर्वे ‘श्रमीध्वं’
 सर्वथा श्रमयत । न त्वपचरितं श्रमणं कुरुत । क्रूरं कर्षो-
 मत्वा तदुपेक्षणं माभूदिति पुनः पुनर्वचनम् ॥

कल्पः । अथाप्येतं जयं जपत्यग्निगुश्च इति । पाठस्य

“अग्निगुश्चापापस्य । उभौ देवानां श्रमितारौ । ताविमं पशुं

अपयतां प्रविदांसौ यथा यथास्य अयणं तथा तथा”
इति । योऽयम् ‘अग्निगु’नामकः देवः यस्य ‘अपापनामकः’ तौ
‘उभौ’, ‘देवानां’, मध्ये ‘अमितारौ’ विभ्रसनस्य कर्त्तारौ, ‘तौ’
उभौ, ‘इमं पशुं’, ‘अपयतां’ अयणं पाकं कुरुतां । कीदृशौ
‘यथा यथास्य अपयणं तथा तथा प्रविदांसौ’ येन येन प्रकारे-
णस्य पशोः अयणं भवति तं तं प्रकारं प्रकर्षेण जानन्तौ ।

अत्र मीमांसा । नवमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम् ।

अविकारो विकारो वा स्यान्मेधपतिशब्दयोः ।

विकारे स्वाभिदेवार्थं एकार्थो वान्निमेऽपि किम् ॥

स्वाम्यर्थो देवतार्थो वा स्यादन्याय्यत्वतोऽपि मः ।

अर्थसत्त्वादिकारोऽत्र दावर्थो शब्दयोर्द्वयोः ॥

मन्त्रैक्यादर्थं एकोऽत्र स्वाम्यस्मिन् व्याययाब्दिता ।

देवार्थाग्नीर्देव एकोऽधिष्ठाने द्वे द्विधेरणं ॥

अग्निगुप्रैषानि गदस्यादाविदमान्नायते । ‘दैव्याः अमितार
इति मनुष्या आरभध्वं । उपनयत मेध्या दुरः । आशासाना
मेधपतिभ्यां मेधमिति’ । आखान्तरे मेधपतये मेधमिति । अय-
णं । ‘अमितारः’ पशुघातिनः, द्विविधाः, ‘दैव्या मनुष्याश्च’,
अनुष्यान्, समोऽथ होता कर्त्तव्यविशेषान्निर्दिशति । प्रारम्भः
इति, मेधो यज्ञः तद्योगात् दुरःपदार्थान् हिंसासेतुम्
इति मन्यते । किं कुर्वन्तः; यज्ञपतिभ्यां यज्ञपत एवायज्ञ-
पतिना इति तत्रैकवचनान्तस्य द्विवचनान्तस्य मेधपति-
शब्दस्य बहुपशुयुक्तासु विद्यतिष्वनूह ऊहो वेति संग्रहः ।

दिपदिकस्य द्वितीयैकवचनान्तस्य प्रशसेति रूपं भवति । तच्चा-
 सेर्वाचकं । तदेतत् केनचिद्वाङ्मणवाक्येनानुसृते, दशप्रवा-
 जानिष्ठाहदशमाहरेदित्यभिर्वैश्रास इत्याचक्षत इति । सो-
 यमसिर्वाङ्मणवेदनचेतुः, तस्माद्दृष्टार्थलाभादसिः प्रशस्येत्यस्य
 पदस्यार्थ इति चेत् । मैवं । शंसुस्तुतावित्यस्माद्वातोराद्यमुत्पन्नः ।
 प्रशसावित्यस्य द्वितीयाद्विवचनान्तस्य शब्दस्य ह्यन्देशे औ-
 कारलोपे आकारादेशे च कृतेप्रशसेति भवति । वाङ्मोः प्रश-
 सत्त्वं नाम कात्स्न्यं, प्रशसौ वाङ्मण्युतादित्युक्ते निःशेषेषोद्-
 र्त्तयौ । वाङ्मण्युतादृशो दृष्टार्थो सम्भवे । नाच वेदनसाध-
 नत्वमसेः सम्भवति । स्वधितेस्तत्साधनत्वेन विहितत्वात् । तस्मात्
 स्तुतिरेवास्य शब्दस्यार्थः । तथा सति वाङ्मण्युता वङ्मण्यवचन-
 न्तत्वेन प्रशसेति पदमूहनीयं । तच्चैवान्यच्चिन्तितं ।

षड्विंशतिर्वैश्रास्येत्यनूहः स्यादुतोक्षते ।

ऊहेऽपि वचनान्यत्वमस्येत्यावर्त्ततेऽथवा ॥

षड्विंशतेस्तु नाभ्यासः समस्योक्तिर्भवदुत ।

अनूहो करणत्वेन दृष्टलाभात्तदूहनं ॥

सङ्ख्यायाश्च पञ्चोक्तैर्वैश्रासिणां मुख्यतावशात् ।

अमी पक्षा हि युज्यन्ते ह्यस्मा अनुष्ठेतिशेषतः ॥

अग्निगुप्तैषे वाक्यमिदमासायते, षड्विंशतिरेव वङ्मण्यः ।
 ता अनुष्ठेच्छ्यावयतादिति । अयमर्थः । वङ्मण्यो वक्राणि पार्श्व-
 स्त्रीणि तान्यस्य पञ्चोः षड्विंशतिसङ्ख्यानि, एकैकस्मिन् पार्श्वे
 चयोद्भवाणामवस्थितत्वात् । ताश्च वङ्गीरनुष्ठानुष्ठायानुक्रमेण

तं माराविष्ट तस्य खवणं माकुहृत । व्यत्ययेन लकारस्य रेफः ।
 किं कुर्वन्तः, उरुकं मन्यमानाः वनिष्ठावुलूकबुद्धिं कुर्वन्त इत्यर्थः ।
 अत्रोरुकशब्देन काकविरोधो कश्चिदुरुकनामा पक्षिविशेषो-
 भिधीयते । कुतः, रलयोरविशेषात्, पर्यङ्कः पञ्चङ्कः रोमाणि
 सोमानीत्यादिदर्शनात् । उरुकशब्दः सादृश्याल्लक्षकः । पक्षि-
 सदृशं वनिष्ठुं विवेकेन मन्यमाना माराविष्टेति वाक्यार्थः ।
 तस्मादुरुकः पक्षीति प्राप्ते ब्रूमः । उरुकशब्देनात्र वपा स-
 च्यते । कुतः, वनिष्ठुसन्निधानात् । सति हि सन्निधावुरुकत-
 भ्रान्तिर्वनिष्ठौ सम्भवति । भ्रान्तिप्राप्तञ्च खवनमत्र निषिष्यते ।
 उरुकं मन्यमाना वनिष्ठुं माराविष्टेत्युक्तत्वात् । वपाखवन-
 काले भ्रान्त्या वनिष्ठोर्यखवनं तस्य निषेधे सति दृष्टार्थो
 स्रभ्यते । भ्रान्तिनिवारणस्य दृष्टत्वात् । त्वत्पक्षे तु वनिष्ठो-
 र्यखनमेव नास्ति । तच्चायुक्तं, हृदयाद्यङ्गवसवितव्यत्वात् । व-
 निष्ठुमग्नीध्रे षडवतं सम्पादयतीत्याद्यनुष्ठानविधानात् । ततो
 खवननिषेधस्य समवेतार्थत्वेनादृष्टार्थो मन्त्रपाठः प्राप्नुयात् ।
 तस्मादपावचन उरुकशब्देो यद्यपि वपायामप्रसिद्धः शब्द-
 थाप्युहं विस्तीर्णमूको मेदेो यत्रेत्यवयवार्थद्वारा मेदस्त्रिणां
 वपायां युक्त उरुकशब्दः । एवं सत्यनेकवपासु विक्रतित्वेक-
 वचनान्त उरुकशब्द ऊहनीयः ॥

इति षष्ठोऽनुवाकः ॥

अथ सप्तमीष्टकमाह । “तं त्वा वयं सुधियो नव्यमग्ने ।
सुन्नायव ईमहे देवयन्तः । त्वं विभ्रो अनयो दीद्यानः । दिवो
अग्ने वृहता रोचनेन” इति । हे ‘अग्ने’, ‘सुधियः’ शोभन-
बुद्धियुक्ताः, ‘सुन्नायवः’ सुखमिच्छन्तः, ‘देवयन्तः’ देवानि-
च्छन्तः, ‘वयं’, ‘नव्यं’ सर्व्वदा नूतनं, ‘तं त्वा’ तादृशमग्निं त्वां,
‘ईमहे’ प्राप्नुमः, भजाम इत्यर्थः । हे ‘अग्ने’, ‘वृहता रोच-
नेन’ महता प्रकाशनेन, ‘दीद्यानः’ प्रकाशमानः, ‘त्वं’, ‘विभ्रः’
सर्व्व्याः प्रजाः, ‘दिवः’ द्योतमानान् स्वर्गादिलोकांश्च, ‘अनयः’
नयसि, प्रापयसि ॥

अथ अष्टमीष्टकमाह । “विशां कविं विश्वतिं ब्रह्मतीनां ।
नितोन्ननं वृषभं चर्षणीनां । प्रेतीषणिमिषयन्तं पावकं । राज-
न्तमग्निं यजत रथीषाम्” इति । ईमहे इत्यनुवर्त्तते । ‘अग्निं’,
ईमहे प्राप्नुमः । कीदृशं, ‘ब्रह्मतीनां’ निरन्तरप्रवृत्तीनां,
‘विशां’ प्रजानां, पालकमित्यध्याहारः । अतएव ‘विश्वतिं’
प्रजास्वामिनं, ‘कविं’ विद्वांसं, ‘नितोन्ननं’ ब्रह्मूषां नितरां
हन्तारं, ‘चर्षणीनां’ मनुष्याणां, ‘वृषभं’ कामाभिवर्षकं, ‘प्रे-
तीषणिं’ प्रकृष्टाद्या इतेर्गतेः सनितारं दातारं, ‘मिषयन्तं’
अन्नं कुर्वन्तं, ‘पावकं’ शोधकं, ‘राजन्तं’ दीप्यमानं, ‘यजतं’
यजनीयं, ‘रथीषां’ धनानां, दातारमितिशेषः ॥

अथ नवमीष्टकमाह । “सो अग्न इजे ब्रह्ममेव मर्त्तः ब्रह्म
आनट् समिधा हव्यदातिं च आऊतिं परिवेदा नमोभिः ।
विश्वेत् स वामा दधते लोत” इति । हे ‘अग्ने’, ‘सः’, ‘मर्त्तः’

इन्द्राग्नी अवतः सचीभिः । इमेणु ते रश्मयः सूर्यस्य । येभिः
 सपितृं पितरो न आयन्” इति । हे ‘वज्रबाहू’ वज्रायुधपाणी
 इन्द्राग्नी, ‘आभरतं’ धनमाहरतं, आहृत्य च ‘त्रिषितं’ संस्तु-
 रतं, ‘शचीभिः’ स्वकीयवृत्तिभिः, ‘अवतं’ अस्मान् रचतं ।
 ‘नः’ अस्माकं, ‘पितरः’, ‘येभिः’ यैः, ‘सूर्यस्य’, रश्मिभिः,
 ‘सपितृमायन्’ सम्बन्धितं प्राप्ताः । ‘ते’ ‘सूर्यस्य रश्मयः’, ‘इमेणु’
 इम एव, भवदधीना वर्तन्ते । अतः पितृत्रिवास्मान् पास-
 यतं ॥

अथ प्रेषमाह । “होता यज्ञदिन्द्राग्नी । छागस्य हविष
 आत्तां अथ । मध्यतो मेद उद्भूतं । पुरा द्वेषोभ्यः पुरा पौरुषेभ्यो
 वृभः । घस्तां नूनं । घासे अज्जाणां यवसप्रथमानां । सुमत्
 चराणां व्रतद्वित्रियाणां । अग्निव्याप्तानां पोषोपवसनाणां ।
 पार्श्वतः ओषितः सितामत उत्सादताः । अङ्गादङ्गादवत्तावां ।
 करत एवेन्द्राग्नी । जुषेताः हविः । होतर्यज” इति । दैवो
 ‘होता’, ‘यज्ञत्’ पूजयतु । हे ‘इन्द्राग्नी’, युवां ‘हविषः’
 हविर्भूतस्य ‘छागस्य’, ‘मध्यतः’ मध्यदेशात्, ‘उद्भूतं मेदः’ उ-
 त्कथ्य सम्पादितं मेदःप्रभृतिसारं, ‘अथ’ अस्मिन् कर्षाणि,
 ‘आत्तां’ भक्षयतां । ‘द्वेषोभ्यः पुरा’ द्वेषोभ्यो रघोभ्यः पूर्व,
 रक्षांसि यावन्नोपगन्ति ततः पुरा, तथा ‘पौरुषेभ्यो वृभः पुरा’
 पुरुषसम्बन्धिनो यदृषात् पूर्व, विरोधिनः पुरुषा यावद्गृहीता
 न गच्छन्ति ततः पूर्वमेव, ‘नूनं घस्तां’ अवस्यं भुञ्जतां ।
 घसन्ते भक्ष्यन्ते हवीः अस्मिन् कर्षाणीति घासे घागः तस्मिन्

हता । उपावसन्नदित्यन्वयः । 'वगस्यतिः', देवः 'एवं करत्' उक्तप्रकारं करोतु । इदं 'हविः', च 'जुषतां' । हे मनुष्य 'होतः', तदर्थं याज्यां पठ ॥

अथस्त्रिष्टुतः पुरोऽनुवाक्यामाह । "पिप्रीहि देवाः उग्र-
तो यविष्ठ । विद्वाः स्रुतः स्रुतपतेर्यजेह । ये दैव्या स्रु-
वस्त्रेभिरग्ने त्वं होतृणामस्यायजिष्ठः" इति । हे 'यविष्ठ' युव-
तमाग्ने, 'स्रुतः' कामयमानान् देवान्, 'पिप्रीहि' अतिशयेन
प्रीष्य । हे 'स्रुतपते' सूर्यात्मना कालपरिपालक, त्वं 'स्रुतम्'
कालविशेषान्, 'विद्वां' जानन्, वर्त्तसे । तस्मात् 'इह' उचिते
काण्डे, 'यज' देवेषु भव । 'ये दैव्या स्रुतिजः', सन्ति, अग्नि-
होताग्निनाध्वर्युं त्वष्टाग्नीदित्यादिना आघ्राताः, 'तेभिः' तै-
रेभ्यैः सह, 'त्वम्', 'अस्य' यजमानस्य सम्बन्धिनः, 'होतृणां'
स्रुतिजां मध्ये, 'आयजिष्ठ' सर्वतो यष्टृतमोऽसि ॥

अथ प्रैषमाह । "होता यच्चदग्निः स्त्रिष्टुतम् । अथाड-
ग्निरिन्द्राग्नियोन्हागस्य हविषः प्रिया धामानि । अथाङ्गस्यतेः
प्रिया पाथांसि । अथाट् देवानामाज्यपानां प्रिया धामा-
नि । यच्चदग्नेर्होतुः प्रिया धामानि । यच्चत्वं महिमानम् ।
आवजता मेष्वा इषः । कृणोतु से अध्वरा जातवेदाः ।
जुषताः हविः । होतर्यज" इति । दैव्यः 'होता', 'स्त्रिष्टुतमग्निः',
यजतु । 'इन्द्राग्नियोः', सम्बन्धिनः 'हागरूपस्य', 'हविषः', यानि
प्रियाणि स्थानानि तान्ययमग्निः, 'अथाट्' पूजितवान् । तथा
'वगस्यतेः', प्रियाणि 'पाथांसि' जलानि, हवींसि वा, 'अथाट्'

ख्येयं । हे ख्विष्टकृत् 'अग्ने', 'विशः' प्रविष्टस्थानुष्ठितस्य, 'अध-
रस्य', सम्बन्धि 'यत्' हविः, अस्ति तत् 'अद्य', 'वः' अन्नान् मन्त्र-
य । 'होतः' होमकर्त्ताः, 'पावक' शोधक, 'शोचे' दीप्यमान,
एतान्यग्निविषयाणि विशेषणानि । 'हि' यस्मात्, त्वं 'यज्या'
यागस्य कर्त्ता, तस्मात् 'यता' अस्मदीये यज्ञे, 'महिना' म-
हिन्ना, 'यजासि' देवान् प्रीणयसि । 'यत्' यस्मात् कारणात्,
'विभूः' विभिष्टो भवसि । तस्मात् कारणात् हे 'यविष्ट' युवतम,
'अद्य' 'ते' तव, 'या हव्या' यानि हव्यान्यस्माभिर्धीयन्ते तानि
सर्व्याणि, 'वद्' स्वीकुरु ॥

इति द्वादशोऽनुवाकः ।

अथ त्रयोदशोऽनुवाकः ।

द्वादशे हविर्वनस्पतिख्विष्टकृतां याज्या अभिहिताः । त्रयो-
दशेऽनुयाजानां मैत्रावरुणप्रीषा उच्यन्ते । कल्पः । यदा ज्ञा-
नाति देवेभ्यः प्रेक्ष्येति तन्मैत्रावरुणाः प्रेक्ष्यति । देवं बर्हिः
सुदेवमित्यथ होता यजति । देवं बर्हिः । वसुवने वसुधेयस्य
वेत्सिति । तमेव व्यतिषङ्गमुत्तरेणोत्तरेण मैत्रावरुणः प्रैषा-
त्युत्तरेणोत्तरेण होता यजतीति तत्रास्मिन्ननुवाके प्रैषाः,
उत्तराऽनुवाके याज्याः । प्रैषाणां मध्ये प्रथमं प्रैषमाह । "देवं
बर्हिः सुदेवं देवैः स्मात् सुवीरं वीरैर्वसोर्दृष्येताक्नोः प्रभिये-
तान्यान् राया बर्हिःप्रतो मदेम वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज"

अथ पञ्चदशोऽनुवाकः ।

चतुर्दशेऽनुयाजानां याज्या अभिहितः । पञ्चदशे सूक्तवाक-
विषयो मैत्रावरुणप्रैषोभिधीयते । कल्पः । यदा जानाति
सूक्तवाकाय सूक्ता प्रेष्येति तस्मैत्रावरुणः प्रेष्यत्यग्निमद्यतेति ।
पाठस्तु । “अग्निमद्य होतारमवृषीतायं यजमानः पचन् पक्नीः
पचन् पुरोडाशं वधन्निन्द्राग्निभ्यां ह्यगं सूपस्त्रा अद्य देवो
वमस्यतिरभवदिन्द्राग्निभ्यां ह्यगेनाघस्तामं मेदसः प्रति पच-
तायभीष्टामवीवृधेतां पुरोडाशेन त्नामस्यर्षं आर्षेयर्षीणां व
पाद् वृषीतायं यजमानो वडभ्य आसङ्गतेभ्य एष मे देवेषु वसु-
वार्यायस्यत इति ता या देवा देवदानान्यकुस्तान्यस्त्रा आ च
ब्राह्मणा च गुरस्त्रेषितस्य होतरसि भद्रवाच्याय प्रेषितो मानुषः
सूक्तवाकाय सूक्ता ब्रूहि” इति । ‘अद्य’ अस्मिन्नहनि, ‘अयं
यजमानः’ ‘अग्निः’, एव ‘होतारं’ होमनिष्पादकं, ‘अवृषीत’ ।
किं कुर्वन्, ‘पक्नीः’ पक्त्वाग्नि हवींषि, ‘पचन्’, तथा ‘पुरो-
डाशं’, विशेषेण ‘पचन्’, तथा ‘इन्द्राग्निभ्यां’, ‘ह्यगं’, यूपे
‘वधन्’, ‘अद्य’ अस्मिन्नहनि, यूपरूपः ‘वमस्यतिर्देवः’, ‘इन्द्रा-
ग्निभ्यां’, ‘ह्यगेन’, निमित्तेन तदधाय ‘सूपस्त्रा’ सुस्त्रिरा
दि स्थितिरभवत्, ‘तं’ पश्यं, ‘मेदसः’ वपाया आरभ्य, ता-
विन्द्राग्नी ‘अघस्तां’ अभक्षयतां । ‘पचता’ पक्त्वाग्नि स्रग्वाषि
हवींषि, ‘प्रत्ययभीष्टां’ इन्द्राग्नी प्रतिमृषीतवन्तौ । किञ्च ता-
विन्द्राग्नी ‘पुरोडाशेन’ आत्मानं, ‘अवीवृधेतां’ अवर्धयतां ।
अथास्मिन् कर्माणि हे ‘अद्ये’ अतीन्द्रियदर्शिनं होतः, ‘तां’,

पयः । पयसैवास्मै पयोऽवरुन्धे । अथोत्तरस्मै हविषे वस्मान-
पाकुर्व्यात् । सैव ततः प्रायश्चित्तिः” इति । दधिपयसोरुभयो-
रप्यार्त्तौ सायं प्रातस्सागतानुभवविधानपि ‘देवान्’, भागही-
नान् करोति । अतस्तत्परिहाराद्येन्द्रदेवताकं ब्ररावपञ्च-
कपरिमितप्रीष्टं निष्पाद्य ‘ओदनं निर्व्वपेत्’ । तस्मादैन्द्रो
दनात् पूर्वं ‘देवतानां’, मध्ये मुख्यम् ‘अग्निं’, अष्टाकपात्रेण
पुरोडाशेन ‘यजेत्’ । तेनाग्निप्रमुख्याः ‘देवताः’, सर्व्वा एव
प्रीणयति । कास्त्रिदेवता अग्निमेवानुवर्त्तन्ते ‘अन्याः’, तु इन्द्र-
मेव, हविर्दधेन द्विविधा अपि ‘ताः’ तान् प्रीणयति । पयो वा
इत्यादि पूर्व्ववत् ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण, यस्य ब्रत्येहन् पत्न्यालम्बुका स्नात्
तामपरुध्य यजेत । जघनेन वेदिमन्तर्वेदिवोदशुक्लं संगहनं
सृणीयाद्यदा त्रिरात्रीणा स्थादथैनामुपकृयेतामूहमस्तीति ।
तदिदं विधत्ते । “अर्द्धो वा एतस्य यज्ञस्य मीयते । वसु
ब्रत्येहन् पत्न्यालम्बुका भवति । तामपरुध्य यजेत । सर्व्वेषु
यज्ञेन यजते । तामिष्ट्यापकृयेत । अमूहमस्ति । सा तम् ।
द्यौरहम् । पृथिवी तम् । सामाहम् । अक्षतम् । तावेहि सश-
वाव । सह रेतो दधावहै । पुंसे पुत्राय वेत्तवै । राव-
स्योषाय सुप्रजास्वाय सुवीर्यायेति । अर्द्ध एवैनामुपकृयते ।
सैव ततः प्रायश्चित्तिः” इति । ब्रत्येहन् यागानुष्ठानदिने
यस्य यजमनस्य पत्नी अनालम्बुका सृष्टुमयोग्या रज-
स्रस्ता भवति, एतदीयस्य ‘यज्ञस्य’, ‘अर्द्धः’ एको भागः

“यदिःव्यधेन जुञ्जयात् । अप्रजा अपशुर्द्यजमानः स्यात् । यद-
 नायतने निनयेत् । अनायतनः स्यात् । प्राजापत्यचर्चा वस्त्री-
 कवपायामवगयेत् । प्राजापत्यो वै वस्त्रीकः । यज्ञः प्रजापतिः ।
 प्रजापतावेव यज्ञं प्रतिष्ठापयति । भूरित्याह । भूतो वै प्रजा-
 पतिः । भूतिमेवोपैति । तत्कृत्वा । अन्यां दुग्ध्वा पुनर्होतव्यम् ।
 सैव ततः प्रायश्चित्तिः” इति । ‘विष्वसं’ विष्वन्द्दितं अपषादि
 काले पाचाद्दहिः पतितं, तेन अवशिष्टेन हविषा किं होतव्यं
 किम्वा तद्विरम्याद्यतनादन्यत्र निनयेदिति चिन्तनीयं । अत्र
 होमपक्षे ‘यजमानः’, प्रजापशुरहितः स्यात् । अन्यत्र निनयनपक्षे
 गृह्यरहितः स्यात् । तदुभयदोषपरिहाराय ‘वस्त्रीकवपायां’,
 प्रजापते नत्वदेतानीत्यृचा तत् ‘अवनयेत्’ । वस्त्रीकस्य प्रजापति-
 वत्, वज्रप्रायश्चित्तित्वात् प्राजापत्यत्वं । यज्ञस्य प्रजापतिगृह्यत्वा-
 त्त्द्रूपः । अतो वस्त्रीके तदवनयनेन वस्त्रीकरूपे प्रजापतावेव
 प्रजा प्रजापतिरूपं यज्ञं प्रतिष्ठापयति । यतो ‘भूरिति’, मन्त्र-
 षोपतिष्ठेत् सप्तावाचिनो भूधातोर्ह्यत्पन्नः ब्रह्मोभूतं नित्यसिद्धं
 प्रजापतिमाचष्टे । तदुपस्थानेनैश्वर्यमेव प्राप्नोति तदेतत्कृत्वा
 पुनरग्निहोचार्थम् ‘अन्यां’ गां, ‘दुग्ध्वा’ ‘होतव्यं’, ‘सैव’ तथा-
 विधाक्रिया, ‘ततः’ दोषात्, अपगमहेतुः ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण यदि कीटोवपक्षेन मध्यमेनान्तिमेन वा
 पञ्चाक्षरपक्षेन महो द्यौः पृथिवी च न स्यावापृथिव्यवर्चान्तः परि-
 धिननीयान्वां दुग्ध्वा पुनर्जुञ्जयाद्यदि साक्षात्प्रमन्वदा नम-
 येदिति । तदिदं विधत्ते । “यत्कीटोवपक्षेन जुञ्जयात् । अप्र-

‘अर्गसः’, उभयोरन्यतरत् ‘अपरूपं’, ब्ररीरे प्रादुर्भवेत् । दोष-
द्वयनिवृत्त्यर्थं ‘मिचोजनानिति’ मन्त्रेण जुञ्ज्यात् । मन्त्रस्याय-
मर्थः, योचं ‘मिचा’ख्यो देवः सोऽयं ‘प्रजानन्’ तत्तत्त्वगना-
मर्थं प्रकर्षेण विद्वान् सन्, ‘जनान्’, सर्वान् ‘कल्पयति’ इष्टवा-
धनसमर्थान् करोति । स च ‘मिचः’, ‘पृथिवीं दाधार’,
‘उतद्याम्’, अपि ‘दाधार’, द्यावापृथिव्योर्दार्ढ्यं कृतवानि-
त्यर्थः । किञ्च स ‘मिचः’, ‘छष्टीः’ मनुष्यान्, ‘अग्निमिषाः’
निमेषरहिताः, आलस्यरहिता यथा भवन्ति, तथा ‘अभि-
चष्टे’ अभितः ख्यापयति, बोधयतीत्यर्थः । बोधप्रकार एव
स्यष्टीक्रियते । हे मनुष्याः ‘सत्याय’ अवितायाय, कर्मफलाय,
‘घृतवत्’ घृतपूर्णं, ‘हव्यं’, ‘जुहोत’ जुञ्जतेति, एवं सति मन्त्रे,
देवतामुखेनैव ‘एनत्’ हविः, ‘कल्पयति’ अत्रवर्षेण दोषरहितं
करोति । तत्कृत्वेत्यादि पूर्ववत् ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण । यदि पूर्वस्वामाहुत्याः ऊतायामुत्त-
राहुति स्कन्देद्यदिवोत्तरया पूर्वामभिजुञ्ज्याद्यच्च वेत्यवनस्यत
इत्यादि । तदिदं विधत्ते । “यत् पूर्वस्वामाहुत्याः ऊता-
यामुत्तराहुतिः स्कन्देत् । द्विपाङ्गिः पशुभिर्यजमानो व्युष्येत ।
यदुत्तरयाभिजुञ्ज्यात् । चतुष्पाङ्गिः पशुभिर्यजमानो व्युष्येत ।
यच्च वेत्य वनस्यते देवानां गुह्या नामानि । तच्च हव्यादि
गामयेति वनस्यत्ययर्था समिधमाधाय । द्वष्णीमेव पुनज-
हुञ्ज्यात् । वनस्यतिनैव यज्ञस्वार्त्तां चानार्तां चाहुती विदा-
धार । तत्कृत्वा । अन्यां दुग्धा पुनर्हीतव्यम् । सैव ततः प्राद-

सुवस्य बुभ्रेणाभिनिदध्यात् । मा तमो मा यज्ञस्यमस्या यजमा-
 नस्यमत् । नमस्ये अस्वायते । नमो इद्र परावते । नमो एष
 निषीदसि । अमुं मा हिंसीरमुं मा हिंसीरिति येन स्त-
 न्देत् । तं प्रहरेत् । सहस्रशृङ्गो वृषभो जातवेदाः । सोम-
 वृष्टो घृतवान्सुप्रतीकः । मा नो द्वाधीक्येत्पितो नेत्वा जहाम ।
 गोपोषन्नो वीरपोषन्न यच्छेति । प्रहृष्येवैनं प्रहरति । वैव
 ततः प्रायश्चित्तिः” इति । अङ्गारस्कन्दनकाशे भेदेन द्विविधं
 ‘प्रयाजेभ्यः’, पूर्वमुत्तरं चेति तयोत्तरकालीनस्य स्कन्दनस्य
 पूर्वानुवाकोक्तप्रायश्चित्तं द्रष्टव्यम् । तत्र हि यस्याद्विताग्रेरग्नि-
 रपचायतीत्यादिना प्रायश्चित्तमुक्तं तद्यद्यपि सर्वकालबाधा-
 रणं तथाप्यत्र पुरा प्रयाजेभ्य इति विशेषाभिधानादेतद्भूतिरि-
 क्तविषयं द्रष्टव्यम् । अङ्गारादिस्कन्दनं प्राच्यादिदिग्भेदाद्य-
 तुर्ध्विधं । तत्र प्राच्यां । स्कन्दने सति ‘अध्वर्युयजमानयोः’, ‘सं
 स्यात्’ कं सुखं तद्विपरीतमकं दुःखं, एवं इच्छिद्यादि द्विक-
 पि बोध्यं । तस्यास्कन्दनाङ्गारस्योपरि होमाहोमपषषोदभ-
 योरपि दोषोस्ति । होमपषे पशुहानिः, अहोमपषे इद्ररूपो-
 ग्निः ‘अग्रान्तः’ उद्यः सन्, प्रहृतः स्यात् । अतस्तद्दोषपरिहाराय
 सुवस्य मूलेन तमङ्गारं मातमोमेत्यादि मन्त्रेषाभिनिदध्यात् ।
 मन्त्रस्य चायमर्थः, हे अग्ने स्कन्नाङ्गार त्वं ‘मा तमः’ ज्ञानिं मा,
 प्राप्नुहि । यज्ञोऽपि ‘मा तमत्’ स्वामिं मा प्राप्नोमि, ‘यज-
 मानः’, अपि ‘मा तमत्’ ‘आयते’ न पुनः स्वस्वार्थं प्रत्या-
 गच्छते, ‘ते’ तुभ्यं, ‘नमः’, ‘अस्तु’, हे ‘इद्र’ ‘परावते’ परतोमते

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

मुख्याग्निप्रतिनिधयः ।

(१) द्वितीयेऽग्निहोत्रादिप्राथम्यसिद्धान्त्यानि । द्वितीये मुख्याग्निसम्भवे सत्यनुकल्पा होमाधारा उच्यन्ते । यदुक्तं सूत्रकारेण, यदि कालसप्तिकर्षऽग्निर्मथ्यमानो न जायेत यचान्यं पश्येत् तत आहृत्य जुहुयादथात्तरमाणः पुनर्मथ्येद्यद्यन्वं विन्देद्जायाः दक्षिणे कर्णे होतव्यमजस्य तु ततो नाग्नीषादित्यादि । तत्र प्रथममनुकल्पं विधत्ते । “विवा एष इन्द्रियेण वीर्येण कृते । यस्याहितग्रेरग्निर्मथ्यमानो न जायते । यचान्यं पश्येत् । तत आहृत्य होतव्यम् । अग्नावेवास्याग्निहोत्रं उतं भवति” इति । ‘यस्य’ यजमानस्य, अरषिसमाह्वे विनष्टो वाग्निः प्रत्यासन्ने होमकाले ‘निर्मथ्यमानः’, अपि चहृत्वा ‘न जायते’, ‘एषः’, यजमानः, इन्द्रियपाटवेन प्ररीर्यामर्थेन च विद्युक्तो भवति । तस्य होमकालातिपातो माभूदिति लौकिकं कश्चिदग्निमानीयाग्निहोत्रे उते सति आह्वोवा-‘ग्नावेव’, ‘उतं भवति’, । ततः पुनरग्निषिद्धिर्षं मन्थनं कुर्यात् ॥

(२) अथाहर्कव्यस्याप्यग्रेरसम्भवे पश्चान्तरं विधत्ते । “यस्य न्यस्र विन्देत् । अजायाः होतव्यम् । अग्नेषी वा एवा । चदना । अग्नावेवास्याग्निहोत्रं उतं भवति” इति । यदा लौकिकोऽग्निरपि न स्रभ्येत तदानीमजामानीयाहवनीयस्थाने स्थापयित्वा तदीये दक्षिणे कर्णे जुहुयात् । अग्रेरजायाश्च सृष्टिकाले प्रजापतिमुखे समुद्भूतत्वात् परस्परसम्बन्धः । अग्नावित्यादि पूर्ववत् ॥

(२) अजाकर्षे ऊतवतः कश्चिन्नियमं विधत्ते । “अजस्र तु नाश्रीयात् । यदजस्याश्रीयात् । यामेवाग्रावाऊति जुञ्जयात् । तामसात् । तस्मादजस्य नाश्रमम्” इति । अजास्रमन्धि ‘यत्’ चीरादिकं, तदीयं ‘नाश्रीयाम्’ । तद्गच्छणे तु ‘आऊतिः’, एव भविता स्यात् । तस्मान्न भवयेत् ॥

(४) अजाया अयस्त्राभे पचान्तरमत्र विधत्ते । “यद्यजस्र विन्देत् । ब्राह्मणस्य दक्षिणे हस्ते होतव्यम् । एष वा अग्निर्वैश्वानरः । यद्ब्राह्मणः । अग्रावेवास्याग्निहोत्रं ऊतं भवति । ब्राह्मणस्य वसत्यै नापहन्थात् । यद्ब्राह्मणं वसत्या अपहन्थात् । वसत्येवाग्रावाऊति जुञ्जयात् । तं भागधेयेन व्यर्द्धयेत् । तस्माद्ब्राह्मणे वसत्यै नापहन्थः” इति । ‘वैश्वानर’नामकस्याग्नेः ‘ब्राह्मण’नात्यभिमानिदेवत्वाद्ब्राह्मणस्य तद्रूपत्वं । ‘तद्दक्षे’, ऊतवान् पुरुषः स्वगृहे निवासर्यमागतं ‘ब्राह्मणं’, न परिहरेत् । तत्परिहारे स्त्रीकीचमग्निं भागरहितं कुर्यात् ॥

(५) अथ ब्राह्मणस्याश्रमलाभे पचान्तरं विधत्ते । “यदि ब्राह्मणं न विन्देत् । दर्भस्तम्बे होतव्यम् । अग्निवान् वै दर्भस्तम्बः । अग्रावेवास्याग्निहोत्रं ऊतं भवति । दर्भास्तु नाध्यासीत । यद्दर्भानध्यासीत । यामेवाग्रावाऊति जुञ्जयात् । तामध्यासीत । तस्माद्दर्भा नाध्यासितव्याः” इति । पुनराधान-ब्राह्मणे दर्भैरादधातीत्येवमन्याधानसाधनत्वेन दर्भाणां श्रुत-ताद्दर्भस्तम्बस्याग्नियुक्तत्वं, तत्र होता दर्भाणामुपरि न वसेत् ॥

(६) अथ दर्भाणामयस्त्राभे पचान्तरं विधत्ते । “यदि दर्भाच्च

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

ऐष्टिकयागयजमानमन्त्राः ।

(१) तृतीये औताग्निप्रतिनिधौ लौकिकाग्न्यजादयः केचित् प्रायश्चित्तविशेषास्त्रोक्ताः । चतुर्थपञ्चमषष्ठानुवाकैरेष्टिकयजमानमन्त्रा उच्यन्ते । अनुवाकभेदस्त्वध्ययनसम्प्रदायप्राप्तः । तत्र चतुर्थानुवाके, वाः पुरस्तादिति यो मन्त्रस्तस्य विनिधोवमापस्तम्ब आह, प्रणीताः प्रणीयमाना अनुमन्त्रयत इति । पाठस्तु । “वाः पुरस्तात् प्रस्तवन्ति । उपरिष्टत् सर्व्य-तस्य वाः । ताभीरग्निपवित्राभिः । अद्भ्यां यज्ञमारभे” इति । ‘वाः’ आपः, पूर्व्वस्थां दिशि प्रवहन्ति वास्तु ‘उपरिष्टात्’ सर्व्व्यास्तपिदिक्षु प्रवहन्ति, ‘ताभिः’ ‘अद्भिः’, ‘अहं’, अद्भ्यां प्राप्य ‘यज्ञं’, प्रारम्भं करोति । कीदृशीभिः, ‘रग्निपवित्राभिः’ सूर्य्यरश्मय एव पवित्रं शुद्धिकारणं यासान्तास्तादृशीभिः । अतएवोत्पवनमन्त्रे समाह्वयते, देवैवः सवितोत्पुनात्यष्टिद्रेण पवित्रेषु वसोः सूर्य्यस्य रग्निभिरिति ॥

(२) देवा गातुविद इत्यन्वाधानोपक्रमे अपेत् । पाठस्तु । “देवा गातुविदः । गातुं यज्ञाय विन्दत । मनसस्यतिना देवेन । वातासृजः प्रयुज्यताम्” इति । गातुर्मार्गः तं विदन्तीति ‘गातु-विदः’, तादृशा हे ‘देवाः’, यूयं यज्ञानुष्ठानार्थं ‘गातुं विन्दत’ मार्गं लभध्वं । सोऽयं ‘यज्ञः’, ‘मनसस्यतिना’ अस्मदीयमनःपाल-केन, ‘देवेन’ परमेश्वरेण, ‘वातात्’ वायोः सकाशात्, ‘प्रयुज्यतां’ प्रेर्यतां, अनुष्ठानस्य च क्रियारूपस्य चलनहेतुर्वायुः कारणं ॥

पयः सोमं करोत्विमम्” इति । अस्मदीयेषु ‘गृहेषु’, ‘यत्’, ‘पयः’, विद्यते । यच्च ‘पयः’, गोषु स्थितं, यदपि ‘पयः’, ‘वस्त्रेषु’, पीतं सदवतिष्ठत्, तथाविधं हे ‘पयः’, ‘इन्द्राय हविषे’ इन्द्रसम्बिहविरर्थं, ‘धियस्व’ धृतं भव । ‘गायत्री’, देवी ‘पर्शवस्त्रेण’ आतस्त्रनार्थं निक्षिप्यमाणेन, पात्रस्थं ‘पयः’, ‘इमं’ सोमं, ‘करोतु’ ॥

(६) अथाहवनीये चाधीयमाने जयं मन्त्रत्रयम् । प्रथम-
माह । “अग्निं गृह्णामि सुरयं यो मयो भूः । य उद्यन्तमारोहति
सूर्यमग्ने । आदित्यं ज्योतिषां ज्योतिरुत्तमम् । शो यज्ञाच्च
रमतां देवताभ्यः” इति । ‘यः’ अग्निः, ‘मयो भूः’ सुखस्य
भावयिता, ‘यः’ अग्निः, ‘अग्ने’ अहःषिद्धार्थम्, ‘उद्यन्तं
सूर्यमारोहति’ । तथा चाग्निहोत्रब्राह्मणे पद्यते, उद्यन्तं
वावादित्यमग्निरनुसमारोहतीति । कीदृशं सूर्यं, ‘आदित्यं’
शदितेः पुत्रं, ‘ज्योतिषां’ चन्द्रादीनां मध्ये, ‘उत्तमं ज्योतिः’
शधिकज्योतिस्वरूपं, ईदृशं सूर्यं योऽग्निः समारोहति,
तादृशम् ‘अग्निं’, ‘सुरयं’ शोभनरथयुक्तं, ‘गृह्णामि’ स्वीक-
रोमि । ततो गृहीतोयमग्निः ‘अः’ परेद्युः, ‘देवताभ्यः’ देवता
आराधयितुं, ‘यज्ञाय’ यज्ञनिष्पत्तये, ‘रमताम्’ अस्मद्गृहे
कीडतु ॥

(७) अथ द्वितीयमाह । “वस्त्रन् इन्द्रानादित्यान् । इन्द्रेण
वह देवताः । ताः पूर्वः परिगृह्णामि । स्व आचतने मनी-
षवा” इति । वस्त्रादीनन्यांश्च ‘देवताः’, ‘इन्द्रेण’, सहिताः ‘ताः’

इति। सारवाची 'पयः' ब्रह्मः 'ओषधयः', पयःस्वत्य सारस्वत्यः,
'वीरधा' सतानां सम्बन्धि, यत् 'पयः' निर्गतं चीरं, तदपि
'पयस्वत्' सारस्वत्, 'अपां', मध्ये 'यत्पयः' सारं, यच्च 'पयसः'
मवादिचीरस्य, 'पयः' सारं, 'तेन' सारेण सर्व्वेण, हे 'इन्द्र',
'मां', 'संसृज' योजय ॥

(१७-२०) अथ व्रतोपायनमन्त्रानाह । “अग्ने व्रतपते व्रतं
चरिष्यामि । तच्छ्रुकेयं तन्मे राध्यतां । वायो व्रतपत आदित्य-
व्रतपते ॥७॥ व्रतानां व्रतपते व्रतं चरिष्यामि । तच्छ्रुकेयं तन्मे
राध्यताम्” इति । व्रतस्थानुष्ठेयस्य कर्मणः फलको 'व्रतपतिः',
तादृक् हे 'अग्ने', 'व्रतम्', इदमहं 'चरिष्यामि' । तदनुग्रहेण
'तत्' व्रतं, कर्तुम्, अहं 'व्रकेयं' व्रको भूयासम् । 'तत्' व्रतं,
'मे' मदर्थं, 'राध्यतां' समृद्धं भवतु । वाय्वादित्यमन्त्रयो-
रपि व्रतं चरिष्यामीत्यादिकमनुषञ्जनीयम् । अग्निवाय्वादि-
द्वेषे व्यतिरिक्तोऽपि यः कश्चिद्देवो व्रतानां सर्व्वेषां मध्ये
विशेषेण अस्मदीयस्य व्रतस्य पात्रकः तद्विषयस्तुर्थी मन्त्रः
अग्ने व्रतपत इति एक एव मन्त्रो ब्राह्मणस्येत्येकः पक्षः ।
तदनुसारेण मम नाम प्रथममित्यनुवाके च मन्त्र आज्ञातः,
चत्वारोऽप्येते मन्त्रब्राह्मणस्येत् परः पक्षः । तथा च सूत्रकार
आह । सर्वान् ब्राह्मण इति । एतदनुसारेणाद्यमन्त्रस्य पुनः
पाठः ॥

(१९) अथ वत्सापाकरणहेतोः पात्राद्ब्रह्मास्त्राद्या आहरण-
मन्त्रानाह । “इमां प्राचीमुदीचीं । इषमूर्जमभिसंस्कृतां । वज्र-

पञ्चाङ्गशाखाविशेषे, 'दर्भः' पवित्ररूपः, अश्रित इति शेषः। की-
दृशो दर्भः, 'चिद्वृत्' चिगुणः। तद्दर्भस्य परिमाणमिष्टानित्यभि-
नोष प्रदर्शते, 'प्रादेवर्षाश्रितः', इति वचनेनापि स्पष्टीक्रियते ।
शेषं दर्भः 'मे' मम, अस्मिन् 'यज्ञे', 'पयः' अस्माभिः सन्वाद्य-
मानं शीरं, 'हव्यं' होमयोग्यं, 'करोतु'। कीदृशं पयः, 'पवित्रं'
सर्वं शुद्धं, 'पोहतमं' अस्माकमतिशयेन शोधकम् ॥

(१८) अथ द्वितीयामाह । "इमौ* प्राणापानौ । यज्ञश्चा-
ङ्गानि सर्व्वज्ञः । आप्याययन्तौ सञ्चरतां । पवित्रे हव्यशोधने"
इति । 'हव्यशोधने' हविषां शोधके, हे 'पवित्रे' दर्भरूपे, तद्रूपैः
'इमौ' अस्मादीयौ, 'प्राणापानौ', 'यज्ञश्च', 'सर्व्वज्ञोऽङ्गानि'
सर्व्वानप्यवयवान्, 'आप्याययन्तौ' वर्धयन्तौ, 'सञ्चरतां' ॥

(१९) अथ पवित्रकरणमन्त्रमाह । "पवित्रे ह्यो वैष्णवी ।
वायुर्वा मनसा पुनातु" ॥ ११ ॥ इति । हे 'पवित्रे' शुद्धिहेतु
'ह्यो', 'वैष्णवी ह्यः' यज्ञात्मकस्य विष्णोः सम्बन्धिनी ह्यः,
'वायुः', देवो 'युवां', 'मनसा' स्मरणमात्रेण, 'पुनातु' शोधयतु ॥

(२१) अथ प्रक्षरे पवित्रसंस्पर्शनमन्त्रमाह । "अथं प्राण-
श्चापानस्य । यजमानमपि गच्छतां । यज्ञे ज्ञभूतां पोतारौ ।
पवित्रे हव्यशोधने" इति । 'अथं' दर्भरूपः, 'प्राणश्चापानस्य'
इत्युभौ 'यजमानं' प्रक्षाररूपमपि, 'गच्छतां' अनुप्रविश्य वर्त्तेतां ।
'हि' यज्ञात्, इतौ 'यज्ञे', 'पोतारौ' शोधकौ, 'ज्ञभूताम्',
तस्मादिमे 'पवित्रे' । 'हव्यशोधने' सर्व्वस्यापि हविषः शोधके ॥

* "इमा" इति मूलपाठः ।

ङ्गारनिरूहणादिव्यापकोषि, तस्मादिन्द्रार्थं 'हविः', कुम्भनः ॥

(३६) अत्रिग्यजमानेन जप्यमन्त्रमाह । “अमृण्मयं देवपात्रं । यज्ञस्यायुषि प्रयुज्यतां । तिरःपवित्रमतिनीताः । आपो धारय मातिगुः” इति । यदेतत् 'देवपात्रं' देवानां योमं पिधानपात्रं, तदेतत् 'मृण्मयं', न भवति । 'न मृण्मयेनापि हृद्यादिति' निषेधात् । किन्त्वयोमयं दारुमयं वा । 'अस्याचेष्ट वा दारुपाचेष्ट वा पिदधातोति' विधानात् । तत्र पात्रं 'यज्ञस्य' यज्ञाङ्गस्य साम्नाय्यस्य, 'आयुषि' आयुर्निमित्तं सुरक्षितत्वनिमित्तं, 'प्रयुज्यतां' पिधाने बाधनीक्रियतां । पिधानस्य प्रयोजनमुच्यते, 'तिरःपवित्रं' कुम्भ्यां तिर्षक्त्वेन स्नापितं, यत्पवित्रं तदतिक्रम्य 'आपो नीताः' दोहनपात्रवृत्तान्नीया आपस्तिरःपवित्रव्यवधानेन कुम्भयामासिक्ताः, हे चक्षुर्षी ताः पवित्रमता आपः 'मातिगुः' यथा कुम्भोमतिक्रम्य बहिर्न गच्छन्ति तथा कर्तुं, पिधानमाचेष्ट धारय ॥

(३७) अथ प्रोक्ष्यमाणानां साम्नाय्यपात्राणामभिमन्त्रणमन्त्रमाह । “देवेन सवित्रोत्पूताः । वषोः सूर्यस्य रश्मिभिः । गां दोहपवित्रे रञ्जुं । सर्व्या पात्राणि शुन्वत” इति । इताः प्रोक्षणबाधवभूता आपः 'सवित्रा' सूर्यस्य देवेन, 'वषोः' जन्निवासहेतोः, तस्य 'सूर्यस्य', 'रश्मिभिः', च 'उत्पूताः' उत्कर्षेण शुद्धाः सन्त्याः, तादृश्या हे आपः, इमां 'गां', 'दोहपवित्रे' यद्दोहनपात्रं तत्र कुम्भ्यां स्नापितं तदुभयं, 'रञ्जुं' बन्धनरहितं, अन्यान्वपि सर्व्याणि साम्नाय्यपात्राणि 'शुन्वत' प्रोक्षयत ॥

जाता', तथा 'सोमेन' औषधीमेन सहावस्थितः, 'धाता', 'वातेन' प्राणात्मना, अवस्थितो यस्य 'वायुः', तावुभावपि 'सन्दुहाता', । अथ सर्व्वीऽयं देवतागणो 'यजमानाय', 'द्र-विणं दधातु' धनं सन्पादयतु ॥

(४२) अथ धारघोषस्थानुमन्त्रणे मन्त्रमाह । "उत्सं दु-हन्ति कलशं चतुर्व्विंशं । इडां देवीं मधुमतीं सुवर्विदं । तदिन्द्राग्नी जिन्वतं स्मृतावत् । तद्यजमानममृतले दधातु" इति । दोग्धारः पुरुषाः 'इडां' गां, 'कलशं' कलशसमान-मूधः, 'दुहन्ति', कीदृशं कलशं, 'उत्सं' चीरप्रस्रवणोपेतं, 'चतु-र्व्विंशं' स्नानचतुष्टयगतैश्चतुर्भिविलैर्युक्तं । कीदृशोमिडां 'देवीं' द्योतमानां, 'मधुमतीं' मधुररसोपेतां, 'सुवर्विदं' स्वर्गस्य लक्ष-यित्रीं, 'तत्' दुग्धम्, 'इन्द्राग्नी', 'जिन्वतं' प्रीणयतं, प्रीतिहेतुं कुरुतां । कीदृशं तद्दुग्धं, 'स्मृतावत्' प्रियसत्यात्मकवचनयुक्तं, 'इदं' चीरं, स्नादुतरमित्यादिशब्दैरुच्यमानमित्यर्थः । 'तत्' च इन्द्रान्यनुगृहीतं चीरं, 'यजमानम्', 'अमृतले' कर्माफले, 'द-धातु' स्थापयतु ॥

(४३) अथ दुग्धमानयन्तं पुरुषं प्रति अध्वर्योः प्रश्नमन्त्र-माह । "कामधुचः प्रणो ब्रूहि । इन्द्राय हविरिन्द्रियम्" इति । हे दोग्धः विद्यमानासु गोषु मध्ये गां 'काम्', 'अधुचः' दुग्धवा-नसि, 'गः' अस्मभ्यं, 'ब्रूहि', 'इन्द्रियं' इन्द्रियावृद्धिकारणम्, इदं 'हविः', 'इन्द्राय', सन्पादयते तस्माद्भक्तव्यमाचक्ष ॥

(४४) अथ दोग्धुः प्रत्युत्तरमन्त्रमाह । "अमूं चर्षां देवा-

नां । मनुष्याणां पयो हि तम्” इति । गङ्गायमुनादिनामानि मनुष्यैर्गोषु व्यवह्रीयन्ते । स च नामविशेषः । अमूमितिसर्वनाम्ना निर्दिश्यते । गङ्गां दुग्धवानस्मीत्यर्थः । ‘यस्यां’ गङ्गायां, ‘देवानां मनुष्याणां’, च ‘हितं पयः’, वर्त्तते ताममूमिति पूर्वचाम्बयः ॥

(४५) अथ वाग्यमनयुक्तस्याध्वर्योर्वाग्विसर्जनमन्त्रमाह । “बज्र दुग्धीन्द्राय देवेभ्यः । हव्यमाप्यायतां पुनः ॥१६॥ वत्सेभ्यो मनुष्येभ्यः । पुनर्दोहाय कल्पताम्” इति । हे गौः ‘बज्र’, चीरं ‘दुग्धि’, तत्र चीररूपं ‘हव्यं’, इन्द्रार्थं च ‘पुनराप्यायतां’ भूयो वर्द्धतां, ततो वत्सार्थं मनुष्यार्थं च ‘पुनर्दोहाय’, गौरियं ‘कल्पतां’ शक्ता भवतु ॥

(४६) अथ दध्याद्यातश्चनस्योपर्यग्निहोत्रोच्छेषणस्याभ्यातश्चने मन्त्रमाह । “यज्ञस्य सन्ततिरसि । यज्ञस्य त्वा सन्ततिमनु सन्तनोमि” इति । हे अग्निहोत्र, उच्छेषण ‘यज्ञस्य’, ‘सन्ततिः’ अविच्छेदकारणं, त्वम् ‘असि’ । तादृशं ‘त्वां’, ‘यज्ञस्य’, ‘सन्ततिमनु’ यज्ञसम्बन्धिनमविच्छेदमभिलक्ष्य ‘सन्तनोमि’ दुःश्लेन सन्ततं करोमि ॥

(४७) अथ दाहपात्रादिना कुम्भ्या अपिधाने मन्त्रमाह । “अदस्तमसि विष्णवे त्वा । यज्ञायापि दधाम्यहं । अद्भिररिभ्येन पात्रेण । याः पूताः परिशेरते” इति । हे चीर ‘अदस्तं’ अनुपचीणं, त्वं ‘असि’, ‘याः’ आपः, ‘पूताः’ शूद्धाः सत्वः, ‘परिशेरते’ अपिधानपात्रस्योपरि वर्त्तन्ते, ताभिः ‘अद्भिः’,

'अप्र'कुम्भीं क्षिपेद्दग्धावपवेषं करोत्युप'* ।
 'अमृत' जप्यं पिधानस्याद् 'देवे' पात्रेक्षणेजपः ॥
 'एताः' प्रतीक्षते धेनुं 'पूषा' वत्साभिवन्धनं ।
 † 'अयेति दोग्धोपसीदे 'दौस्ये' दोग्धेतिगां जपेत् ॥
 'उत्सं' धाराघोषमन्त्रः 'काम'धुत्वेति पृच्छति ।
 'अमूं' दोग्धापतिं ब्रूयात् 'वज्र' ब्रूयात्त्रिदोषने ॥
 यवाव्वग्निहोत्रशेषन्तु क्षिपेदातञ्जनोपरि ।
 'अदसं' दारुपात्रेण पिधन्ते 'ज्यं' पयस्त्रिति ॥
 ब्रकसं निदधातीमौ'‡ गूहेच्छाखापवित्रकं ।
 'उमौ' सायं परिक्षीर्यमाणेष्वग्निषु सञ्जपेत् ॥

इति चतुर्थोऽनुवाकः ॥

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

चतुर्थे दर्शपूर्णमासाङ्गभूताः केचिन्मन्त्रा उक्ताः । पञ्चमे
 त्वपरे मन्त्राः कियन्तोप्यभिधीयन्ते । तत्राहवनीयागारे गा-
 र्हपत्यागारे वा अयानेन जप्यं मन्त्रमाह । "देवा देवेषु परा-
 क्रमध्वं । प्रथमा द्वितीयेषु । द्वितीयास्तृतीयेषु । चिरेकादत्रा
 इह मावत । इदं ब्रूकेयं यदिदं करोमि । आत्मा करो-
 त्वात्मने । इदं करिष्ये भेषजं । इदं मे विश्वभेषजा । अग्निना
 प्रावतं युवम्" इति । द्यावापृथिव्योरन्तरिक्षे च प्रत्येकमेका-

* 'उप' इति प्रतीकं ।

† 'अय' इति प्रतीकं ।

‡ 'इमौ' इति प्रतीकं ।

पतिः', च 'बन्धु', स्थानीयः । यस्मादेवं तस्मादहं 'य एवास्मि' यादृशाचारो देवताशाब्धिकश्चास्मि, 'स' तादृश एव, 'सन्', 'वजे' चष्टुं योग्यतां मम कुरुतेत्यभिप्रायः ॥

(११) अथ हविरवदाने मन्त्रमाह । "माभेर्मा संविद्या मा ता हिंसीषिषं । मा ते तेजोपकमीत् । भरतमुद्धरेमनुषिञ्च । अवदानानि ते प्रत्यवदास्यामि । नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीः" इति । हे पुरोडाश 'माभेः' भयं माकार्षीः । 'मा', च 'सं-विद्या' कम्पिष्ठाः, 'लाम्', अहं 'माहिंसीषिषं' हिंसां न करोमि, अतो भीतस्य 'ते' तव, 'तेजः', 'मापकमीत्', भयस्यास्माभिर्निराकृतत्वात् । अतस्त्वं 'भरतं', 'इमम्' यजमानम्, 'उद्धरे' । देवेभ्यो हविर्भरणाद्यजमानो भरतः । ततः 'अनुषिञ्च' वृष्टि-दारेण 'इं' इमाम्, छान्दसोऽयं मवर्णलोपः । पृथिवीमनुक्रमेण शिवां कुरुत, लदीयानि 'अवदानानि प्रत्यवदास्यामि' प्रत्येक-मवदानं करिष्यामि । 'ते' तुभ्यं, 'नमोस्तु', 'मा माहिंसीः', प्रतिकूलस्थानाचरणात् ॥

(१२) अथ हविषः प्रत्यभिघारणे मन्त्रमाह । "यदवदानानि तेऽवन् । विलोमाकार्षमात्मनः ॥ ५ ॥ आज्येन प्रत्यन-ज्येनत् । तप्त आप्यायतां पुनः" इति । 'अवदानानि' 'अवद्यं', न हन्ते तव 'यत् विलोम' प्रतिकूलम्, 'आकार्षं' तद्दारेण 'आत्मनः' ममापि, प्रतिकूलम् 'अकार्षं', एतदुभयमपि 'आज्येन', 'प्रत्यनज्जि' प्रतिषमाहितं यथा भवति तथाञ्जनं करोमि । किञ्च 'ते' तव, विहृतमङ्गं 'पुनराप्यायतां' भूयो बद्धतां ॥

SANSKRIT WORKS PUBLISHED,

IN THE NEW SERIES.

- The Vais'eshika Sútras, with Commentaries, by Paṇḍita Jaya Nárayana Tarkapanchánana. Complete in five Fasc. Nos. 4, 5, 6, 8 and 10.
- The Sándilya Sútras with S'wapnes'wara's Commentary. Edited by Dr. J. R. Ballantyne, LL. D. Complete in one Fasc. No. 11.
- The Kaushítaki-Bráhmaṇa Upanishad with Sankaránanda's Commentary, edited, with a translation, by E. B. Cowell, M. A. Complete in two Fasciculi, Nos. 19 and 20.
- A translation of the Súrya Siddhánta and Siddhánta S'iromani, by Pandita Bápú Deva S'ástri, under the superintendence of Archdeacon Pratt. Nos. 1, 13 and 28.
- The Kávyádars'a of S'ri Daṇḍin, edited, with a commentary, by Paṇḍita Premachandra Tarkabágis'a. Complete in five Fasciculi. Nos. 30, 33, 38, 39 and 41.

SANSKRIT WORKS IN PROGRESS.

- The Das'a Rúpa with the exposition of Dhanika. Edited by F. E. Hall, D. C. L. Fasc. I., II. Nos. 12, and 24.
- The Nárada Pancharátra. Edited by Rev. K. M. Banerjea. Fasc. I. II. III., Nos. 17, 25 and 34.
- The Maitri Upanishad, with the commentary of Rámatírtha, edited, with an English Translation, by E. B. Cowell, M. A. Fasc. I. and II. Nos. 35 and 40.
- A translation of the Sánkhyā Aphorisms of Kapila, by J. R. Ballantyne, LL. D. Fasciculus I. No. 32.
- The Mímánsá Dars'ana, with the commentary of Sabara Svámin, edited by Paṇḍita Mahes'a Chandra Nyáyaratna, Fasciculus I. No. 44.

वावर्षीति पदानां ब्राह्मणमेवमाह्वयते, मानवीत्याह । “मनु-
 र्ज्ञेतामग्रेऽपश्चदृतपदीभ्याह यदेवास्त्रे पदाहृतमपीत्यत तस्मा-
 देवमाह मैत्रावरुणीत्याह मित्रावरुणौ ज्येनाऽममैरयतां”
 इति । तथा ‘एकतोमुखां’ एकदिक्मुखप्रभवां, दक्षिणदिशे-
 वावर्षितां नतु दिगन्तर इत्यर्थः ॥

(१५) अथ यजमानपञ्चमानामृत्विजामिडाभक्षणे मन्त्रमाह ।
 “इडे भागं जुषस्व नः । जिन्व गा जिन्वार्वतः । तस्यास्ते भक्षि-
 वाण स्याम सर्वात्मानः सर्वगणाः” इति । हे ‘इडे’ इडास्थे
 देवि, ‘नः’ अस्माकं, ‘भागं,’ ‘जुषस्व’ प्रीतिपूर्वकमनुमन्यस्व,
 ततो ‘गा जिन्व’ गोमहिष्यादीन् प्रीणय, समर्द्धयेत्यर्थः । ‘अर्वतः’
 अर्वांस ‘जिन्व,’ ‘तस्याः’ तादृश्याः, ‘ते’ तव, ‘भक्षिवाणः’ भक्ष-
 यितारः, ‘सर्वात्मानः’ अविकलस्वरूपाः, ‘सर्वगणाः’ सर्वैः
 पुत्रपौत्रादिगणैश्च सहिताः ॥

(१६) अथ वर्हिषदः पुरोडाशस्याभिमर्शने मन्त्रमाह ।
 “ब्रध्र पिन्वस्व । ददतो मे माचायि । कुर्वतो मे मोपदशत् ।
 दिशां कृप्तिरसि दिशो मे कल्पन्तां । कल्पन्तां मे दिशः ॥ ७ ॥
 देवीस्य मानुषीस्य । अहोरात्रे मे कल्पेतां । अर्द्धमासा मे कल्प-
 न्तां । मासा मे कल्पन्तां । अत्रतवो मे कल्पन्तां । संवत्सरो मे
 कल्पतां कृप्तिरसि कल्पतां मे” इति । यज्ञो वै ब्रध्र इति
 श्रुतेः, हे ‘ब्रध्र’ यज्ञसाधकपुरोडाश, ‘पिन्वस्व’ त्वं प्रीतो भव,
 देवेभ्यस्त्वां ‘ददतः’, ‘मे’ मम, ‘माचायि’ विद्यमानस्वरूपा-
 दुपशीषो माभूः, यागं ‘कुर्वतः’, मम फलं ‘मोपदशत्’ क्षीर्णं

माभूत् । पूर्ववाक्येन साधनस्य यज्ञस्योपचयाभावः, उत्तर-
वाक्येन साध्यस्य फलस्योपचयाभावः । हे पुरोडास्य त्वं 'दिवा'
दिग्वासिजनानां, 'ऋग्निः' सामर्थ्यं, स्रस्त्रव्यापारचमता, सैव
त्वम् 'असि' । अतस्त्वत्प्रसादात् 'मे' मदर्थं, 'दिवाः' दिग्-
वासिजनाः । आदरार्थं पुनर्वचनम् । तासु दिवो द्विविधाः,
दैवो मानुष्यश्च । आदित्यगत्या सन्पादिताः प्राच्यादयो दैवः,
मनुष्याणां परस्परवस्त्रानापेक्षया परिकल्पिताः प्राच्यादयो
मानुष्याः । यदा 'दिवाः' देवकास्तव्यवस्थाः, तासु प्रजापत्यादि-
कृता दैवः, मन्पादिकृता मानुष्यः । अहोरात्रादयः स्पष्टाः ।
किं वज्रना सर्व्वच त्वमेव 'ऋग्निः' सामर्थ्यम्, 'असि' । त्वज्जित-
घञ्जाधीनत्वात् सर्व्वव्यवहारसामर्थ्यस्य । अतो 'मे' मदर्थं, सर्व्व
दिगादिकं कल्पतां ॥

(१०) अथ चतुर्धाकृतस्य पुरोडासस्य दिक्षु ब्रूवने मन्म-
माह । "आग्नानां त्वाग्नापास्त्रेभ्यः । चतुर्भ्यो अमृतैभ्यः । इदं
भूतस्याध्यक्षेभ्यः ॥ ८ ॥ विधेम हविषा वचम् । भजतां भानी
भागम् । मा भागो भक्तम् । निरभागं भजामः । अपस्विन्व ।
ओषधीर्भिन्व । द्विपात् पाहि । चतुष्पादव । दिवो वृहिमे
रय । ब्राह्मणानामिदं हविः ॥ ९ ॥ सोम्वानागं सोमपी-
थिनाम् । निर्भक्तो ब्राह्मणः । नेहा ब्राह्मणस्यास्ति" इति ।
हे पुरोडास्य 'त्वां', 'आग्नानां' सर्व्व्याणां दिवां सन्मन्त्रिभ्यः, 'वा-
ग्नापास्त्रेभ्यः' दिक्पास्त्रकेभ्यः, 'चतुर्भ्यः' इन्द्रयमवहवकुबेरेभ्यः,
'अमृतैभ्यः' देवैभ्यः, समर्पयामीति शेषः । 'भूतस्य' चिद्व्याप

शक्ति । 'ताः' सर्व्यास्तनूः, 'यजमानः', 'घृतेन', 'प्रीणातु' वर्षयतु । 'नारिष्ठयोः' यज्ञस्य नेताराः, यजमानाः नरा-
स्तेषां सम्बन्धिना नाराः तेष्वतिशययुक्तौ नारिष्ठावाग्निवायू,
जाठराग्निः प्राणवायुश्च अतिशयेन नरेण सम्बन्धे तयोर्ना-
रिष्ठयोर्देवयोः 'प्रशिषं' प्रकृतं शासनं, 'ईडमानः' स्तुवन्, 'यज-
मानः' इह 'देवानां', सम्बन्धी सन् 'दैव्ये' देवयोग्ये स्वर्गेपि,
'अमृतः' देवः, 'अभूत्' ॥

(१९) अथ द्वितीयमाह । "यं वां देवा अकल्पयन् ॥ ११ ॥
ऊर्ध्वो भागः शतक्रतु । एतद्दानेन प्रीणानि । तेन दृष्यत-
मः सहै" इति । हे 'शतक्रतु' शतसङ्ख्याककर्मानिष्पादकौ
नारिष्ठौ, 'वां' भुवयोः, 'ऊर्ध्वः' रसस्य 'यं भागं', 'देवा
'अकल्पयन्', तत् 'एतत्', इदानीं मया दीयत इति शेषः ।
'तेन' दत्तेन, 'वां' युवां उभौ, 'प्रीणानि' प्रीतौ करोमि,
'तेन' भागेन, हे 'अः सहै' अः सहः, पापस्य हन्तारौ, युवां
दृष्यतम् ॥

(२१) अथ तृतीयमाह । "अहं देवानां सुकृतामस्मि
लोके । ममेदमिष्टं न मिथुर्न भवति । अहन्नारिष्ठावनुयजामि
विद्वान् । यदाभ्यामिच्छे अदधाद्भागधेयम्" इति । 'सुकृतां'
शोभनकर्माणां, 'देवानां', सम्बन्धिनि 'लोके', 'अहम्', 'अस्मि'
भूवासं, 'मम', सम्बन्धि यत् 'इष्टं' कर्मा, तत् 'इदं' 'मिथुर्न
भवति' मिथ्या न भवति, अवश्यं फलप्रदमित्यर्थः । 'अहं',
'नारिष्ठा', देवौ 'विद्वान्' तदीयमहिमानं जानन्, 'अनु-

यजामि' अनुकूलां पूजां करोमि । 'यत्' यस्मात् कारणात्, 'आभ्यां' नारिष्ठाभ्यां, 'इन्द्रः', 'भागधेयं' इविर्भागम्, 'अदधात्' सम्पादितवान् । तस्माद्यजामीति पूर्व्वचान्वयः ॥

(२४) अथ चतुर्थमाह । "अदारसृङ्गवत देव सोम । अस्मिन् यज्ञे मरुतो मृडता नः । मा नो विदद्भि भामो अश्रस्तिः ॥१२॥ मा नो विदद्दृजनात् देव्याया" इति । हे 'सोम-देव', त्वम् 'अदारसृङ्गवत' दाराणामस्रदीधानां पत्नीनामसं-सयिता भव, पाप्मको भवेत्यर्थः । हे 'मरुतः', देवाः, वृषम् 'अस्मिन्' 'यज्ञे', 'नः' अस्मान्, 'मृडत' सुखयत, 'भामः' भवदीयः क्रोधः, 'नोभि' अस्मदाभिमुख्येन, 'मा विदत्' मा प्राप्नोतु । तथा 'अश्रस्तिः' अपकीर्तिः, अचुक्षता 'नः' अस्मान्, 'मा विदत्' मा प्राप्नोतु । देव्यात् 'दृजनात्', देव्यं चत्वा-दपि पापं यदस्ति तस्मा प्राप्नोतु ॥

(२५) अथ पौर्णमास्यां पार्वणहोमे मन्त्रमाह । "अषभं वाजिनं वयम् । पूर्व्वमासं यजामहे । स नो दोहताः सुवी-र्यम् । राक्षसोवः सहस्रिणम् । प्राणाय सुराधसे । पूर्व्वमा-साय स्वाहा" इति । 'अषभं' अष्टं, 'वाजिनं' अश्ववन्तं, 'पूर्व्वमासं' एतन्नामकं देवं, 'वयं', 'यजामहे', । स च देवः, 'सुराधसे' शोभनधनहेतवे, 'प्राणाय' प्राणवृत्तिस्त्रित्यर्थः, 'नः' अस्माकं, 'सुवीर्यं' शोभनापत्ययुक्तं, 'सहस्रिणं' सहस्रसङ्ख्यायुक्तं, 'राक्ष-सोवः' धनपुष्टिं, 'दोहतां' दोग्धां, सम्पादयित्वित्यर्थः । 'पूर्व्व-मासाय', देवाय 'स्वाहा' इदं इविः स्थाञ्जतमसु ॥

(८) अथ वर्हिषास्त्रीर्यमाणाया वेदेरनुमन्त्रणे मन्त्रमाह ।
 “वतुःश्रिखण्डा युवतिः सुपेशाः । घृतप्रतीका वयुनानि वस्ते ।
 वा स्त्रीर्यमाणा महते सौभगाय ॥ ५ ॥ सा मे धुच्छ यजमानाय
 कामान् । श्रिवा च मे ब्रह्मा चैधि । स्योना च मे सुषदा चैधि ।
 ऊर्जस्वती च मे पयस्वती चैधि । दृषमूर्जं मे पिन्वस्व । ब्रह्म-
 तेजो मे पिन्वस्व । चत्रमोजो मे पिन्वस्व । विशं पुष्टिं मे पि-
 न्स्व । आयुरन्नाद्यं मे पिन्वस्व । प्रजां पशून् मे पिन्वस्व”
 इति ॥ ६ ॥ घृतप्रतीकेत्यन्तं पूर्व्ववत् व्याख्येयं तादृशी वेदिः
 ‘वयुनानि’ कमनीयानि वर्हिषि ‘वस्ते’ वस्त्रवदाच्छादयति,
 ‘वा’ तादृशी वेदिः, यजमानस्य ‘महते सौभगाय’, वर्हिषा
 ‘स्त्रीर्यमाणा’, वर्त्तते । हे वेदे सा त्वं ‘यजमानाय मे’, ‘का-
 मान्’, ‘धुच्छ’ सम्पादय । किञ्च ‘मे’ मदर्थं, ‘श्रिवा च’ ब्रान्तो-
 पद्रवा च, ‘ब्रह्मा’ सर्व्वकार्य्यज्ञता च, ‘एधि’ भव । तथा ‘स्योना
 च’ सुखहेतुश्च, ‘सुषदा च’ सुष्टु प्रवेशनयोग्या च, ‘एधि’ ।
 तथा ‘ऊर्जस्वती’ बलवती, ‘पयस्वती’ शोरादिमती, ‘चैधि’ ।
 तथा ‘दृषम्’ अन्नम्, ‘ऊर्जं’ दुग्धादिरसश्च, ‘मे’ मदर्थं,
 ‘पिन्वस्व’ बर्द्धय । ‘ब्रह्म’ अध्ययनादिसम्पत्तिं, ‘तेजः’ तस्मि-
 न्निमं कीर्त्तिश्च, ‘मे पिन्वस्व’ । तथा ‘चत्रं’ बलं, ‘ओजः’
 कान्तिं, ‘मे’ मदर्थं, ‘पिन्वस्व’ । ‘विशं’ प्रजां, ‘शरीरपुष्टिं’
 च ‘मे पिन्वस्व’ । अथवा ब्रह्मचत्रविशो वर्षाचययुक्ताः प्रजाः ।
 ‘शायुः’ ब्रतसंवत्सरोपेतं अन्नाद्यमन्नादनसामर्थ्यं, ‘प्रजां’ पुत्रा-
 दीन्, ‘पशून्’ गवादीन् ॥

‘घृतेन पूर्या’ घृतेन पूरिता, वर्त्तते । तत्र दृष्टान्तः, यथा ‘उत्सः’ प्रवाहः, तदत् । कीदृश उत्सः, ‘दैव्येन शर्मणा’ देवमन्त्रिणा सुखहेतुना, ‘माहतेन’ वायुना, ‘अच्छिन्नपथाः’ अक्षीणोदकः, वर्षतौ वायौ वाति सति प्रवाहजलमविच्छिन्नमुत्स्यन्दन्ते, अत एव ‘शतधारः’ अनेकधारायुक्तः ॥

(१६) अथासन्नस्य पुरोडाशस्याग्नेयस्याभिमर्शने मन्त्रमाह । “यज्ञोऽसि सर्व्वतः अितः । सर्व्वतो मां भूतं भविष्यच्छ्रूयतां । शतं मे सन्वाशिषः । सहस्रं मे सन्तु स्रुताः । इरावतीः पशुमतीः । प्रजापतिरसि सर्व्वतः अितः ॥ ११ ॥ सर्व्वतो मां भूतं भविष्यच्छ्रूयतां । तत्रं मे सन्वाशिषः । सहस्रं मे सन्तु स्रुताः । इरावतीः पशुमतीः” इति । हे आग्नेय पुरोडाश त्वं, एव ‘सर्व्वतः अितः’ सर्व्वेषापि प्रकारेण सेवितः, ‘यज्ञः’ यज्ञहेतुरसि, अतस्माद्दृग्नेन त्वया सह येन ‘मां’, अपि ‘भूतं भविष्यत्’, च पुत्रपौत्रादिरूपं फलं ‘अयतां’ सेवतां । किञ्च ‘मे’ मम, ‘आशिषः’ प्रार्थनीयाः कामाः, ‘शतं सन्तु’ वड्-तरा भवन्तु । तथा ‘स्रुताः’ प्रिया वाचः, मम ‘सहस्र-सङ्घाकाः सन्तु । कीदृशः, ‘स्रुताः’, ‘इरावतीः’ अन्नवत्यः, ‘पशुमतीः’ पशुमत्यः, पञ्चम्यादेर्दातारं पुरुषं वज्रधा सुवर्णिताः प्रियवाचो भवन्ति । हे पुरोडाश त्वं वृक्षादिना सर्व्व-स्थितिहेतुत्वात् ‘प्रजापतिः’, एव ‘असि’ । सर्व्वतः अित इत्यादि पूर्व्ववत् ॥

(१०) अथ पक्षे पयसि सादिते सत्यभिमर्शने मन्त्रमाह ।

प्रजासु तस्य मूलस्य । नीचेर्देवा निवृत्तस्य ॥१६॥ अग्ने योनेऽभि-
 रासति । समानो यस्य निवृत्तः । इभस्तेव प्रजायतः । मा त-
 सोष्णेषि किञ्चन । यो मां देष्टि जातवेदः । यज्ञाहं देष्मि यस्य
 मां । सर्व्वाऽस्तानग्ने सन्दह । याऽस्वाहं देष्मि ये च माम्”
 इति । हे ‘अग्ने’, ‘ते’ लदीयः, ‘अहं’, ‘यं’ रिपुं, ‘आवृत्त्वामि’
 सर्वतो नाशयितुं प्रवृत्तोऽस्मि, हे ‘पितः’ पालकाग्ने, ‘चरन्’
 तां परिचरन्, ‘अहं’, वातेन रिपुराणा ‘क्षिपितः’ अयं नेतुं
 विक्रियाहृतोऽस्मि, ‘तस्य’ दुरात्मनः, ‘प्रजां’ पुत्रादिकां, ‘मूलं’
 जीवनहेतुं, धनं च, हे ‘देवाः’, सन्निहिताः ‘नीचेर्निवृत्तस्य’
 नन्भूतं यथा भवति तथा नाशयत, हे ‘अग्ने’, ‘यः’ प्रबलः
 ब्रह्म, ‘नः’ अस्मान्, ‘अभिदासति’ दिनस्ति, ‘यस्य’ अन्यः
 समानबलः, ‘निवृत्तः’ नित्यं ब्रह्मत्वेनावस्थितः, दिनस्ति ‘तस्य’
 द्विविधस्य ब्रह्मोः, सन्निधि द्रव्यं ‘किञ्चन’ किमपि, ‘सोष्णेषि’
 अवशिष्टं मा कुर्व । तत्र दृष्टान्तः, ‘इभस्तेव प्रजायतः’ यथा
 अग्नौ प्रक्षिप्तप्रदाहेन क्षीयमाणस्य न कोऽप्यंगोऽवशिष्यते तद्वत्,
 हे ‘जातवेदः’, ‘यः’ ब्रह्म, मां ‘देष्टि’, ‘अहस्य’, ‘यं’, ‘देष्मि’ ।
 द्विविधो द्वेषः, प्रत्यक्षः परोक्षश्च, न तु प्रत्यक्ष उभयकर्तृको द्वेष
 उदाहृतः परोक्षमुभयकर्तृकं द्वेषं सूचयितुं यस्य मामिति
 पुनरुक्तं । एवञ्च सति द्वेष्यो देष्टा च दौ च परोक्षौ ‘तान्’
 चतुर्विधान्, ‘सर्व्वांन्’, हे ‘अग्ने’, ‘सन्दह’ सम्यग् भस्मीकुर्व ।
 यो मुखौ द्वेष्यदेष्टारौ तद्वारा तदीया अन्येपि द्वेष्या देष्टारश्च
 वे सन्ति तान् सङ्गृहीतुं यामिति पुनरुक्तिः, तान् सर्व्वांन्
 सन्दहेति पूर्व्वत्राम्बयः ॥

(२६) अस्मिन् कर्माणि दावग्निस्वर्गार्गो, सुच्याघारात् पूर्वमेकः
स्वर्गार्गः तत्र मन्त्रः पूर्वमभिहितः, अनूयाजसमिदाधाना-
दूर्द्ध्वं द्वितीयः स्वर्गार्गः । तत्राह । “अग्ने वाजजित् । वाजं ता
सस्रवाः ॥ १७ ॥ वाजं जिगिवाः ॥ वाजिनं वाजजितं ।
वाजजित्याथै स्वर्गार्जिं । अग्निमन्नादमन्नाद्याय” इति । पूर्व-
वद्वाख्येयं । तत्र कार्यस्य निष्पत्त्यमानत्वात् सरिष्यन्तमित्यु-
क्तत्वाच्च निष्पत्त्यात् सस्रवांसमिति विशेषः ॥

(३०) अथ उतानामग्निस्वर्गार्गणां दर्भाषामभिमन्त्रणे
मन्त्रमाह । “वेदिर्विहिंः अितः इविः । इभः परिधयः सुषः ।
आव्यं चञ्च चचो चजुः । चाज्याश्च वषट्काराः । सन्ने सस्र-
तथो नमन्तां । इभसस्रहने उते” ॥ १८ ॥ इति । ‘अितं’
आषादितं, इविर्वेद्यादथो वषट्कारान्ताः सर्व्वे ‘सस्रतवः’
सस्रमनग्नीखाः सन्तः, ‘मे’ मदर्थं, ‘सस्रमन्तां’ पुनः पुनर्विधेयाः
भूयो वर्त्तन्तां । कस्मिन् काल इति तदुच्यते, ‘इभसस्रहने’
इभसन्धनहेतौ दर्भे ‘उते’, सति सस्रमन्तामित्यन्वयः ॥

(३१) अथ यत् प्रस्ररान्तृणमपात्तं तस्मिन्नग्नौ प्रदिव-
माने सति अथं मन्त्रमाह । “दिवः खीखोऽवततः । पृथिव्या
अध्युत्थितः । तेनासहस्रकाण्डेन । दिवन्तः शोचयामसि ।
दिवन्ने वज्रशोचतु । ओषधे मो अहः श्रुषं” इति । हे प्रस्रर-
दण त्वं ‘दिवः’ शुखोकात्, ‘अवततः’ अधस्तात् प्रसारितः,
‘पृथिव्याः’, ‘अधि’ उपरि, ‘उत्थितः’ ऊर्द्धत्वेन स्थापितः, ‘खीखः’
खन्नाः, लोकद्वयधारणहेतुस्तन्मोऽसीत्यर्थः । ‘तेन’ त्वया, ‘अहस-

कृष्टांशः कणादिरूपः, 'यः' स्वल्पः, 'अवन्नियते', 'रक्षसां भागधेयं', 'तत्' कणादिरूपमङ्गं, हे 'आपः', 'इतः' अस्मात् स्नानात्, 'प्रवहतात्' ब्रकर्वेषान्यत्र नयत ॥

(१४) अथान्वाहार्यपचने पिष्टलोपस्य होमे मन्त्रमाह ।
 "उल्लूखले मुषले यच्च पूर्णे । आग्निश्लेष इषदि यत् कपाले ।
 अवप्रुषो विप्रुषः संयजामि । विश्वे देवा हविरिदं जुषन्तां । यज्ञे
 या विप्रुषः सन्ति बह्वोः । अग्नौ ताः सर्वाः स्त्रियः सुजता
 जुहोमि" इति । उल्लूखलादौ कपास्थान्ते द्रव्ये 'यद्यत्' पिष्टं,
 'आग्निश्लेष' आग्निष्टमभूत्, ते सर्वे पिष्टांशाः 'अवप्रुषः' प्रधाना-
 नाहुतावनुपयुक्ताः, 'विप्रुषः' शेषाः, तान् सर्वान् 'संयजामि'
 सम्भूय बह्वौ प्रक्षिपामि । 'इदं हविः', 'विश्वे देवाः', सेवन्तां ।
 किञ्च अस्मिन् 'यज्ञे', उल्लूखलादावनास्त्रियः 'विप्रुषः', 'याः',
 'बह्वोः', 'सन्ति', 'ताः सर्वाः', अपि 'अग्नौ', एव 'स्त्रियः'
 सुष्टु देवतोद्देशेन त्यक्ताः, 'सुजताः' सुष्टुप्रक्षिप्ताश्च यथा
 भवन्ति तथा 'जुहोमि' ॥

(१५) अथादित्योपस्थानार्थाः षण्मन्त्राः, तत्र प्रथममाह ।
 "उद्यन्नद्यमिचमद्यः । सपत्नान् मे अनीमन्नः । दिवैनान् विद्युता
 जहि । निद्योचन्नधरान् हृधि" ॥ ११ ॥ इति । हे 'मिचमद्यः'
 अनुकूलतेजोयुक्तादित्य, त्वं 'उद्यन्' उदयं गच्छन्, 'यद्य'
 एवाग्नि, 'मे', 'सपत्नान्' ब्रह्मन्, 'अनीमन्नः' नाशयत । त-
 त्प्रकारमुच्यते, 'दिया', 'विद्युता' विद्योतमानया तीक्ष्णया
 भाषा, 'एगान्' ब्रह्मन्, 'जहि' नाशय । अथ 'निद्योचन्' यद्यं

(३८) अथ पञ्चममाह । “उदगाद्वमदित्यः । विभेन सहसा सह । द्विषन्तं मम रन्धयन् । मो अहं द्विषतो रधम्” इति । ‘अथमादित्यः’, ‘विभेन सहसा’ सर्व्वेषापि बलेन, ‘सह’, ‘उदगात्’ उदयं प्राप्तवान् । किं कुर्व्वन्, ‘मम’, ‘द्विषन्तं’ व्रतुं, ‘रन्धयन्’ द्विसचन्, यस्मादयमेव कुर्व्वन्नुदेति तस्मादस्य प्रसादात् ‘अहं’, ‘द्विषतः’, सकाशात् ‘मोरधं’ मैव द्विषां प्राप्तवानि ॥

(४०) अथ षष्ठमाह । “यो नः व्रपाद्व्रपतः । यस्य नः व्रपतः व्रपात् उषाञ्च तस्मै निष्कृक । सर्व्वं पापम् समूहताम्” इति । ‘अव्रपतः’ अनाक्रोशतः, ‘नः’ अस्मान्, ‘यः’ व्रतुः, ‘व्रपात्’ व्रपति, अधिच्छिपति, ‘यस्य’ अन्यः व्रतुः, ‘व्रपतः’ अधिच्छिपतः, ‘नः’ अस्मान्, ‘व्रपात्’ प्रत्याधिच्छिपति, ‘तस्मै’ तर्ह्ये, तस्मिन्नावस्थापयितुं, ‘उषाञ्च’ ‘निष्कृक’ उदयास्तमयदेवौ, षोडशरात्रदेवौ ‘सर्व्वं पापम्’ अस्मादीयं पापसमूहं, ‘समूहतां’ वृत्तं कृत्वा स्थापयेव स्थापयतां ॥

(४१) अथ समिद्धो अग्न इत्युपसमिन्धनादूर्ध्वं चाहवनीयस्योपस्थाने मन्त्रमाह । “यो नः सपन्नो यो रषः । मर्त्तोऽभिदासति देवाः । इधस्त्वेव प्रचावतः । मा तस्योष्धेवि किञ्चन” इति । हे ‘देवाः’, ‘यो मर्तः’ मनुष्यः, ‘नः’ अस्माकं, ‘सपन्नः’ व्रतुः सन्, अनर्थं चिन्तयति, ‘यः’, च अस्माभिः वर ‘रषः’ घुङ्कारो सन्, ‘अभिदासति’ उपचपयति, ‘तस्य’ उभयविधस्य सम्बन्धि, ‘किञ्चन’ धनादिकं, ‘मोष्धेवि’ स-

“सचेदं पश्य । विधत्तंरिदं पश्य । नाकेदं पश्य । रमतिः पनिष्ठा ।
 षतं वर्षिष्ठं । अमृता यान्याहुः । सूर्या वरिष्ठो अक्षभिर्वि-
 भाति । अनु स्यावापृथिवी देवपुत्रे” इति । हे ‘सच्च’ सहजशील,
 प्रसामभिभावकाम्ने, ‘इदं’ देवयजनं, ‘पश्य’ अनुजानीहि ।
 हे ‘विधत्तः’ सर्वस्य विविधं धारक वाचो, त्वमपि ‘इदं पश्य’ ।
 हे ‘नाक’ सुखैकस्थानस्थितादित्य, त्वमपि ‘इदं पश्य’ । इयं
 च देवयजनभूमिः ‘रमतिः’ ‘पनिष्ठा’ चास्तु रमन्तेऽस्यां
 देवपितृमनुष्या इति ‘रमतिः’, अतिशयेन व्यवहारयोग्या,
 ‘पनिष्ठा’, ‘षतं’ यज्ञं, ‘वर्षिष्ठं’ प्रवृद्धतमं, भवतु । ‘यानि’
 यानि प्राग्वंशसदोहहविर्धानादीनि, अपेक्षितानीति
 ‘शुभः’, तान्यपि ‘अमृताः’ अमृतत्वस्य फलस्य साधनानि, सन्तु,
 ‘वरिष्ठः’ अत्युत्तमः, ‘सूर्यः’, च ‘अक्षभिः’ अक्षिस्थानीयैरग्निभिः,
 ‘विभाति’ विविधं प्रकाशते, देवाः पुत्रा यथोक्ते ‘देवपुत्रे’,
 तादृशौ ‘स्यावापृथिव्यौ’, अपि अनुकूले भवतां ॥

(१) यदुक्तं सूत्रकारेण, ‘अथासौ चैममहत्तं महदासः
 प्रवृत्ति तत्परिगृह्णाति’ इति । तत्र प्रतिग्रहे मन्त्रमाह ।
 “दीक्षासि तपसा योनिः । तपोऽसि ब्रह्मणो योनिः ॥ १ ॥
 ब्रह्मासि ज्ञानस्य योनिः । ज्ञानमस्यृतस्य योनिः । षतमसि
 धरारभे । अर्द्धा मनसा । दीक्षां तपसा । विश्वस्य भुवनस्था-

* अनुवाकप्रारम्भे ‘परिलुब्धो भुवनस्य मध्ये मच्चं ध्रुव भुवनानि
 त्से सामे ध्रुव’ इति पाठः मूले वर्तते । एतद्भाष्ये एतदनुवाकविनि-
 शेषसङ्ग्रहे च नैव दृश्यते । E चिह्नितपुस्तके ‘सचेदं पश्येति’
 शठेपि न वर्तते ।

धिपत्नीं । सर्व्वे कामा यजमानस्य सक्तु” इति । हे सौम
 ‘दीक्षासि’ त्वं दीक्षासाधनमसि, ‘तपसः’ एकस्त्राणादिनियम-
 रूपस्य, ‘योगिः’ कारणम्, असि । तच्च ‘तपः’, त्वमेव ‘असि’,
 तस्यापि कारणत्वात् । ‘ब्रह्मणः’ ब्रह्मवर्चसस्य ‘योगिः’ का-
 रणम्, असि । कारणत्वादेव तच्च ‘ब्रह्म’, त्वमेव ‘असि’ ।
 ‘सूचस्य’ बलस्य, ‘योगिः’, असि । अतएव तदपि ‘सूचं’,
 त्वमेव ‘असि’ । ‘सूतस्य’ यज्ञस्य, ‘योगिः’, असि । अत-
 एव तदपि ‘सूतं’, त्वमेव ‘असि’ । ‘भूः’ यज्ञद्वारा सर्व्वस्य
 भावयिता, अहं ‘मनसा’, सद्य ‘अर्द्धां’ कर्मानुष्ठाने विश्वासम्,
 ‘आरभे’ । तथा ‘तपसा’, सद्य ‘दीक्षां’ नियमविशेषम्,
 ‘आरभे’ । कीदृशीं दीक्षां, ‘विश्वस्य भुवनस्य’ सर्व्वस्य भूतजा-
 तस्य, ‘अधिपत्नीं’ यज्ञद्वारेणाधिकं पालयित्रीं, ततश्च ‘यज-
 मानस्य’, ‘सर्व्वे कामाः’, ‘सक्तु’ सम्पद्यन्तां ॥

(१) यदुक्तं सूत्रकारेण, ‘पूर्णाहुतिः ह्ययमानामनुमन्वसत’
 इति । तत्र मन्त्रमाह । “वातं प्राणं मनसान्वारभामहे ।
 प्रजापतिं यो भुवनस्य गोपाः । स नो मृत्योस्त्रायतां पा-
 त्वः हसः ॥ १ ॥ ओग्जीवाजरामग्नीमहि” इति । ‘सः’ प्रजा-
 पतिः, ‘भुवनस्य’, ‘गोपाः’ रक्षकः, ‘प्रजापतिं’, ‘वातं’ देश-
 द्विर्वायुरूपं, देहस्यान्तः ‘प्राण’रूपं, ‘मनसा’, भक्तिबुद्धेन
 ‘अन्वारभामहे’ अनुक्रमेण परिमृच्छीमः । ‘सः’ प्रजापतिः, ‘सः’
 अस्मान्, ‘अपमृत्योस्त्रायतां’, ‘अंहसः’ पापाच्च, ‘पातु’ । ‘ओग्-
 जीवाः’ चिरकाशं जीवन्तः, ‘जरामग्नीमहि’ स्वविरलं प्राप्नुमः ॥

सख्यान्ते मा योषम् । सख्यान्ते मा योष्टा” इति । ‘सप्तपदाः’
त्वया सह सञ्चारवन्ति सप्तसङ्ख्यानि पदानि येषामस्याकं ते
वयं, भवत्‘सखायः’, ‘अभूम’ सम्पन्नाः, ‘ते’ त्वदीयं, ‘सख्यं’,
‘गमेयं’ प्राप्नुयां । ‘ते’ त्वदीयात्, ‘सख्यात्’, ‘मा योषं’ अहं
पृथग्भूतो माभूवं । ‘मे’ मदीयात्, ‘सख्यात्’, ‘मा योष्टाः’
त्वमपि पृथग्भूतो माभूवः ॥

(११) यदुक्तं सूत्रकारेण, ‘सर्वासु सुब्रह्मण्यासु सुब्रह्मण-
मन्वारभ्य यजमानो जपति’ इति । तत्र मन्त्रमाह । “सासि
सुब्रह्मण्ये । तस्यास्ते पृथिवी पादः । सासि सुब्रह्मण्ये तस्यास्ते
ऽन्तरिक्षं पादः । सासि सुब्रह्मण्ये तस्यास्ते द्यौः पादः । सासि
सुब्रह्मण्ये तस्यास्ते दिव्यः पादः ॥ ११ ॥ परोरजास्ते पञ्चमः
पादः । सा न इषमूर्जं धुच्छ । तेज इन्द्रियम् । ब्रह्मवर्ष-
मन्नाद्यम्” इति । हे ‘सुब्रह्मण्याख्ये’, देवते त्वं ‘सा’ प्रसिद्धा,
‘सासि’ । ‘तस्याः’ प्रसिद्धायास्तव, ‘पृथिवी’, एकः ‘पादः’ ।
एवमुत्तरत्रापि योज्यं । रजसः पुरस्तात् वर्त्तमानः सात्त्विक
आदित्यः ‘परोरजाः’, तथाविधपञ्चपादयुक्तः त्वं ‘नः’ अस्मा-
कम्, ‘इषं’ अन्नम्, ‘ऊर्जं’ रसं, ‘धुच्छ’ सम्पादय । तथा ‘तेज’
आदिकं च सम्पादय ॥

(१२) अथ सौमिक्या वेदेर्विमाने मन्त्रमाह । “विमिमे ता
पयस्वतीम् । देवानां धेनुः सुदुघामनपस्कुरन्ती । इन्द्र सोमं
पिवतु । क्षेमो अस्तु नः” इति । हे वेदे ‘तां’, ‘विमिमे’ विवे-
षेण मितोक्तरोमि, इयती वेदिरिति’ निश्चिनोमि । कीदृशीं,

‘पयस्रतो’ यागदारेण वृष्टिहेतुं, ‘देवानां’, ‘धेनुं’ धेनुवत्-
 प्रीषचिर्षी, ‘सुदुर्घा’ सुष्ठु कामानां दोग्ध्रीं, ‘अनपस्फुरन्तीं’
 प्रतिकूल्यमप्रतिपद्यमानां, । ईदृश्यां वेद्याम् ‘इन्द्रः’, अस्मदीयं
 ‘सोमं’, पिवतु, तेन चास्माकं ‘शेमः’, अस्तु ॥

(१४) अथ वेदिकर्तृन् प्रति प्रैषमन्त्रमाह । “इमां नराः
 ह्युत वेदिमेत्य । वसुमतीं रद्रवतीमादित्यवतीम् ॥ १३ ॥
 वसन् दिवः । नाभा पृथिव्याः । यथायं यजमानो नरिष्येत् ।
 देवस्य सवितुः सवे” इति । हे ‘नराः’ वेदिकर्तारः पुरुषाः,
 ‘सवितुः’ प्रेरकस्य, ‘देवस्य’, ‘सवे’ अनुज्ञायां सत्यां, ‘अयं’
 यजमानः, ‘यथा’, ‘नरिष्येत्’ न विनश्येत्, तथा ‘पृथिव्या
 नाभौ’ उपरिदिवः, स्वर्गस्य हेतौ ‘वसन्’ उच्छ्रिते प्रदेशे,
 वसुमागत्य ‘इमां’ ‘वेदिं’, ‘ह्युत’ । कीदृशीं, ‘वस्त्रादिमतीं’,
 तेषां प्रियामित्यर्थः ॥

(१५) अथ तस्या वेदेरभिमन्त्रणे मन्त्रमाह । “चतुः शिखण्डा
 भुवतिः सुपेशाः । घृतप्रतीका भुवनस्य मध्ये । तस्याः सुपर्णा
 अधि यौ निविष्टौ । तयोर्देवानामधि भागधेयम्” इति । चत्वारि
 शिखण्डस्थानीयानि कोणानि यस्यासौ ‘चतुःशिखण्डा’, ‘भु-
 वतिः’ यौवनोपेता योषेव, देवानां प्रीतिहेतुः अतएव ‘सुपेशाः’
 शोभनरूपोपेता, ‘घृतप्रतीका’ घृतं प्रतीकप्रथममासाद्यते यस्यां
 वा घृतप्रतीका, तादृशी वेदिरियं ‘भुवनस्य मध्ये’, वर्तते
 ‘तस्यां’ वेद्याम्, ‘अधि’ उपरि, ‘सुपर्णा’ पचिसदृशौ याव-
 श्चिवायु वृत्तंते, तत्राग्निर्देवेभ्यो हवींषि बहति, वायुस्तु फल-

भृतां वृष्टिमुत्पादयति । ततः 'तयोः' अग्निवायोः, अन्वेर्णां च 'देवानां', हे वेदे त्वं 'भागधेवम्' अधिकमजमीवस्वरूपं भवसि ॥

(१६) अथ वेद्याः सकाशास्त्रोष्ठस्य वहिःक्षेपणे मन्त्रमाह । "अप अन्वं भयन्नुद । अप चक्राणि वर्त्तय । वृहद् सोमस्य गच्छतम्" इति । हे दक्षिणहविर्धानरूपं शकट, 'अन्वं' ऋषेण वर्त्तमानं, 'भयं', 'अपनुद' । हे उत्तरहविर्धान 'चक्राणि' परब्रह्मानि, 'अपवर्त्तय' इतस्त्रोष्ठवदपगमय । हे हविर्धाने युवामुभे 'सोमस्य', 'वृहद्', 'गच्छतं' प्राप्तुं ॥

(१७) अथ पशोः सञ्ज्ञप्यमानस्य परावृत्तौ मन्त्रमाह "न वाडवेतन् स्रियसे नरिष्यसि । देवाः इदेषि पश्चिभिः सुगेभिः । यच्च यन्ति सुकृतो नापि दुष्कृतः । तच्च त्वा देवः रविता दधातु" इति । हे पशो त्वं 'एतत्' एतेन सञ्ज्ञप्यव्यापारेण, 'न वाड' सर्वथा नैव, 'स्रियसे' । अतएव 'नरिष्यसि' न वि-
नश्यसि, किन्तु 'सुगेभिः' सुष्ठु गन्तुं शक्यैः, 'पश्चिभिः' मार्गैः, 'देवान् इदेषि' देवानेव प्राप्नोषि, 'यच्च' यस्मिन्नुत्तमलोके, 'सुकृतः' पुण्यकृतः, एव 'यन्ति' गच्छन्ति, 'दुष्कृतः' पापि-
नः, 'नापि' नैव, गच्छन्ति, 'तच्च' तस्मिन्नुत्तमलोके, 'रवि-
ता' देवः, त्वां 'दधातु' स्थापयतु ॥

व्यमानश्च रीरिषः । सुवर्गे लोके व्यमानश्च हि धेहि । वन्न
रधि द्विपदे शं चतुष्पदे” इति । हे ‘उच्छ’ पञ्चो, ‘उत्तिष्ठ’,
उत्थाय च ‘प्रतिष्ठ’ स्त्रिरोभव, ‘मारिषः’ द्विंशं माप्नुहि ।
‘रम’, ‘वन्न’, ‘व्यमान’, ‘मारिषः’ मा विनाश्रच । इमं
‘व्यमान’, स्वर्गे ‘लोके’, ‘धेहि’ स्थापय, ‘नः’ अस्मादीये,
‘द्विपदे’ मनुष्याय, ‘त्रमेधि’ सुखहेतुर्भव, ‘चतुष्पदे’ गवादि-
रूपाय च, ‘त्रमेधि’ सुखहेतुर्भव ॥

(१) अथ कल्पनवेपनपञ्चावनमरणेषु चीन् मन्त्रानाह । “य-
ज्ञाग्नीषाऽवेपिष्ठाः पञ्चायिष्ठाः समञ्जास्याः । ततो जो अभ्रं
रधि । प्रजाभ्यः सर्वाभ्यो मृत् । नमो इन्द्राय मीढुषे” इति ॥ १ ॥
‘वेपिष्ठाः’ अकम्पथाः, ‘पञ्चायिष्ठाः’ पञ्चायनं कृतवानसि,
‘समञ्जास्याः’ सञ्ज्ञानं मरणं तत् प्राप्नोसि । अन्यत् पूर्ववत् ।
वेपनपञ्चावनमन्त्रयोरपि ततोऽग इत्यादिकमनुषञ्चनीयं ॥

(२) अथ सर्वनिमित्तवाधारणं मन्त्रमाह । “य इदमकः ।
तस्यै नमः । तस्यै स्नाहा” इति । ‘यः’ पशुः, ‘इदं’ वाहनं, नि-
बदनं, पञ्चावनं, सञ्ज्ञानं चैतेषु अन्यतमत् ‘अकः’ कृतवान् ‘तस्यै’
पशवे, ‘नमः’, अस्तु । ‘तस्यै’ पशवे, ‘स्नाहा’ इदं हविः स्नात-
मसु । अत्र वाहनादावेकेकस्मिन् निमित्ते तत्तत् वैवाधारणः । ४.
पुरसायदस्य प्रार इति होमः । पश्चात्तु च इदमकरिति
शोभो द्रष्टव्यः ॥

(३) अथ पञ्चो स्त्रयमेव मृते सति मद्गुणं सूचकारेण ।
‘न वा उ वेतस्मिन्नस्ये । आञ्जानां त्वा विश्वा आत्रा आपो-

अथ नवमोऽनुवाकः ।

(१) अष्टमे पशुविषया अष्टिद्रमन्त्रा उक्ताः । नवमेऽभिषवा-
दिविषया मन्त्रा उच्यन्ते । तत्र उपाङ्गुयहार्थाभिषवे मन्त्र-
माह । “अनागसस्त्वा वयम् । इन्द्रेण प्रेषिता उप । वायुष्टे
अस्वङ्ग्रभूः । मिचस्ते अस्वङ्ग्रभूः वरुणस्ते अस्वङ्ग्रभूः” इति ।
हे सोम ‘अनागसः’ अपराधरहिताः, ‘वयं’, त्वां प्रति, ‘इन्द्रेण’, ‘उप
प्रेषिताः’ । तस्मान्नाख्यसाकमपराधः । ‘वायुः’, देवः ‘ते’ तव,
‘अङ्ग्रभूरस्तु’ कस्यचिदङ्ग्रस्य भावयिता भवतु । तथा मिचो वरुणश्च

(२) अथ यावाभिमन्त्रणे मन्त्रमाह । “अपां चया अतव
गर्भाः । भुवनस्य गोपाः श्येना अतिचयः । पर्वतानां ककुभः
प्रयुतो न पातारः । वग्नुमेङ्गङ्ग्रयत । घोषेषामीवाङ्ग्रातव-
त ॥ १ ॥ युक्ता स्य वहतः” इति । एते यावाणः ‘अपां चयाः’
जस्यस्य निवासहेतवः । यज्ञदारेण दृष्टिहेतुत्वात् ‘अतस्य गर्भाः’
यज्ञस्य गर्भवदन्तर्वर्तिनः, ‘भुवनस्य गोपाः’ कर्षानिष्यादनेन
लोकस्य पासकाः । ‘श्येनाः’ श्येनवदतिप्रवसाः । ‘अतिचयः’
अतिचिवदिहाभिषवप्रदेशे समागताः । ‘पर्वतानां ककुभः’
प्राच्यादिदिग्वत् परितोवर्त्तमानाः । यावाणो हि पर्वतेषु
त्यजन्ते । ‘प्रयुतः’ प्रकर्षेण सोमं मित्रस्यन्तः । ‘न पातारः’
पासका न भवन्ति किन्तु सोमस्य हिंसकाः । तादृशा हे या-
वाणो घृष्टं ‘वग्नुना’ वाचा, भवदीयेन ब्रह्मेण, ‘इन्द्रं ङ्ग्रयत’ ।
इन्द्रेण हि यावध्वजिं श्रुत्वा तदानीमेवागच्छति । ‘घोषेष’ भव-

रीयेनोच्चध्वनिना, 'अमीवान्' भोगान्, 'चातयत' विनाशयत,
'वृक्षाश्च' परस्परं सम्बद्धा भवत, 'वहतः' इममभिषवं नि-
र्घृत ॥

(३) अथमाध्यन्दिनसवने ऽभिषवाद्दूर्द्धं प्रतिप्रस्थातुर्यावृषाम-
नुमोदने मन्त्रमाह । "देवा यावाण इन्द्रुरिन्द्र इत्यवादिषुः ।
इन्द्रमुच्यवुः परमस्थाः परावतः । अस्मात् सधस्यात् । उरो-
रन्तरिचात् । आसुभृतमसुषवुः । ब्रह्मवर्षसं म आसुषवुः ।
समरे रक्षाश्चवधिषुः । अपहतं ब्रह्मव्यस्य" इति । ये
'शावाहः', 'देवाः' स्रोतमानास्तदभिमानिदेवाः, सन्ति ते
सर्वेपि अयम् 'इन्द्रः', 'इन्द्रुः' चन्द्रवदाह्लादकारो, 'इत्यवादिषुः' ।
सर्वमपि 'परमस्थाः' 'परावतः' अत्यन्तं दूराद्देवात्, 'इन्द्रः',
प्रति 'आ-अचुच्यवुः' आभिमुख्येन प्राप्ताः, 'सधस्यात्' सर्वेषां
वशावसानप्रदेवात्, 'अस्मात्' भूलोकात्, आगत्य, तथा 'उरोः',
विशेषात्, 'अन्तरिचात्', आगत्य 'सुभृतं' सुष्ठुनिष्पन्नमिमं,
शिमं, 'आसुषवुः' साकल्येनाभिषुतं हतवन्तः, 'मे' मम यजमा-
नस्य, 'ब्रह्मवर्षसं' यागानुष्ठानरूपम्, 'आसुषवुः' साकल्येन
वशादितवन्तः, 'समरे' सङ्ग्रामे, 'रक्षांसि', 'अवधिषुः' हतवन्तः,
'ब्रह्मव्यस्य' ब्राह्मणानां मन्त्राणां वा क्षपयितुर्दुरात्मनो
राक्षसस्य, 'अपहतं' अपघातं, विनाशं हतवन्त इति शेषः ॥

(४) अथ दधिघर्षे स्तुतिगृहीतस्याभिचारितस्य दध्न आग्नी-
षीवाग्नावधिअथणे मन्त्रमाह । "वाक् च त्वा मनस्य ओषो-
ताम् ॥ १ ॥ प्राणस्य त्वापानस्य ओषीताम् । चक्षुष्य त्वा ओ-

खाहा पृथिव्याम् । वामदेव्ये अयस्व खाहान्तरिक्षे । वृहति
 अयस्व खाहा दिवि । वृहता त्वापसधोमि” इति । येषं
 ‘सविता’, सोयम् ‘उदसाप्सोत्’ पतितस्य हविर्धानादेरुत्तम्भं
 करोतु, एवं ‘मित्रः’, ‘अर्थ्यमा’, च उत्तम्भनं कुरुतां, सोऽं
 देवतात्रयसमूहः, ‘युगेन’ योगेन, युगपदेव ‘सर्व्वान्’, ‘समि-
 चान्’ वैरिणः, ‘अवधीत्’, तथा ‘मां’ यजमानं, ‘वृहन्तं’ धना-
 दिसमृद्धियुक्तं, ‘वीरवन्तं’ कर्म्मसुरैः पुत्रैरुपेतम्, ‘सकरत्’
 करोतु, ‘रथन्तरे’ सास्त्रि, ‘पृथिव्यां’, च ‘अयस्व’ । हे देवता-
 समूह हविर्धानमिदं तत्रोभयत्राश्रितं कुरु । ‘खाहा’ तुभर्मिदं
 खाज्जतमसु, तथा ‘वामदेव्ये’, सास्त्रि अन्तरिक्षलोके तै-
 त्सदः ‘अयस्व’ आश्रितं कुरु, तथा ‘वृहति’ सास्त्रि, ‘दिवि’
 दुलोके च, ‘अयस्व’ पतितमिदमाग्नीध्रीयमाश्रितं कुरु, तुभ-
 मिदं खाज्जतमसु । रथन्तरादयस्त्रयो मन्त्रा हविर्धानादि-
 त्रिषु व्यवस्थिताः, उदसाप्सोदिति सर्व्वशेषेणुषज्यते । हे हवि-
 र्धानदेव त्वां ‘वृहता’ सास्त्रा, तत्सामर्थ्येण ‘उपसधोमि’
 उपेत्य उत्तम्भितं करोमि, सोयमुपसधोमन्त्रः ॥

(२) अथ यदि वपा हविरवदानं वा स्कन्देत तदादा-
 मन्त्रमाह । “आ त्वा ददे यज्ञसे वीर्याय च । अस्मास्त्रिषु
 धूयं दधायेन्द्रियं पयः” इति । हे स्कन्द्द्रव्य मम यज्ञोवीर्य-
 सिद्धयर्थं त्वां पुनः ‘आददे’, हे ‘अग्निधाः’ गावः, ‘वृष-
 इन्द्रियं पयः’ इन्द्रियाभिवृद्धिसाधनं क्षीरम्, ‘अस्मासु’ ‘द-
 धाय’ सम्पादयथ ॥

(३) अथ पूर्वमन्त्रेण सूक्ते द्रव्ये अथवस्त्रापिते सति सूक्-
दनप्रायश्चित्तार्थं होममन्त्रमाह । “यस्यो द्रुषा यसा उदर्षः ।
॥१॥ दैव्यः केतुर्विश्वं भुवनमाविवेक्ष । स नः पाञ्चरिष्यै
साहा” इति । हे इविः तव सम्बन्धी यो ‘द्रुषः’ खेदः,
यस्य ‘उदर्षः’ उद्भूतावयवः, स सर्वोपि ‘दैव्यः’ देवयोम्यः,
‘केतुः’ देवैः प्रज्ञातस्य सन्, ‘विश्वं भुवनं’ सर्वं जगत्, ‘आ-
विवेक्ष’, न त्वसौ विनष्टः, ‘सः’ त्वम्, ‘अरिष्यै’ हिंसाराहित्याय,
‘नः’ अस्मान्, ‘पाहि’ रक्ष, तदर्थं स्वाहुतमिदमस्तु ॥

(४) यदुक्तं सूत्रकारेण । यद्येन मार्त्तिय्याहुतं सन्तं नि-
रैरसाग्नेर्भे जुहुयादिति । तच्च मन्त्रमाह । “अनु मा
स्यो यज्ञोऽयमेतु । विश्वे देवा मरुतः सामार्कः । आप्रियः
हृन्दांसि निविदो यजूषि । अस्यै पृथिव्यै तद्यज्ञियम्”
इति । ‘अयं यज्ञः’, ‘सर्व्वः’ ह्यस्त्रावयवसंयुक्तः, ‘मामन्वेतु’,
न तन्वमनुगच्छतु । सर्व्वज्ञः सर्व्व एव स्पष्टीक्रियते । येन ‘विश्वे
देवाः’, यज्ञनिष्ठाः ये च ‘मरुतः’, देवाः यच्च ‘साम’ रथ-
नरादिकं, यच्च ‘अर्कः’ आदित्यः, याच्च ‘आप्रियः’ प्रयाज-
वाक्याः, यानि च गायत्र्यादीनि ‘हृन्दांसि’, याच्च ‘निविदः’
शस्त्रावयवाः, यानि च ‘यजूषि’ हृन्दोरहिता मन्त्राः, यच्चा-
नत् ‘यज्ञियं’ यज्ञार्हमन्नं, ‘अस्यै पृथिव्यै’ अस्यां पृथिव्यां,
कर्तते ‘तत्’ सर्व्वम्, ‘मामन्वेतु’ मदीयो यज्ञः सगुणो
भवतु ॥

(५) यदुक्तं सूत्रकारेण । ‘यद्येककपालं सूक्तेत् परि वा

वर्त्तत प्रजापतेर्वर्त्तनिमनुवर्त्तस्य । अनुवीरैरनुराध्याम गोभिः ।
 अन्वशैरनुसर्वैरुपुष्टैः । अनु प्रजयान्विन्द्रियेण । देवा नो यज्ञस्य-
 जुधा नयन्त्विति यथा ख्यातं कथ्यवतीति । तत्र मन्त्रमाह ।
 “प्रजापतेर्वर्त्तनिमनुवर्त्तस्य । अनु वीरैरनुराध्याम गोभिः ।
 अन्वशैरनु सर्वैरुपुष्टैः । अनु प्रजयान्विन्द्रियेण ॥ २ ॥ देवा नो
 यज्ञस्यजुधा नयन्तु” इति । हे एककपाल ‘प्रजापतेर्वर्त्तनि’
 प्रजापतिना योयं मार्गस्तव सृष्टस्यमेव मार्गम्, ‘अनुवर्त्तस्य’
 अनुसर, ततो वयमपि ‘वीरैः’ पुत्रादिभिः, ‘अनु’ क्रमेण,
 सष्टद्वा भूषास्य । तथा ‘गोभिः’, ‘अश्वैः’, ‘सर्वैः’, इति
 ‘उपुष्टैः’ धनैः, ‘प्रजया’ इत्यादिरूपया, ‘इन्द्रियेण’ चक्षुरादि-
 पाटवेन च, सष्टद्वा भूषास्य । ‘देवाः’, सर्वे ‘नः’ अक्षरौदं
 ‘यज्ञम्’, ‘जुधा’ वैकल्प्यरहितेन मार्गेण ‘नयन्तु’ ॥

(२) अथ तस्यैककपालस्य यजमानानुमन्त्रणे मन्त्रमाह । “प्रति
 सचे प्रतितिष्ठामि राष्ट्रे । प्रत्यशेषु प्रतितिष्ठामि गोषु । प्रति
 प्रजायां प्रतितिष्ठामि भव्ये । विश्वमन्याऽभिवाटुधे । तदन्व-
 ख्यामधिप्रितम् । दिवे च विश्वकर्षणे । इधिव्यै चाकरं नमः”
 इति । ‘सचे’ राष्ट्रखामिनि राजनि, ‘प्रतितिष्ठामि’ स्वतन्त्रो
 भवामि, तथा ‘राष्ट्रे’, ‘अश्वेषु’, ‘गोषु’, पुत्रादिरूपायां ‘प्र-
 जायां’, ‘भव्ये’ प्रशस्ते स्वर्गे च, ‘प्रतितिष्ठामि’ स्वतन्त्रो भवामि,
 ‘अन्या’ द्वावष्टद्विष्वोर्मध्ये एका सौः, ‘विश्वं’ भूतजातम्, ‘अभि-
 वाटुधे’ दृष्टिद्वाराभिमुख्येन वर्धयति, ‘तत्’ आभिवर्धितं विश्वं
 ‘अन्यसां’ इधिव्याम्, ‘अधिप्रितं’ उपरिस्थितं, ‘विश्वकर्षणे’

नर इत्यनुवाके व्याख्यातौ । तन्नो अग्ने वरुषस्य विद्वान् बल-
सो अग्नेवम इत्येतावायुष्ट आयुर्दा अग्न इत्यनुवाके व्याखा-
तौ । त्वमग्ने अयास्ययासन्नित्ययं जुष्टोदमूना इत्यत्र व्या-
ख्यातः । प्रजापते न त्वदेतानीत्ययं सोमस्य त्विधिरसीत्यनुवाके
व्याख्यातः ॥

(१४) अथ चतुर्दशमन्त्रमाह । “इमं जीवेभ्यःपरिधिं दधामि।
मैषान्नुगादपरो अर्द्धमेतम् । शतं जीवन्तु शरदः पुरुषोः।
तिरो मृत्युं दधतां पर्वतेन” इति । ‘जीवेभ्यः’ सर्वेषां जीवाना-
मर्थे, ‘इमं’ होमं, ‘परिधिं’ परितोधारकं, ‘दधामि’ ददा-
मि । ‘एषां’ जीवानां मध्ये, ‘अपरः’ कश्चिदपि, ‘एत-
मर्धं’ शतसंवत्सरसंख्याकस्यायुषस्यार्धं पञ्चाशदर्धरूपमेतं भागं,
‘मागात्’ मा प्राप्नोतु । किन्तु ‘शतं शरदः’ शतसंख्याकान् संव-
त्सरान्, ‘जीवन्तु’ । कीदृशीः शरदः, ‘पुरुषोः’ पुरुषं ब्रह्म-
भोगानश्चन्ति प्राप्नुवन्तीति पुरुष्यः तादृशीः, एषां जीवानां
‘मृत्युं’, ‘पर्वतेन’ पर्वतसदृशेनानेन होमेन, ‘तिरोदधतां’
व्यवहितं कुर्वतां । यद्वा गोमायुपतनादिनिमित्ते सतीमं वर-
णेत्यादिषड्भिरनेन मन्त्रेण वा दक्षिणतः पाषाणं स्थापयेत् ।
मन्त्रस्तत्परतया व्याख्येयः ॥

(१५-२२) अथ पञ्चदशमारभ्य द्वाविंशपर्यन्तानष्टौ मन्त्रानाह ।
“इष्टेभ्यः स्नाहा वषडनिष्टेभ्यः स्नाहा । भेषजं दुरिष्यै स्नाहा
निष्कृत्यै स्नाहा । दौराधै स्नाहा देवीभ्यस्तनूभ्यः स्नाहा ॥ १ ॥
अथै स्नाहा समृथ्यै स्नाहा” इति । ‘इष्टेभ्यः’ सन्वग्नागेनारा-

मनूनातिरिक्तविभिष्टावचवः तथा यज्ञोऽपि । किञ्चापि अयं
'यज्ञः', 'पुरुषसन्धितः' पुरुषेण सम्यङ्निर्मितस्य, यस्मादेवं
तस्मात् हे 'अग्ने', तदस्येत्यादि पूर्व्ववत् ॥

(२८) अष्टाविंशमाह । “यत्पाकचा मनसा दीनदत्ता न
यज्ञस्य मनुते मर्त्तासः । अग्निष्टद्धेता क्रतुविद्विजानत् । य-
विष्टो देवाः ऋतुज्ञो यजाति” ॥ ५ ॥ इति । पाको बास्रः
तददन्वैस्त्रायन्ते रक्ष्यन्त इति 'पाकचाः' बास्रवदप्रबुद्धमतयः,
'दीनदत्ताः' क्षीणोत्साहाः, 'मर्त्तासः' मनुष्या यजमानाः,
'यज्ञस्य', 'यत्' अङ्गं, 'मनसा', स्वकीयेन 'न मनुते' नाव-
बुधन्ते, 'तत्' अङ्गं, 'विजानत्', 'क्रतुवित्' छत्त्रयागाभिज्ञः,
'यविष्टः' अतिशयेन यष्टुं समर्थः, 'हेता' देवानामाह्वाता,
'अग्निः' 'देवान्', यष्टव्यान् 'ऋतुज्ञो यजाति' तत्तद्दृष्टुकाले
पूजयतु ॥

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

'ब्रह्मप्रतिष्ठा'दर्शादौ प्रायश्चित्तार्थहोमकाः ।

इत्येकादशोऽनुवाकः ।

अथ द्वादशोऽनुवाकः ।

(१) एकादशे दर्शपूर्णमासप्रायश्चित्तमन्त्रा उक्ताः । द्वाद-
शेऽग्निहोमादादेकविंशत्या दर्भपुञ्जोलैः पायमानस्य यजमा-

निमित्तेन हतं पापं, 'मारिम' वयं प्राप्तवन्तः, तस्माच्च मां
'मुञ्चत' ॥

(४) अथ चतुर्थं मन्त्रमाह । "सजातश्रूसादुतवा जामि-
श्रूसात् । ज्यायसः श्रूसादुतवा कनीयसः । अनाज्ञातं देवहृतं
घदेनः । तस्मात् त्वमस्मान् जातवेदो मुमुग्धि" इति । 'सजा-
ताः' समानजन्मानो ज्ञातयः समानवयस्काः, सखायो वा, तैः
मयिहृतः 'शंसः' प्रशंसा, स्तुतिः, 'उतवा' अथवा, 'जामयः'
वायाभार्याः, ताभिर्मयिहृतः 'शंसः' स्तुतिः, 'ज्यायान्' ज्येष्ठ-
भ्राता, तस्य, 'शंसः' तेन मयिहृता स्तुतिः, 'उतवा' अथवा,
'कनीयान्' कनिष्ठभ्राता, तस्य 'शंसः', तेन मयिहृता स्तुतिः,
'तस्मात्' स्तुतिषड्भात्, मत्तेन मया 'अनाज्ञातं', स्वचित्ते-
नापरामृष्टं, 'देवहृतं' देवविषये सन्पादितं, 'यत्' 'एनः' पापं,
'जातवेदः', त्वं 'अस्मात्' पापात्, 'मुमुग्धि' मां मुक्तं कुरु ॥

(५) अथ पञ्चमं मन्त्रमाह । "यदाचा यन्मनसा । बाहु-
भ्यामूर्ध्वामष्टीवद्भ्याम् ॥ १ ॥ शिञ्जेर्यदनृतं चक्षमा वयम् । अ-
ग्निर्मा तस्मादेनसः" इति । 'अष्टीवद्भ्यां' जानुभ्याम्, 'शिञ्जेः'
शिञ्जेषापलप्रकारैः वागादिभिः सर्वैः, 'यदनृतं' लोकवेदविरुद्धं
आपारं, 'वयं', 'चक्षम' । अग्निरित्यादिकं द्वितीयमन्त्रोक्तस्य
वाक्यशेषस्य प्रतीकं सवाक्यशेषोत्राध्याहृत्य योजनीयः ॥

(६) अथ षष्ठं मन्त्रमाह । "यद्भुस्ताभ्यां चकर किल्बि-
शाधि । अक्षाणां वद्भुमुपजिघ्रमानः । दूरेपश्चाच्च राष्ट्रभृच्च ।
तान्यश्चरसावनुदत्तामृणानि" इति । 'यत्' यानि, किल्बि-

पोडितवानस्मि, तथा 'पितरं', च हस्तपादोपघातेन पोडित-
तवानस्मि, 'तत्' तदानां, 'पितरौ' मातापितरावुभौ 'मया',
'अहिंसितौ' अनुपद्रुतौ, भवतां 'तत्' तस्मात्पापिचोर्बिषये,
इ 'अग्ने', अहम् 'अनृणो भवामि' प्रत्युपकारराहित्यरूपं च-
त्पापं तेन मुक्तो भूयासं ॥

(१०) अथ दशमं मन्त्रमाह । "यदन्तरिक्षं पृथिवीमुत-
साम् । यन्मातरं पितरं वा जिह्मिस्मि । अग्निर्मा तस्मादेनसः"
इति । 'अन्तरिक्षादिकं लोकत्रयं 'जिह्मिस्मि' वयं हिंसित-
वन्ः, इति 'यत्', च यथा 'मातरं पितरं', च 'जिह्मिस्मि',
इति 'यत्', लोकत्रयवर्तिनां मातापिचोऽग्निष्ठाचरणमेव हि
४ । अग्निरित्यादि पूर्व्ववत् ॥

(११) अथैकादशं मन्त्रमाह । "यदाश्रया निश्रया यत्प-
राश्रया ॥ ४ ॥ यदेनस्रहम नूतनं यत्पुराणम् । अग्निर्मा त-
स्मादेनसः" इति । अंसुहिंसायामितिधातुः । 'आश्रया' आभि-
मुख्येन कृतया हिंसया, 'यत्' पापं, 'निश्रया' नितरां कृतया
हिंसया, 'यत्' पापं, 'पराश्रया' पारावृत्तेन कृतया हिंसया,
'यत्' पापं, अन्यदपि 'नूतनम्' हृदानोन्तनं, 'यदेनस्रहम',
'पुराणं' चिरकालव्यवहितं, 'यदेनस्रहम' । अग्निरित्यादि
पूर्व्ववत् ॥

(१२) अथ द्वादशं मन्त्रमाह । "अतिक्रामामि दुरितं यदेनः ।
ब्रह्मामि रिप्रं परमे सधस्ते । यत्र यन्ति सुहृतो नापि दुष्कृतः ।
तमारोहामि सुहृतां नु लोकम्" इति । 'दुरिति' दुर्गति-

कारणं, 'यदेनः', तादृशमग्नेः प्रसादात् 'अतिक्रामामि', किञ्च 'परमे' उत्कृष्टे, 'मधस्ते' सहास्थाने विद्वत्सभादौ, कृतं 'रिषिं' पापं, 'जहामि' अग्नेः प्रसादात् परित्यजामि, ततश्च 'यव' यस्मिन् लोके, 'सुकृतः' पुण्यकृतः, 'यन्ति', न कदाचिदपि 'दुष्कृतः', 'यन्ति', 'सुकृतां लोकं', 'नु' द्विप्रम्, 'आरोहामि' ॥

(१३) अथ त्रयोदशं मन्त्रमाह । "चित्ते देवा अमृजतैतदे-
नः । चित एतस्मानुष्येषु मामृजे । ततो मा यदि किञ्चिदावग्ने ।
अग्निर्मा तस्मादेनसः । गार्हपत्यः प्रमुञ्चतु । दुरिता वापि
चकम । करोतु मामनेनसम्" इति । एकतदितचितास्त्राणां
पुरुषाणामुत्पत्तिः पौरोडाशिककाण्डे उक्ता एव 'चितः', तपो-
क्तः तस्मिन् 'देवाः', 'एतदेनः' पापम्, 'अमृजत' । अतएव
ब्राह्मणभाष्यायते । 'ते देवा आष्येव्वमृजत' इति । अज्ञो जाता
एकतदितचिता आप्या देवा खेपितपापापराधाः, सोऽहं
'चितः', 'एतत्' पापं, 'मनुष्येषु', 'मामृजे' मृष्टवान्, खेपितवा-
नित्यर्थः । एतदपि तत्रैवास्मात् । 'आष्या अमृजत सूर्याभ्यु-
दिते सूर्याभ्युदितः सूर्याभिनिमुक्तः' इत्यादि । 'ततः' सूर्या-
भ्युदितादिमनुष्येष्ववस्थितात् पापात् सकाशात्, 'किञ्चित्' पापं,
'यदि', माम् 'आनशे' । अग्निरित्यादि पूर्ववत् ॥

(१४) अथ चतुर्दशमन्त्रमाह । "दिविजाता अप्सु जाताः ।
था जाता ओषधीभ्यः । अथो या अग्निजा आपः । ता नः शुधन्
शुन्वन्तोः" इति । 'था आपः', 'दिविजाताः' दुःखोके प्रादुर्भूता
नित्या वर्तन्ते, यासु 'अप्सु' कर्मासु, 'जाताः', कर्माजन्याः, 'आपः',

अपि च' अयं 'सोमः', 'नृचक्षाः' नृक्षानुत्थानगुणवद्वा पक्ष, 'शुश्रुगच्छ' अस्मद्गिरां श्रोता भवतु, 'गिरः' स्तुतिम्, 'आवृषानः' सम्भजमानोयं सोमः, 'नः' अस्मान्, 'मा विहासीत्' मा परित्यज, स्तुतिभिः प्रसन्नः सन् अभिषवाद्यपराधं क्षमतामित्यर्थः । ततो वयम् 'अनागाः' विस्मृतास्मदीयापराधः सन्, 'तनुवः' निजशरीराणि, 'वावृषानः' प्रत्यङ्गं वर्द्धयन्, 'नः' अस्माकम्, 'आजायमानः' सर्वतः सर्वकार्येषु वर्तमानः, 'रूपं', तदनुकूलस्वरूपं 'वदतु' स्वीकरोतु ॥

(६) अथ षष्ठमन्त्रमाह । "उपचरन्ति जुहो घृतेन । मिषाण्यङ्गानि तव वर्द्धयन्ती । तस्मै ते सोम नमद्दवट् । उप मा राजन् सुकृते ह्यस्य" इति । 'जुहो'प्रथमतयः स्रुः 'घृतेन' चरणात्मकेन पयोदध्यादिद्रव्येण, 'उपचरन्ति' हे सोम त्वामुपेत्य सिञ्चन्ति, कीदृशो जुहोः, 'तव मिषाण्यङ्गानि', अवयवाप्यायनेन 'वर्द्धयन्त्यः', हे सोम 'तस्मै ते' तादृशाव तुभ्यं, 'नमद्दत्' नमस्कारश्च, 'ववट्' ववट्कारो हविष्येव प्रदानं, हे 'राजन्', 'सुकृते' शोभने कर्मफले, माम् 'उप-ह्यस्य' अनुजानीहि ॥

(७) अथ सप्तममन्त्रमाह । "सम्प्राणापानाभ्यां ब्रमु व-क्षुषा तम् । सः श्रोत्रेण गच्छस्व सोम राजन् । सत्त चासि-तः ब्रमुतत्ते अस्तु । जानीतासः सङ्गमने पथीनाम्" इति । हे 'सोम राजन्', त्वं प्राणादिभिः 'वक्षस्व' पूर्वमभिव-वादिना तत्तो विदुक्ताः प्राणादयः पुनस्त्वया संयुज्यतां, 'बत्',

तव वरीरे 'आस्मितं' अस्माभिः कृतं निष्पीडनादिविकार-
जातमवस्थितं 'तत्' सर्व्यं, 'ते' तव, 'शमु' सुखनिमित्तमेव,
'अस्तु', 'पथीनां' स्वर्गाद्युत्तमलोकमार्गाणां, 'सङ्गमने' सम्यक्
प्राप्तौ, 'जानीतात्' हे सोम त्वं 'नः' अस्मान्, जानीहि अस्मा-
भिः कथितमित्येवमनुस्मर ॥

(८) अथाष्टमं मन्त्रमाह । "एतं जानीतात्परमे व्योमन् ।
वृकाः सधस्या विद् रूपमस्य ॥ ३ ॥ यदा गच्छात्पथिभिर्देव-
यानैः । इष्टापूर्त्ते कृणुतादा विरस्मै" इति । हे सोम 'परमे
व्योमन्' उच्छ्रष्टे विश्लेषेण रक्षके स्वर्गे, 'एतं' यजमानं, 'जानी-
तात्' त्वं जानीहि, स्वर्गप्राप्त्यर्थमेतमनुगृह्याह, हे 'सधस्याः'
अने यजमानेन सहास्मिन्नावस्थिता हे देवाः, 'वृकाः' पाप-
विवारकाः सन्तः, 'अस्य', यजमान'रूपं' कर्मानुष्ठाने वृत्त-
वचनं 'विद्' जानीत, एतावत् पुण्यमनेन कृतमिति स्मरत ।
तव वतो 'यदा', अयं यजमानो 'देवयानैः' देवगमनार्थैः,
'पथिभिः' मार्गैः, 'गच्छात्' गच्छेत्, तदानीं 'अस्मै' अस्म
यजमानस्य इष्टापूर्त्ते श्रौतस्मार्त्ते कर्माणि, दैविकपैष्टककर्माणि
वा, 'आविष्कृणुतात्' हे सोम स्वर्गलोके प्रकटीकुरु ॥

(९) अथ नवमं मन्त्रमाह । "अरिष्टो राजन्नगदः परे-
हि । नमस्तो अस्तु चक्षसे रघूयते । नाकमारोह सह यज-
मानेन । सूर्य्यं गच्छतात् परमे व्योमन्" इति । हे 'सोम रा-
जन्', 'अरिष्टः' केनचिदप्यहिंसितः, 'अगदः' रोगरहितस्य सन्,
'परेहि' परावृत्तं स्वस्थाने गच्छ, 'चक्षसे' दर्शने कुशलाय,

(१) अथ तृतीयं मन्त्रमाह । “येन ब्रह्म येन चत्रं । येने-
श्यामी प्रजापतिः सोमो बहूणो येन राजा । विश्वे देवा षष्ठयो
येन प्राणाः । अज्ञो लोका दधिरे तेज इन्द्रियम् । शुक्रा दी-
शायै तपसो विमोचनीः । आपो विमोक्तीर्मयि तेज इन्द्रि-
यम्” इति । ‘येन’ दीक्षाकर्षणा, ब्रह्मचत्रादीनि स्वस्वमहि-
मानं प्रतिपेदिरे ‘प्राणाः’, च यजमानानुष्कृतादीक्षाकर्षणैव
सकीयोच्छ्वासनिश्वासादिव्यापारक्षमत्वं प्रतिपेदिरे । अज्ञ
त्यादि पूर्ववत् ॥

(४) य आहिताग्निरन्यदीये यागे आर्त्विज्यं कृत्वा सोमं
ऋचयेत् तस्य होमार्थास्तये मन्त्राः । तत्र प्रथमं मन्त्रमाह ।
“अपां पुष्यमस्योषधीनां रसः । सोमस्य प्रियं धाम ॥ १ ॥
अग्नेः प्रियतमं हविः स्वाहा” इति । हे आज्य त्वं ‘अपां’,
‘पुष्यं’ कार्यम्, ‘असि’ । अप्सु गोभिः प्रीतासु क्षीरदारेणा-
यनिष्यन्तेः । तथा ‘ओषधीनां’, ‘रसः’ सारभूतम्, ‘असि’ ।
गोमिर्भक्षिताभ्य ओषधिभ्यो निष्यन्नत्वात् । तथा ‘सोमस्य’,
‘प्रियं’, ‘धाम’ स्थानम्, ‘असि’ । सोमो हि देवतात्माऽऽज्येन ऊतेन
परितुष्यति । किञ्च ‘अग्नेः प्रियतमं हविः’, ‘असि’ । तादृशं
तां स्थाप्यं करोमि ॥

(५, ६) अथ द्वितीयतृतीयौ मन्त्रावाह । “अपां पुष्यमस्योष-
धीनां रसः । सोमस्य प्रियं धाम । इन्द्रस्य प्रियतमं हविः
स्वाहा । अपां पुष्यमस्योषधीनां रसः । सोमस्य प्रियं धाम ।
विश्वेषां देवानां प्रियतमं हविः स्वाहा” इति । पूर्ववद्वाख्येयं ॥

परिमाणं प्रकृतिद्रव्यं च क्रमेण विधत्ते । “द्वादशारत्नी रश्मना भवति । द्वादशमासाः संवत्सरः । संवत्सरमेवावहन्धे । मौञ्जी भवति । उर्मै मुञ्जाः । ऊर्ष्मेवावहन्धे” इति । चतुर्विंशतित्यङ्गुलयोऽरत्निः ‘द्वादशारत्नी’प्रमाणेयं अस्याभिधानी ‘रश्मना’ कर्त्तव्या । तत्र सङ्ख्याबलान्मासद्वारा संवत्सरप्राप्तिर्भवति । मुञ्जाख्येन द्रव्यविशेषेण सा रश्मनानिष्पाद्या । पशुभिर्भक्ष्यत्वान् मुञ्जानामुर्यूपत्वं ॥

(१) अश्वमेधस्य सङ्कल्पकाले नक्षत्रविशेषं विधत्ते । “चित्रा नक्षत्रं भवति । चित्रं वा एतत् कर्म ॥ १ ॥ यदश्वमेधः समृद्धौ” इति । बह्वविधानामनुष्ठेयानामिष्टिपशुसोमरूपाणां सङ्गावादश्वमेधकर्मणश्चित्रत्वमतस्तस्य समृद्धयर्थं ॥

(४) चित्रानक्षत्रं कालविशेषं विधाय देशविशेषं विधत्ते । “पुण्यानाम देवयजनमध्यवस्यति । पुण्यामेव तेन कीर्त्तिमभिजयति” इति । ‘पुण्यं’ पावनं नामधेयं यस्य श्रवणमात्रेण प्रतीयते तत् ‘पुण्यानाम’, स्थानं पुष्करवनं गौतमवनं वाराणसीकुहचेवमित्यादि, तादृशं ‘देवयजन’, देशं चित्रानक्षत्रकाले ‘अध्यवस्यति’ तेन पुण्यां कीर्त्तिं प्राप्नोति ॥

(५) देशकालयोर्विशेषं विधाय अतिगानयने विशेषं विधत्ते । “अपदातीनृत्विजः समावहन्त्यासु ब्रह्मण्यायाः । सुवर्गस्य लोकस्य समष्टौ” इति । ये अतिजः स्वस्वमृद्दे वृताः तान् ‘अतिजः’, ‘अपदातीनावहन्ति’ पादसञ्चारं निवार्य हस्तशोदीनारोह्य राजपुरुषास्तानृत्विज आनयन्ति । तत्रकालविधिः

शसुब्रह्मण्यायाः', इति । यस्यां चैत्र्यां पौर्णमास्यां साङ्गहृषी
 तत्र आरभ्य संवत्सरेतीते सत्युपरितनसंवत्सरे वैशाख्याममा-
 वास्यायां त्रैधातवीयरूपायां दीक्षणीयामारभ्य सप्तसु दिनेषु
 तस्यां दीक्षणीयायां समाप्तायां तस्यमाप्तिदिनमारभ्य दिन-
 चये दीक्षाः परिसमाप्य तत्र उपरितने प्रायणीयेऽहनि सुब्र-
 ह्मण्या प्रवर्तते । तत् सुब्रह्मण्यपर्यन्तमृत्विजां समावहनं कर्त्त-
 वं । तद्यथा साङ्गहृषीष्टिदिने तस्य तस्य गृहे गत्वा सोमप्रवा-
 षेण वृतानध्वर्युर्ब्रह्महोतृनामीभ्रञ्च हस्त्यादिकमारोषेक्ष्यर्थ-
 मानयन्ति । अनन्तरभाविन्यां वैशाख्यां पौर्णमास्यां प्राजापत्य-
 षष्ठमनूपरमालम्बुं सोमप्रवाकवृत्तौ मैत्रावरुणप्रतिप्रस्थातारौ
 हस्त्यादिकमारोष्य राजपुरुषा आनयन्ति । अनन्तरभाविन्यां
 वैशाख्याममावास्यायां ब्रह्मोदनार्थं चतुर्णां महर्त्विजामपेक्षित-
 त्वादध्वर्युर्ब्रह्महोतृणां पूर्वमेवानोतत्वादवशिष्टमहर्त्विजमुद्गातारं
 हस्त्यादिभिरानयन्ति । अथागामिसंवत्सरगतायां वैशाख्या-
 ममावास्यायां दीक्षणीयेष्टौ साम गातुं प्रस्तोतारं हस्त्यादिभि-
 रानयन्ति । ततो दीक्षारम्भदिवसादूर्द्ध्वं तृतीयादिष्वहःसु
 अश्वहमितरानष्टावृत्विजो हस्त्यादिकमारोष्यानयन्ति । ब्रा-
 ह्मणाच्छंसिनमश्वावाकं नेष्टारं प्रतिहर्त्तारं यावस्तुतं पोता-
 रमुन्नेतारं सुब्रह्मण्यमित्येतान् सोमार्यमानयन्ति । एवमासु
 ब्रह्मणाङ्गानादपदातीमृत्विज आवहन्ति तद्योच्छ्रितस्थाना-
 रोहणसाम्यात् स्वर्गप्राप्तिर्भवति ॥

(६) यद्यप्ययमश्वमेधो द्वादश्राहविहतिवद्वारा परम्परया-

नन्तरमेव यदानक्तेन दानेन 'अस्मिन्' यजमाने, आदनरूपेण 'रेतसैव', हिरण्यरूपं 'रेतः', धारयति ॥

इति द्वितीयोऽनुवाकः ।

अथ तृतीयोऽनुवाकः ।

(१) द्वितीये ब्रह्मोदनेऽभिहितः । तृतीये रश्मनयाऽश्वत्थ-
ममभिधीयते । तत्रादौ ब्रह्माणं प्रत्यनुज्ञायते मन्त्रमुत्पाद-
यितुं प्रसूति । "यो वै ब्रह्मणे देवेभ्यः प्रजापतयेऽप्रतिप्रो-
च्याश्वं मेधं बभ्राति । आ देवताभ्यो वृश्च्यते । पापीयान् भ-
वति । यः प्रतिप्रोच्य । न देवताभ्य आवृश्च्यते । वसीवान्
भवति" इति । 'यः' अश्वमेधयाजी, देवार्थं प्रजापत्यर्थं च वर्त-
मानं यागयोग्यं 'अश्वं', ऋत्विगुपाय 'ब्रह्मणे', स्वयं 'प्रति-
प्रोच्य' अनुक्त्वा, तदनुज्ञामसम्भवा 'बभ्राति' । सोयं 'देवताभ्यः',
'आवृश्च्यते' विच्छिद्यते, तदनुग्रहाभावात् 'पापीयान्' अतिव्र-
थेन दरिद्रः, 'भवति' । 'यः', तु ब्रह्मणे तस्मै 'प्रतिप्रोच्य'
तदनुज्ञां सम्भवा, बभ्राति । सोयं 'देवताभ्यो न', विच्छिद्यते
तत एवातिव्रथेन धनवान् भवति ॥

(२) इदानीं मन्त्रमुत्पाद्य तदीयं तात्पर्यं दर्शयति । "व-
दाह । ब्रह्मन्नाश्वं मेधं भक्त्यामि देवेभ्यः प्रजापतये तेन रा-
ध्यासमिति ब्रह्म वै ब्रह्मा । ब्रह्मण एव देवेभ्यः प्रजापतये
प्रतिप्रोच्याश्वं मेधं बभ्राति ॥ १ ॥ न देवताभ्य आवृश्च्यते ।

BIBLIOTHECA INDICA ;
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS
PUBLISHED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
No. 210.

तैत्तिरीय-ब्राह्मणं ।
दृष्यायजुर्वेदीयं ।
सायनाचार्यकृत-वेदार्थप्रकाशाख्य-भाष्यसहितं ।

कतिपयपण्डितानां साहाय्यमवलम्ब्य
श्रीराजेन्द्रलाल-मित्रेण परिशोधितं ।

THE TAITTIRIYA BRAHMANA
OF THE
BLACK YAJUR VEDA,
WITH THE
COMMENTARY OF SĀYANĀCHĀRYA,
EDITED BY
RĀJENDRALĀLA MITRA,
WITH THE ASSISTANCE OF SEVERAL LEARNED PANDITAS.
FASCICULUS XX.

CALCUTTA :

PRINTED BY C. B. LEWIS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.
1865.

SANSKRIT WORKS PUBLISHED,

IN THE NEW SERIES.

- The Vais'eshika Sútras, with Commentaries, by Paṇḍita Jayanárāyaṇa Tarkapanchánana. Complete in five Fasc. Nos. 4, 5, 6, 8 and 10.
- The Sāṅḍilya Sútras with Śvapneś'wara's Commentary. Edited by Dr. J. R. Ballantyne, LL. D. Complete in one Fasc. No. 11.
- The Kaushítaki-Bráhmaṇa Upanishad with Ś'ankaránanda's Commentary, edited, with a translation, by E. B. Cowell, M. A. Complete in two Fasciculi, Nos. 19 and 20.
- A translation of the Súrya Siddhánta and Siddhánta Ś'iromani, by Paṇḍita Bápú Deva Ś'ástri, under the superintendence of Archdeacon Pratt. Nos. 1, 13 and 28.
- The Kávyádars'a of Ś'rí Daṇḍin, edited, with a commentary, by Paṇḍita Premachandra Tarkabágis'a. Complete in five Fasciculi, Nos. 30, 33, 38, 39 and 41.
- The Bṛihatsaṅhítá of Varáha-Mihira. Edited by Dr. H. Kern. Complete in seven Fasciculi. Nos. 51, 54, 59, 63, 68, 72 and 73.

SANSKRIT WORKS IN PROGRESS.

- The Das'arúpa with the exposition of Dhanika. Edited by F. B. Hall, D. C. L. Fasc. I., II. Nos. 12, and 24.
- The Nárada Pancharátra. Edited by Rev. K. M. Banerjea. Fasc. I. II. III., Nos. 17, 25 and 34.
- The Maitri Upanishad, with the commentary of Rámatírtha, edited with an English Translation, by E. B. Cowell, M. A. Fasc. I. and II. Nos. 35 and 40.
- A translation of the Sánkhyā Aphorisms of Kapila, by J. R. Ballantyne, LL. D. Fasciculus I. No. 32.
- The Mímánsá Dars'ana, with the commentary of Sabara Swámī, edited by Paṇḍita Mahes'achandra Nyáyaratna, Fasciculus I. No. 44.
- The Taittiríyā Áraṇyaka of the Black Yajur Veda, with the Commentary of Sáyanáchárya, Edited by Bábu Rájendralála Mitra. Fasc. I. and II. Nos. 60 and 74.

यो यज्ञा गोस्थानीयाः । अश्वमेध ऋषभस्थानीयः तस्य च
गौकिकस्य 'ऋषभस्य', 'विष्टपं' ककुत्, अपेक्षिता, अतो विष्टप-
ने 'रश्नायां चयोदशमरत्निं', सम्पादयेत् । तथा सति 'ऋष-
स्य', इवाश्वमेधस्य 'विष्टपं', संस्तृतं भवति ॥

(६) अथ रश्नादानमन्त्रस्य द्वितीयस्मिन् पाद आयुः-
दत्तात्पर्यमाह । "पूर्वं आयुषि विदयेषु कथ्येत्याह । आ-
रेवास्मिं दधाति" इति । 'विदयेषु' यज्ञेषु, 'आयुषि', निमि-
भूते सति 'कथ्या' कवयो विद्वांसः, 'पूर्वं' महर्षयः, इमां
श्नां गृहीतवन्त इति मन्त्रपादस्याचरार्थः । तत्रायुषीति
श्रीमादायुर्यजमाने सम्पादयति ॥

(७) द्वितीयपादे बभूवुरिति शब्दस्य तात्पर्यं दर्शयति ।
तथा देवाः सुतमावभूवुरित्याह । भृतिमेवोपावर्त्तते" इति ।
वाः, सर्व्वे 'तथा' रश्नाया, अश्वबन्धनादि द्वारेण 'सुतं'
भिषवोपेतं अश्वमेधात्मकं सोमयागं, 'आवभूवुः' सर्वतः प्राप्ता
यचरार्थः । तत्र भवतिधातोर्भृतेरभिधायकत्वात् तत्पाठे-
पर्यमेव प्राप्नोति ॥

(८) चतुर्थपादे ऋतशब्दस्य तात्पर्यं दर्शयति । "ऋतस्य
मन् सरमारपन्तीत्याह । सत्यं वा ऋतं । सत्येनैवैनमृते-
रभते" इति । 'ऋतस्य' सत्यभृतस्य यज्ञस्याश्वमेधस्य, 'सामन्'
मीचीनेऽनुष्ठाने, 'सरं' प्रवृत्तिं, पारं 'आरपन्ती' कथयन्ती
पादयन्ती, रश्नेत्यचरार्थः । तत्र ऋतशब्द ऋगतावितिधा-
जस्यः प्राप्स्येति न भवति किं तत्र रूढः सत्यवाची, तस्मात्

(३) ब्रह्मणः प्रोक्षणं विधत्ते । “ब्रतेनाराजभिर्द्वैः सह ब्रह्मा ॥ १ ॥ दक्षिणत उदङ् तिष्ठन् प्रोक्षति । अनेनाग्नेन मेधेनेष्ट्वा ॥ अथ ५ राजाऽप्रतिष्ठ्योऽस्त्विति । बलं वै ब्रह्मा । बसमराजोयः । बलेनैवास्मिन् बलं दधाति इति” । क्षत्रियाः सन्तोपि राव्यान्र्हाः ‘अराजानः’, ‘उयाः’ शूराः, ‘अप्रतिष्ठ्यः’ केनाप्यतिरस्कार्यः । स्पष्टमन्यत् ॥

(४) होतुः प्रोक्षणं विधत्ते । “ब्रतेन सूतयामणिभिः सह होता । पश्चात् प्राङ् तिष्ठन् प्रोक्षति । अनेनाग्नेन मेधेनेष्ट्वा । अथ ५ राजास्यै विभ्रः ॥ २ ॥ बङ्गमै बङ्गश्चायै बङ्गजाविकायै । बङ्गप्रीहियवायै बङ्गमाषतिस्त्रायै । बङ्गहिरण्यायै बङ्गहस्त्रिकायै । बङ्गदासपूरुषायै रथिमत्यै पुष्टिमती । बङ्गराघस्योषायै राभास्त्विति । भूमा वै होता । भूमा सूतयामण्यः भूक्षैवास्मिन् भूमानं दधाति” इति । ‘सूताः’ सारथयः, ‘यामण्याः’ यामनेतारः यामस्त्रामिनः, ‘विट्’ प्रजा, सा विश्लेष्यते । बहवो गावो वस्या विभ्रः सा ‘बङ्गुः’, तथा बङ्गश्चादीनि विशेषणानि । ‘रथिमती’ प्रभूतधनयुक्ता, ‘पुष्टिमती’ शरीरपुष्टियुक्ता, ‘बङ्गराघस्योषा’ बङ्गविधमणिमुक्तादिधनपुष्टियुक्ता, यथैकविशेष-विश्लेष्यायाः प्रजाया अयं यजमानः ‘राजास्तु’ । प्रतिविशेषणं शक्यत्वे तु आदरार्थं वा राजेति द्विरक्तिः । होतुर्भूमरूपत्वं पठनीयमन्ववाङ्गस्यादवगन्तव्यं । सूतानां यामस्थानां भूमरूपत्वं व्यापारवाङ्गस्यात् ॥

(५) उद्गातुः प्रोक्षणं विधत्ते । “ब्रतेन चत्तसङ्गहीदभिः

सहोद्गाता। उत्तरतो दक्षिणा तिष्ठन् प्रोचति ॥ ३ ॥ अनेनाश्वेन
मेधेनेद्वा। अयं राजा सर्व्वमायुरेत्विति। आयुर्व्वा उद्गाता।
आयुः क्षत्त सङ्गृहीतारः। आयुषैवास्मिन्नायुर्द्धधाति” इति।
वैश्वश्रुद्राभ्यां मातापितृभ्यामुत्पादिताः ‘क्षत्तारः’, कोश्रु-
द्धिकारिणः ‘सङ्गृहीतारः’, उद्गाचादीनामायुष्टं तद्धेतुत्वादु-
पचर्यते ॥

(६) प्रतिदिशं राजपुत्रादीनां या शतसङ्ख्या तां प्रशंसति।
“शतं भवन्ति। शतायुः पुरुषः शतेन्द्रियः। आयुष्वेवैश्वे
प्रतितिष्ठति” इति। दशेन्द्रियाणां प्रत्येकं दशसु नाडीषु ह्येते
शतेन्द्रियत्वं ॥

(७) शतसङ्ख्यागता या चतुःसङ्ख्यासमूहे प्रवृत्ता तां प्रशं-
ति। “चतुःशता भवन्ति। चतस्रो दिशः। दिश्वेव प्रतितिष्ठ-
ति” ॥ ४ ॥ इति। ‘चतुःशता’ चत्वारिंशतानि ॥

इति पञ्चमोऽनुवाकः ।

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

(१) पञ्चमे महर्त्विजां प्रोक्षणमुक्तं। षष्ठेऽश्वशरीराद्भूमौ पत-
तां विन्दूनामनुमन्त्रणमुच्यते। तदेतद्विधत्ते। “यथा वै हविषो
गृहीतस्य स्कन्दति। एवं वा एतदश्वस्य स्कन्दति। यस्मिन्मना-
सम्भ्रमुत्सृजन्ति। यत् सोक्या अन्वाह। सर्व्वज्जतमेवेन करो-

तस्काय । अस्काय हि तत् । यद्भुतस्य स्कन्दति” इति ।
 ‘यत्’ यदि, ‘नित्तं’ खानेन शोधितमश्वं, ‘अनासन्नं’ आस-
 न्नरहितम्, ‘उत्सृजन्ति’ विन्दवः परिशिपन्ति । तदाने
 वस यागान्तरेषु ‘गृहीतस्य हविषः’, कश्चिदंशः ‘स्कन्दति’
 भूमौ पतित्वा विनश्यति, ‘एवं’, एव ‘अश्वस्य’, तद्विन्दुजातं
 ‘स्कन्दति’ भूमौ पतित्वा विनश्यति, तस्य विन्दुस्कन्दनदोषप-
 रिहाराय, ‘सोऽप्या अन्वाह’ सोऽप्या जलस्य लेशा विन्दवः तदि-
 षया अग्नये स्वाहेत्यादिमन्त्रोक्तयः सोऽप्यास्ता अनुब्रूयात्, भूमौ
 पतितसोऽकाननु इत्यादि तदानामेव पठेत् । यदेतदनुवचनं
 तेनानुवचनेन विन्दूनां ‘अस्काय’ स्कन्दनदोषपरिहारार्थं,
 ‘एवं’, अश्वं, ‘सर्व्वञ्जतमेव करोति’, स्वाहाकारयुक्तस्य मन्त्रस्य
 पाठादेव सर्व्वैर्विन्दुभिः सहिताम्बो जतएव भवति । यथा
 षति ‘जतस्य’, द्रव्यस्य ‘यत्’ लेशरूपं, ‘स्कन्दति’, तदस्कन्दनं
 हि न हि तत्र स्कन्दनदोषोऽस्ति ॥

(२) अनुवचनीयानां मन्त्राणां सङ्ख्यां विधत्ते । “सहस्रमन्वा-
 ह । सहस्रसन्धितः सुवर्गो लोकः । सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्यै”
 इति । सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठकस्य दशिनीषु अग्नये स्वाहेत्यनु-
 वाकास्तत्र आस्ताः । तत्र मध्यमानुवाके पठिता एकादश
 मन्वाः । तत्रान्तिमः सर्व्वस्यै स्वाहेत्ययमुपसंहाररूपत्वात् अन्ते
 पठनीयः । ततःपूर्व्वे तु दश मन्वाः शतकृत्व आवृत्ताः सहस्रं
 षण्ण्यन्ते । तत् सहस्रमनुब्रूयात् । स्वर्गलोकस्य ब्रह्ममूख्य-
 नाभिप्रायेण सहस्रसन्धितत्वमुक्तं । न हि स्वर्गभोगा मूर्खेन

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

(१) षष्ठे श्लोकानुमन्त्रणमुक्तां । सप्तमेऽध्वर्योरेकस्यैव चतुर्द्दिक्षु प्रोक्षणमुच्यते । तत्र प्राच्यां प्रोक्षणं विधत्ते । “प्रजापतये त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति पुरस्तात् प्रत्यङ् तिष्ठन् प्रोचति । प्रजापतिर्वै देवानामन्नादो वीर्यावान् । अन्नाद्यमेवास्मिन् वीर्यं दधाति । तस्मादश्वः पशूनामन्नादो वीर्यवत्तमः” इति । हे अश्व ‘प्रजापतये’, ‘जुष्टं’ प्रियं, त्वां ‘प्रोक्षामि’ । अनेन मन्त्रेण पूर्वस्यां दिशि प्रत्यङ्मुखोऽध्वर्युः प्रोक्षेत् । ‘देवानां’, मध्ये प्रजापतेरतिशयेनान्नभक्षणसमर्थत्वादीर्योपेतत्वाच्च तस्मिन् स्वप्नात् ‘अस्मिन्’ अश्वे, अन्नादनसामर्थ्यं शक्यतिशयं च स्यादयति । ‘तस्मात्’ कारणात्, लोकेपि ‘अश्वः’, ‘पशूनां’, मध्ये बह्वन्नभक्षकोतिशयेन वीर्यवांसु दृश्यते ।

(२) दक्षिणस्यां प्रोक्षणं विधत्ते । “इन्द्राग्निभ्यां त्वेति दक्षिणतः । इन्द्राग्नी वै देवानामोजिष्ठौ बलिष्ठौ । आज एवास्मिन् वसं दधाति । तस्मादश्वः पशूनामोजिष्ठो बलिष्ठः” इति । ‘इन्द्राग्निभ्यां त्वा’, जुष्टं प्रोक्षामीति वाक्यशेषः । ‘देवानां’, मध्ये तावतिशयेनौजसा बलहेतुना युक्तौ बलाधिक्ययुक्तौ च अतोऽश्वेऽपि तदुभयं सम्पादयति । तस्मान्लोकेऽप्यश्वस्तादृशो दृश्यते ॥

(३) पश्चिमदिशि प्रोक्षणं विधत्ते । “वायवे त्वेति पश्चात् । वायुर्वै देवानामाशूः सारसारितमः । जवमेवास्मिन्दधाति । तस्मादश्वः पशूनामाशूः सारसारितमः” इति । ‘देवानां’, मध्ये ‘वायुः’, ‘आशूः’ श्रेष्ठवान्, अत एवातिशयेन ‘सारंसारी’ उक्त्वा-

र्षगामी, वायुमन्त्रेण अग्निम् अग्ने वेगावस्थापनासोकेष्वग्ना-
दृशो दृश्यते ॥

(४) उदीच्यां प्रोक्षणं विधत्ते । “विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इत्युत्त-
रतः । विश्वे वै देवा देवानां यन्नस्त्रितमाः । यत्र एवास्मिन्
दधाति । तस्मादश्चः पशूनां यन्नस्त्रितमः” इति । युद्धादा-
वश्वस्थातिशयेन यन्नस्त्रितं । स्पष्टमन्यत् ॥

(५) अश्वस्थाधोभागे प्रोक्षणं विधत्ते । “देवेभ्यस्तेषा-
म् स्थात् । देवा वै देवानामपचिततमाः । अपचितिमेवास्मिन्
दधाति । तस्मादश्चः पशूनामपचिततमः” इति । सर्वशे-
कवर्तिनां सर्वेषां ‘देवानां’, मध्ये हविर्भुजो देवा अतिशयेन
पूजिताः ॥

(६) ऊर्ध्वभागे प्रोक्षणं विधत्ते । “सर्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इत्यु-
परिष्ठात् । सर्वे वै देवास्त्रिपिमन्तो हरस्त्रिनः । त्रिपिमे-
वास्मिन् हरो दधाति । तस्मादश्चः पशूनां त्रिपिमान् हर-
स्त्रितमः” इति । ‘त्रिपिमन्तः’ दीप्तिमन्तः, ‘हरस्त्रिनः’ हरश्च
कार्यक्षमत्वस्य चरणेन तेजसा युक्ताः । स्पष्टमन्यत् ॥

(७) अथावग्नियुप्रोक्षणमन्त्रे पूर्वभागस्य तात्पर्यं दर्शयति ।
“दिवे त्वान्तरिचाय त्वा पृथिवी त्वेत्याह । एभ्य एवैनं शो-
केभ्यः प्रोक्षति” इति । ‘दिवे त्वा’, जुष्टं प्रोक्षामीत्यच्चाहस्यार्थो
द्रष्टव्यः । एवमन्तरिचायत्वेत्यादौ योजनीयं । अनेन शोष-
णचप्रीतिर्भवति ॥

(८) उत्तरभागस्य तात्पर्यं दर्शयति । “सते त्वा सते ता-

इक्ष्वापधोभ्यस्त्वा विश्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्य इत्याह । तस्मादश्वमेध-
चाजिनः सर्वाणि भूतान्युपजीवन्ति” इति । ‘सते’ वर्त्तमान-
वचनप्रतीत्यर्थं, ‘असते’ इदानीमप्यविद्यमानाय कास्मान्तरवर्त्तिने,
वस्मात् ‘विश्वेभ्यो भूतेभ्यः’, इति मन्त्रेषाम्शः प्रोक्षितः, ‘तस्मा-
दश्वमेधचाजिनं’, देवादिरूपेणोत्पन्नं सर्वं प्राणिनः ‘उपजी-
वन्ति’ । संहितायां पृथिव्यैत्वान्तरिक्षाय त्वा दिवे त्वेति मन्त्र-
पाठः । अत्र तु दिवैत्वेत्यादि क इति पाठो विकल्पते ॥

(८) अथ विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इति मन्त्रेण प्रप्रोत्तराभ्यां प्रशं-
सति । “ब्रह्मवादिनो वदन्ति । यत्प्राजापत्योऽश्वः । अथ कस्मा-
त्स्वेकन्याभ्यो देवताभ्योपि प्रोक्षतीति । अश्वे वै सर्वा देवता
अप्यन्ताः । तं यद्विश्वेभ्यस्त्वाभूतेभ्य इति प्रोक्षति । देवता
स्वास्त्रिभ्यस्त्वाप्यातयति । तस्मात् अश्वे सर्वा देवता अन्वा-
वन्ताः” इति । अश्वस्य प्रजापतिदेवताकत्वात् प्रजापत्यर्थं प्रोक्षणं
युक्तं । अत्र त्विन्द्रान्यादिदेवतार्थमपि प्रोक्ष्यते तत् किं निमि-
त्तमिति ब्रह्मवादिनां प्रश्नः । यद्यपि प्रजापतिरेव मुख्यस्वामी
तथापि प्रजापतेः सर्वदेवतात्मकत्वात्तद्वारा सर्वासामपि
देवतानां अश्वेनुगतिरस्ति । अतएवादीच्यां दिशि ‘विश्वेभ्यस्त्वा
देवेभ्यः’ इति मन्त्रेषाम्शः प्रोक्षितः । तेन प्रोक्षणेन ‘सर्वाः’, अपि
‘देवताः’, अस्मिन् ‘अश्वे’, अनुगताः करोति । तस्मात् प्रजा-
पतिद्वारा मन्त्रसामर्थ्यादप्यस्त्रिभ्यस्त्वा सर्वा अपि देवता अनु-
गता इति तदर्थमपि प्रोक्षणं युक्तं ॥

इति सप्तमोऽनुवाकः ॥

स्नाने, यस्य 'आहुतोर्युहेति', तदानीमेकं यजमानं 'एतत्' एतेनान्वच होमेन, 'आयतनात्', 'बहिर्धा' बहिर्दधाति, सको-
चस्नानान् निःसारयति । किञ्चास्य यजमानस्य ब्रुचुं 'ज-
यति' । तस्माद्येयमिष्टिः सावित्रमष्टाकपासं निर्वपति इति
विधास्यते । तदीयः 'स्त्रिष्टुक्तः', पूर्वं आहवनीयाग्नौ तानि
जुहुयात् । 'स्त्रिष्टुक्तः पुरस्तात्', इति कास्यविधिः । 'आ-
हनीय' इति देवविधिः । एवं सत्याहुतियोग्य एव स्नाने
हुतवान् भवति । ब्रुचुश्च नोत्पद्यते ॥

(५) तन्मसाविचिया इत्या इति विशेषमसहमन्त्रा-
केषास्त्रिभ्यस्तमुपन्यस्यति । "तदाहुः । यज्ञमुखे यज्ञमुखे हो-
त्याः । यज्ञस्य कृष्यै । सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै इति" इति ।
तत्तद्विष्टिप्रारम्भे सर्व्वच होतव्याः सर्व्वस्याः स्वफलसामर्थ्या-
वस्योमः सम्यद्यते । किञ्च स्वर्गलोकोऽपि नैरन्तर्य्येण प्रका-
शितो भवति ॥

(६) एतस्य पूर्व्वपक्षमतस्य निरोधकर्तृणां विद्वांसिनां मतं
दर्शयति । "अथो खल्वाहुः । यद्यज्ञमुखे यज्ञमुखे जुहुयात् ।
पशुभिर्यजमानं व्यर्हयेत् । अथ सुवर्गास्त्रोकात्पद्येत । पापीयान्-
स्यादिति । सङ्गदेव होतव्याः । न यजमानं पशुभिर्यर्हयेत् ।
अभिसुवर्गं लोकं जयति । न पापीयान् भवति" इति ।
यत्तद्विष्टिप्रारम्भे यदि जुहुयात् । तदानीमेकस्मिन् होमे पशु-
साधकत्वविश्वासाभावेनेह लोके 'यजमानं', 'पशुभिः', विष्णुं
कुर्व्यात् । जन्मन्तरेऽपि स्वर्गप्राप्तेऽप्यवपद्यते । तत्रापि रक्षितो

भवेत् । यत्रोत्पन्नस्तथापि 'पापीयान्' अतिशयेन दरिद्रः,
भवेत् । 'इति' एवम्, अभिज्ञाः पूर्वमतं दूषयन्ति । तस्मात्
'सहदेव होतव्याः' । तथा सति तत्र विश्वाससङ्गावात् नोक्त-
दोषाः प्रसरन्ति ।

(७) यथोक्ताश्चरितहोमानन्तरमेवाञ्छ्रेताय स्वाहा छ-
षाय स्वाहेत्यनुवाकद्वयोक्तानामश्रूपाणां होमं विधत्ते । "अ-
ष्टाचत्वारिंशत्तमश्रूपाणि जुहोति । अष्टाचत्वारिंशदक्षरा
जगती । जागतोऽश्वः प्रजापत्यः समृद्धौ" इति । अञ्छ्रेताय
स्वाहेति मन्त्रोऽश्वस्य रूपं ब्रूते । अञ्जिरं जनवर्षः कृष्णः एतः
शुक्लः । उभयवर्षमेखनेन मिश्रमश्वस्य रूपमन्त्रोक्तं । एवमु-
क्तेष्वपि मन्त्रेषु नानाविधानि स्वरूपाण्युच्यन्ते । तद्रूपप्रति-
पादकाश्चमन्त्रा अनुवाकद्वये मिलित्वा चत्वारिंशत्सङ्ख्याका-
श्चप्रतिपाद्यानि तावन्ति रूपाण्युद्दिश्य जुहुयात् । जगतो-
रन्वयस्यत्सङ्ख्यायुक्ताचरोपेतत्वात् । पशूनां जगतोऽन्वयो लभ्यते
तेनाश्वस्य जागतत्वात् । तादृशः 'अश्वः', प्रजापतिदेवताकः ।
अनुवाकद्वयेऽपि सर्व्वस्यै स्वाहेत्ययं मन्त्रान्ते समाह्वानः । नास्य
पूर्व्वं मन्त्रवत् । कश्चिद्रूपविशेषं ब्रूते ॥

(८) तस्य रूपं समष्टिवाचकत्वात्पञ्चाष्टाचत्वारिंशत् तस-
ङ्ख्यायामन्वभूतः तस्मान्नद्धोमं पृथग् विधत्ते । "एकमतिरिक्तं
जुहोति । तस्मादेकः प्रजास्रर्धुकः" इति । यस्माच्च समष्टि-
वाचक उक्तसङ्ख्यातिरिक्तः । तस्मान्नोक्तेऽपि प्रजासु स्वर्वासु
मध्ये 'एकः', एव स्वामी समृद्धिशीलो भवति ॥

इत्यष्टमोऽनुवाकः ॥

अथ नवमोऽनुवाकः ।

(१) अष्टमेऽश्वरितानामश्वरूपाणाञ्च होम उक्तः । नक्षे
 ऽश्वनामवाचनमभिधीयते । तथा च सूत्रकार आह । 'विभू-
 र्मात्रा प्रभूः पिचेत्यश्वस्य दक्षिणे कर्णे यत्रमानमश्वनामनि
 वाचयित्वेति' । तानि च नामानि सप्तमकारुड एवमाद्यातानि ।
 'विभूर्मात्रा प्रभूः पिचाश्वोऽसि ह्योस्यत्योसि वरोस्यर्वासि त्रि-
 रसि वाज्यसि वृषासि नृमूषा ऋषि चयुर्गामास्यादिस्वापां
 यत्नान् विधीति' । तत्राश्वस्य नामचयस्य तात्पर्यं दर्शयति ।
 "विभूर्मात्रा प्रभूः पिचेत्याह । इयं वै माता । अथो हि ।
 आभ्यामेवैनं परिददाति" इति । तत्राश्वस्य नामचयस्य इ-
 मश्वः सप्तमीयमाह्वानमर्थेन 'विभूः' वैभवयुक्तः, सप्तमीयमा-
 ह्वानमर्थेन 'प्रभूः' प्रभावयुक्तः, वैभवं विविधभक्त्यव्यन्तिः । प्रस-
 युद्धादौ योद्धृत्वं, इत्येव मन्त्रो यत् 'आह', तेन सर्वप्रसक्तमे-
 प्रशिक्ष्यै सर्वं जनत् पिदस्त्राणीयेषु लोकाय च 'एनम्' यत्र
 समर्पितवान् भवति ॥

(२) दशमोऽनुवाकः अथोऽसि ह्योऽसीत्याह । शास्त्रेवैनमेतत् । तस्मात्त्रिष्टुप्ताः प्रजा वाचने
 इति । 'अश्वोऽसि' व्याप्तिश्रीशोऽसि, 'ह्योऽसि' श्रीजनतिमा-
 नसि, 'एतत्' एतेन मन्त्रेण, 'एनम्' अश्वं, 'शास्त्रेव' व्याप्तिश्रीशः
 श्रीजनतिश्रीशो भवेत्युपदिशत्येव । यस्माद् च वाचनं कृतं 'त-
 स्मात्', लोकेऽपि 'प्रजाः' पुत्रादयः, 'त्रिष्टुप्ता वाचने' । शब्देन
 वर्तध्वमिति मातापित्रभ्रातृभ्रातृभ्रातृभ्रातृभवन्ति ॥

(३) पञ्चमनाम्नस्तात्पर्यं दर्शयति । “अत्योसीत्याह । तस्मादश्वः सर्वान् पशून् गच्छति । तस्मादश्वः सर्वेषां पशूनां श्रेष्ठं गच्छति” इति । पशुजातीयान् ‘सर्वान्’, अपि श्रेष्ठेण नेतुं समर्थत्वात् ‘अत्यनामाऽसि’, यस्मान्मन्त्र एवमाह । ‘तस्मात्’, लोकेऽपि ‘अश्वः’, गोमहिषादीन् ‘सर्वान् पशून्’, ‘अत्येति’ ‘श्रेष्ठं’, च ‘गच्छति’ । अधिककार्यकारित्वम् ‘अश्वः’, बहु-मूल्याईत्वं ‘श्रेष्ठं’ ॥

(४) एतन्मन्त्रनामवेदनं प्रशंसति । “प्रथमः श्रेष्ठमाप्नोति । य एवं वेद” इति । यशः कीर्तिधनविद्यादिभिराधिष्यं श्रेष्ठं ॥

(५) षष्ठादीनां चतुर्णां नाम्नां तात्पर्यं दर्शयति । “नरो-सर्वासि सप्तिरसि वाच्यसीत्याह । रूपमेवास्मैतन्महिमानं याचष्टे” इति । उपर्याहूठान् पुरुषान् नेतुं समर्थः ‘नरः’, ‘श्रवा’गमनकुशलः । ‘सप्तिः’ सङ्ग्रामेषु समवायकुशलः, ‘वाजी’ वेगवान्, तेषां नाम्नां स्वरूपमेवाश्वस्य ‘महिमानं’, विख्यापयति । अतो नाम्नाभिर्वक्तव्यं किञ्चिदस्ति ॥

(६) दशमस्य नाम्नस्तात्पर्यं दर्शयति । “यद्युर्नामासीत्याह । एतद्वा अश्वस्य प्रियं नामधेयम् । प्रियेषैवेनं नामधेयेनाभिवदति । तस्मादश्वामित्रौ सकृत्य । नाम्ना चेध्वयेते । मित्रमेव भवतः” इति । यानशीलः ‘यद्युः’, ‘नामासि’ एतन्नामधेयसि, यद्युरित्येतदेव सर्वेषां नाम्नां मध्ये ‘अश्वस्य प्रियं नामधेयं’ । एतदेव प्रियत्वे दर्शयतुमत्र मन्त्रे नामशब्दः प्रयुक्तः ।

‘धूरधि’ नित्यं सन्नाद्युक्तोचि, अतो ‘भुवे’ भूताद्य, पूर्व्वं निष्प-
 दाद्य वस्तुने, त्वामुत्सृजामि । ‘भव्याय’ भवते वर्त्तमानाद्य,
 मामुत्सृजामि, तथा ‘भविष्यते’, वस्तुने त्वामुत्सृजामि । काष्ण-
 षववर्त्तिवस्तुरक्षार्थमित्यर्थः । अस्य मन्त्रस्य शेषो विश्वेभ्यस्त्वा
 भूतेभ्य इत्यसमंनः संहिताद्यामाद्यातः । अतोऽनेन मन्त्रेणो-
 षर्गः ‘सर्व्वत्वाय’ सर्व्ववस्तुरक्षार्थं, सम्पद्यते ॥

(१०) यदुक्तं सूत्रकारेण । ‘अश्वमुत्सृज्य देवा आत्रापासा
 इति चिभ्यः परिददाति । व्रतं कवचिनो रक्षन्त्यपर्यावर्त्तयन्तोऽ-
 श्वमनुचरन्ति चतुःप्रता इत्येकेषामिति’ । तन्मन्त्रमनुश्रु-
 तात्पर्य्यं दर्शयति । “देवा आत्रापासा एतं देवेभ्योऽश्वं मेधाद्य
 प्रोक्षितं गोपाद्यतेत्याह । व्रतं वै तस्या राजपुत्रा देवा आ-
 त्रापासाः । तेभ्य एवेनं परिददाति” इति । हे ‘आत्रापासाः’
 रिक्पासकाः, ‘देवाः’, ‘देवेभ्योऽश्वं’, ‘मेधाद्य’ देवसम्बन्धियागा-
 र्थं, ‘प्रोक्षितं’, ‘एतं’ अश्वं, ‘गोपाद्यत’ । अस्मिन्मन्त्रे आत्रापास-
 देवब्रह्मेण अभिषिक्तस्य राज्ञः पुत्राः । ‘तस्याः’ राज्ञा सहैक-
 सिंशस्ये व्रयनार्थाः । व्रतसङ्ख्याका विवक्षिताः, अतोऽनेन मन्त्रेण
 ‘तेभ्यः’ ‘एव’, राजपुत्रेभ्यः रक्षार्थं ‘एनं’ अश्वं, ‘परिददाति’ ॥

(११) यदुक्तं सूत्रकारेण । रथकारकुले वसतिर्भवतीह धृतिः
 स्नाहेति साद्यमश्वस्य चतुर्षु पत्सु चतस्रो धृतीर्जुहोतीति ।
 तदिदं विधत्ते । “ईश्वरो वा अश्वः प्रमुक्तः परां परावतं
 वक्तोः । इह धृतिः स्नाहेह विधृतिः स्नाहेह रन्तिः स्नाहेह
 रन्तिः स्नाहेति चतुर्षु पत्सु जुहोति ॥ १ ॥ एता वा अश्वस्य

दित्यै स्वाहादित्यै मञ्चै स्वाहादित्यै सुमृडीकायै स्वाहेत्याह । इयं वा अदितिः । अस्या एवैनं प्रतिष्ठाद्योषच्छते” इति । अदितिरखण्डनीया पृथिवी सा च स्वविसारेण, महती, प्राणिनां धारणेन, सुमृडीका सुखकरी, अखण्डनमहत्सुखकरत्वविशेषणभेदैस्त्वेधाविभक्तायै स्वाहुतमिदमस्तु । अनेन होमेन ‘अस्याः’ पृथिव्याः, प्रसादात् स्वयं प्रतिष्ठां प्राप्य ‘एवं’ अश्वमेधं, ‘उद्यच्छते” ॥

(४) चतुर्थदिनगतानां मन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति । “स्रस्वत्यै स्वाहा सरस्वत्यै वृहत्यै स्वाहा सरस्वत्यै पावकायै स्वाहेत्याह । वाम्यै सरस्वती । वाचैवैनमुद्यच्छते” इति । पूर्वस्त्वेधा विभक्त्य व्याख्येयं ॥

(५) पञ्चमदिनगतानां मन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति । “पूषे स्वाहा पूषे प्रपथ्याय स्वाहा पूषे नरन्धिषाय स्वाहेत्याह । पशवो वै पूषा । पशुभिरैवैनमुद्यच्छते” इति । पोषको देवः पूषा स च प्रपथ्यः प्रकृष्टमार्गं रक्षकः । नरन्धिषो नराणां स्वानुग्रहेण धारयिता । अनेन होमेन पशूनां पोषकतया पूषरूपत्वात् ‘पशुभिरैव’, अश्वमेधमुद्धृतवान् भवति ॥

(६) षष्ठदिनगतानां मन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति । “तृतीया स्वाहा त्वष्ट्रे तुरीपाय स्वाहा त्वष्ट्रे पुरुरूपाय स्वाहेत्याह । त्वष्टा वै पशूनां मिथुनानां रूपकत् । रूपमेव पशुषु दधाति । अथो रूपैरेवैनमुद्यच्छते” इति । त्वष्टा विश्वकर्मा च तुरीपः तूर्णपाञ्चकः । पुरुरूपो बह्विधरूपनिर्माता । इति-

हेमे सति तस्य देवस्य रूपनिर्माहत्वात् 'पशुषु रूपं', स्याच्च 'रूपैरेव', 'एनं' अश्वमेधं, उद्धरति ॥

(७) सप्तमदिनगतानां मन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति । “विष्णवे स्वाहा विष्णवे निखुर्यपाथ स्वाहा विष्णवे निभूयपाथ स्वाहेत्याह । यज्ञो वै विष्णुः । यज्ञाद्यैवेनमुद्यच्छते” इति । आपको यज्ञो विष्णुशब्दार्थः । स च निखुर्यपः, खुरमर्हन्तीति सूर्यः अश्वदयः तेषां नितरां पास्तकः । तथाच निभूयपाः, भवन्त्युत्पद्यन्ते इति भूतानि भूयशब्देनोच्यन्ते तेषामपि नितरां पास्तकः । अनेन होमेन यज्ञपुरुषप्रीत्यर्थमेव 'एनं' अश्वमेधं, उद्धरति ॥

(८) सर्व्वस्त्रे स्वाहेत्येतां पूर्णाञ्जतिं प्रशंसति । “पूर्णाञ्जतिमुत्तमां जुहोति । प्रत्युत्तग्यै सयत्वाय” ॥ २ ॥ इति । सर्व्वस्त्रे इन्द्रदेवतासमूहाय स्वाञ्जतमित्यनेन होमेनाश्वमेधस्य प्रत्युत्तग्यैः । पुनः पुनश्च भग्नं भवति । षीड्वन्धन इति धातेरत्यस्यः सयशब्दस्त्वथमवाश्वमेधस्य दृढबन्धत्वं । तदर्थेयं पूर्णाञ्जतिः ॥

इति एकादशोऽनुवाकः ।

अथ द्वादशोऽनुवाकः ।

(१) एकादशे दीक्षाऽभिहितः । अस्या दीक्षायाः पूर्वं प्रमुञ्चोश्वः चतुःशतैः पालितः सन् स्वेच्छया समत्सरमेकं सञ्च-

अथो दृतीयसवनमेव तेनाप्नोति । अगतीं हृन्दः” इति । आ
धमन्नात् स्त्रोति प्रेरयतीत्यासविता । शेषं पूर्ववत् ॥

(४) द्वादशकपालेष्टेरुर्ध्वं सायङ्काले धृतं होमं विधत्ते ।
“ईररो वा अश्वः प्रमुक्तः परां परावतं गन्तोः । इह धृतिः
स्वाहेह विधृतिः स्वाहेह रन्तिः स्वाहेह रमतिः स्वाहेति
चतस्र आहुतीर्जुहोति । चतस्रो दिशः । दिग्भरेवेनं परि-
गृह्णाति” इति । पूर्ववद्भाष्येयं । पूर्वचाश्वरक्षका राजपुत्राः
सायं यस्मिन् रथकारगृहे निवसन्ति । तत्राश्वस्य पादेषु होम
चक्रः । इह तु देवयजनमावाहवनीयहोम इति विशेषः ॥

(५) यदुक्तं सूत्रकारेण । ऊर्ध्वमेकादशान्नासादाश्वत्ये ब्रजे
सम्पन्नन्ति तस्मै बद्धाय धवसमाहरन्तीति तमेव ब्रजं विधत्ते ।
“आश्वत्यो ब्रजो भवति । प्रजापतिर्देवेभ्योऽनिलायत । अश्वो
रूपं कृत्वा । सोऽश्वत्ये संवत्सरमतिष्ठत् । तदश्वत्यस्याश्वत्यत्वम् ।
षदाश्वत्यो ब्रजो भवति । स्व एवेनं योनौ प्रतिष्ठापयति” ॥
१ ॥ इति ॥ अश्वत्यकाष्ठनिर्मितः शालाविशेषः ‘आश्वत्यः’,
‘ब्रजः’ । स आश्वबन्धनायं कर्त्तव्यः । केनापि निमित्तेन ‘दे-
वेभः’, सकाशास्त्रिगूढः ‘प्रजापतिः’, अश्वशरीरं कृत्वा तदीयं
‘रूपं’, च समीचीनं कृत्वा संवत्सरमात्रं कस्मिंश्चित् ‘अश्वत्ये
मतिष्ठत्’ । ततोऽस्तिष्ठत्यत्रेति व्युत्पत्त्या अश्वत्यनामसम्पन्नं ।
अश्वत्ये ब्रजे बन्धनेन स्वकीयस्थान एवाश्वं प्रतिष्ठापयति ॥

इति द्वादशोऽनुवाकः ।

अथ त्रयोदशोऽनुवाकः ।

(१) द्वादशे दीक्षायाः प्राचीने संवत्सरे प्रतिदिनं काश-
चयेनुष्ठेया इष्टय उक्ताः । तस्मात् संवत्सरादूर्ध्वं दीक्षाकाश
उखासम्भरणं कृत्वा तस्योखास्याग्रेराब्रह्मन्नित्यादिमन्त्रैर-
स्थानं कर्त्तव्यं । तथाच सूत्रकार आह । आब्रह्मन् ब्राह्मणे
ब्रह्मवर्चसी जायतां जञ्जिवीजमिति जातमुख्यमुपतिष्ठत इति ।
तत्राब्रह्मन्नित्यनुवाके द्वादशवाक्यानि । तेषां क्रमेण व्याख्यान-
मन्त्रयोदशानुवाके अभिधीयते । तत्र प्रथमं वाक्यं वा-
च्ये । “आ ब्रह्मन् ब्राह्मणे ब्रह्मवर्चसी जायतामित्याह ।
ब्राह्मण एव ब्रह्मवर्चसं दधाति । तस्मात् पुरा ब्राह्मणे ब्र-
ह्मवर्चस्यजायत” इति । ‘ब्रह्मन्’ ब्राह्मणजातियुक्ते पुरुषे, ‘ब्रह्-
वर्चसी’ वेदशास्त्राभिज्ञः पुत्रः, ‘ब्राह्मणः’, ‘आजायतां’ । एत-
न्मन्त्रोपस्थानेन सर्वस्मिन्नपि ब्राह्मणे वेदशास्त्राभिज्ञत्वं सन्ना-
दयति । ‘तस्मात्’ मन्त्रसामर्थ्यादेव, ‘पुरा’ सृष्ट्यादौ, ‘ब्राह्मणः’
वेदशास्त्राभिज्ञः तदर्थानुष्ठायी वा ‘आजायत’ ॥

(२) द्वितीयं वाक्यं वाच्ये । “आस्मिन्नाग्रे राजन्य इषवः
शूरो महारथो जायतामित्याह । राजन्य एव त्रैथी मरि-
माणं दधाति । तस्मात् पुरा राजन्य इषवः शूरो महार-
थोऽजायत” इति । ‘इषवः’ वाणेषु कुम्भसो धानुष्कः । एत-
मन्यत् ॥

(३) तृतीयादीनि चत्वारि वाक्यानि क्रमेण वाच्ये ।

खाजैर्जुहोति । आदित्यानां वा एतद्रूपम् । यन्नावाः । यन्ना-
 जैर्जुहोति । आदित्यानेव तन्प्रीणाति । करम्बैर्जुहोति । वि-
 श्वेषां वा एतद्देवानां रूपम् । यत्करम्बाः । यत्करम्बैर्जुहोति
 ॥ ४ ॥ विश्वानेव तद्देवान् प्रीणाति । धानाभिर्जुहोति ।
 मस्रचाणां वा एतद्रूपम् । यद्धानाः । यद्धानाभिर्जुहोति ।
 मस्रचाण्येव तन्प्रीणाति । सक्तुभिर्जुहोति । प्रजापतेर्वा एत-
 द्रूपम् । यत्सक्तवः । यत्सक्तुभिर्जुहोति ॥ ५ ॥ प्रजापतिमेव तन्प्री-
 णाति । मस्रस्यैर्जुहोति । सर्वासां वा एतद्देवतानां रूप-
 म् । यन्मस्रस्यानि । यन्मस्रस्यैर्जुहोति । सर्वा एव तद्देवताः
 प्रीणाति । प्रियङ्गुतण्डुलैर्जुहोति । प्रियाङ्गा इ वै नामैते । इते-
 र्वै देवा अश्वस्याङ्गानि समदधुः । यत्प्रियङ्गुतण्डुलैर्जुहोति ।
 अश्वस्यैवाङ्गानि सन्दधाति” इति । ‘महती देवता’ ब्राह्मण-
 सिद्धो महादेवः । विश्वाधिक्यं तस्य महत्त्वं । तस्य प्रियत्वात्
 मधुद्रव्यं तद्रूपमेव । त्रोटितण्डुलादीनां वस्त्रादिप्रियत्वात्
 वस्त्रादिरूपत्वं । ‘पृथुकाः’ चिपिटकाः, ‘खाजाः’ त्रोटित-
 भवाः पुष्पवदिकसिताः, ‘करम्बाः’ आज्यमिश्रिताः सक्तवः,
 ‘धानाः’ भर्जितयवतण्डुलाः, ‘सक्तवः’ भर्जिततण्डुलपिष्टाणि,
 ‘मस्रस्यानि’ एतेनैव नामोत्तरदेशे प्रसिद्धो धान्त्वविशेषः ।
 येन सूपनिस्पत्तिः । ‘प्रियङ्गुतण्डुलाः’, तु हेमसमानवर्तमाना
 ‘प्रियाङ्गाः’ । ‘एतैर्देवाः’, अश्व्याङ्गानि पुरासमाहितानि चकु-
 रस्यष्टमन्यत् ॥

(४) द्रवद्रव्याणां मिश्रीकृत्य होमं विधत्ते । “द्रव्याणि

जुहोति । दग्नाचरा विराट् । विराट् छत्त्रस्यान्नाद्यस्यावद्वौ”

॥ ६ ॥ इति । दग्नासञ्ज्ञासाम्याद्विराट्सम्पत्तिः ॥

इति चतुर्दशोऽनुवाकः ।

अथ पञ्चदशोऽनुवाकः ।

(१) चतुर्दशेऽन्नहोमा विहिताः । पञ्चदशे तु प्रकारविशेषो विधीयते । तत्रादौ कासविशेषं विधत्ते । “प्रजापतिरश्वमेध-
मसृजत । तः सृष्टः रचाः स्यजिघांसन् । स एतान् प्रजा-
पतिर्नक्तः होमानपश्यत् । तानजुहोत् । तैर्वै स यज्ञाद्रचाः
उपाहन् । यज्ञक्तः होमाञ्जुहोति । यज्ञादेव तैर्यजमानो
रचाः स्यपहन्ति” इति । प्रजापतिसृष्टम् ‘अश्वमेधं’, यदा
‘रचाः सि’, हन्तुमैच्छन् । तदा ‘प्रजापतिः’, तत्परिहार-
कर्मथान् राचावनुष्ठेथान् ‘एतान्’, अन्नहोमान् निश्चित्य
अहोमेन ‘रचांसि’, अपहृतवान् । अतः ‘यजमानः’, राचावेते-
सां होमेन ‘रचांसि’, विनाग्नयति ॥

(२) तत्र पूर्वानुवाके विहितं प्रथमद्रव्यं सविधिकमनूय
वज्रं सति । “आज्येन जुहोति । वज्रो वा आज्यम् । वज्रोणैव
यज्ञाद्रचाः स्यपहन्ति” ॥ १ ॥ इति । आज्यस्य प्रतिपदं करोति ।
प्राणो वा आज्यं मुखत एवास्य प्राणं दधातीति तानूनग्नब्राह्मणे
यज्ञं सस्रु वै देवा वज्रं छत्वेत्युक्त्वादाज्यस्य वज्रत्वं ॥

(३) तस्य द्रव्यस्येतरद्रव्येभ्यो होमं प्रथमं विधत्ते । “आज्यस्य
प्रतिपदं करोति । प्राणो वा आज्यम् । मुखत एवास्य प्राणं दधा-

बुधोति ॥२॥ प्राणो वा आञ्चं । उभयत एवास्य प्राणं दधाति ।
पुरस्ताद्योपरिष्टाच्च” इति । आञ्चस्य प्रतिपदं करोतीत्येवं
प्रथमानुवाकस्याञ्चं द्रव्यं विहितं । तत्रान्यस्याप्याञ्चो द्रव्ये वि-
हिते सति ‘अस्य’ यजमानस्य, ‘उभयतः पुरस्ताद्योपरिष्टाच्च’,
आञ्चन्तयोर्भ्यसोः ‘प्राणं’, सम्पादयति ॥

(८) तत्र होमे दशानुवाकमन्त्राणां विधीनभिप्रेत्य प्रथ-
मानुवाके मन्त्रद्वयं व्याचष्टे । “एकस्मै स्वाहेत्याह । अस्मिन्नेव
लोके प्रतितिष्ठति । द्वाभ्यां स्वाहेत्याह । अमुस्मिन्नेव लोके
प्रतितिष्ठति । उभयोरेव लोकयोः प्रतितिष्ठति । अस्मिन् स्वा-
नुचिञ्च” इति । स्वनिवासापेक्षया प्रथमत्वादेकशब्दसामर्थ्य-
मैतल्लोकप्रतिष्ठा, एतदपेक्षया द्वितीयत्वाद् द्वितीयशब्दसाम-
र्थ्येन स्वमंलोके प्रतिष्ठा । एवं लोकद्वये प्रतिष्ठा सिद्ध्यति ॥

(९) अन्त्यानुवाक्येऽपि मन्त्रद्वयं व्याचष्टे । “शताय स्वाहेत्याह ।
शतायुर्वै पुरुषः शतवीर्यः । आयुरेव वीर्यमवरुन्धे । सहस्राय
स्वाहेत्याह । आयुर्वै सहस्रम् । आयुरेवावरुन्धे” इति । शतस-
हस्राकासु गाडीषु दग्नेन्द्रियव्यापारेण पुरुषस्य सतवीर्यत्वं । आयु-
र्वै भाषानां दिवसानाञ्च सहस्रसङ्ख्यापेतत्वादायुरेव सहस्रम् ॥

(१०) अन्त्यानुवाकेपि चरमं मन्त्रं व्याचष्टे । “सर्वस्मै
स्वाहेत्याह । अपरिमितमेवावरुन्धे” इति । सङ्ख्याविशेषस्यानु-
वाक्यत्वात् अपरिमितप्राप्तिः । एवमन्त्रहोमानुवाकानामाद्यन्त
अन्त्यानेन ते सर्वेऽप्यनुवाका अत्र विनियुक्ता इत्यवगम्यते ॥

इति पञ्चदशोऽनुवाकः ।

अथ षोडशोऽनुवाकः ।

(१) अन्नहोमप्रकारविशेषः पञ्चदशेभिहितः । तत्र मन्त्र-
विधानायाद्यन्तावनुवाकौ सङ्क्षेपेण व्याख्यातौ । अथ षोड-
शे तावेव विस्तरेण व्याख्यायेते । तत्रादौ तद्व्याख्यानोपशुक्तं
प्रसूति । “प्रजापतिं वा एष ईप्सतीत्याहुः । योऽश्वमेधेन व-
जत इति । अथो आहुः । सर्वाणि भूतानीति” इति । ‘वः’
अश्वमेधयाजी, स ‘एषः’ ‘प्रजापतिं’ चतुर्भुखम्, ‘ईप्सति’ प्राप्नु-
मिच्छति, ‘इति’ एवं, केचिदभिज्ञाः ‘आहुः’ । अपि चान
एवमाहुः, न केवलं प्रजापतिप्राप्तिरश्वमेधस्य फलं किन्तु
सर्वभूतप्राप्तिरिति । अतो जगति यद्यदेकत्वादिसङ्ख्याविशिष्टं
वस्तु तत्तत्प्राप्तये तत्र सङ्ख्याहोम इत्यभिप्रायः ॥

(२) तत्र प्रथममन्त्रस्य प्रजापतिप्राप्तिहेतुतां दर्शयति ।
“एकस्मै खाहेत्याह । प्रजापतिर्वा एकः । तमेवाप्नोति” इति ।
नहि द्वितीयः प्रजापतिः कश्चिदस्ति, तथा सत्यमेकेश्वरत्वं
प्रसङ्गात् । ततः प्रजापतेरेकत्वान्तेन मन्त्रेण तमेव प्राप्नोति ।

(३) तस्मिन्ननुवाके सङ्ख्याविशेषा आनुपूर्व्येणाज्ञाताः, तदा-
नुपूर्व्यं प्रशंसति । “एकस्मै खाहा दाभ्याः खाहेत्वभि-
पूर्वमाहुतीर्जुहोति । अभिपूर्वमेव सुवर्गं लोकमेति” इति ।
एकद्वित्रिचतुःपञ्चादिक्रमेण यदानुपूर्व्यं तत् ‘अभिपूर्वम्,’
इत्युच्यते । तदेवोदाहर्तुमेकस्मै खाहा दाभ्यां खाहेति
प्रदर्शितं । एवंविधक्रमहोमेन भोगानुपूर्व्या युक्तो वः सर्वभूतं
प्राप्नोति ॥

पुनर्दग्गुणितं 'प्रद्युतं' । छत्या चयेष लोकचयवर्तिनो भोगा प्राप्नोति ॥

(८) षष्ठं मन्त्रं व्याचष्टे । “अर्बुदाय स्वाहेत्याह । वाग्वा अर्बुदम् । वाचमेवावरुन्धे” इति । पूर्वोक्तं प्रद्युतं दग्गुणितं सत् 'अर्बुदम्', इत्युच्यते । वाग्देवतायाः शब्दविशेषाणां बहुविधत्वात् सैव 'अर्बुदं', इत्युपचर्यते । अतः 'वाचमेव', प्राप्नोति ॥

(९) सप्तमं व्याचष्टे । “न्यर्बुदाय स्वाहेत्याह । सो वै वाचो भूमा । तान्यर्बुदम् । वाच एव भूमानमवरुन्धे” इति । अर्बुदमेव दग्गुणवृद्धौ सत्यां न्यर्बुदं भवति । पूर्वोक्तसङ्ख्यावाङ्मयविशिष्टाया वाचो यदत्यन्तवाङ्मयं 'तत्', एव 'न्यर्बुदं', तस्मान्नद्वाङ्मयं प्राप्नोति ॥

(१०) एवमुत्तरोत्तरदग्गुणवृद्धियुक्तानां समुद्रादिसङ्ख्यानां तत्तत्सङ्ख्येयवस्तुप्राप्तिरित्येतद्दर्शयति । “समुद्राय स्वाहेत्याह ॥ १ ॥ समुद्रमेवाप्नोति । मध्याय स्वाहेत्याह । मध्यमेवाप्नोति । अन्ताय स्वाहेत्याह । अन्तमेवाप्नोति । परार्द्धाय स्वाहेत्याह । परार्द्धमेवाप्नोति” इति । ब्रह्माष्टाभिमानो परमेश्वरः परशब्देनोच्यते । तदीयस्यायुषोर्द्धं 'परार्द्धं', जनैर्यवद्विद्यमाना सङ्ख्या तच्च पर्यवसिता, तद्धोमेन तत्सङ्ख्येयवस्तुप्राप्तिः ॥

(११) सङ्ख्यामन्त्राणां पर्यवसानं व्याख्यायान्तरं मन्त्रद्वयं व्याचष्टे । “उपसे स्वाहा व्युञ्जे स्वाहेत्याह, राचिर्वा उषाः ।

अहोरात्रेण एवावहन्ते । अथो अहोरात्रयोरैव प्र-
तितिष्ठति” इति । ‘उषःशब्देन’ रात्र्यभिमानिनो देवतोच्यते ।
‘युष्टि’शब्देनाहोरात्रभिमानिनो देवता । तदुभयहोमेनाहोरात्र-
देवतयोः स्वाधीनत्वात् तत्कालयोरसौ प्रतितिष्ठति ॥

(१२) अत्रोषसे स्वाहेत्यादिमन्त्राणां कालविशेषं विधत्ते ।

“ता यदुभयोर्दिवा वा नक्तं वा जुहुयात् । अहोरात्रे मोह-
येत् । उषसे स्वाहा व्युष्टौ स्वाहोदेव्यते स्वाहोद्यते स्वाहेत्यनु-
दिते जुहोति । उदिताय स्वाहा सुवर्गाय स्वाहा लोकाय
स्वाहेत्युदिते जुहोति । अहोरात्रयोरव्यतिमोहाय” ॥ ४ ॥

इति । अत्रोषसे स्वाहेत्यादयो लोकाय स्वाहेत्यन्ताः सप्ता-
ङ्गतयः । तास्योभयविधाः । तत्र चतस्रो रात्रिपक्षपातिन्यः,
तिस्रस्त्वहःपक्षपातिन्यः । एवं सत्युभयविधास्ताः सप्ताङ्गतयो-
ऽपि दिवारात्रौ वा यद्येकस्मिन्नेव काले जुहुयात् तदानीमि-
दमहरियं रात्रिरिति विभागस्य ज्ञातुमशक्यत्वाद्भ्रामोहो
भवेत् । अतस्तत्परिहाराय विभज्य जुहुयात् । तं विभाग-
प्रकारं सूत्रकारस्यष्टमदाजहार । एकस्मै स्वाहेत्येताननु-
वाकान् पुनः पुनरभ्यासं रात्रिशेषं ऊलोषसे स्वाहेत्युषसि व्यु-
ष्टौ स्वाहेति व्युच्छन्त्यां व्युष्टौ स्वाहेति व्युष्टाय स्वाहोदेव्यते
स्वाहेत्युपादेयं उद्यते स्वाहेत्युद्यत्युदिताय स्वाहा सुवर्गाय
स्वाहा लोकाय स्वाहेत्युदिते ऊत्वा प्रज्ञातानन्नपरिशेषान्
विद्धातीति । अत्र व्युच्छन्त्ये स्वाहेत्येष श्राखान्तरमन्त्रः ॥

इति षोडशोऽनुवाकः ।

दिषुत्यन्ना अप उद्दिश्य ह्यमानत्वात् 'अपां होमाः' । 'अप्सु',
हि 'आपः', उत्पद्यन्ते । आप्यत इति व्युत्पत्त्या अन्नमेवात्राप-
हृद्येन विवक्षितं । 'अद्भ्यः', हि 'अन्नं जायते' । तस्मादाप्यमन्न-
शब्दवाच्यमन्नमप्यु वर्तत इत्युच्यते । अनेन होमेन यद्भ्यो जा-
यते तदाप्नोति ॥

इति सप्तदशोऽनुवाकः ।

अथ अष्टादशोऽनुवाकः ।

(१) सप्तदशे सङ्ख्यानुवाकव्यतिरिक्तेष्वन्नहोमानुवाकेषु के-
चिद्वाख्याताः । अष्टादशेऽवशिष्टा व्याख्यायन्ते । तत्राद्भ्यः
स्वाहेत्यनुवाकान्तेऽम्भोभ्यः स्वाहा नभोभ्यः स्वाहा महो-
भ्यः स्वाहेति मन्त्रत्रयमाद्यातं । तत्र बहुप्रशंसनीयमस्तीत्य-
भिप्रेत्यानुवाकान्तरे पृथगुक्तिः । तत्रादावम्भोमन्त्रं प्रशंसति ।
“अम्भाःसि जुहोति । अयं वै लोकोऽम्भाःसि । तस्य वसवो-
ऽधिपतयः । अग्निर्ज्योतिः । यदम्भाःसि जुहोति । इममेव
लोकमवहन्धे । वसुनाः सायुष्यं गच्छति । अग्निं ज्योतिरव-
हन्धे” इति । अम्भोभ्यः स्वाहेति मन्त्रस्य बहुवचनोपेतत्वादि-
धावपि बहुवचनोक्तिः । अन्नसामाधारत्वाद्भूलोकस्य तद्रूपत्वं ।
वसवस्य तस्य पालकाः । अग्निस्तस्य प्रकाशकः । अतस्तद्द्वेमेव
भूलोकवस्त्राग्नीनां स्वाधीनता भवति ॥

(२) नभोमन्त्रमहोमन्त्रौ प्रशंसति । “नभाःसि जुहोति ।

अन्तरिचं वै नभाऽसि ॥ १ ॥ तस्य रुद्रा अधिपतयः । वायु-
ज्योतिः । यज्ञभाऽसि जुहोति । अन्तरिचमेवाववृत्ते । रुद्रा-
णां सायुज्यं गच्छति । वायुं ज्योतिरववृत्ते । महाऽसि
जुहोति । असौ वै लोको महाऽसि । तस्यादित्या अधिप-
तयः । सूर्यो ज्योतिः ॥ २ ॥ यन्महाऽसि जुहोति । अमुमेव
लोकमववृत्ते । आदित्यानां सायुज्यं गच्छति । सूर्यं ज्योति-
रववृत्ते” इति । अत्रापि पूर्व्वन् मन्त्रानुसारेण वज्रवचनं ।
नभःशब्दस्यान्तरिचपर्यायत्वान्नदाचित्वं । सूर्यस्य महनीव-
त्वान् महःशब्दाभिधेयत्वम् । अन्यत् पूर्व्ववद्वाख्येयं ॥

(१) यद्याख्यानां मन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति । “नमो
राज्ञे नमो वरुणायेति यद्यानि जुहोति । अन्नाद्यस्याववृत्ते”
इति । यवे मिश्रणं तत्साधनानि ‘यद्यानि’ । तेषु मन्त्रेष्वधि-
पतिं माकुर्व्वधिपतिरहं प्रजानां भूयासमिति स्वामित्सेन
प्रजासु मिश्रणामासायते ततो यवत्वं । प्रजास्वामित्सेनसा-
द्यमधीनं भवति ॥

(२) गव्यमन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति । “मयोभूर्वातो च-
भिवातृसा इति गव्यानि जुहोति । पशूनामववृत्ते” इति ।
‘उच्चा’शब्दे गोवाचकः । तद्योगाद्गव्यत्वं तद्धोमेन पशुप्राप्तिः ॥

(३) सन्तत्याख्यमन्त्रतात्पर्यं दर्शयति । “प्राणाद्य स्वाहा
व्यानाय स्वाहेति सन्ततिहोमास्तुहोति । सुवर्गस्य लोकस्य
सन्तत्ये” ॥ १ ॥ इति । तस्मिन्नेषु सन्तानेभ्यः स्वाहेत्याद्यानात्
सन्ततिनामत्वं । तद्धोमेन स्वर्गः सन्ततो भवति ॥

(६) प्रमुक्तिमन्त्राणां तात्पर्यमाह । “सिताय स्वाहा सि-
ताय स्वाहेति प्रमुक्तोर्जुहोति । सुवर्गस्य लोकस्य प्रमुक्तिः”
इति । प्रमुक्ताय स्वाहेति तेष्वाद्यानात् प्रमुक्तिनामत्वं ।
सुवर्गस्य ‘प्रमुक्तिः’ मुक्त्यभावः, सर्व्वदा स्वेन सम्बन्धः, यथापस्त्र-
रश्मित्युक्तेः स्यत्यभावः, तद्वत् इयं ॥

(७) चतुर्थप्रपाठकोक्ता अनुवाका व्याख्याताः । अथ पञ्चम-
प्रपाठकोक्ता अनुवाका व्याख्यास्यन्ते । तत्रैकस्यानुवाकस्य
स्यष्टार्थतां दर्शयति । “पृथिव्यै स्वाहाऽग्निरिषाय स्वाहेत्याह ।
यथा यजुरेवैत्” इति ॥

(८) शरीरहोममन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति । “दत्तते स्वाहा
इत्यकाय स्वाहेति शरीरहोमाञ्जुहोति । पित्रलोकमेव तै-
र्ब्रह्ममनोऽवहन्धे” इति । दत्तादीनां शरीरसम्बन्धादेते शरीर-
होमाः । तद्धोमेन शरीरपातानन्तरभाविनः पित्रलोकस्य
प्राप्तिः ॥

(९) योगमन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति । “कस्त्रा युनक्ति स
ना युनक्ति परिधीन् युनक्ति । इमे वै लोकाः परिधयः ।
इमानेवास्मै लोकान् युनक्ति । सुवर्गस्य लोकस्य समर्थः” इति ।
‘युनक्ति’ हस्तेन स्पृशेत्, सकृत् ‘परिधीन्’, स्पृष्ट्वा पश्चात् उत्तरे
मन्त्रा होतव्या इत्यर्थः । परीधीनां लोकत्रयरूपत्वात् लोका
एव स्पृष्टा भवन्ति । तेन स्वर्गप्राप्तिः ॥

(१०) महिममन्त्रयोस्तात्पर्यं दर्शयति । “यः प्राणतो य
आत्मदा इति महिमनो जुहोति । सुवर्गो वै लोको महः ।

सुवर्गमेव ताभ्यां यजमानोऽवरुन्धे” इति । तयोर्मन्त्रयोस्तस्य च पृथिवी महिमा तस्य तयोर्महिमेत्यभिधानात्सहिमनामत्वं । स्वर्गस्य पूज्यत्वान् महःशब्दाभिधेयत्वम् । तद्दोमेन स्वर्गप्राप्तिः ॥

(११) ब्रह्मवर्षसमन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति । “आ ब्रह्मन् ब्राह्मणो ब्रह्मवर्षसो जायतामिति समस्तानि ब्रह्मवर्षसि जुहोति । ब्रह्मवर्षसमेव तैर्यजमानोऽवरुन्धे” इति । ब्रह्मवर्षशब्दयोगात्समन्त्राणां तन्नामत्वं । प्राणमृत उपदधातीति वाचेनैकस्मिन्नेव मन्त्रे तस्मिन्समवायेऽपि सर्वेषां तन्नामत्वं दर्शयितुं समस्तशब्दप्रयोगः । तेन होमेन ब्रह्मवर्षसप्राप्तिः ॥

(१२) अनुवाकान्तरतात्पर्यं दर्शयति । “अग्निवीजमिति जुहोत्यनन्तरित्यै” इति । वीजमुत्पाद्यतामित्युक्त्वा धान्यादीनां नैरन्तर्यं सिद्धयति ॥

(१३) सन्नतिमन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति । “अग्नये समनमत् पृथिव्यै समनमदिति सन्नतिहोमाञ्जुहोति । सुवर्गस्य लोकस्य सन्नत्यै” इति । ‘समनमत्’, इति शब्दसङ्गावात् सन्नतिनामत्वं । तद्दोमेन स्वर्गस्य सन्नतिप्राप्तिर्भवति ॥

(१४) संहितायामनाम्नातं मन्त्रद्वयमुत्पाद्य व्याचष्टे । “भूताव स्वाहा भविष्यते स्वाहेति भूताभ्यौ होमौ जुहोति । अंबं वै लोको भूतं ॥ ५ ॥ असौ भविष्यत् । अनयोरेव लोकयोः प्रतितिष्ठति । सर्वस्याष्टौ । सर्वस्यावरुन्धे” इति । भूलोकस्य पूर्वमेव सन्नत्वान्तद्भूतत्वं, स्वर्गस्यैतत्परं सन्नत्वान्तद्भूतत्वं, तद्दोमेन

खाद्येत्यन्ततो जुहोति । सुवर्गस्य लोकस्य समष्टौ” ॥६॥ इति ।
सर्वान्ते प्रकाशार्थहोमेन प्रकाशितः स्वर्गः प्राप्यते ॥

इति अष्टादशोऽनुवाकः ॥

अथ ऊनविंशोऽनुवाकः ।

(१) चिराचे रूपस्वाम्यमेधस्य प्रथमेऽहनि संस्थिते सति
रात्रौ कर्त्तव्या येऽन्नहोमाः, ते सर्वेऽप्यष्टादशानुवाके समर्पिताः।
तस्मात् प्रथमाह्नपूर्वस्मिन्नौपवसत्यदिने यूपाः प्रयोक्तव्याः, ते
ऽस्मिन्नेकोनविंशोऽनुवाके अभिधीयन्ते । तत्र यूपसङ्घं विधत्ते ।
“एकयूपो वैकादशिनी वा । अन्येषां यज्ञानां यूपा भवन्ति ।
एकविंशिन्यम्यमेधस्य । सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्यै” इति । अम्य-
मेधव्यतिरिक्ता ये यज्ञाः, तेषां सर्वेषाम् ‘एकः’, एव ‘यूपः’, इत्येकः
पक्षः । एकादशानां यूपानां समूह इत्यपरः पक्षः । ‘अम्यमेधस्य’,
त्वेकविंशतिसङ्ख्यानां यूपानां समूहः कर्त्तव्यः, तेन स्वर्गाभिजवः ।

(२) तत्राग्निष्ठनामकस्य मुख्ययूपस्य वृचविशेषं विधत्ते ।
“वैको वा खादिरो वा पाखाज्ञो वा । अन्येषां यज्ञकतूनां
यूपा भवन्ति । राज्जुदास्य एकविंशत्यरक्षिरम्यमेधस्य । सुव-
र्गस्य लोकस्य समष्टौ” इति । आहवनीयस्य समीपे यो यूप-
स्तिष्ठति स एवाग्निष्ठस्यग्निष्ठस्य वैल्वादीनामन्वतमो वृष
इतरेषु यज्ञकतुषु भवति । देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागात्मकाः, यज्ञाः।

तेष्वपि यूपवन्तः, क्रतवः। तत्र 'अश्वमेधस्य', क्रतोरग्निष्टो यूपो 'राज्यदालः', कर्त्तव्यः। श्लेषातकवृक्षो राज्यदालः। स च यूपः 'एकविंशत्यरत्निः' चतुर्विंशतिरङ्गुलयः अरत्निः, तादृ-
गरत्निभिरेकविंशतिभिः परिमितः कार्यः, स चात्युन्नतत्वात्
सर्गप्राप्तौ भवति ॥

(३) अश्वसम्बन्धियूपविशेषप्रसङ्गादवदाने साधनविशेषं वि-
धत्ते। "नान्येषां पशूनां तेजन्या अवद्यन्ति। अवद्यन्त्यस्य ॥१॥
पाप्मा वै तेजनी। पाप्मनोऽपहत्यै" इति। अश्वस्य रुधिरस्य
धारयन्ती 'तेजनी', इत्युच्यते। इतरेषां 'पशूनां', रुधिरधा-
रणाभावादवदानं 'तेजन्या न', क्रियते, 'अश्वस्य', तु तत्सङ्गा-
दावदानं तेजन्या कर्त्तव्यं। तस्याश्वतेजन्याः पापरूपत्वात्
तथावदाने सति पापस्यापहतिर्भवति ॥

(४) अन्यमपि साधनविशेषं विधत्ते। "सुक्ष्मशाखायामन्येषां
पशूनामवद्यन्ति। वेतसशाखायामश्वस्य। अशु योनिर्वा अश्वः।
शपुजो वेतसः। स्व एवास्य योनाववद्यति" इति। अश्ववेतस-
धारकान्यत्वेन वेतसस्य अपाञ्चाभेदोपचारेण वेतसोऽश्वस्य
सकीयो योनिरित्युच्यते ॥

(५) विहितानामेकविंशतियूपानां पशुविशेषनियोजने व्य-
वसां विधत्ते। "यूपेषु याम्यान् पशून् नियुञ्जन्ति। आ-
रोकेष्वारण्यान् धारयन्ति। पशूनां व्यावृत्तयै" इति। रो-
पितो धूमरोहित इत्यादयः पशवो 'याम्याः'। इन्द्राय राज्ञे
शूकर इत्यादयः 'आरण्याः'। तत्र 'याम्याः', 'यूपेषु', उद्धन्वनीयाः,

नम्रप्राप्तिः । अग्निष्ठयूपप्रक्षेपेणास्माद्यजमानाद् भ्रूणहत्यादि-
दोषमपहत्य देवदारूयूपद्वयेन यजमानस्य 'उभयतः', सुर-
भिगन्धपरिग्रहो भवति ॥

(३) अथैतस्य यूपत्रयस्य पार्श्वयोर्वैल्वयूपान् विधत्ते । "षड्
वैष्वा भवन्ति । ब्रह्मवर्षसस्यावरुथ्यै" इति । दक्षिणपार्श्वे चयः,
उत्तरपार्श्वे चयः, इत्येवं षड् यूपाः ॥

(४) उक्तस्य यूपनवकस्य पार्श्वयोः षड् यूपान् विधत्ते । "षट्
खदिराः । तेजसोऽवरुथ्यै" ॥ १ ॥ पूर्ववद्दक्षिणतस्तयः, उत्त-
रतस्तयः, इत्येवं खदिरवृक्षजासोजःप्राप्तिहेतवः ॥

(५) उक्तायाः पञ्चदशयूपपङ्क्तेः पार्श्वयोः पुनः षड् यूपान्
विधत्ते । "षट् पालाशाः । सोमपीथस्यावरुथ्यै" इति । पूर्व-
वद्दक्षिणतस्तयः, उत्तरतस्तयः, इत्येवं षट् । पालाशवृक्षस्य
सोमजन्यत्वात् सोमपानप्राप्तिहेतुत्वं । तदेतत् सर्वं सूत्र-
कारेण सङ्गृहीतं । 'राज्युदासमेकविंशत्यरत्निमग्निष्ठं मिनेति
पैतुद्रवावभितस्तयो वैष्वा दक्षिणतस्तय उत्तरतस्तयः खा-
दिरा दक्षिणतस्तय उत्तरतस्तयः पालाशा दक्षिणतस्तय
उत्तरतस्तय इति ॥

(६) तानेतान् मिश्रित्वा प्रशंसति । "एकविंशतिः सम्पद्य-
न्ते । एकविंशतिर्वै देवलोकाः । द्वादशमासाः पञ्चर्त्तवः ।
पथ इमे लोकाः । असावादित्य एकविंशः । एष सुवर्गो
लोकः । सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै" इति । स्पष्टोऽर्थः ॥

(७) यूपसङ्ख्यासुतिप्रसङ्गेन पशुवाञ्छं सौति । "शतं

(१३) तस्योपरि होमान्तरं विधत्ते । “आत्मानाऽभिजुहो-
ति । सात्मानमेवैनं सतनुं करोति” इति । अश्वसात्मीवा-
वयवप्रतिपादकं खेगादङ्घ्राभ्यामिति मन्त्रजातं मन्त्रात्म-
शब्देनोपलक्ष्यते । ऊतमश्वमभिस्रक्ष्योपरि ‘आत्माना’ खेगा-
निति मन्त्रजातेन, जुहुयात् । तथा सति ‘एनं’ अश्वं, जीवा-
त्मसहितं शरीरसहितं ‘करोति’ ॥

(१४) एतद्देदं प्रशंसति । “सात्माऽमुञ्चिषोके भवति । व एं
वेद । अथो वसोरेव धारां तेनावदन्धे” इति । एवं वेदिता
खर्गशोके ‘सात्मा’ शरीरी, भवति । अपि च ‘वसोधारां’
धनस्य परम्परां, ‘तेन’ होमेन, लभते ॥

(१५) तत ऊर्द्धमाहुतिद्वयं विधत्ते । “इक्षुवर्दाय सास
वसिवर्दाय साधेत्याह । संवत्सरो वा इक्षुवर्दः । परिवत्सरो
वसिवर्दः । संवत्सरादेव परिवत्सरादायुरवदन्धे । आयुरेवा-
स्मिन्दधाति । तस्मादश्वमेधयाजी जरसा विस्वसामु सोऽ-
मेति” इति । प्रभवादिपञ्चके प्रथमोऽब्दः ‘संवत्सरः’, द्वितीयो
ऽब्दः ‘परिवत्सरः’ । तदीयहोमेनोभयस्मादपि ‘आयुः’, प्रा-
प्नोति । अतएवायं ‘अश्वमेधयाजी’, वास्ये यौवने वा न सिचते ।
किन्तु ‘जरसा’, युक्तः शनैर्हस्तपादादिविस्वसनेन मृत्वा स्व
प्राप्नोति । अत्रौपवसथ्येऽहनि यूपाः प्रहता वर्धिताः । यू-
प्रसङ्गाद् बुद्धिस्वमश्रावदानादिकमत्र प्रतिपादितम् । एतदेव
यानुष्ठानं तु चिरात्तस्य मध्यमेऽहनि द्रष्टव्यं ॥

इति विंशोऽनुवाकः ॥

अथ एकविंशोऽनुवाकः ।

(१) विंशोऽनुवाके यूपानां स्नानादयो विहिताः । एकविं-
शे तु चेतव्याम्यादेर्विंशेषोऽभिधीयते । तमिमं विंशेषं विधत्ते ।
“एकविंशोऽग्निर्भवति । एकविंशः सोमः । एकविंशति
यूपाः” इति । एकविंशतिसञ्ज्ञाकैः पुरुषैः सम्मितः ‘अग्निः’,
पेतव्यः । तथा सोमेषु चित्रदादिषु मध्ये ‘एकविंशतिसोम’युक्ते
एविविंशेषे उक्त्यः कार्यः । ‘यूपाः’, च ‘एकविंशति’सञ्ज्ञाकाः
कर्त्तव्याः । एवं सिद्धान्तोऽभिहितः ॥

(२) अथ पूर्वपक्षत्वेनाम्यादीनां द्वादशत्वविधित्वया पू-
र्वमेकविंशत्वं दृष्टान्तपुरःसरं दूषयति । “यथा वा अग्ना
वर्त्तमा वा वृषाणः संस्फुरेरन् । एवमेतत् सोमाः संस्फु-
रन्ते । यदेकविंशः । ते यत्समृच्छेरन् । इत्येतास्य यज्ञः”
इति । ‘यथा’, लोके केचिद्दुर्दान्ताः, ‘अवभाः’ ‘अग्ना वा’,
‘वृषाणः’ श्रेष्ठं समर्थाः, औत्सुक्यातिशयेन गां वडवां वा प्रोढुं
‘संस्फुरेरन्’ अतिशयेन संस्फुरेयुः, वलानं कुर्युरित्यर्थः । अनेनैव
प्रकारेण ये प्रौढाः एकविंशति‘सोमाः’, एते सहस्र वर्त्तमानाः
‘संस्फुरन्ते’ त्वरां कुर्वन्ति । तथाचार्य्यमाणाः ‘ते’ सोमाः, यदि
‘समृच्छेरन्’ स्वसिताः स्युः, तदानीम् ‘अस्य’, ‘यज्ञः’,
‘इत्येते’ । सोमवदग्निधूपयोरप्युपघात उक्तेयः ॥

(३) एवमेकविंशत्पक्षं दूषयित्वा पूर्वपक्षवादिनां मतमु-
पन्यसति । “द्वादश एवाग्निःसादित्याहुः । द्वादशः सोमः ।

एकादश यूपाः” इति । द्वादशपुरुषपरिमित एव ‘अग्निः’, कर्त्तव्यः । ‘सोमः’, अपि द्वादशसंख्यायुक्त एव कार्यः । यूपानाम् द्वादशसंख्यायाः काव्यभावात् ‘एकादश’, ते कर्त्तव्याः ॥

(०) तत्राद्ययोर्द्वादशपुरुषपरिमितत्वं प्रसंगति । “यद्वा-
दशोऽग्निर्भवति । द्वादश मासाः सम्बत्सरः । संबत्सरेष्वैवास्मा
अस्रमवहन्ते” इति । स्पष्टोऽर्थः ॥

(५) इयमेव प्रशंसा द्वादशसोमेऽपि योजनीया । यूपाना-
मेकादशसंख्यां विभज्य प्रशंसति । “यद्दश यूपा भवन्ति । दश-
चरा विराट् । अन्नं विराट् । विराजैवास्माद्यमवहन्ते । ४
एकादशः । स्नान एवास्ते सः । दुह एवैनां तेन” इति ।
तत्रैकादशयूपेषु दशयूपमतया संख्याया विराट्द्वाराऽस्वप्राप्तिः ।
‘यः’ अयमवब्रिष्टः, ‘एकादशः’, यूपः ‘सः’, अयं ‘अस्माः’
पूर्वोक्ताया धेनुरूपाया विराजः, ‘स्नान’स्नानोचः । ‘तेन’
स्नानस्नानोयेन, ‘एनां’ विराजं, ‘दुह एव’ अभिमानकृतः
दोग्धेव । तस्मादग्निस्त्रोमयोर्द्वादशसंख्या यूपेष्वैकादशसंख्या च
कर्त्तव्या । सोऽयं पक्षः सिद्धान्तिभिर्दूषितः ॥

(६) तदेतद्दूषणं दर्शयति । “तदाहुः । यद्वादशोऽग्निः
स्याद्वादशसोम एकादश यूपाः । यथा सूरिणा यायात् । ता-
दृक् तत्” इति । तत्र द्वादशयूपपक्षे केषिदभिज्ञा दूषणमेवं
‘आहुः’, यद्यग्निस्त्रोमयोर्द्वादशत्वं यूपेष्वैकादशत्वं स्यात् । तदानीं
यथा लोके ‘सूरिणा’ सूर्यभारयुक्तेन सकटादिना, यम एव
देशे गन्तुं शक्नुयात्, न तु विषमे पर्वतारोहणादौ । ‘तत्’ अस्म-

सङ्गायुक्तं, 'तादृक्', स्यात् । स्वल्पथा द्वादशसङ्ख्याया स्वल्पा एव क्रतवो निर्वोढुं शक्यन्ते । न तु महाक्रतवोऽश्वमेधादय इत्यर्थः ॥

(७) पूर्वपक्षं दूषयित्वा सिद्धान्तं निगमयति । “एकविंश-
त्र एवाग्निः स्यादित्याहुः । एकविंशस्रोमः । एकविंशति
र्यूपाः । यथा प्रष्टिभिर्याति । तादृगेव तत्” इति । ‘प्रष्टिभिः’
त्रिरसि भारवाहिनोयुक्तः पुरुषः समे देशे विषमेऽपि पर्व-
तारोहणादौ गन्तुं शक्नुयात् । ‘तत्’ एकविंशत्वं, ‘तादृक्’,
‘स्यात्’ । तथा सङ्ख्याया स्वल्पा महान्तस्य क्रतवोऽनुष्ठातुं शक्याः ।
षण्णदान्तवृषभादिदृष्टान्तेन स्वल्पनमाशङ्कितं, तत् साव-
धानेषु पुरुषेषु सम्भवतीत्यभिप्रायः । तदेतदेकविंशतित्वं वृष-
भस्य ककुदं ॥

(८) दृष्टान्तोक्तस्य प्रशंसति । “यो वा अश्वमेधे तिस्रः क-
कुभो वेद । ककुद्भू राज्ञां भवति । एकविंशोऽग्निर्भवति ।
एकविंशस्रोमः । एकविंशतिर्यूपाः । एता वा अश्व-
मेधे तिस्रः ककुभः । य एवं वेद । ककुद्भू राज्ञां भवति”
इति । यथा वृषभस्य ककुदुन्नतावयवः एवमश्वमेधस्य ‘तिस्रः
ककुभः’, उन्नतावयवाः । तदभिज्ञो यजमानः ‘राज्ञां’, मध्ये
‘ककुत्’, इवोन्नतः ‘भवति’ । कस्मात् ककुभ इति विवक्षाया-
मेकविंश इत्यादिना उच्यन्ते ॥

(९) य एवं वेदेत्यादेः पुनरुक्तिरूपसंहारार्था, तां त्रिरो-
दृष्टान्तेन प्रशंसति । “यो वा अश्वमेधे त्रीणि त्रीर्षाणि वेद ।

गामिनः पुरुषान् झूरान् करोति । यस्मात् सेनामुखस्य ती-
क्ष्णत्वं 'तस्मात्', लोके 'राजमुखं', 'भीष्मं भावुकं' भयानकं
भवितुं योग्यं भवति । प्रायेण हि राजानः प्रजा भीषयितुं
सभायामुद्यमुखा दृश्यन्ते ॥

(३) मुख्यपशूनां नियोजनं विधायान्नाङ्गसम्बन्धिषु पशुष्व्या-
द्यस्य नियोजनं विधत्ते । "आग्नेयं हृष्ययीवं पुरस्तात्स्र्वाटे ।
पूर्वाग्निमेव तं कुरुते ॥ १ ॥ तस्मात् पूर्वाग्निं पुरस्तात् स्थाप-
यन्ति" इति । यीवार्थां हृष्यवर्षो यस्य अजस्य सः अयं अजः,
'हृष्ययीवः', स च अग्निदेवताकः, तादृशमजं अग्निष्टे नियु-
क्तस्त्वस्य 'स्र्वाटे', नियुञ्जीत बभ्रीचात्, यदि स्र्वाटे बन्ध-
नमयोग्यं तर्हि तथा भावयेत् । तेन भावितेन स्र्वाटबन्धनेव
'तं' आग्नेयं पशुं 'पूर्वाग्निमेव' आहवनीयरूपमेव, 'कुरुते' ।
यस्मादाहवनीयस्थानीयस्याग्नेयस्य पशोर्लस्र्वाटरूपे पूर्वभागे
बन्धनं 'तस्मात्', 'पूर्वाग्निं' आहवनीयं, पूर्वदेशे 'स्थापयन्ति' ॥

(४) द्वितीयस्य पशोर्नियोजनं विधत्ते । "पौष्णमश्वञ्च ।
अश्वं वै पूषा । तस्मात् पूर्वाग्नावाहार्यमाहरन्ति" इति । यो-
ऽयमाग्नेयः पशुर्लस्र्वाटे नियुक्तः तमनु पश्चादञ्जति गच्छती-
त्यश्वञ्चः पशुरश्वट् तं 'अश्वञ्चं', पूषदेवताकं नियुञ्जीत, आग्ने-
यस्य पश्चाद्भागे बभ्रीचादित्यर्थः । योऽयं पूषदेवः सोऽयं
पुष्टिहेतुत्वादश्वरूपः । यस्मात् तद्याविधदेवताकः 'पौष्णः',
पशुः पूर्वभागे नियुक्तः । 'तस्मात्', यागेषु 'आहार्यं' आने-
तव्यं, सर्वं 'पूर्वाग्ना' 'आहवनीये', 'आहरन्ति' ॥

‘उत्सेधं’ उन्नतदेशवर्त्तिनं, करोति । यस्मादेवं ‘तस्मात्’, लोके
ऽपि कस्मिंश्चित् ‘भये’, प्राप्ते कश्चित् ‘उत्सेधं’, उन्नतपर्वता-
दिप्रदेशं, प्रजा आश्रयन्ति ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्द्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु-
संज्ञाख्ये तृतीयकाण्डेऽष्टमप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

समाप्तस्य अष्टमप्रपाठकः ।

तैत्तिरीय ब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे नवमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

यस्य निम्नसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

त्रिरात्रस्याश्वमेधस्य यदहः प्रथमं भवेत् ।

प्रपाठकेऽष्टमे तद्धि साकल्येन प्रपञ्चितं ॥

नवमेऽहर्दयं तत्र मध्यमेऽहन्युपाहृते ।

अश्वेऽथ रोहितादीनां आश्वभायभिधीयते ॥

(१) तत्र प्रथमेऽनुवाकेऽष्टादश्रिनामालम्बोऽभिधीयते । तद्विधत्ते । “प्रजापतिरश्वमेधमसृजत । सोऽस्मात्सृष्टोऽपाकामत् । तमष्टादश्रिभिरनु प्रायुक्त । तमाप्नोत् । तमाप्नाष्टादश्रिभिरवारुन्ध । यदष्टादश्रिन आश्वभ्यन्ते । यन्नमेव तैराप्ना वज्रमनोऽवहन्धे” इति । प्रजापतिना सृष्टोऽश्वमेधयागाभिमाय देवः केनापि निमित्तेन ‘अस्मात्’ प्रजापतेः, ‘अपाकामत्’ अपागच्छत् । तदा ‘तं’ अश्वमेधं, ‘अनु’लक्ष्य ‘अष्टादश्रिभिः’ अष्टादश्रिसंख्यायुक्तैः, रोहितो धूसरोहित इत्यादिभिरावातैः पशुभिः, ‘प्रायुक्त’ । एकैकस्मिन्ननुवाकेऽष्टादश्रिसंख्याया पञ्चव आस्तातास्तेऽष्टादश्रिनः । तेषामग्नौ प्रथेपलक्ष्यं प्रवेत्तं

कृतवान् तेन प्रयोगेण 'तं' अश्वमेधं, प्राप्य तैरेव पशुभिः
स्वाधीनं कृतवान् । तस्मादष्टादशिनो रोहितो धूमरोहित
इत्यादिभिरनुवाकैरुक्ताः प्रत्यनुवाकमष्टादशसङ्ख्या मिलित्वाऽ-
श्रीत्यधिकशतसङ्ख्याकाः पञ्चव आलभ्यन्ते । 'तैः' पशुभिः,
'सञ्जं', प्राप्य स्वाधीनं करोति ॥

(२) पशुगतामष्टादशसङ्ख्यां प्रशंसति । "संवत्सरस्य वा
एषा प्रतिमा । यदष्टादशिनः । द्वादशमासाः पञ्चर्त्तवः ॥ १ ॥
संवत्सरोऽष्टादश । यदष्टादशिन आलभ्यन्ते । संवत्सरमेव
तैगाप्रा यजमानोऽवहन्ते" इति । य एतेऽष्टादशिनः पञ्चवः त
एते सङ्ख्याया संवत्सरमासर्त्तुद्वारा संवत्सरेऽप्यष्टादशसङ्ख्या वि-
सृते । अतः सङ्ख्यासाम्यात् 'तैः' पशुभिः, संवत्सरं प्राप्य स्वा-
धीनं करोति ॥

(३) तेषामुपाकरणाय यूपविशेषं विधत्ते । "अग्निष्टेऽन्यान्
पशून्मुपाकरोति । इतरेषु यूपेष्वष्टादशिनो जामित्वाथ" इति ।
अष्टादशव्यतिरिक्ता येऽन्ये पञ्चवः आदिष्टदेशरहिताः । तान्
बध्नीन् 'अग्निष्टे', बध्नेोपाकुर्यात् । अतएव सूत्रकारेणोक्तं ।
अथत्परगोमृगानग्निष्ट उपाकरोति येषाञ्चानादिष्टो देश इति ।
अष्टादशिनः, तु 'पशून्', अग्निष्टव्यतिरिक्तेषु यूपेषुपाकुर्यात्,
सर्वं सति सर्वेषां पशूनामेकविधत्वाभावादाख्यं न भवति ॥

(४) इतरयूपेष्वष्टादशिनामुपाकरणे विभज्य सङ्ख्यां विधत्ते ।
'नव नवालभ्यन्ते सवीर्यत्वाथ" इति । एकैकस्मिन् यूपे 'नव
'नव', पञ्चवो बध्नेोपाकर्त्तव्याः । रोहितो धूम इत्यादिषु दश-

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

(१) द्वितीयेऽनुवाक एकदेवत्यानां पञ्चम्यां युगपदपादो-
 मोऽभिहितः । चतुर्थेऽस्य रथयोजनासङ्कारादयो विधीय-
 न्ते । यदुक्तं सूत्रकारेण । युञ्जन्ति ब्रह्ममिति दक्षिणयुगधूर्त्ये
 तमशं युनक्ति । सोऽयं मन्त्रः सप्तमकाण्ड एवमाद्यातः ।
 युञ्जन्ति ब्रह्ममश्वं चरन्तं परितस्सुषः । रोचन्ते रोचना दिवि
 इति । तत्र पूर्वार्द्धभागान् व्याचष्टे । “युञ्जन्ति ब्रह्ममि-
 त्याह । अश्वो वा आदित्यो ब्रह्मः । आदित्यमेवाश्वो युनक्ति ।
 अश्वमित्याह । अग्निर्वा अश्वः । अग्निमेवाश्वो युनक्ति ।
 अश्वमित्याह । वायुर्वै चरन् । वायुमेवाश्वो युनक्ति । परि-
 तस्सुष इत्याह ॥ १ ॥ इमे वै लोका परितस्सुषः । इमानेवाश्वो
 लोकान् युनक्ति” इति । स्वप्रकाशेन जगत्पट्टं हृषादादित्यः
 ‘ब्रह्मः’, इत्युच्यते । यागपरेषु रोषराहित्यादग्निः ‘अश्वः’ ।
 सर्वदाचरणस्वभावत्वात् ‘वायुश्चरन्’ । परितोऽवस्थानात् पृ-
 थिव्यादयस्त्रयो लोकाः परितस्त्रिवांसः । आदित्यादित्रयेणा-
 वमशः सूच्यते । तादृशमशं रथयुगस्य दक्षिणभागे देवा
 षड्विजो वा युञ्जन्ति ॥

(२) उत्तरार्द्धे व्याचष्टे । “रोचन्ते रोचना दिवित्याह ।
 नचत्राणि वै रोचना दिवि । नचत्राण्येवाश्वो रोचयति”
 इति । दीप्तियुक्तानि ‘नचत्राणि’, ‘रोचनाः’ इत्युच्यन्ते । तास्य
 रोचनाः ‘दिवि’ दीप्यन्ते । अनेनार्द्धद्वयकथनेन यजमाना

आदित्यादयः अन्ये योजिता भवन्ति । 'नक्षत्राणि', चैतदर्थं दीपयति ॥

(३) यदुक्तं सूत्रकारेण । युञ्जन्त्यस्य काम्येति प्रष्टी इति । तस्याश्वस्य पार्श्ववर्त्तिगावस्यै 'प्रष्टी', इत्युच्यते । युञ्जन्तीत्यनुवर्त्तते । मन्त्रस्तु तत्काण्डे एवं पद्यते । युञ्जन्त्यस्य काम्या हरी विपक्षसा रथे । शोणा धृष्णु नृवाहसेति । तत्र प्रथमपादस्य तात्पर्यं दर्शयति । "युञ्जन्त्यस्य काम्येत्याह । कामानेवास्मै युजन्ति" इति । 'अस्य' यजमानस्य, रथे कामकामप्रदानसमर्थो अस्मै देवाः 'युजन्ति' । अनेन मन्त्रपाठे यजमानार्थं 'कामानेव', सम्पादयति ॥

(४) द्वितीयपादस्य तात्पर्यं दर्शयति । "हरी विपक्षेत्याह । इमे वै हरी विपक्षसा । इमे एवास्मै युजन्ति" ॥२॥ इति । 'विपक्षसा' तस्य प्रधानस्याश्वस्य विविधपार्श्ववर्त्तिनी, 'हरी' दावस्यै, युञ्जन्तीत्यन्वयः । 'इमे' द्यावापृथिव्यौ, 'एव', पार्श्ववर्त्तिनी तावस्यै, अतस्त्रयोर्वागेन द्यावापृथिव्यावेव 'युजन्ति' ॥

(५) तृतीयपादस्य तात्पर्यं दर्शयति । "शोणा धृष्णु नृवाहसेत्याह । अहोरात्रे वै नृवाहसा । अहोरात्रे एवास्मै युजन्ति" इति । शोणवर्षी धार्ज्युक्नौ मनुष्यवाहकाविति मन्त्रे प्रुते । तत्र 'अहोरात्रे', एव मनुष्याणां निर्वाहके । अतस्त्रे 'एव', अश्वरूपेण 'युजन्ति' ॥

(६) उक्तमन्त्रद्वयतात्पर्यं सङ्गृह्य दर्शयति । "एता हवास्मै देवता युजन्ति । सुवर्गस्य लोकस्य समस्यै" इति । आदित्यं

ब्रह्मन्द्वाच्यमारभ्य अहोरात्रपर्यन्ता वा देवता उक्ताः,
'इताः' सर्वाः, 'एव', 'अस्मै' यजमानार्थं, रथे यजन्ति ॥

(७) रथे ध्वजस्थापनं विधत्ते । “केतुं कृष्णक्रेतव इति
ध्वजं प्रतिमुञ्चति । यज्ञ एवैनं राज्ञां गमयति” इति ।
सप्तमकाण्डोक्तस्य मन्त्रस्य केतुमित्यादिकं प्रतीकं । मन्त्रस्य
पाठार्थं तु तत्र च द्रष्टव्यं । अनेन ध्वजस्थापनेन सर्वेषां
राज्ञां मध्ये 'एनं' 'एव', राजानं, 'यज्ञः', प्रापयति ॥

(८) यदुक्तं सूत्रकारेण । जीमूतस्येति कवचमध्वुषते ।
ध्वजनागा इति धनुरादत्त इत्यादि च । तत्र चतुर्थकाण्डे
समावाप्तस्य जीमूतस्येति अनुवाकस्य स्पष्टार्थतां दर्शयति ।
“जीमूतस्येव भवति प्रतीकमित्याह । यथा यजुरेवैतत्” इति ।
तस्मिन् यजुषि मन्त्रे अनाविद्ध्या तनुवा जयेति विजयः
प्रतीयते, स च तथैव भवति ॥

(९) रथमारुह्योत्तरस्थां द्वित्रि यजमाने जलसमीपं गते
एति तत्राध्वर्युणा सप्तमकाण्डोक्तमन्त्रवाचनं विधत्ते । “ये ते
पन्थानः सवितः पूर्यास इत्यध्वर्युर्यजमानं वाचयत्यभिजित्यै”
॥ ३ ॥ इति । तदेतद्वचनं यजमानस्य जयाय भवति ॥

(१०) यदुक्तं सूत्रकारेण अपोश्चमवघ्राय यदातो अपो
श्चमदिति प्रदक्षिणमावर्त्तत इति । तत्र यदात इति मन्त्र-
गतस्योत्तरार्द्धस्येव स्तोत्रित्यादेश्चात्पर्यं दर्शयति । “परा
वा एतस्य यज्ञ एति । यस्य पशुरुपाकृतोऽन्वच वेद्या एति ।
एतं स्तोत्ररेतेन पथा पुनरश्चमावर्त्तयासि न इत्याह ।

(२२) पञ्चमकाण्डोक्तमनुवाकं प्रयाजयाव्यारूपेण विनियुक्ते । “समिद्धो अञ्चकृदरं मतीनामित्यश्वस्याप्रियो भवति स्वरूपत्वाय” इति । आसमन्नात् प्रीतिहेतवः ‘आप्रियः’ । तेषु मन्त्रेषु देवानां वक्षि प्रियमित्युच्यते । ‘अश्वस्य’, तथा करोति अतो मन्त्राणां स्वरूपत्वं ॥

इति चतुर्थोऽनुवाकः ।

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

(१) चतुर्थे रथयोजनाश्रावणकारावृत्तौ । पञ्चमे ब्रह्मोक्तनामको होतृब्राह्मणोत्तरकथितप्रश्नोत्तररूपाः संवादा उच्यन्ते । यदुक्तं सूत्रकारेण । उत्तरो महिमानपरिवष्टौ उक्तश्चात्वास्ते मार्ज्यथित्वाऽभितोऽग्निष्टं ब्रह्मोद्याय पर्युपविशेतो दक्षिणतो ब्रह्मोत्तरहोता किंस्त्रिदासीत् पूर्वचित्तिरित्येतस्यानुवाकस्य प्रष्टानि होतुः प्रतिज्ञातानि ब्राह्मण इति । पृष्टानि प्रश्नवाक्यानि प्रतिज्ञातानि उत्तरवाक्यानि । तदिदं ब्रह्मोद्यं विधत्ते । “तेजसा वा एष ब्रह्मवर्षसेन व्युष्यते । योऽश्वमेधेन यजते । होता च ब्रह्मा च ब्रह्मोद्यं वदतः । तेजसा चैवेनं ब्रह्मवर्षसेन च समर्द्धयतः” इति । अश्वमेधवाजिनः शरीरप्रयासेन तेजोवृद्धिः । मन्त्रवैकल्यसम्बन्धाद्ब्रह्मवर्षस्यवृद्धिः । तदुभयपरिहाराय होतृब्रह्मणौ ‘ब्रह्मोद्यं’, ब्रूयातां । जगत्स्थितिहेतोः परब्रह्मणो विषये संवादः ‘ब्रह्मोद्यः’, तेन यजमानस्य तेजोब्रह्मवर्षस्यवृद्धिर्भवति ॥

BIBLIOTHECA INDICA :

A COLLECTION OF ORIENTAL WORKS,

PUBLISHED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

SANSKRIT WORKS IN PROGRESS.*

IN THE OLD SERIES.

The LALITA VISTARA, or Memoirs of the Life and Doctrines of SÁKYA SINHA. Edited by Bábu RÁJENDRALÁLA MITRA. Already published, Fasciculi I. II. III. IV. and V. Nos. 51, 73, 143, 144 and 145.

The Prākṛita Grammar of Kramadís'wara. Edited by Bábu RÁJENDRALÁLA MITRA.

The TAITTIRÍYA SANHITÁ of the Black Yajur Veda. Edited by Dr. E. RÖER, and E. B. COWELL, M. A. Published, Fasciculi I. II. III. IV. V. VI. VII. VIII. IX. X. XI. XII. XIII. XIV. XV. XVI. XVII. XVIII. XIX. Nos. 92, 117, 119, 122, 131, 133, 134, 137, 149, 157, 160, 161, 166, 171, 180, 185, 193, 202 and 203.

The TAITTIRÍYA BRÁHMAṆA of the Black Yajur Veda. Edited by Bábu RÁJENDRALÁLA MITRA. Published, Fasciculi I. II. III. IV. V. VI. VII. VIII. IX. X. XI. XII. XIII. XIV. XV. XVI. XVII. XVIII. XIX. and XX., Nos. 55, 126, 147, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 175, 176, 188, 189, 190, 191, 192, 196, 197, 204 and 210.

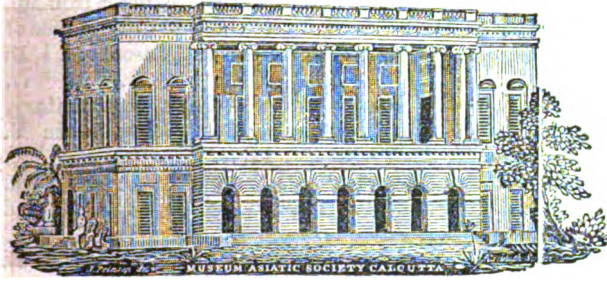
An English Translation of the SÁHITYA DARPAṆA by DR. BALLANTYNE.

* For a list of the Persian and Arabic works in progress, see No. 130 of the Bibliotheca Indica.

BIBLIOTHECA INDICA ;
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

No. 216.

तैत्तिरीय ब्राह्मणम् ।

कृष्णयजुर्वेदीयम् ।

सायनाचार्यद्वारा-वेदार्थप्रकाशाख्य-भाष्यसहितम् ।

कतिपयपण्डितानां साहाय्यमवलम्ब्य
श्रीराजेन्द्रनाथ मित्रेण परिशोधितम् ।

THE TAITTIRĪYA BRAHMANA

OF THE
BLACK YAJUR VEDA,

WITH THE
COMMENTARY OF SAYANACHARYA,

EDITED BY
RAJENDRALALA MITRA,

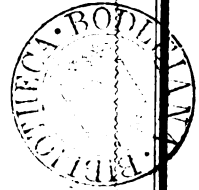
WITH THE ASSISTANCE OF SEVERAL LEARNED PAṆḌITAS.

FASCICULUS XXI.

CALCUTTA :

PRINTED BY C. B. LEWIS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

1866.

(१) अग्निष्ठस्य यूपस्य दक्षिणभागे ब्रह्मण उपवेशनं विधत्ते । “दक्षिणतो ब्रह्मा भवति । दक्षिणत आयातनो वै ब्रह्मा । बार्हस्पत्यो वै ब्रह्मा । ब्रह्मवर्चसमेवास्य दक्षिणतो दधाति । तस्माद्दक्षिणोर्द्धो ब्रह्मवर्चसितरः” इति । आहवनीयस्य दक्षिणभागे ब्रह्मणः प्रतिनियतं स्थानं । अतोऽत्रापि दक्षिणभागे उपविशेत् । दृश्यतिदेवताकस्यायं ‘ब्रह्मा’ । अतोऽयं यजमानस्य दक्षिणभागे ‘ब्रह्मवर्चसं’, सन्पादयति । यस्मात्सम्पत्तिः, ‘तस्मात्’, दक्षिणभागोऽतिशयेन ब्रह्मवर्चसयुक्तो दृश्यते । दक्षिणहस्तेन हि होमपूजादिकं क्रियते ॥

(२) होतुर्यूपस्योत्तरभाग उपवेशनं विधत्ते । “उत्तरतो हिता भवति ॥ १ ॥ उत्तरत आयातनो वै होता । आग्नेयो होता । तेजो वा अग्निः । तेज एवास्योत्तरतो दधाति । तस्मादुत्तरोर्द्धोऽस्त्रेजसितरः” इति । सामिधेन्यनुवचनादौ वेद्या उत्तरशोषिर्होतुर्नियतं स्थानं । अतोऽत्रापि यूपस्योत्तरभाग उपविशेत् । दैविकेष्वृत्विषु होतृत्वमग्नेरास्तात्, अग्निर्होता अग्निनाध्वर्यु इति । तत्सम्बन्धादयं मानुषो ‘होता आग्नेयः’ । अतः ‘अस्य’ यजमानस्य, उत्तरभागे ‘तेजः’, सन्पादयति । यस्मादेवं ‘तस्मात्’, केषुचित् पुरुषेषु ‘उत्तरः’ वामभागः, शक्तिमत्तरः । दक्षिणोत्तरदेशौ द्वयोर्विहितौ, कस्य दक्षिणो-
(कस्यो)त्तरः वेद्याकाङ्क्षितत्वात् ॥

(३) अग्निष्ठं यूपं तत्प्रतियोगित्वेन विधत्ते । “यूपमभितो वदतः । यजमानदेवत्यो वै यूपः । यजमानमेव तेजसा

च ब्रह्मवर्षेण च समर्द्धयतः” इति । यजमानवक्षूपस्य पशु-
प्रयोगनिर्व्वाहकत्वात् यजमानदेवत्वत्वं । तस्य पार्श्वयोः स्त्रिया
ब्रह्मवदने सति ‘यजमानमेव’, तेजोब्रह्मवर्षाभां सदृङ्
कुरुतः ॥

(५) तत्रोत्तरतोऽवस्थितो होता किंस्त्रिदित्यादीनि प्रश्न-
वाक्यानि पठति । दक्षिणतोऽवस्थितो ब्रह्मा द्यौरासीदित्याद्यु-
त्तरवाक्यानि पठति । तत्र प्रश्नवाक्यानि यथासमाप्तातमनुष
तद्वाख्यानव्याजेनोत्तरवाक्यानां तात्पर्यं प्रदर्शयते । तत्र प्र-
थमप्रश्नवाक्यं दर्शयति । “किंस्त्रिदासीत् पूर्व्वचित्तिरि-
त्याह । द्यौर्वै वृष्टिः पूर्व्वचित्तिः ॥ २ ॥ दिवमेव वृष्टिमवबन्धे”
इति । ‘पूर्व्वचित्तिः’ प्रथमतस्त्रेतयमाना, ‘किं’, नाम ‘आ-
सीत्’, इति प्रश्नः । या वृष्टिकारणभूता ‘द्यौः’, सैव प्रथमत-
स्त्रेतयमाना । प्रथमतो वृष्टौ सत्यां पञ्चादोषधिद्वारा र्ध्वं
प्राणिनो जीवन्ति । एताभ्यां प्रश्नोत्तराभ्यां वृष्टिहेतुं ‘दिव-
मेव’, प्राप्नोति, वृष्टिं स्वमत इत्यर्थः ॥

(६) द्वितीयं वाक्यं दर्शयति । “किंस्त्रिदासीद्दृष्टव
इत्याह । अश्वो वै वृष्टद्वयः । अश्वमेवावबन्धे” इति । युद्धे व-
यद्वारा वीरजीवनहेतुत्वात् ‘अश्वो वृष्टद्वयः’ ॥

(७) तृतीयं दर्शयति । “किंस्त्रिदासीत् पिशङ्गिलोत्प्राह ।
रात्रिर्वै पिशङ्गिला । रात्रिमेवावबन्धे” इति । अतिशयेन
रूपवतो ‘पिशङ्गिला’, ‘रात्रिः’, च तादृशी, चन्द्रिकया नक्षत्रैः
स्वरूपवत्प्रतिभासात् ॥

मित्याह । यज्ञो वै भुवनस्य नाभिः । यज्ञमेवावदन्धे" इति ।
यथा शरीरस्य नाभिर्मध्यप्रदेशः, तथा 'यज्ञः', सर्वस्य लोकस्य
मध्यस्थानीयः । कर्माधीनत्वात् सर्वजगद्भवहारस्य ॥

(१५) एकादशं दर्शयति । "पृच्छामि त्वा वृष्णो अश्वस
रेत इत्याह । सोमो वै वृष्णो अश्वस रेतः । सोमपीथमेवा-
वदन्धे" इति । 'वृष्णः' सेक्तृत्वेन बलवतोऽश्वस्य समन्धी शर-
भूतः पदार्थः सोमः । एवं सति ज्ञाने चिराच्चरूपोऽश्वमे-
धाख्यः सोमयागो निष्पद्यते ॥

(१६) द्वादशं दर्शयति । "पृच्छामि वाचः परमं व्योमे-
त्याह । ब्रह्म वै वाचः परमं व्योम । ब्रह्मवर्षसमेवावदन्धे"
॥ ५ ॥ इति । जगत्कारणं 'ब्रह्म', एव 'वाचः' वेदरूपायाः,
'परमं व्योम' पर्यवसानभूमिः । सर्वे वेदा यत् पदमामन-
न्तीति श्रुतेः । तदेवं ब्रह्मकार्यभूते सत्त्वजगद्भवहारविषय-
प्रश्नोत्तररूपाभ्यां मन्त्राभ्यां होतृब्रह्मणोः संवादरूपं ब्रह्मोच्यं
प्रसिद्धं ॥

इति पञ्चमोऽनुवाकः ।

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

(१) पञ्चमे ब्रह्मोद्यमुक्तं । षष्ठसप्तमबोर्धताशोपचारोऽभि-
धीयते । तत्रादावश्वसञ्चपनकासीयानुष्ठेयान् होमान् विध-
न्ते । "अप वा एतस्मात् प्राणाः क्रामन्ति । योऽश्वमेधेन व्रजते ।

प्रजामेव पशूनात्मन्वत्ते” इति । हे अश्व गर्भधारकहेतुं
त्वां ‘अहं’ महिषी, ‘अजानि’ प्राप्तवानि, त्वच्च ‘गर्भधं’
गर्भधारकं कल्परूपं महिषीशरीरं, ‘अजसि’ प्राप्नुहि ।
यद्यप्ययं भागो महिष्यैव पठितुं युक्तः । तथापि तदभिप्राया-
नुवादरूपेणाध्वर्युः पठतीत्यविरोधः । गर्भस्य प्रजापशुरूप-
त्वादेतस्मिन् मन्त्रे पठिते सति प्रजां पशुञ्चात्मनि स्थापयति ।

(१०) यदुक्तं सूत्रकारेण । गायत्री त्रिष्टुबिति दाभ्यां शौ-
वर्षाभिः सूचीभिर्महिष्यश्वस्यसिपथान् कल्पयन्ति* प्राक्को-
डात्, एवमुत्तराभ्यां राजतीभिर्वातात्, प्रत्यकोडात् प्रा-
ङ्गाभेः, एवमुत्तराभ्यां शौचीभिः शीसाभिर्वा परिदृक्ती श्रेष-
मिति । तत्रासिपथान् विधत्ते । “देवा वा अश्वमेधे पवमाने ।
सुवर्गं लोकं न प्राजानन् । तमश्वः प्राजानात् । यत्
सूचीभिरसिपथान् कल्पयन्ति । सुवर्गस्य लोकस्य प्रज्ञास्यै”
इति । पुरा कदाचित् ‘देवाः’, हि पवमानस्रोत्रे प्रदृक्ते
सति तत्र स्वर्गहेतुं अश्वं न ज्ञातवन्तः । ‘तं’, ‘अश्वः’, तु
ज्ञातवान् । अतः स्वर्गज्ञानाय मृतस्याश्वस्य शरीरे सूचीभिः
‘असिपथाः’, कल्पनीयाः । यथा लोके सूकरः खड्गेन हि-
स्यते । एवमश्वोऽपि छेदनीयः । अतः खड्गप्रहारस्यानलाङ्क-
नानि सूचीभिः कर्त्तव्यानि । त एतेऽसिपथा इत्युच्यन्ते ॥

(११) तस्मिन्नसिपथकल्पने पञ्चमकाण्डोक्तेन गावशो
त्रिष्टुबित्यनुवाकेन मन्त्रा आन्नाताः, तेषां स्पष्टार्थता दर्श-

* एकमहिषीकर्टके कल्पयन्ती यत्र वज्रत्वं चिन्तयम् ।

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

(१) षष्ठे अश्वस्य मृतोपचारः सञ्ज्ञपनप्रकारस्योक्तः । सप्तमे मृतोपचारविषया अवशिष्टा मन्त्रा व्याख्यायन्ते । अश्वेन सह वस्त्राच्छादिता महिषी यदा सोऽश्वो निद्रातीत्येवं क्लिन्नाति । तदा तदा पत्न्य इतराः तां महिषीं प्रोत्साहयन्ति । प्रोत्साहनमन्त्रास्योर्द्धामेनामित्यादयः । तत्र प्रथममन्त्रे प्रथमपादस्य तात्पर्यं दर्शयति । “अप वा एतस्माच्छ्री राङ्गं कामति । योऽश्वमेधेन यजते । ऊर्द्धामेनामुच्छ्रयतादित्याह । श्रीर्वै राङ्गमश्वमेधः । अश्वमेवास्मै राङ्गमूर्ध्वमुच्छ्रयति” इति । अश्वमेधयाजिनः सकाशाच्छ्रियो राङ्गस्य चापगमो भवति । ब्रह्मधनव्ययेन अत्रियोपगमः । अत एव राङ्गं पालयितुमशक्तत्वात् राङ्गस्याप्यपगमः । तत्परिहारार्थमिततराः पत्न्यः ऊर्द्धामिति पादं पठन्ति । तस्याथमर्थः हे अश्व ‘एनां’ महिषीं प्रति, स्वकीयां पुंसिङ्गव्यक्तिं ‘ऊर्द्धमुच्छ्रयतात्’ यथोर्द्धा व्यवतिष्ठते तथोच्छ्रितां कुर्वन्ति, एवं सत्यश्वमेधस्य श्रीरूपत्वात् राङ्गरूपत्वाच्च तदवयवस्योच्छ्रितत्वप्रार्थनया ‘अश्वं राङ्गं’, च ‘ऊर्द्धं’, यथा भवति तथैवोन्नतं करोति ॥

(२) द्वितीयपादस्य तात्पर्यं दर्शयति । “वेणुभारं गिराविवेत्याह । राङ्गं वै भारः । राङ्गमेवास्मै पर्युहति” इति । व्यक्तेरौन्नत्ये दृष्टान्तोऽस्मिन् पादेऽभिधीयते । यथा वेणुभारवापी कस्मिंश्चिद्गिरौ वेणुं क्लिप्त्वा भारं बध्वा स्वग्निरस्मारोपबितुं सौकर्याय वृक्षाद्यवृष्टेन तं भारमूर्द्धायमवस्थापयति तद्वत् ।

अत्र राष्ट्रस्य भारस्यानीयत्वात् । यजमानार्थं 'राष्ट्रमेव',
परितः समादधाति ॥

(३) तृतीयपादस्य तात्पर्यं दर्शयति । "अथास्या मध्यमेध-
तामित्याह । श्रीर्वै राष्ट्रस्य मध्यम् ॥ १ ॥ अत्रयमेवावरुन्धे" इति ।
अश्वस्य पुंलिङ्गव्यक्तावुच्छ्रितार्था 'अथ' अनन्तरं, 'अस्याः'
महिष्याः, शरीरमध्यं स्त्रिलिङ्गं । 'एधतां' उत्साहेन वर्धतां,
अतो धनादिसमृद्धिरूपायाः अत्रय एव राष्ट्रमध्यरूपत्वात्
'अत्रयमेव', प्राप्नोति ।

(४) चतुर्थपादस्य तात्पर्यं दर्शयति । "श्रीते वाते पुनस्त्रिवे-
त्याह । जेमौ वै राष्ट्रस्य श्रीतो वातः । जेममेवावरुन्धे" इति ।
पक्कानां धान्यानां खले यदा शोधनं क्रियते । तदा प्रातः-
काले 'श्रीते', प्रवृत्ते सति धान्यं 'पुनन्' शोधयन्, पुरुष उत्साहेन
यथाभिवृद्धिं गच्छति तद्वत् । अत्र श्रीतवातस्य तापनिवा-
रकत्वेन जेमरूपत्वाद्यजमानः 'जेममेव', प्राप्नोति ॥

(५) प्रोत्साहनमन्त्रेषु प्रथमं व्याख्याय द्वितीयमन्त्रे प्रथम-
पादस्य तात्पर्यं दर्शयति । "यद्भूरिणी यवमन्तीत्याह । विड्वै
हरिणी । राष्ट्रं यवः । विश्वज्ञैवास्मै राष्ट्रं समीची दधाति"
इति । अत्र महिषीं सान्त्वयितुमनेनोत्तरेण च पादद्वयेन
दृष्टान्तोऽभिधीयते । यदा 'हरिणी', काचित् रात्रौ समा-
नत्य जेजे फलितं 'यवं', भक्षयति । तत्र यथा स्वामी न
जानाति तथा हे महिषि त्वमपि देवतारूपेण स्वामनुभू-
यान्निर्हितमश्वं न जानास्यीति पादद्वयस्याभिप्रायः । तत्र

हरिणीयवशब्दाभ्यां प्रजागष्टृञ्चेत्युभयं सृच्यते । तत्प्रजा वलि-
हरणात् हरिणीस्थानीया, यदा राजस्वामिकायां भूमावुत्पन्न-
धान्यभक्षणात् हरिणीषादृशं, राष्ट्रस्य भोग्यत्वाच्चवसादृशं ॥

(६) अत एतत्पाठेन प्रजाया राष्ट्रस्य च सम्यक् समानुकूलं
सम्पादयति । “न पुष्टं पशुमन्यत इत्याह । तस्माद्राजा पशू-
ञ्ज पुष्यति” ॥ २ ॥ इति । हरिण्या यवे भक्षितेऽपि हरिणी-
रूपं पशुं ‘पुष्टं’, चेचिको ‘न’, जानाति । यस्मादेवं चेचस्वामो,
‘तस्मात्’, कृत्स्नभूमिस्वामो ‘राजा’, ‘पशून् न पुष्यति’ इति
पशुपुष्टिं स्ववृत्तितया न गणयति । वैश्वस्य वृत्त्यन्तराभा-
वात् पशुपुष्टिमसौ बद्ध मन्यते । राजा तु प्रभूतधनसमृद्धत्वात्
न गणयति ॥

(७) द्वितीयद्वितीयपादयोस्तात्पर्यं दर्शयति । “शूद्रा यदर्श-
जारा न पोषाय धनायतीत्याह । तस्माद्दैवीपुत्रं नाभिषिञ्चन्ते”
इति । ‘यत्’ यदा कदाचित्, दासी स्वकीयस्वामिना जारेह
शुक्ला भवति । तदा सा दासी स्वामिस्त्रीकारमात्रेणात्यन्तं
हस्यति न तु स्वकीयकुटुम्बपोषाय धनमात्मन इच्छति, न हि
स्वामिस्त्रीकाराद्भूतमधिकं मन्यते । तथा हे महिषि मनुष्य-
ञ्चरीरा त्वमपि देवतारूपस्यामस्य स्त्रीकारादेव परितुष्टा
भव । न तु तुच्छमिमं मानुषं भोगमपेक्षतेति मन्त्राभिप्रायः ।
यस्मादत्र दास्या धनराहित्यं सूचितं । ‘तस्मात्’, दासीवञ्ची-
जातैर्वैश्वस्यैः पुत्रं धनानर्हं राज्यार्थं ‘नाभिषिञ्चन्ते’ ॥

(८) द्वितीयमन्त्रे प्रथमपादस्य तात्पर्यं दर्शयति । “इयं वका-

(१४) यदुक्तं सूत्रकारेण । 'दधिक्राव्णो अकारिषमिति सर्वाः सुरभिमतीमृचमन्ततो जपित्वेति' । तदिदं विधत्ते । "अप वा एतेभ्यः प्राणाः क्रामन्ति । ये यज्ञेऽपूतं वदन्ति । दधिक्राव्णो अकारिषमिति सुरभिमतीमृचं वदन्ति । प्राणा वै सुरभयः । प्राणानेवात्मन्दधते । नैभ्यः प्राणा अपक्रामन्ति" इति । 'यज्ञे' चागप्रयोगमध्ये, 'ये' मनुष्याः, 'अपूतं' अपविचं याम्योक्तिरूपं, 'वदन्ति' । 'एतेभ्यः' जनेभ्यः, 'प्राणाः अपक्रामन्ति' । अतः तन्निवारणार्थं सर्वा अपि 'सुरभिमती', ब्रूयुः । सुरभि नो मुखाकरदित्येवं सुरभिश्शब्दो यस्यामृच्यसि सेवं सुरभिमती प्राणानां सुरभिगन्धवत् प्रियत्वात्तन्मन्त्रपाठे 'प्राणान्', आत्मानि सन्त्यादयन्ति । तत 'एभ्यः' स्त्री-जनेभ्यः, 'प्राणा नापक्रामन्ति' ॥

(१५) यदुक्तं सूत्रकारेण । 'आपोद्दिष्टोद्याभिर्मार्जयित्वेति' । तदिदं विधत्ते । "आपोद्दिष्टामयोभुव इत्यङ्गिर्मार्जयन्ते । आपो वै सर्वा देवताः । देवाताभिरेवात्मानं पवयन्ते" इति । देवतादिजगदुत्पत्तेः प्राक् तत्कारणत्वेनापः समाह्वताः । 'आपो वा इदमासंत्सल्लिखमेवेति' । अतः कारणत्वात् सर्व-देवतारूपाः 'आपः', ततः अर्वरूपाभिर्देवताभिरेवात्मानं शोधयन्ति ॥

इति सप्तमोऽनुवाकः ।

(६) उत्सर्गविधिं प्रशंसति । “पर्यग्निकृतं पुरुषश्चारस्योत्सो-
त्सृजन्यद्विष्साद्यै” इति । यद्यप्यारस्योत्सर्ग एवान्यत्रासातो न
तु पुरुषोत्सर्गः । तथाप्यप्राप्तांशे विधित्वं प्राप्तांशस्य तनुवा-
देन प्रशंसति सर्वत्र द्रष्टव्यं ॥

(७) अथ मिलित्वा सकृच्छा प्रशंसति । “उभौ वा एतौ पशू
आस्रभ्येते । यस्यावमो यस्य परमः । तेऽस्योभये यज्ञे बद्धाः ।
अभीष्टा अभिप्रीताः । अभिजिता अभिजुता भवन्ति” इति ।
अत्रोक्तेषु पुरुषमास्रभत इत्यारभ्याजावी आस्रभत इत्यनेन
पशुषूक्तमाधमाभावो विद्यते । पुरुषः सर्वोत्तमः । तदपेक्ष-
याधमः । अस्यापेक्षया गौरधमा । गवापेक्षया अजावी अध-
मौ । एवं योऽधमो ‘यस्य परमः’, तौ ‘उभौ पशू’, ‘आस्रभ्येते’ ।
‘अस्य’ यजमानस्य, ‘यज्ञे’, उभयविधाः ते सर्वे पशवः, ‘बद्धाः’
नियोजिताः । ते च देवतानां ‘अभीष्टाः’ अपेक्षिताः, अतएव
‘अभिप्रीताः’ अत्यन्तप्रीतिविषयाः । ‘अभिजिताः’ एव वशी-
कृताः । ‘अभिजुताः’ देवार्थमग्नौ प्रक्षिप्ता भवन्ति ॥

(८) अश्वमेधानुष्ठानं तद्वेदनञ्च प्रशंसति । “नैनं दृक्त्वावः
पशवो यज्ञे बद्धाः । अभीष्टा अभिप्रीताः । अभिजिता अभि-
जुता द्विष्मन्ति । योऽश्वमेधेन यजते । य उ चैनमेवं वेद” इति ।
‘एनं’ अश्वमेधयाजिनं, अश्वमेधवेदिनञ्च, ‘दृक्त्वावः’ स्वभावतो
दंष्ट्रनशीला अपि, ‘पशवः’, नियोजनादिक्रियाविषयाः यस्मा-
दपि ‘न द्विष्मन्ति’ ॥

इति अष्टमोऽनुवाकः ।

अथ नवमोऽनुवाकः ।

(१) अष्टमेऽश्वमेधस्य तत्पशूनाञ्च प्रशंसाऽभिहिता । नवमे तु चिरात्रस्योत्तमेऽहनि पशवोऽभिधीयन्ते । तत्रादौ तावत् प्रथमद्वितीये अहनी प्रशंसति । “प्रथमेन वा एव सोमेन राधा । चतुष्टोमेन ह्यतेनायानामुत्तरेऽहन् । एकविंशे प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठति” इति । एषोऽश्वमेधयाजी ‘प्रथमेन’, अज्ञा ‘राधा’ सप्तद्विं प्राप्य, ‘उत्तरेऽहन्’ द्वितीयेऽहनि, ‘प्रतिष्ठति’, इति । कीदृशेन प्रथमेन, ‘सोमेन’ सोत्रयुक्तेन, ‘चतुष्टोमेन’ चिद्वृत्पञ्चदशसप्तदशैकविंशाख्यैश्चतुर्भिसोमैर्युक्तेन । तच्च दृष्टान्तः । ‘आयानां’ कालानां मध्ये, ‘ह्यतेन’ ह्यतयुगेनेव, यथा ह्यतयुगश्चतुर्भिर्धर्मपादैर्युक्तं । एवमिदं प्रथममहश्चतुर्भिसोमैर्युक्तमित्यर्थः । कीदृश उत्तरे, ‘एकविंशे’ एकविंशसोमयुक्ते, अतएव ‘प्रतिष्ठायां’ प्रतिष्ठाहेतौ ॥

(२) अथ तस्मिन् द्वितीयेऽहनि पृष्ठसोत्रे शक्रं साम विधत्ते । “एकविंशत् प्रतिष्ठाया ऋतुनन्वारोहति । ऋतवो वै पृष्ठानि । ऋतवः संवत्सरः । ऋतुष्वेव संवत्सरे प्रतिष्ठाय । देवता अभ्यारोहति । शक्ररथः पृष्ठभं भवन्धन्यदन्यच्छन्दः । अन्येन्ये वा एते पशव आस्रभ्यन्ते । उतेव याम्याः । उतेवारस्याः । अहरेव रूपेण समर्धयति । अथो अज्ञा एवैष बलिर्ध्रियते” इति । यदिदमेकविंशसोमयुक्तं प्रतिष्ठाकारणं द्वितीयमहः । तत्सकाशादयं ऋतुभिमानिदेवान् प्राप्नोति । पृष्ठसोत्राण्यत्र ऋतुप्राप्तिहेतुत्वात् ‘ऋतवः’, इत्युच्यन्ते । तैर्ऋतुभिः

साध्यत्वात् 'संवत्सरः', चत्वात्मकः, अतोऽयं पृष्ठस्रोत्रबलाद्-
त्वात्मके 'संवत्सरे', प्रतिष्ठां प्राप्य 'तद्देवताः', प्राप्नोति । तस्मिन्
पृष्ठस्रोत्रे 'शक्ररयः भवन्ति', शक्ररं साम गातव्यं सामाधार-
भूतास्त्वृक्षु, 'अन्यदन्यत् हन्ते', भवति, न त्वेकच्छन्दस्त्राः सर्वा
श्चः, यस्मात् 'एते पशवः', नानाविधाः 'आलभ्यन्ते', केचित्
'याम्याः', केचित् 'आरण्याः', चेति तस्मात् पशुवच्छन्दसां
नानाविधत्वं युक्तं । तेन च नानाविधत्वेनेदं द्वितीयं 'अहरेव',
स्वरूपेण समृद्धं कृतं भवति, अपि च तस्मादङ्ग एव सकाशात्
'एष बलिर्द्धियते' इयं लोकप्रसिद्धा पूजा यजमानस्य सम्पद्यते ।

(३) अथ तृतीयेऽहनि पशुविशेषां विधत्ते । "तदाहुः ।
अपन्नतो वा एते । यदजावयसारण्याश्च । एते वै सर्वे पशवः ।
यद्गव्या इति । गव्यान् पशून् उत्तमेऽहन्यालभते । तेनैवोभ-
यान् पशून् वरुन्धे" इति । तत्र पशुविषये रहस्याभिज्ञा
एवं 'आहुः', अजजातो वा अविजातीयः 'आरण्याश्च', वे
सन्ति, ते मुख्याः पशवो न भवन्ति । किन्तु ये गोजातीयः
'एते', एव 'सर्वपशवः', सर्वपशुस्थाने प्रयोक्तव्या इति । तस्मात्
'उत्तमेऽहनि', गोजातीयान् 'पशून्', 'आलभते', 'तेनैव' मवा-
लभनेन, याम्यानारण्यांश्च 'उभयान्', प्राप्नोति ॥

(४) गव्यानां पशूनां देवतां विधत्ते । "प्राजापत्या
भवन्ति । अर्नाभिजितस्याभिजित्यै" इति । सर्वेषां प्राजापत्यने
सति प्राजापत्यनुयाहात् पूर्वमवब्रूतमपि राङ्गं वब्रूकृतं भवति ॥

(५) अथ चिराच्चवसाने पशून् विधत्ते । "सौरिर्गव सेता

मन्त्रः । मण्डूकाञ्चभ्येभिरिति दीतीथो मन्त्रः । एवं प्रति-
मन्त्रं हस्तेन गणयेत् ॥

(२) अनुवाकसङ्ख्यां विधत्ते । “चतुर्दशैताननुवाकान् जुष्टो-
त्यनन्तरित्यै” इति । स्त्रोगानित्यारभ्य क्रमैरत्यक्रमीदित्यन्ता-
सतुर्दशानुवाकाः । अथञ्च होमः सर्वासां देवतानामन्तराव-
राहित्याच्च भवति ॥

(३) आरण्यकाण्डोक्तमनुवाकान्तरं विधत्ते । “प्रयासाच्च
साहेति पञ्चदशं । पञ्चदश वा अर्धमासस्य रात्रयः । अर्धमास-
स्य संवत्सर आयते” इति । पञ्चदशरात्रीणामर्द्धमासत्वाच्चतु-
विंशत्यर्द्धमासस्य संवत्सरत्वाच्च तदर्धमासद्वारा संवत्सरप्राप्तिः ॥

(४) अथ खिष्टकदाङ्गतोर्विधत्ते । “देवासुराः संयन्ता आ-
वन् । तेऽब्रुवन्नग्नयः खिष्टकतः । अश्वस्य मेधस्य वयमुद्धारमुद्धार-
रामहे । अथैतानभिभवामेति । ते लोहितमुद्हरन्त । ततो
देवा अभवन् । पराऽसुराः । यत् खिष्टकज्ञो लोहितं जुष्टो-
ति भ्रातृव्याभिभूत्यै । भवत्यात्मना । परास्व भ्रातृव्यो भवति”
इति । देवेष्वसुरेषु च युद्धार्थमुद्युक्तेषु ‘ते खिष्टकतः’, ‘अग्नयः’,
देवाः इतरदेवान् प्रत्येवं ‘अब्रुवन्’, यागयोग्यस्य ‘अश्वस्य’
सम्बन्धिनं ‘उद्धारं’ सर्वदेवसाधारणेभ्यो भागेभ्य उल्कर्षेण
हरणीयं भागं, अश्वाद्बुधृत्य ‘वयं’, सम्पादयामः, अनन्तरं
‘एतान्’ असुरान्, अभिभवितुं ब्रह्मणः । ‘इति’ तथोक्त्वा,
‘ते’ अग्नयः, अश्वस्य सकाशात् ‘लोहितं’ लोहितं, ‘उद्दह-
रन्त’ । ‘ततो देवाः’, विजयिनो ‘अभवन्’ । ‘असुराः परा-

(७) तृतीयाहुतेः साधनान्तरं विधत्ते । “अथस्येन कम-
खलुना तृतीयां । आहुतिं जुहोत्यावास्यो वै प्रजाः । इद्रेग्निः
खिष्टकृत् । इद्रादेव प्रजा अन्तर्दधाति । अथो यज्ञेवाहुति-
र्जुह्यते । न तत्र इद्रः प्रजा अभिमन्यते” इति । ‘अथस्येन’
आयसस्योद्देन निर्मितः कमण्डलुरवस्यथः, अथास्यनामकेन म-
हर्षिणा खष्टत्वात् प्रजा ‘आयास्य’ आख्यः, अग्न्यत् पूर्ववद्वाख्येवं ॥

इति एकादशोऽनुवाकः ।

अथ द्वादशोऽनुवाकः ।

(१) एकादशे शरीरहोमाः खिष्टकृद्दोमासाभिहिताः ।
द्वादशे तदुभयहोममध्यवर्तिनोऽश्वसोमीयहोमा उच्यन्ते ।
तमिमं विधत्ते* । “अश्वस्य वा आसन्नश्वस्य मेध उदक्रामत् । त-
दश्वसोमीयमभवत् । यदश्वसोमीयं जुहोति । समेधमेवेन-
मासन्नभते” इति । योयमश्व आसन्नश्वः तस्य सम्बन्धी ‘मेधः’ सारः,
‘उदक्रामत्’ । स च सारः ‘अश्वसोमीयनामकं’, मग्नजातं
‘अभवत्’ । अश्वस्य स्तुतिर्येषु यदक्रन्द इत्यादिषु चिध्वनुवाकेषु
श्रूयते । तेऽनुवाका अश्वसोमाः तेषु श्रूयमाणं मग्नजातं
‘अश्वसोमीयं’, तद्दोमेन सारसहितमेवाश्वमासन्नश्वान् भवति ॥

(२) तत्र द्रव्यं विधत्ते । “आज्येन जुहोति । मेधो वा आज्यं
मेधोऽश्वसोमीयं । मेधेनैवास्मिन् मेधं दधाति” इति । द्रव्यमग्न-
योः सारत्वात् तेनैव सारेण यजमाने सारं सत्यादयति ॥

* तानिमान् विधत्ते इत्युचितं ।

अथ त्रयोदशोऽनुवाकः ।

(१) द्वादशेऽश्वत्थोमीयहोमोऽभिहितः । त्रयोदशे तु सावित्र-
मष्टाकपालं प्रातर्निर्वपतोत्याद्यनुवाकोक्तास्त्रिष्टिषु सम्बत्सरानु-
ष्ठानरूपविशेषाभिधीयते । यदुक्तं सूत्रकारेण । एवमेताभि
सावित्रादीनि सम्बत्सरकर्माणि क्रियन्त इति । तदिदं विधत्ते ।
“प्रजापतिरश्वमेधमसृजत । सोऽस्मात् सृष्टोपाक्रामत् । तं यज्ञ-
क्रतुभिरन्वैच्छत् । तं यज्ञक्रतुभिर्गान्धर्विन्दत् । तमिष्टिभि-
रन्वैच्छत् । तमिष्टिभिरन्वविन्दत् । तदिष्टीनामिष्टिबं । स
संबत्सरमिष्टिभिर्यजते । अश्वमेवतदन्विच्छति” इति । पुन
प्रजापतिः, अश्वमेधसाधनमश्वम् ‘असृजत’ । ‘सः’ च ‘सृष्टः’
अश्वः ‘मरणभीत्या प्रजापतेरपाक्रामत्’ । ‘तं’ अपक्रान्तमश्वं
यूपवद्भिः ‘यज्ञक्रतुभिः’, प्राप्तुमन्वेषणं कृतवान् । बन्धनहेतो-
र्युपाङ्गोतं ‘तं’ अश्वं, यूपवद्भिः ‘न’, आस्रभत । ततः प्रजापति-
र्विचार्य यूपरहिताभिः ‘इष्टिभिः’ । अन्विष्य स्रभवान् । इत्येते
इच्छापूर्वकं स्रभ्यत आभिरितीष्टिनामसम्पन्नं । तस्माद्दीर्घायाः
पूर्वमेकं ‘संबत्सरं’, निरन्तरं ‘इष्टिभिर्यजते’ । तेन ‘अश्वं’
अन्विष्य स्रभते ॥

(२) तास्त्रिष्टिषु देवतां प्रशंसति । “सावित्रियो भवन्ति ।
इयं वै सविता । यो वा अस्यां नश्यति यो निस्स्रयते । अस्यां
वाव तं विन्दन्ति । न वा इमां कश्चनेत्याहुः तिर्यङ्गोर्ध्वो-
त्येतुमर्हतीति । यत् सावित्रियो भवन्ति । सविदप्रसृत इवै-
नमिच्छति” इति । तिस्रोपीष्टयः सविददेवताकाः । तथा च

पूर्वप्रपाठके समाह्वानं । सविचमष्टाकपालं प्रातर्निर्वपति ।
 सविचप्रसविच एकादशकपालं मध्यन्दिने । सविच आसविचे
 द्वादशकपालमपराह्णे इति । तासु यः सविता देवः सोऽयं
 भूमिस्वरूपः । तत् कथमिति तदेवोपपाद्यते । 'यः' कश्चित्
 पदार्थो भूम्यां 'नश्नति' पलाय्य दृष्टिगोचरतां न प्राप्नोति,
 'यः', य 'निलयते' स्वदेश एव नीलीनो भवति । अतएव
 रश्मिदौ सुरचितस्त्रिष्ठति । तिर्यग्देहो गवादिर्वा ऊर्ध्वदेहो
 मनुष्यो वा तत् सर्वं नष्टं विलीनञ्च पुनरन्विष्य भूम्यामेवा-
 षभते । 'कश्चिदपि', 'तिर्यक्', 'इमां' भूमिं, 'अत्येतुं',
 'गच्छति', कश्चिदप्यूर्ध्वदेहो मनुष्यः 'इमां' भूमिं, 'अत्येतुं', ना-
 ष्णीति', एवमभिज्ञाः 'आहुः' । तस्माद्भूमिस्वरूपः सविहदेव-
 ताकास्त्रिष्ठिषु कृतासु तेन सविचानुज्ञात एव सन् 'एनं' अशं,
 भूम्यां 'इच्छति' प्राप्नोति ॥

(३) पूर्वप्रपाठके विहितं सायन्भृतीर्हाममनूय प्रशंस-
 ति । "ईश्वरो वा अश्वः प्रमुक्तः परां परावतं गन्तोः । यत्
 सायन्भृतीर्जुहोति । अश्वस्य यत्यै धृत्यै" इति । योऽयं संव-
 सरमात्रं स्वेच्छासञ्चारार्थमुत्सृष्टः 'अश्वः', सोऽयं 'परां परावतं'
 अत्यन्तं दूरं गन्तुं समर्थः । तस्मादिह धृतिः स्वाहेत्यादिभिः
 सायन्भृतिभिराहुतिभिरश्वः कश्चिन्नियतो धृतो भवति ॥

(४) इष्टीष्टतीस्य पुनः प्रशंसति । "यत् प्रातरिष्टिभिर्यज-
 ते । अश्वमेव तदन्विच्छति । यत् सायन्भृतीर्जुहोति । अश्वस्यैव
 यत्यै धृत्यै । तस्मात् सायं प्रजाः चेत्या भवन्ति" इति । याः

शागाद्यिनौ गायतः । अत्रिया वा एतद्रूपं । यदीणा । अत्रि-
मेवास्मिन् तद्धत्तः । यदा खलु वै पुरुषः अत्रिमन्नुते । वी-
शासौ वास्यते” इति । नियमं स्वीकृतवतो राज्ञः चिरकालं
राजोपचाराभावेन ‘श्रीरस्मात्’, अपगच्छति, क्रतुसमाप्तिपर्यन्तं
श्रद्धयोरेव राजत्वात् । ‘राष्ट्रं’, अपि ‘अस्मात्’, अपगच्छति ।
तदुभयपरिहारार्थं वीणया गातुं कुशसौ दौ ब्राह्मणौ गा-
वेतां । ‘वीणा’, हि ‘अत्रियाः’, स्वरूपं तस्मादन्यस्मिन् राज्ये तौ
‘अत्रियं’, एव सम्पादयतः । वीणायाः श्रीरूपत्वं लोके प्रसिद्धं ।
श्रीद्रोऽपि यदा अत्रियं प्राप्नोति तदानोमस्य सुखार्थं गाय-
कैर्वीणा वास्यते ॥

(१) अत्र ब्राह्मणद्वयपक्षं दूषयित्वा द्वितीयगायकं त्रिचयं
विधत्ते । “तदाहुः । यदुभौ ब्राह्मणौ गायेताम् ॥१॥ प्रभ्रू-
शास्त्राच्छ्रीः स्यात् । न वै ब्राह्मणे श्रीरमत इति । ब्राह्मणो-
न्वो गायेत् । राजन्योऽन्यः । ब्रह्म वै ब्राह्मणः । चत्रू रा-
जन्यः । तथा हास्य ब्रह्मणा च चत्रेण चोभयतः श्रीः परि-
एहीता भवति” इति । ब्राह्मणयोरेव गाने ‘श्रीः’, भ्रष्टा स्यात् ।
ब्राह्मणो हि तपःस्वाध्यायादौ प्रवृत्तः अत्रियं पालयितुं न
शक्नोति । तस्मादेको ‘ब्राह्मणः’, इतरो ‘राजन्यः’, च ‘गायेत्’, ।
तत्र ‘ब्राह्मणः’, ब्रह्ममन्त्रात्मकः, ‘राजन्यः’, चत्रवसात्मकः,
तथा सति ब्राह्मणो मन्त्रसामर्थ्येन त्रिचयः शौर्येण चोभयेनापि
प्रकारेण च ‘श्रीः’, स्वीकृता भवति ॥

(२) अथ कालविशेषं विधत्ते । “तदाहुः । यदुभौ दिवा

गायेताम् । अपास्माद्राष्ट्रं कामेत् ॥ ९ ॥ न वै ब्राह्मणे राष्ट्रं
 रमत इति । यदा खलु वै राजा कामयते । अथ ब्राह्मणं
 जिनाति । दिवा ब्राह्मणो गायेत् । नक्तं राजन्यः । ब्रह्म-
 णो वै रूपमहः । चक्षुराचिः । तथा हास्य ब्रह्मणा च
 क्षेत्रेण सोमयतो राष्ट्रं परिगृहीतं भवति” इति । तत्र गानवि-
 षये केचिदभिज्ञा एवं ‘आहुः’, ब्राह्मणराजन्यौ ‘उभौ’ अपि
 ‘दिवा’, यदि ‘गायेतां’, तदानीं रात्रौ रक्षकाभावात् राष्ट्रं
 ‘अस्मात्’ यजमानात्, भ्रष्टेत् । तत्रेयमुपपत्तिः । अहः प्रथ-
 मभावित्वात् तत्र गानकर्तृत्वं ब्राह्मणस्य मुख्यं नहि ब्राह्मणे
 राष्ट्रं क्रीडते कुत एतदिति चेत् उच्यते । ब्राह्मणे राष्ट्रं प-
 लयति सति ‘यदा’, ‘राजा’, राष्ट्रं मे भूयादिति ‘कामयते’,
 तदानीमेव ‘ब्राह्मणं’, जित्वा तत् स्वाधीनं करोति । अतो
 ब्राह्मणस्य योग्य एक एव कालो गानस्य न पर्याप्त इति इत्ये-
 कालयोः दाभ्यां गातव्यं, तत्रोच्चस्वत्वाच्च ब्राह्मणस्य ‘रूपमहः’
 अन्धकारावृतत्वाच्चोरादिभयवृत्तत्वाच्च रक्षायामधिकृतस्य ‘च-
 क्षुराचिः’, स्वरूपं ‘रात्रिः’, तथा कालद्वये गाने सति मन्त्रो-
 बलेन सोमयविधेन कालद्वये ‘राष्ट्रं परिगृहीतं’, भवति ॥

(४) तत्र दिवसे सावित्री सम्बन्धिनः स्त्रियुक्तः पुरा ब्र-
 ह्मणेन गातव्यमर्थं दर्शयति । “इत्यददा इत्ययजथा इत्यप-
 इति ब्राह्मणो गायेत् । दृष्टापूर्णे वै ब्राह्मणस्य । दृष्टापूर्णे
 नैवेनः ससमर्द्धयति” इति । इतिशब्दाः प्रकारवाचिनः ।
 राजन् स्वमनेन प्रकारेण ब्राह्मणेभ्यो गोभूहिरस्त्रादिकं दत्तम्

वानसि । अनेन प्रकारेण वाजपेयराजस्यदादशाहादिभिरि-
ष्टवानसि । अनेन प्रकारेण शाकस्यपायसादीन्यनन्तानि ब्रा-
ह्मण्यार्थं पक्तवानसि । एतस्य गातव्यस्यार्थस्योपसंक्षेपं, ततः
'ब्राह्मणः,' स्त्रोचितार्थप्रतिपादकैर्गद्यैः पद्यैश्च 'गायेत्' । 'इष्टा
पूर्त्त', श्रौतस्मार्त्तं दैवे पित्रे वा, 'ब्राह्मणस्य', उचिते । अत
ईदृशगानेन यजमानमिष्टापूर्त्ताभ्यां समृद्धं करोति ॥

(५) अथ सायन्भृतिषु ह्ययमानासु राजन्येन गातव्यमर्थं दर्श-
यति । "इत्यजिना इत्ययुध्यथा इत्यमुं सङ्ग्राममहन्निति राज-
न्यः । युद्धं वै राजन्यस्य । युद्धेनेवैनं स समर्द्धयति" इति । अ-
थापीतिशब्दाः प्रकारवाचिनः । अनेन प्रकारेण पृथुभरतभगी-
रथयुधिष्ठिरादिभिः सुकृतकर्माभिः समानस्त्वं शत्रून् जितवानसि ।
अनेन प्रकारेण । करितुरगरथपदातिसमेतशरथापतोमरकर-
शाखादिधारिभिः शूरभटैः परितृतस्त्वं शत्रुभिः सह युद्धं
कृतवानसि । अनेन प्रकारेण युधिष्ठिरदुष्यन्तादिवत् महा-
वीरपुरुषसहस्राधिष्ठितं 'सङ्ग्रामममुं', प्राप्य काशीरं मागधं
शौण्ड्रञ्च राजानं निघ्नतासिमात्रसहायस्त्वं कृतवानसि ।
तदेतद्युद्धविषयमेव गानं राजन्यस्त्रोचितं । अत एव तद्वि-
षयैर्गद्यैश्च राजन्योगात् । यथा सत्येन राजानं 'युद्धेन', समृद्धं
करोति ॥

(६) एकैकस्य गीतिचयं विधत्ते । "अक्षृता वा एतस्यर्तव
इत्याहुः । योऽस्यमेधेन यजत इति । तिस्रोऽन्यो गायति ति-
स्रोऽन्यः षट् सम्पद्यन्ते । षट् वा षडतवः । षडनेवासौ कल्प-

यते” इति । अश्वमेधयाजिनो राज्ञस्तत्तद्वृत्तितराजोपचाराभावात् ‘स्रतवः’, ‘अकृताः’ खोचितभोगसमर्था न भवन्ति, इत्यभिज्ञाः ‘आहुः’, अतस्तत्समाधानाय द्वयोरेकैकः ‘तिस्रः’, गाथा गायेत्, तथा सति गाथानां षट्सङ्ख्यासम्पत्त्या ‘षट्’, अपि ‘स्रतून्’, ‘असौ’ यजमानाय, समर्थान् कुरुते ॥

(७) गायकाभ्यां दानं विधत्ते । “ताभ्यां संस्त्रायां । चवो-
युक्ते च व्रते च ददाति । व्रतायुः पुरुषः व्रतेन्द्रियः । आयुषे-
वेन्द्रिये प्रतितिष्ठति” ॥ ४ ॥ इति । ‘संस्त्रायां’ यथोक्तगानयुक्त-
संवत्सरानुष्ठानस्य समाप्तौ सत्यां, ‘अनोयुक्ते’ अगच्छि ब्रह्मे
बद्धे द्वे गावौ, ‘व्रते च’ पुनरपि गवां व्रतद्वयञ्च । ‘ताभ्यां’
ब्राह्मणराजन्याभ्यां, दद्यात् । पुरुषस्य व्रतसंवत्सरपरिमिता-
युर्योगात् व्रतसङ्ख्याकनाडीसञ्चारिव्रतेन्द्रियवृत्तियोगात्पान-
योगोव्रतसङ्ख्या । यजमानः ‘आयुषीन्द्रिये च’, ‘प्रतितिष्ठति’ ॥

इति चतुर्दशोऽनुवाकः ।

अथ पञ्चदशोऽनुवाकः ।

(९) चतुर्दशे ब्राह्मणराजन्ययोगानुमत्तं । पञ्चदशे तव-
मृद्यविषया होमविशेषा उच्यन्ते । तं होमं* विधत्ते । “सर्वेषु ह
एषु लोकेषु मृत्युवोन्मायन्ताः । तेभ्यो यदाहुतीर्न जुहुवात् ।
लोके लोक एनं मृत्युर्विन्देत् । मृत्यवे खाहा मृत्यवे खारे-
त्यभिपूर्वमाहुतीर्जुहोति । लोकास्लोकादेव मृत्युमवसजते ।
नैनं लोके लोके मृत्युर्विन्दति” इति । य एतस्लोकाः जना-

* तान् होमान् इत्युचितं ।

(३) आहुत्यन्तरं विधत्ते । “भूषहत्यायै स्वाहेत्यवभृथ आहुतिं जुहोति । भूषहत्यामेवावयजते” इति । त्रिवेदिब्राह्मणः कल्पसहितः स्वशाखाध्यायी वा गर्भी वा ‘भूषः’ । तस्य हत्याभिमानिन्यै स्वाहुतमिदमस्तु । अनयाहुत्या दोषं विनाशयति ॥

(४) इमामाहुतिमाक्षिपति । “तदाहुः । यद् भूषहत्यापाश्याथ । कस्माद्यज्ञेपि क्रियते” इति । तत्र भूषहत्याविषये षोडशवादिन एवं ‘आहुः’ । ‘यत्’ यस्मात् कारणात्, या ‘भूषहत्या’, सेयं ‘अपाश्या’ पुरुषस्यापाचीकरणमर्हति, कर्मानुष्ठानादिषु पात्रं योग्यं सन्तं पुरुषमयोग्यं करोति । ‘अथ’ एवं सति, ‘कस्मात्’ कारणात्, अस्मिन्वज्रमध्ये ‘अपि’, तस्या भूषहत्याया आहुतिः ‘क्रियते’ । नत्वियं कर्तुं युक्ता किन्त्वधिकारसिद्धये कुम्भाण्डादिहोमवत् कर्मादावेवाहुतिः कर्तव्येति चोच्यं ॥

(५) अचोत्तरं दर्शयति । “अमृत्युर्व्या अन्यो भूषहत्याया इत्याहुः । भूषहत्या वाव मृत्युरिति । यद्भूषहत्यायै स्वाहेत्यवभृथ आहुतिं जुहोति । मृत्युमेवाहुत्या तर्पयित्वा परिपाथं कृत्वा । भूषज्ञे भेषजं करोति” इति । अत्र ब्राह्मणार्थरहस्याभिज्ञा एवं ‘आहुः’, ‘भूषहत्यायाः’, इतरो यः पापविशेषः, एतामपेक्ष्य स सर्वेषुपि ‘अमृत्युः’, एव, पापान्तरेषु ह्यवधाभावात् । तस्मादतिवाधकत्वाभावात् ‘भूषहत्या’, एव ‘मृत्युः’, ‘इति’, तेषां वचनं । एवं सत्यवभृथाहुतिव्यतिरेकेषु

तस्य प्रतीकारो नास्ति । तस्मात् कर्ममध्येपि 'अवभृथे', यद्येतां
'आहुतिं', जुहुयात् । तदानीमनया 'आहुत्या', मृत्युदेवता-
मेव हृत्नां कृत्वा यजमानं च 'परिमाणं' सर्व्वतः पात्रं, 'कृत्वा',
'भूषणे' भूषणहत्यारूपाय पाप्मने, 'भेषजं' श्रमनं करोति ॥

(६) इदानीं कैमुतिकन्यायेन तामाहुतिं प्रशंसति । "एताः
इ वै मुण्डिभः औदन्यवः । भूषणहत्यायै प्रायश्चित्तिं विदाञ्च-
कार । यो हास्यापि प्रजायां ब्राह्मणं हन्ति । तस्मै भेषजं
करोति" इति । उदकमात्मन इच्छतीत्युदन्युः जलमात्राहारः
कश्चित्तपस्वी मुनिः तस्य पुत्रः 'औदन्यवः' । तस्य च 'मुण्डिभः',
इति नामधेयं । स चाश्वमेधावभृथमन्तरेण केवलामप्येतामा-
हुतिं भूषणहत्यायाः प्रायश्चित्तं मन्यते । तिष्ठतु मुण्डिभः वयं
तेवं मन्यामहे । 'अस्य' अश्वमेधयाजिनः, 'प्रजायां' पुत्रभृ-
त्यादिरूपायामपि, यः कश्चित् 'ब्राह्मणं', 'हन्ति', तस्मै 'सर्व्वस्मै'
ब्रह्मवधदोषाय इमामाहुतिं 'भेषजं' करोति । किमु वक्तव्यम-
वभृथेनुष्ठीयमानेऽश्वमेधयाजिनो भूषणहत्यां नाश्रयतीति ॥

(७) हतीयामाहुतिं विधत्ते । "जम्बुका स्त्राहेत्यवभृथ उ-
त्तमामाहुतिं जुहोति । वरुणो वै जम्बुकः । अन्तत एव वरु-
णमवयजते" इति । जम्बुकशब्दस्य वरुणवाचित्वात् तदोयोत्तमा-
हुतिहोमेन कर्मान्तरे वरुणमेव विनाश्रयति । अतो वाधक-
विनाशनेन सर्व्वोपद्रवपरिहारः ॥

(८) होमाधारं विधत्ते । "खलतेविक्रिधस्य शुक्लस्य पि-
त्रास्य मूर्द्धं जुहोति । एतद्वै वरुणस्य रूपम् । रूपेणैव वरु-

‘उपाकृते’ देवतायै सङ्कल्पिते, ‘नियुक्ते’ यूपे बद्धे, ‘कृते’ वज्रौ प्रक्षिप्ते, मन्त्राणामपि सर्व्व एवार्थः । होमत्रयेण लोकत्रयजयो भवति ॥

(७) यदुक्तं सूत्रकारेण । आग्नेय ऐन्द्राग्र आश्विनस्ये विश्वालयूप आलभ्यन्त इति । तदेतद्विधत्ते । “प्र वा एष एभ्यो लोकेभ्यश्च्यवते । योऽश्वमेधेन यजते । आग्नेयमैन्द्राग्रमाश्विनम् । तान् पशूनालभते प्रतिष्ठत्यै” इति । अश्वमेधयाजिनो बद्धपराधसम्भवात् लोकत्रयात् प्रच्युतिः स्यात् । तस्मिन्वारणार्थमाग्नेयादिपशुत्रयालम्बे रुति प्रतिष्ठतिर्भवति ॥

(८) आग्नेयं प्रशंसति । “यदाग्नेयो भवति । अग्निः सर्व्वदेवताः । देवता एवावहन्धे” इति । ते देवा अग्नौ तनूः संबधत्तेत्युक्तत्वात् ‘अग्निः’, सर्व्वदेवतात्मकः । तस्मादाग्नेयेन सर्व्व ‘देवताः’, प्राप्नोति ॥

(९) ऐन्द्राग्रं प्रशंसति । “ब्रह्म वा अग्निः । चचमिन्द्रः । यदैन्द्राग्नो भवति । ब्रह्मचचे एवावहन्धे” इति । अग्नेर्ब्राह्मणजात्यभिमानित्वाद्ब्राह्मणरूपत्वं । इन्द्रस्य च चचियजात्यभिमानित्वात् चचरूपत्वं । तस्मादैन्द्राग्नेन जातिद्वयं स्वाधोर्गं करोति ॥

(१०) आश्विनं प्रशंसति । “यदाश्विनो भवति आश्विषामवहन्धे” इति । ‘आश्विषां’ प्रार्थनीयानां ॥

(११) फलानां त्रित्वं प्रशंसति । “चयो भवन्ति । चव एवे लोकाः । एष्वेव लोकेषु प्रतिष्ठति” इति ॥

(१२) यदुक्तं सूत्रकारेण । तेषां पशुपुरोडाशानाम-
ग्रयेऽहोमुचेऽष्टाकपाल इति दशहविषं मृगारिष्टमनुनि-
र्वपति समानन्तु खिष्टकृदिडामग्नेर्मध्ये प्रथमस्य प्रचेतस इति
यथालिङ्गं याज्यानुवाक्या भवतीति । तत्र सप्ततकाण्डोक्ता-
मेकामिष्टं विधत्ते । “अग्रयेऽहोमुचेऽष्टाकपाल इत्यग्रयेऽहो-
मुचे” इति ॥

(१३) अस्मिन्नेवानुवाके दशापि हवोव्याघ्रातानि । चतुर्थका-
ख्यानवाकोक्ता याज्यानुवाक्या विधत्ते । “अग्नेर्मन्वे प्रथमस्य
प्रचेतस इति याज्यानुवाक्या भवन्ति सर्व्वत्वाय” ॥ ४ ॥ इति ।
'सर्व्वत्वं' अपेक्षितफलं पौष्कल्यं ॥

इति षोडशोऽनुवाकः ।

अथ सप्तदशोऽनुवाकः ।

(१) षोडशे नमो राज्ञ इत्यादिमन्त्रव्याख्यानं केचिद्धोम-
प शिष्टविशेषास्ताभिहितः । सप्तदशेऽस्य रोगादिनिमित्तं प्रा-
यासत्तमभिधीयते । तत्र रोगदाघपरिहारायष्टित्रयं विधत्ते ।
“यद्यत्रमुपतपदिन्दत् । आग्रयमष्टाकपालं निर्वपेत् । सौम्ये
चरम् । सावित्रमष्टाकपालम्” इति । ‘उपतपत्’ सन्तापकरो
रोगविशेषः ॥

(२) तास्त्रिष्टिष्वाम्नेवं प्रशंसति । “यदाग्नेयो भवति । अग्निः
सर्वा देवताः । देवताभिरैवेन भिज्यति” इति । ‘५मं’ अयं,
‘भिषज्यति’ अरोगिणं करोति ॥

(३) सौम्यं प्रशंसति । “सौम्यो भवति । सोमो वा ओषधीनाः राजा । याभ्य एवैनं विन्दति ॥ १ ॥ ताभिरेवैनं भिषज्यति” इति । ‘याभ्य एव’ ओषधीभ्यो भक्षिताभ्यो वैषम्यं प्राप्ताभ्यः, ‘एनं’ अश्वं, रोगो ह्यलभते । सोमाधीनत्वात् ‘ओषधीनां’, सौम्यघागेऽनुष्ठिते सति ‘ताभिरेव’ ओषधिभिः, ‘एनं’ अश्वं, अरोगं करोति ॥

(४) सावित्रं प्रशंसति । “यत् सावित्रो भवति । सवि-प्रसूत एवैनं भिषज्यति” इति । सविचानुज्ञातत्वात् चिकित्सा सम्यक् सम्यद्यते ॥

(५) अग्निषोमसवितृदेवताः समूहाकारेण प्रशंसति । “एत-भिरेवैनं देवताभिर्भिषज्यति । अगदो हैव भवति” इति । अग्न्यादिभिस्त्रिकित्सितोऽश्वः सर्वथा रोगरहितः ‘एव भवति’ ॥

(६) अथाश्वस्य त्वग्दोषे प्रायश्चित्तं विधत्ते । “पौषं ररं निर्वपेत् । यदि श्लोणः स्यात् । पूषा वै श्लोणस्य भिषक् । एवैनं भिषज्यति । अश्लोणो हैव भवति” इति । ‘श्लोणः’ दुग्दत्वक, ‘श्लोणस्य’ त्वग्दोषस्य, चिकित्सकः ‘पूषा’, अतः पौषर-रुणा पूषैव चिकित्सां करोति ॥

(७) उपद्रवकारिदेवताविशेषगृह्योतत्वे सति प्रायश्चित्तं विधत्ते । “रौद्रं चरुं निर्वपेत् । यदि महती देवताभिमन्त्रेत् । एतद्देवत्या वा अश्वः । स्वयैवैनं देवतया भिषज्यति । अगदो हैव भवति” इति । ‘महती देवता’ रुद्रः पशूनामधिपतिः, तस्मिन् पशुष्वभिमन्यमाने सति ज्वरादिना पशुः पीयते ।

स्रष्टुं गत्वा द्वादशब्रह्मोदानान् 'वा', निर्व्वपेत् । 'इष्टिभिः'
'वा', आग्नेयाष्टाकपालरूपाभिः, 'द्वादशभिर्यजेतेति' ॥

(१) तच्चेष्टिपचं दूषयति । “यदोष्टिभिर्यजेत । उपनामुक्
एनं यज्ञः स्यात् । पापीयाऽस्तु स्यात् । आप्तानि वा एत य
हन्दाऽसि । य ईजानः । तानि क एतावदाशु पुनः प्रयु-
ञ्जीतेति । सर्व्वा वै सऽस्थिते यज्ञे वागाप्यते ॥ १ ॥ साप्ता
भवति यातयान्नी । क्रूरोक्ततेव हि भवत्यरुक्कृता । सा न पुनः
प्रयुज्येत्याहुः” इति । ‘यदि’, अयं ‘इष्टिभिर्यजेत्’, तदानीं
सफलः ‘यज्ञः’, ‘एनं’ यजमानं प्रति, ‘उपनामुकः’, उपनम-
नशीलः, ‘स्यात्’, यज्ञफलमस्य सम्पद्यत एव किं त्वसौ पाप-
तरो भवति । कुत इति चेत्, तदुच्यते । ‘यः’-यजमानः,
इष्टवान् ‘एतस्य’, ‘हन्दाऽसि’ मन्त्रगतानि, ‘आप्तानि’ उप-
युक्तानि, एवं सति ‘तानि’ हन्दाऽसि, ‘पुनः’, अपि ‘एताव-
दाशु’ अत्यन्तशीघ्रं, ‘कः’, नाम प्रयोक्तुमर्हति । न ह्युपकर्त्तृणि
हन्दाऽसि अत्यन्तप्रयासं प्रापयितुं योग्यानि, किञ्च न केवलं
हन्दांस्तेवोपयुक्तानि । किन्तु यज्ञे समाप्ते सति ‘सर्व्वा’, अपि
‘वाक्’, ‘आप्यते’ कृतप्रयोजना वर्त्तते । ‘सा’ च तथा कृतप्रयोजना
सती, ‘यातयान्नी’ गतसारा भवति । एवं सति ‘पुनः’, प्रयुज्यमाना
‘अरुक्कृता’ पिष्टपेषणस्थानीयेन पुनःप्रयोगेन वाधिता, ‘क्रूरोक्त-
तेव’ हि क्रूरस्वभावतां नीतैव, ‘भवति’, हि तस्मात् ‘सा’ वाक्,
न पुनः प्रयोक्तव्येत्येवं रहस्याभिज्ञाः ‘आहुः’ ॥

(२) शाखान्तरपचं दूषयित्वा स्वपचं विधत्ते । “द्वादशैव

(३) हृत्तीयं गुणमाह । “एष वा ऊर्जस्वान् नाम यज्ञः । सर्व्वं ह वै तचोर्जस्वद् भवति । यच्चैतेन यज्ञेन यजन्ते” इति । ‘ऊर्जस्वान्’ अक्षवत् ॥

(४) चतुर्थमाह । “एष वै पयस्वान् नाम यज्ञः । सर्व्वं ह वै तच पयस्वद् भवति । यच्चैतेन यज्ञेन यजन्ते” इति । ‘पयस्वान्’ षीरादिरसवान् ॥

(५) पञ्चममाह । “एष वै विष्टतो नाम यज्ञः । सर्व्वं ह वै तच विष्टतं भवति । यच्चैतेन यज्ञेन यजन्ते इति । ‘विष्टतः’ विशेषेण धृतो नियतफल इत्यर्थः ॥

(६) षष्ठमाह । “एष वै व्यावृत्तो नाम यज्ञः । सर्व्वं ह वै तच व्यावृत्तं भवति । यच्चैतेन यज्ञेन यजन्ते” इति । ‘व्यावृत्तः’ फलाधिक्येनेतरयज्ञविलक्षणः ॥

(७) सप्तममाह । “एष वै प्रतिष्ठितो नाम यज्ञः । सर्व्वं ह वै तच प्रतिष्ठितं भवति । यच्चैतेन यज्ञेन यजन्ते” इति । ‘प्रतिष्ठितः’ तत्र चाञ्चल्यरहितः ॥

(८) अष्टममाह । “एष वै तेजस्वी नाम यज्ञः । सर्व्वं ह वै तच तेजस्वी भवति । यच्चैतेन यज्ञेन यजन्ते” इति । ‘तेजस्वी’ ज्ञातिमान् ॥

(९) नवममाह । “एष वै ब्रह्मवर्चसी नाम यज्ञः । आ ह वै तच ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायते । यच्चैतेन यज्ञेन यजन्ते” इति । ‘ब्रह्मवर्चसी’ मन्त्रप्रयुक्ततेजोयुक्ताब्राह्मणोपि तत्र देवे तेषाविध एव ‘आजायते’, खलु ॥

“तार्क्ष्येणाश्वः सञ्ज्ञपयन्ति । यज्ञो वै नः समर्द्धयति” इति ।
‘तार्क्ष्ये’ इति घृताश्वस्य कर्मस्यस्य नामधेयं । तेन ‘अश्वः’, ‘सञ्ज्ञप-
यन्ति’ मारयन्ति । प्रधानसाधनत्वान्तार्क्ष्यस्य चञ्चलं, अतो
यज्ञेनैवाश्वं समर्द्धं करोति ॥

(१) पितृमेधे प्रयोज्यं साम विधत्ते । “यान्येन साक्षा प्रक्षो-
तानुपतिष्ठते । यमसोकमेवेनं गमयति” इति । यमसम्बन्धि
‘साम’, यान्यं सामगैः पितृमेधे प्रयोज्यते । तेनात्र ‘प्रक्षोता’,
सञ्ज्ञपयमानं पशुं ‘अनु’ समीपे स्थित्वा, उपस्थानं कुर्यात् । ते-
नाश्वस्य यमसोकप्राप्तिः ॥

(२) चर्मपटं विधत्ते । “तार्क्ष्ये च कृत्यधीवासे चाश्वः
सञ्ज्ञपयन्ति । एतद्वै पशूनाः रूपं । रूपेणैव पशून्वदन्धे”
इति । ‘तार्क्ष्ये’, प्रथममास्तीर्य तस्मिन् ‘कृत्यधीवासं’ चर्मम-
षमाच्छादनं, पटमास्तीर्य तस्मिन् सञ्ज्ञपयेत् । चर्मणः
पशुकार्यत्वेन पशुरूपत्वात् पशुप्राप्तिः ॥

(३) कृत्यधीवासस्योपरि सुवर्णखचितां श्रयां विधत्ते ।
“हिरण्यकशिपु भवति । तेजसोवदन्धे” इति । हिरण्यस्य तेज-
स्यत्वात्तेन तेजःप्राप्तिः ॥

(४) श्रयाया उपरि सुवर्णफलकं विधत्ते । रूक्षो भवति ।
सुवर्णस्य लोकस्थानुख्यात्तै” इति । ‘रूक्षः’, दीप्यतिश्रयात्
शर्गः प्रकाशितो भवति ॥

(५) तार्क्ष्यादीन् प्रश्नयति । “अश्वो भवति । प्रजापते-
राश्वे । अश्व वै लोकस्य रूपं तार्क्ष्यं । अन्तरिक्षस्य कृत्यधीवासः ।

वन्तः । तदानो प्रथमत आदित्यैः स्वर्गे प्राप्ते सति 'तेऽङ्गिरसः', स्वर्गसिद्ध्यर्थं तेभ्यः 'आदित्येभ्यः', काञ्चित् 'दक्षिणामनयन्', कासौ दक्षिणेति सोच्यते, योयमादित्यो जगत् प्रकाशयन् अस्माभिर्दृश्यते । स एवाङ्गिरसां प्रार्थनया श्वेतोऽश्वोऽभवत् । तं 'अश्वं', इतरेभ्यः सर्वेभ्यो द्वादशेभ्यो दक्षिणालेन नीतवन्तः । तानङ्गिरसः प्रति 'ते' आदित्याः, 'अश्ववन्', हे अङ्गिरसो यूयं अश्वं 'नः' 'अस्मान् प्रति, 'अनेष्ट' अनीतवन्तः । 'सः' अश्वः, 'वर्यः' श्रेष्ठः, 'अभूदिति' । यस्मादादित्यैरश्वो वर्यनाम्ना व्यवहृतः 'तस्मात्', लोकेपि सारथिनः समीचीनमश्वमुपस्रास्यनार्थं हस्तेन स्पृशन्तो हे 'सवर्य', 'इति' अनेन गच्छा, व्यवहरन्ति । वर्यैः श्रेष्ठैर्गुणैः सहितः 'सवर्यः' । यस्मादङ्गिरोभिर्दत्तः श्रेष्ठोभूत् 'तस्मात्' सर्वस्मिन्नपि 'यश्वे', 'वरः' श्रेष्ठः पदार्थः, दक्षिणालेन 'दीयते' ॥

(२) अश्वनामनिर्व्वचनं दर्शयति । "यत् प्रजापतिराश्व-
श्वोऽश्वोऽभवत् । तस्मादश्वो नाम" इति । 'प्रजापतिः', स्व-
मेव कदाचिदश्वजातिर्भूत्वा देवैः 'आश्वभ्यः', सन् 'अश्वः' व्या-
पकः, 'अभवत्' । यद्यस्मादेवं 'तस्मात्', अश्वते प्राप्नोति इति
श्रुत्यन्त्या अश्वनाम सत्यम् ॥

(३) अश्वनामनिर्व्वचनं दर्शयति । "यच्छुयदहरासीत् । त-
स्मादश्वनाम" इति । प्रजापतेरक्षि केनापि रोगेणोच्छूनं य-
दाऽभूत् । तदानो 'श्वयत्' उच्छूनं अभवत्, 'अरुः' व्यथाहेतुः,
'आसीत्' । यस्मादरुः 'तस्मात्', 'अर्वा', इति 'नाम' ॥

इष्टकाचयने नात्तरवेदिं निष्पादयेत् । तदुपवापात् 'एनं' अश्वमेधं, अग्निद्युक्त्वेन 'योनिमन्तं' 'आयतनवन्तं', च 'करोति' ॥

(७) वेदनं प्रशंसति । "योनिमानायतनवान् भवति । च एवं वेद" इति ॥

(८) अश्वमेधकतोः साक्षात् परम्परया च योन्यायतन-
भूतावग्यादित्यौ प्रशंसति । "प्राणापानौ वा एतौ देवानां ।
यदर्काश्वमेधौ । प्राणापानावेवावहन्धे" इति । अर्चनार्हत्वाद्-
ग्निरर्काश्वमेधफलरूपत्वादादित्योऽश्वमेधः । अत एवान्यथासा-
धते । अर्क्षो वा एष यद्ग्निरसावादित्योऽश्वमेध इति । 'यद-
र्काश्वमेधौ' । यावग्यादित्यौ, 'एतौ', 'देवानां', सर्वेषां 'प्राणापा-
नान्यौ' । अत एव तदुभयसम्बन्धुत्तरवेषुपवासेन 'प्राणा-
पानावेव', प्राप्नोति ॥

(९) प्रकारान्तरेण प्रशंसति । "ओजो बलम्वा एतौ देवा-
नां । यदर्काश्वमेधौ । ओजो बलमेवावहन्धे" इति । बलहेतु-
र्नवमो धातुः 'ओजः', तत्कार्यं 'बलं', 'एतौ' अग्न्यादित्यौ,
सर्वेषां 'देवानां', ओजो बलरूपौ । तस्मादग्न्यादित्यसम्बन्धुत्तर-
वेषुपवासेन 'ओजो बलं', च प्राप्नोति ॥

(१०) उत्तरवेषुपवापं निगमयति । "अग्निर्वा अश्वमेधस्य
योनिरायतनं । सूर्योऽग्नेर्योनिरायतनं । यदश्वमेधेऽग्नौ चित्य
उत्तरवेदिं चिनोति । तावर्काश्वमेधौ । अर्क्षाश्वमेधावेवाव-
हन्धे । अथो अर्काश्वमेधयोरेव प्रतितिष्ठति" इति । स्पष्टार्थः ॥

इति एकविंशोऽनुवाकः ।

अथ द्वाविंशोऽनुवाकः ।

(१) उत्तरवेद्युपवापो एकविंशोऽभिहितः । अथभास्यो द्वाविंशोऽभिधीयते । तत्रादावश्वदीक्षादिका प्रधानवागात् पुर-
स्तात् संवत्सरमात्रे प्रोक्षणाद्यालम्बं विधत्ते । “प्रजापतिं वै-
देवाः पितरं पशुं भृतं मेधायालम्बन्त । तमास्रभोपावसन् ।
प्रातर्यथास्रह इति । एकस्मा एतद्देवानामहः । यत् सं-
त्सरः । तस्मादश्वः पुरस्तात् संवत्सर आस्रभ्यते” इति । पुरा
कदाचिद्देवानां पिता प्रजापतिः देवैः प्रार्थितोऽश्वजातिः
पशुरभूत् । ‘तं’ ‘पशुं’, ‘देवाः’, मेधाय यज्ञार्थं ‘आस्रभक’
स्पर्शनेन सङ्कल्पितवन्तः । तं सङ्कल्प्य परेद्युः ‘प्रातर्यथास्रहे’
इति निश्चित्य ‘उपावसन्’ पशुसमीपे स्थितवन्तः । योयमस्माकं
‘संवत्सरः’, कालः । एवं ‘देवानामेकं’, एव ‘अहः’, यस्मादेवं
देवैः हतं ‘तस्मात्’, अयं ‘अश्वः’, दीक्षादिवागप्रयोगात्
‘पुरस्तात्’, देवानामेकदिनरूपेऽस्मादोये ‘संवत्सरे’, स्पर्शप्रोक्षणा-
दिना प्रारब्धव्यः ॥

(२) अश्वनिर्वचनेनाश्वमेधनिर्वचनेन चाश्वं प्रशंसति । “यत्
प्रजापतिरालम्बोऽश्वोऽभवत् । तस्मादश्वः । यत् सद्यो मेधोऽभवत्
तस्मादश्वमेधः” इति । ‘यत्’ यस्मात्, ‘प्रजापतिः’, अयं पशु-
रूपेण ‘आस्रभः’, सन् ‘अश्वः’ व्यापकः, ‘अभवत्’, ‘तस्मा-
दश्वः’, इति व्युत्पत्त्याऽश्वो नामाभवत् । ‘यत्’ यस्मात् कारणात्,
‘सद्यः’ एव तस्मिन्नेवाहनि, अश्वः ‘मेधः’ एकविंशोक्त्वात् रूपो
यज्ञः ‘अभवत्’ । ‘तस्मात्’, अश्वेन निष्पाद्यो मेधो यज्ञः ‘अश्वमेधः’ ॥

‘देवाः’, ‘एतां’ प्रजापतिदेवतां, ‘पशुं भूतं’ अश्वरूपेण निष्यञ्चं, यज्ञार्थं ‘आलभन्त’, इति यत् तत् ‘एतद्वै’ वक्ष्यमाण मेवेति मन्त्रं । तदेतत् स्पष्टीक्रियते, ‘यज्ञमेव’ यज्ञालभन्त इति तस्यार्थः । एवं सति प्रजापत्यात्मना ‘यज्ञेन’, अश्वमेधाख्यं ‘यज्ञं’, ‘अयजन्त’, तच्च यज्ञं ‘कामप्रं’ सर्वेषां कामानां प्रातारं पूरयितारं, ‘अकुर्वन्त’, ततः ‘ते’ कर्त्तारः, ‘अमृतत्वं’, कामयित्वा तत् ‘अमृतत्वमगच्छन्’ ॥

(८) क्वलनुष्ठानं प्रशंसति । “योऽश्वमेधेन यजते । देवानामेवायनेनैति । प्राजापत्येनैव यज्ञेन यजते कामप्रेष । इन्द्रो नर्मारमेव गच्छति” इति । अश्वमेधयाजी ‘देवानामेव’, योग्येन मार्गेण गच्छति । किञ्च प्रजापतिसम्बन्धिनेव कामपूरकेण ‘यज्ञेन’, अयं ‘यजते’ । तेनायं पुनर्नरणरहितं प्राजापत्यमेव पदं प्राप्नोति ॥

(९) ऋषभं पशुं विधत्ते । “एतस्य वै रूपेण पुरस्तात् प्राजापत्यमृषभं तूपरं बद्धरूपमालभते । सर्वेभ्यः कामेभ्यः । सर्वं स्यात् । सर्वस्य जित्यै” इति । सर्वकामसिद्ध्यर्थं ‘पुरस्तात्’ अश्वमेधावारम् एव, साङ्गहणीसञ्ज्ञान्योरनन्तरं वैशाखां पौषमास्यां कञ्चित् ‘ऋषभं’, आलभेत । कीदृशं, ‘एतस्य’ इव प्रजापतेः, स्वरूपेणोपलक्षितत्वात् ‘प्राजापत्यं’, ‘तूपरं’ मृद्वुहीनं, ‘बद्धरूपं’ नानावर्षं, सोऽयमृषभालम्भः ‘सर्वस्य’, कामस्य ‘प्राप्त्यै’, ‘सर्वस्य’, वशीकरणाय च सम्यस्यते ॥

(१०) यागवेदने प्रशंसति । “सर्वमेव तेनाप्नोति । सर्वं

(१) अवयवान्तरध्यानं विधत्ते। “यो वा अश्वस्य मेध्यस्य पदे वेद। अश्वस्यैव मेध्यस्य पदे पदे जुहोति। दशपूर्वमासौ वा अश्वस्य मेध्यस्य पदे ॥ १ ॥ षडशपूर्वमासौ यजते। अश्वस्यैव मेध्यस्य पदे पदे जुहोति। एतदनुकृति इ स्र वै पुरा। अश्वस्य मेध्यस्य पदे पदे जुहति” इति। पूर्ववद्ब्राह्मण्येयं ॥

(२) अग्नौ मार्गश्रमपरिहाराय भूमौ शरीरस्य यरिपरिवर्त्तनं करोति, तस्य ध्यानं विधत्ते। “यो वा अश्वस्य मेध्यस्य विवर्त्तनं वेद। अश्वस्यैव मेध्यस्य विवर्त्तने विवर्त्तने जुहोति। अग्नौ वा आदित्योऽश्वः। स आहवनीयमागच्छति। तद्विवर्त्तते। षडग्निहोत्रं जुहोति। अश्वस्यैव मेध्यस्य विवर्त्तने विवर्त्तने जुहोति। एतदनुकृति इ स्र वै पुरा। अश्वस्य मेध्यस्य विवर्त्तने विवर्त्तने जुहति” इति। ‘यः’ असावादित्यः, इच्छते ‘यः’, एवाश्वरूपेण ‘आहवनीयं’, प्रति ‘आगच्छति’, अग्निं वा आदित्यः सायं प्रविशतीति श्रुत्यन्तरात्। तदेतदादित्यागमनं ‘अश्वस्य’, विवर्त्तनमिति ध्यायेत्। अन्यत् पूर्ववत् व्याख्येयं ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमोहार्दं निवारयन् ।

पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्ब्राह्मणे तृतीयकाण्डे नवमप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥

समाप्तश्च प्रपाठकः ।

तैत्तिरीय-ब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे दशमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अश्वमेधस्य शेषो यो नवमेऽसौ समीरितः ।

सावित्रचयनं ब्रूते दशमेऽस्मिन् प्रपाठके ॥

(१) तस्य चयनस्यापेक्षितमिष्टकानां स्वरूपं सूत्रकारो दर्शयति । सावित्रं स्वर्गकामसिन्धोत् पशुबन्धे चीयते चेष्यमाण उपकल्पयते पञ्चाग्नीतिशतं हिरण्येष्टकाः, यावदुत्तममङ्गलिपरतावतीः शर्करापोभ्यक्तास्यतस्तः स्वयमादृशा अपरिमिता लोकं पृष्ठा इति । तासामिष्टकानामुपधानस्थाने परिमण्डलाकारां रेखां कुर्यात् । तदपि सूत्र एवोक्तम् । उत्तरवेदिदेशस्य मध्ये ब्रह्मं निहत्य सर्वतः परिमण्डलं रथचक्रमात्रं सावित्रं परिच्छिद्य समूहं हरितं दर्भस्तम्बमाहत्य मध्येग्नेर्निखाय जुष्टां पञ्चमृद्धीतं गृहीत्वा सजूरब्धेयावभिरिति दर्भस्तम्बे पञ्चाङ्गतीर्जलोद्भूत्यावोक्ष्य व्याहारणान्तामुत्तरवेदिं कृत्वा खेषाया अभ्यन्तरं नवपरिमण्डला खेषां लिखित्वेति । तासु नवसु खेषासु प्रपाठकस्याद्यानुवाके प्रोक्तैर्मन्त्रैरिष्टका उपदध्यात् ।

एतस्मिन्ननुवाकप्रसिद्धेऽनुवाकेऽर्थभेदादवान्तरानुवाका बहवो विद्यन्ते तत्र प्रथममनुवाकं सूत्रकारो विनियुक्ते । नवम्यां वा-
 द्यायां खेखायां पञ्चदश पूर्वपक्षस्याहान्युपदधाति सञ्ज्ञानं वि-
 ज्ञानमिति । पाठस्तु । “सञ्ज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानं आनदमि-
 जानत् । सङ्कल्पमानं प्रकल्पमानमुपकल्पमानमुपकृतं कृतम् ।
 श्रेयो वसोय आयत्सम्भूतं भूतम्” इति । तत्र सञ्ज्ञानादीनि
 पञ्चदशपदानि शुक्लपक्षस्य प्रतिपदादिषु पौर्णमास्यन्तेषु दि-
 नेष्वङ्गां नामधेयानि । एतच्च सर्वमुत्तरब्राह्मणानुवाके स्थो-
 भविष्यति । तैरेतैर्नामधेयैः पञ्चदशेष्टका नवम्यां वाच्यरेखाया-
 मुपदधात् । हे प्रथमेष्टके त्वं ‘सञ्ज्ञाननामकं’, प्रथममहरषि ।
 हे द्वितीयेष्टके त्वं ‘विज्ञाननामकं’, द्वितीयमहरषि । एवं सर्वं
 योज्यं । तथा देवतया मन्त्रस्य सर्वशेषत्वात्, सर्वचायं पठ-
 नीयः । ततश्चैवं पाठः सम्यह्यते, सञ्ज्ञानं तथा देवतयाङ्गि-
 रस्वध्रुवासीदेति । एवं सर्वत्र द्रष्टव्यं । तत्तदहःपरत्वेन निर्व-
 चनानि यथायोग्यमुच्येयानि ॥

(२) कल्पः । तेषामन्तरालेष्वेतेषामङ्गां पञ्चदशमुक्तानु-
 पदधाति । चित्रः केतुरिति । पाठस्तु । “चित्रः केतुः प्रभा-
 नाभान्त्सम्भान् । ज्योतिष्नाः खेजखानापतः क्षपञ्जमितपन् ।
 रोचनो रोचमानः शोभनः शोभमानः कस्याचः” इति ।
 एतस्मिन् द्वितीये चान्तरानुवाके प्रोक्ताश्चित्रः केतुरित्यादयः
 पञ्चदश ये शब्दाः ते शुक्लपक्षगत एकैकस्मिन्नहनि उदवासम-
 यमध्यवर्तिनां नामधेयानि । शेषं पूर्ववत् ॥

(३) कल्पः । अथानन्तरस्य पञ्चदशपूर्वपक्षस्य रात्रीनुपद-
धाति । दर्शाद्दृष्टेति । पाठस्तु । “दर्शा दृष्टा दर्शता विश्वरू-
पा सुदर्शना । आषायमानाषायमानाषाया सूनृतेरा ।
आपूर्यमाणा पूर्यमाणा पूर्यन्ती पूर्णा पौर्णमासी” इति ।
अस्मिंस्तृतीयानुवाके प्रोक्ता दर्शादयः शब्दाः शुक्लपक्षस्य पञ्च-
दशानां रात्रीणां नामधेयानि ॥

(४) कल्पः । तामामन्तरालेष्वेतासां रात्रीणां पञ्चदशमुहूर्त-
ानुपदधाति । दाता प्रदातेति । पाठस्तु । “दाता प्रदाता
नन्दो मोदः प्रमोदः ॥ १ ॥ आवेशयन् निवेशयन्त्संवेशनः स्र-
शान्तः शान्तः । आवन् प्रभवन्त्सम्भवन्त्सम्भूतो भूतः” इति ।
अस्मिंश्चतुर्थानुवाके प्रोक्ता दात्रादयः पञ्चदश शब्दा एकैक-
रात्रिगतानां पञ्चदशानां मुहूर्तानां नामधेयानि । एता
रात्रय एते च मुहूर्ता अष्टम्यां लेखायामुपधेयाः ॥

(५) कल्पः । अथानन्तरस्यां पञ्चदशस्यापरपक्षस्याहान्युप-
दधाति । प्रस्तुतं विष्टुतमिति । पाठस्तु । “प्रस्तुतं विष्टुतं
स्रस्तुतं कक्षाणं विश्वरूपम् । शुक्लममृतं तेजस्वि तेजः समि-
द्धम् । अरुणं भानुमन्मरीचिमदभितपत्तपस्वत्” इति । एत-
स्मिन् पञ्चमानुवाके प्रोक्ताः प्रस्तुतादिशब्दाः कृष्णपक्षगतेषु
प्रतिपदाद्यमावास्यान्नेषु दिनेष्वङ्गां पञ्चदशानां नामधेयानि ॥

(६) कल्पः । तेषामन्तरालेष्वेतेषामङ्गां पञ्चदशमुहूर्तानु-
पदधाति । सविता प्रसवितेति । पाठस्तु । “सविता प्रसवि-
ता दीप्तो दीपयन् दीप्यमानः । ज्वलन् ज्वलिता तपन् वितपन्-

ह्लादकारी, 'दृषः' उत्साहयुक्तः, 'श्लेनः' पक्ष्याकारः, 'सता वा' सतं यज्ञं तस्मिन्पादकलेन तद्दान्, 'हिरण्यपद्मः' सुवर्ष-मघपक्षोपेतः, 'ब्रकुनः' ब्रक्तिमान्, 'भुरण्डुः' भरणीयः, सत एव वज्रगुणयुक्तत्वात् 'महान्', 'सधस्ये' देवैः सह सहावस्मान-योग्ये, अस्मिन् देवयजने 'भ्रुवः' स्थिरः सन्, 'आनिषत्तः' आगत्योपविष्ट । 'ते' तादृशाय तुभ्यं, 'नमः', अस्तु । 'मा मा हिरणीः' आप्रविसमुदित्येते पञ्चोपसर्गाः तेष्वितिशब्दाः पञ्च-योग्यक्रिया प्रदर्शनार्थाः । अत्रागच्छ अभीष्टं प्रापय अनिष्टं विस्त्रोपयास्माभिः संयुक्तो भव अस्माकमुत्कर्षं कुरु । एवं क्रि-यान्तराण्यपि यथायोगमुन्नेयानि । ततो लोकत्रयं अवरोह । क्रमेणारोहक्रमेण च मदर्थं नियतं कुरु । आरोहावरोहयोर्मम स्वातन्त्र्यं देहीत्यर्थः । 'अज्ञा' दिननिमित्तं, 'प्रसारय' सूर्य-रूपस्य तव रश्मिप्रसृतं कुरु । 'रात्र्या' रात्रिनिमित्तं सम्बद्ध-सौर्यं तेजः सकुच्यते कुरु । तथा 'रात्र्या प्रसारय' रात्रिनि-मित्तमाग्नेयं तेजः प्रसृतं कुरु । 'अज्ञा समच' अहर्निमित्तं सकुच्यते कुरु । अग्निं वावादित्यः सायं प्रविशतीत्युक्तत्वात्, रात्रौ सौर्यं तेजः सकुच्यते । उद्यन्तं वावादित्यमग्निरनु-समारोहतीत्युक्तत्वाद्हन्याग्नेयं तेजः सकुच्यते । तदेवमादित्य-रूपेणाग्निरूपेण वा 'कामं' स्नेच्छया, तेजः प्रसारय स्नेच्छयैव 'कामं' स्नेच्छया, तेजः प्रसार स्नेच्छयैव सङ्कोचय ॥

इति चतुर्थोऽनुवाकः ।

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

(१) षष्ठे मुखविमार्जनमुक्तं । सप्तमे होमा उच्यन्ते । कल्पः ।
 एकैकविंशतिमाहृतीर्जुहोति, अश्वे स्वाहा वसवे स्वाहे-
 त्यनुवाकेन प्रतिमन्त्रं । पाठस्तु । “अश्वे स्वाहा वसवे स्वाहा ।
 विभुवे स्वाहा विवस्वते स्वाहा । अभिभुवे स्वाहाधिपतये
 स्वाहा । दिवाव्यतये स्वाहाऽहस्यत्याय स्वाहा । अक्षुन्नत्याय
 स्वाहा ज्योतिष्मत्याय स्वाहा । रात्रे स्वाहा विरात्रे स्वाहा ।
 वसत्रे स्वाहा सरात्रे स्वाहा । शूषाया स्वाहा सूर्याय
 स्वाहा । चन्द्रमसे स्वाहा ज्योतिषे स्वाहा । सःसर्पाय स्वाहा
 कल्याणाय स्वाहा । अर्जुनाय स्वाहा” ॥ १ ॥ इति । असुव-
 क्तप्रसूतवस्त्रित्यस्त्राग्नेमूर्तिविशेषः ॥ ‘असुः’ प्राणः तद्रूपाया-
 ग्रये, स्वाहृतमिदमस्तु । ‘वसुः’ जगन्निवासहेतुः । ‘विभुः’
 वैभवहेतुः । ‘विवस्वान्’ विशेषेण निवासहेतुः । ‘अभिभूः’
 प्रचक्षुषमभिभ्रिता । ‘अधिपतिः’ अश्लिष्ठाय पाञ्चयिता । ‘दि-
 वाव्यतिः’ द्युलोकपाञ्चकः । ‘अऽहस्यत्यः’ क्षपात् पाञ्चयिता ।
 ‘अक्षुन्नत्यः’ अक्षुन्नतां स्वामी । ‘ज्योतिष्मत्याः’ ज्योतिष्मतां
 नक्षत्रादीनां स्वामी । रात्रे इत्यादिप्रब्दाश्चत्वारः पूर्ववत् ।
 ‘शूषः’ वसुं । ‘सूर्यः’, ‘चन्द्रमाः’, उभौ प्रसिद्धौ । ‘ज्योतिः’
 प्रकाशः । ‘सःसर्पः’ सम्यक् प्रापणीयः पदार्थः । ‘कल्याणं’ मङ्गलं ।
 ‘अर्जुनः’ श्वेतवर्णः, एतेभ्यो मूर्तिविशेषेभ्यः स्वाहृतमिदमस्तु ॥

इति सप्तमोऽनुवाकः ।

(२) कल्पः । अथ जुहोत्यपमृत्युमप जुधमिति । पाठस्तु ।
 “अप मृत्युमप जुधम् । अपेतः अपथं जहि । अथा नो अग्न
 आवह । रायस्योषं सहस्रिणम् ॥ १ ॥ ये ते सहस्रमयुतं
 पात्राः । मृत्यो मर्त्याय हन्तवे । तान् यज्ञस्य मायया । सर्वा-
 नवयजामहे” इति । हे अग्ने ‘मृत्युं’ मरणं, ‘अपजहि’ । ‘इतः’
 अस्मात्सकाशात्, ‘जुधं’ जुधाधां, ‘अपथं’ परकीयं शापं, ‘अपजहि’
 विनाशय । ‘अथ’ तद्विनाशानन्तरं, ‘नः’ अस्माकं, ‘सहस्रिणं’
 सहस्रसंख्यायुक्तं, ‘रायस्योषं’ धनपुष्टिं, ‘आवह’ सम्पादय । हे
 ‘मृत्यो’, ‘मर्त्याय हन्तवे’ मनुष्यं हन्तुं, ‘ते’ तव, ‘ये सहस्रमयुतस्य
 पात्राः’, सन्ति ‘तान्’, ‘यज्ञस्य मायया’ । यज्ञो वै विष्णुरिति
 श्रुतेः, परमेश्वरस्य मायया ब्रह्मा, ‘अवयजामहे’ विनाशयामः ॥

(३) कल्पः । तस्येडानुभञ्जे भक्षयति भञ्जोऽस्य मृतभक्ष
 इति । तस्य पञ्चोरिडाया अनन्तरं यहभञ्जे भवति तं च
 भक्षयेत् । पाठस्तु । “भञ्जेऽस्यमृतभक्षः । तस्य ते मृत्युपीतस्या-
 मृतवतः । खगाकृतस्य मधुमतः । उपहृतस्योपहृतो भक्षया-
 मि” इति । हे यह त्वं ‘अमृतभक्षः’ अमृतवत् प्रीत्या भक्ष-
 षार्हः, मम ‘भञ्जोसि’ । ‘तस्य ते’ तादृशस्य तव, अन्नं ‘उप-
 हृतस्य’, अनुज्ञातोऽहं ‘भक्षयामि’ । कोदृशस्य तव, ‘मृत्युपीतस्य’
 मृत्युदेवेन प्रथमं पीतस्य, ‘अमृतवतः’ अमृतसमानेन स्वादु-
 वेनोपेतस्य, ‘खगाकृतस्य’ स्वाधीनत्वेन सम्पादितस्य, ‘मधुमतः’
 माधुर्ययुक्तस्य, ‘उपहृतस्य’ अनुज्ञातस्य ॥

(४) कल्पः । भक्षयित्वा प्राणनिर्वाहनात्मन् प्रतिष्ठापयते

मन्त्राभिभूतिरित्यनुवाकशेषेति । पाठस्तु । “मन्त्राभिभू-
 तिः केतुर्ध्वजानां वाक् । असावेहि ॥ २ ॥ अन्धो वायुविः
 प्राणः । असावेहि । बधिर आक्रन्दयितरयान । असावेहि ।
 अहसोस्त्रा चक्षुः । असावेहि । अपाहाभो मनः । असावेहि ।
 कवे विप्रचित्ते ओच । असावेहि ॥ ३ ॥ सुहृन्मः सुवासाः ।
 शूषो नामाद्यमृतो मर्त्येषु । तं त्वाहन्तथा वेद । असावेहि ।
 अग्निर्मे वाचि श्रितः । वसुधृदये । हृदयं मधि । अहममृते ।
 अमृतं ब्रह्मणि । वायुर्मे प्राणे श्रितः ॥ ४ ॥ प्राणो हृदये ।
 हृदयं मधि । अहममृते । अमृतं ब्रह्मणि । सूर्यो मे चक्षुषि
 श्रितः । चक्षुर्हृदये । हृदयं मधि । अहममृते । अमृतं ब्रह्-
 मणि । चन्द्रमा मे मनसि श्रितः ॥ ५ ॥ मनो हृदये । हृदयं
 मधि । अहममृते । अमृतं ब्रह्मणि । दिवो मे ओषधे श्रिताः ।
 ओच ५ हृदये । हृदयं मधि । अहममृते । अमृतं ब्रह्मणि ।
 आपो मे रेतसि श्रिताः ॥ ६ ॥ रेतो हृदये । हृदयं मधि ।
 अहममृते । अमृतं ब्रह्मणि । पृथिवी मे वरीरे श्रिताः । वरी-
 र ५ हृदये । हृदयं मधि । अहममृते । अमृतं ब्रह्मणि ।
 ओषधिवनस्पतयो मे सोमसु श्रिताः ॥ ७ ॥ सोमाग्नि हृ-
 दये । हृदयं मधि । अहममृते । अमृतं ब्रह्मणि । इन्द्रो मे वसे
 श्रितः । वस ५ हृदये । हृदयं मधि । अहममृते । अमृतं ब्र-
 ह्मणि । पर्जन्यो मे मूर्ध्नि श्रितः ॥ ८ ॥ मूर्ध्नि हृदये । हृदयं
 मधि । अहममृते । अमृतं ब्रह्मणि । ईशानो मे मन्त्रो श्रितः ।
 मन्तुर्हृदये । हृदयं मधि । अहममृते । अमृतं ब्रह्मणि । अन्ना

अथ नवमोऽनुवाकः ।

(१) अष्टमे मृत्युगहोभिहितः । एतावता सावित्राग्निचय-
नाङ्गमन्त्रप्रतिपादका अनुवाकाः समाप्ताः । उत्तरेष्वनुवाकेषु
ब्राह्मणमभिधीयते । तस्मिन्ननुवाके ध्यानरूपा सावित्राग्निवि-
द्याभिधीयते । आदौ तावन् मृत्युगहोषत्वेन मन्त्रद्वयं विधातुं
प्रसौति । “प्रजापतिर्देवानसृजत । ते पापना सन्दिता अ-
जायन्त । तान्व्यद्यत् । यद्भ्यद्यत् । तस्माद्विद्युत् । तमवृष्यत् ।
षदवृष्यत् । तस्माद्दृष्टिः । तस्माद्यज्ञैते देवते अभिप्राप्नुतः । वि-
च हेवास्य तच्च पापानन्द्यतः ॥ १ ॥ वृष्यतस्य” इति । प्रजाप-
तिमृष्टा ये देवाः ‘पापना’, ‘सन्दिताः’ संयुक्ताः, एवोत्पन्नाः । स
प्रजापतिः ‘तान्’ देवान्, पापनः सकाशात् ‘व्यद्यत्’ वियो-
जितवान् । अतएव ‘व्यद्यत्’, इति व्युत्पत्त्या तस्या देवतायाः
‘विद्युत्’, नाम सम्पन्नं । ‘तं’ च पापानं, ‘अवृष्यत्’ क्लिप्त-
वान् । ‘अवृष्यत्’, इत्यनयैव व्युत्पत्त्या वृष्टिनामसम्पन्नं । यस्मा-
देवं ‘तस्मात्’, ‘यच्च’ कर्माणि, ‘एते’ विद्युद्दृष्टिदेवते, आभि-
मुख्येन ‘प्राप्नुतः’, तच्च ‘अस्य’ यजमानस्य, पापं वियोजयते
विच्छिन्नञ्च कुरुतः ॥

(२) विधिस्मितयोर्मन्त्रयोर्विषयं निश्चिनोति । “शेषा
मोमांसाग्निहोत्र एव सपन्ना । अथो आहुः । सर्वेषु यज्ञ-
ऋतुष्विति” इति । येयं मन्त्रद्वयानुष्ठानविषया ‘मोमांसा’,
‘सा’, इयं ‘अग्निहोत्र एव’, सम्प्राप्ता, नलन्यचेत्येकं मतं । एत-
देवाग्निव्य बोधायनादयो वर्तन्ते । अपि चान्ये केचिदेवं

कुर्यात् । किं त्वाचार्योपदिष्टेनैव मार्गेण ध्यायेत् । अयं
नाथः सर्वेष्वप्युपदेशगम्येषु रहस्येषु समानः ॥

(७) विपक्षे बाधकोपन्यासमुखेन संवादिनिषेधमेव प्रशंसति ।
“स यो ह वै सावित्रं विदुषा सावित्रे संवदते । स हास्मिञ्छ्रियं
दधाति । अनु ह वा अस्मा अस्मै तपश्छ्रियं मन्यते । अन्वस्मै
श्रीस्तपो मन्यते । अन्वस्मै तपो बलं मन्यते । अन्वस्मै बलं प्राणं
मन्यते” इति । ‘स यो ह वै’ यः कोपि विद्यागर्वपराधीनः पु-
मान्, ‘सावित्रं’ अग्निं, ‘विदुषा’ ध्यानेन साक्षात् कृतवता पुरुषेण
सह, तस्मिन् सावित्राग्निविषये मात्सर्येण संवादं करोति ।
‘सः’, खलु ‘अस्मिन्’ विदुषि, स्वकीयां ‘अग्र्यं’, प्रक्षिपति । तदेव
सष्टीक्रियते । ‘अस्मै’ मात्सर्ययस्तः पुमान्, ‘तपन्’ सावित्रा-
धानादिरूपं तपः कुर्वन्, ‘अग्र्यं’ तपःफलरूपं, ‘अस्मै’ वि-
दुषे, ‘अनुमन्यते’ । ‘अस्मै’ विदुषे, ‘अनुमन्यते’ एव मदीया श्रीस्त-
वगच्छदिति फलमङ्गीकरोत्येव, सा च ‘अः’, तदीयं ‘तपः’,
अपि ‘अस्मै’, विदुषे, ‘अनुमन्यते’, तच्च ‘तपः’, तदीयं ‘बलं’,
‘अस्मै’ ‘विदुषे’ ‘अनुमन्यते’, तच्च ‘बलं’, तदीयं ‘प्राणं’ देवता-
रूपं, मात्सर्ययस्तः सर्वस्मादेतस्माद्भुञ्जेत । विद्वान्स्तु सर्वैरप्येतै-
रभिवर्द्धते । तस्माद्द्विदुषा सह न संवदते ॥

(८) अथ सञ्ज्ञानमित्यादिभिरवान्तरानुवाकैर्योऽर्थः प्र-
तिपादितः स सर्वोऽपि सावित्राग्निदेवतास्वरूपत्वेन ज्ञातव्य
इत्यभिप्रेत्य शुक्लपक्षस्याहोरात्रनामप्रतिपादकयोः प्रथम-
दतीयानुवाकयोस्तात्पर्यं दर्शयति । “स यदाह । सञ्ज्ञानं

सह ये त्रयोदश मासाः, तेषां सर्वेषां सावित्राग्निरूपत्वं दर्शयति । “अथ यदाह । पवित्रं पवयिष्यन्त्सहस्वान्त्सहीयान-
रुषोऽरुणरजा इति । एष एव तत् । एष ह्येव तेऽर्द्धमासाः ।
एष मासाः” इति ॥

(१३) एणक्ता इत्यस्मिन् द्वादशानुवाके प्रोक्ता ये षिकता-
विशेषाः, तेषामपि सावित्राग्निरूपत्वं द्रष्टव्यं ॥

(१४) अग्निष्टोम इत्यस्मिंस्तुर्दशानुवाके प्रोक्ता ये यज्ञ-
कतवः, अग्निरित्यस्मिन् पञ्चदशानुवाके प्रोक्ता ये ऋतवः,
प्रजापतिरित्यस्मिन् षोडशानुवाके प्रोक्ता ये संवत्सरः, तेषां
सर्वेषां सावित्राग्निरूपत्वं दर्शयति । “अथ यदाह । अग्नि-
ष्टोम उक्थोऽग्नि ऋतुः प्रजापतिः संवत्सर इति । एष एव
तत् । एष ह्येव ते यज्ञकतवः । एष ऋतवः ॥ ८ ॥ एष संव-
त्सरः” इति ॥

(१५) इदानीमित्यस्मिन् त्रयोदशानुवाके प्रोक्ताः ये मुहूर्त्त-
ानां सम्बन्धिनोऽवान्तरमुहूर्त्तानां, तेषां सर्वेषां सावित्राग्नि-
रूपत्वं दर्शयति । “अथ यदाह । इदानीं तदानीमिति ।
एष एव तत् । एष ह्येव ते मुहूर्त्तानां मुहूर्त्तानां” इति ॥

(१६) सावित्राग्निवेदनस्य फलं वक्तुमुपाख्यानमाह । “ज-
नको ह वैदेहः । अहोरात्रैः समाजगाम । तः होचुः । यो
वा अस्मान् वेद । विजहत् पाप्मानमेति ॥ ९ ॥ सर्व्वमायु-
रेति । अभि स्वर्गं लोकं जयति । नास्याममुर्ध्वंलोकेऽन्नं ची-
यते” इति । विदेह देशाधिपतिः ‘जनकः’, राजा तत्फलजि-

ज्ञासुरहोरात्राभिमानिभिः देवैः सह सङ्गतिं कृतवान् । 'तं' जनकं प्रति, ते देवाः स्नात्फलमेवं 'ऊचुः', 'यः' कश्चित्, अस्मान् अहोरात्रदेवान्, 'वेद' सावित्राग्निरूपत्वेनापास्ते । सोऽयं पुमान् स्वकीयं 'पाप्मानं', 'विजहत्' परित्यजन्, 'एति' सञ्चरति । अपमृत्युराहित्यात् 'सर्व्वं', अपि 'आयुः,' प्राप्नोति । अन्ते च 'स्वर्गं लोकमभिजयति' । 'अस्य,' स्वर्गलोके कदाचिदपि 'अन्नं', 'न लीयते', 'इति' एवमुपाख्यानेन फलं प्रशस्य श्रुतिः ॥

(१७) स्वयमेव वेदितुस्तत् फलमाह । "विजहद्व वै पाप्मानमेति । सर्व्वमायुरेति । अभि स्वर्गं लोकं जयति । नास्त्राममुष्मिँल्लोकेऽन्नं लीयते । य एवं वेद" इति ॥

(१८) पुनरपि फलं विद्मदीकर्त्तुं कस्यचिद्दृष्टेर्दृष्टान्तमुदाहरति । "अदीनो ह्यश्रुत्यः । सावित्रं विदाञ्चकार ॥ १० ॥ स ह हृषो हिरण्मयो भूत्वा । स्वर्गं लोकमियाय । आदित्यस्य सायुज्यम्" इति । अदीननामकः कश्चिद्दुषिः अश्रुत्यनामकस्य मुनेः पुत्रः । 'ह' शब्दस्तत्प्रसिद्धार्थः । स मुनिः एतं सावित्राग्निं स्वस्वरूपत्वेन ध्यात्वा 'विदाञ्चकार' साक्षात् कृतवान् । 'सः', खलु देहान्ते सुवर्णदेहः 'हंसः', 'भूत्वा', 'स्वर्गं', प्राप्य 'आदित्यस्य', 'सायुज्यं' तादात्म्यं प्राप्तवान् ॥

(१९) वृत्तान्तमुदाहृत्योपासकस्य फलं विद्मदयति । "हृषो ह वै हिरण्मयो भूत्वा । स्वर्गं लोकमेति । आदित्यस्य सायुज्यम् । य एवं वेद" इति ॥

समासते" इति । तदेतत् सावित्राग्निमाहात्म्यं कथाचित्
 'स्रचा', विस्वष्टं 'उक्तं' । विविधं रक्तकं 'योम', यदा निर्लेप-
 तेन सर्वगतत्वेन चाकाशसदृशत्वात् 'योम' जगत्कारणं वस्तु,
 तच्च भूताकाशवत् जडत्वाभावाच्चेतनत्वेन परमं उत्कृष्टं, तदेव
 सावित्रस्याग्नेर्वास्तवं रूपं तच्च 'अचरं' विनाशरहितं, तस्मिन्
 वस्तुनि 'स्रचः' स्रगुपलक्षिताः सर्वे वेदोक्ता मन्त्राः, आश्रि-
 ताः । आश्रितत्वं च द्विविधं, तत्रोत्पन्नत्वं, तत्प्रतिपादने
 पर्यवसानञ्च । तस्माद्यज्ञात् सर्व्वञ्जित स्रचः सामानि जश्निर
 इति श्रुत्या सर्व्वैर्ह्ययमानाद्यज्ञहेतोः परमेश्वरादृमादीना-
 मुत्पत्तिरान्नाता । सर्व्वे वेदा यत् परमामनन्तीति श्रुत्या
 तत्प्रतिपादनपर्यवसानमुक्तम् । तस्माद्दृगादयः तस्मिन् 'अचरे',
 अवस्थिताः । किञ्च न केवलं मन्त्राणां तत्रावस्थानं किन्तु
 मन्त्रप्रतिपाद्याः सर्व्वे 'देवाः', अपि जगत्कारणे 'अधिनिषेदुः'
 अवस्थिताः, 'यस्मिन्' सावित्राग्नितत्त्वे परवस्तुनि, सर्व्वे स-
 माश्रिताः, 'तं' सावित्राग्निं, 'यो न वेद', असावविद्वान् पथ-
 मानयापि 'स्रचा', 'किं' नाम प्रयोजनं, 'करिष्यति', सर्व्वेऽपि वे
 दस्रद्धेदनाद्यैव प्रवृत्तः । विद्यते ज्ञायतेऽनेनेति वेदत्वनिश्चिः ।
 वेदनाभावे सत्यात्यन्तिकपुरुषार्थाभावात् तत्पाठो नात्यन्तं
 सप्रयोजकः । 'ये' एव पुरुषार्थिनः, 'तत्' सावित्राग्नितत्त्वं, 'विदुः',
 'ते' सर्व्वेऽपि, 'इमे' अस्माभिर्दृश्यमाना देवभागादिमनुयः,
 'समासते' सम्यञ्चः कृतकृत्या उपविशन्तीति ॥

(११) इत्यमृचा सावित्रवेदनमाहात्म्यं प्रकटीकृतं । तस्या

उदाहृताया चक्षुसात्पर्यं सङ्क्षेपेण दर्शयति । “न ह वा एतस्पर्धा न यजुषा न सान्नाथीऽस्ति । यः सावित्रं वेद” इति । अगादीनां चथाषां वेदानामुत्तरीत्या परतन्त्र वेदनपर्ववशाच्चित्वात् विदिते तच्चे तत्पाठेन तदर्धानुष्ठानेन वा न किञ्चित् प्रयोजनमस्ति । न हि नद्यामुत्तीर्षायां नाना प्रयोजनं पश्चामः ॥

(२४) वेदनीयं स्वरूपं निष्कृष्य दर्शयति । “तदेतत् परिच्यदेवचक्रम् । आर्द्रं पिन्वमानं स्वर्गं लोक एति । विश्वद्विष्या भूतानि सम्यग्भूत्” इति । ‘तदेतत्’ आदित्यमख्यस्वरूपं ‘देवचक्रं’ देवतारूपं चक्रं सत्, ‘स्वर्गलोके’, ‘एति’ सञ्चरति । कीदृशं, ‘परिच्यत्’ अहोरात्रनिष्ठादनाय परितो भ्रमणवृत्तं, ‘आर्द्रं’ आदित्याज्जायते वृष्टिरिति न्यायेन वृष्टिहेतुत्वाद्भूतो भूतं, अतएव ‘पिन्वमानं’ सर्वेषां प्रीणयित्वा, ‘विश्वद्विष्या भूतानि’ स्थावरजङ्गमरूपान् सर्वान् प्राणिनः, ‘विजहत्’ परित्यज्ज्वलति, तदीयगुणदोषैर्नलिप्यत इत्यर्थः । ‘सम्यग्भूत्’ साक्षित्वात् सर्वान् प्राणिनां लोकाद्यन् वृत्तं ॥

(२५) इत्थं वेद्यं स्वरूपमभिधाय तदेदितुस्वरूपं फलं दर्शयति । “आर्द्रो ह वै पिन्वमानः स्वर्गं लोक एति । विश्वद्विष्या भूतानि सम्यग्भूत् । य एवं वेद । भूषा ह वै वार्ष्णेयः । आदित्येन समाजगाम । तं होवाच । एष सावित्रं विद्धि । अयं वै स्वर्गोऽग्निः पारथिव्युरमृतात् वभूत् इति । एष वाव सावित्रः । य एष तपति । एष मां

विद्धि । इति हेवेनं तदुवाच” ॥ १५ ॥ इति । वृष्णिनामकस्य मुनेः पुत्रः ‘शूषः’ नामको मुनिः स्वस्य हितोपदेशार्थं ‘आदित्येन’, सङ्गतोऽभूत् । ‘तं’ शूषं, स आदित्यः ‘उवाच’, हे शूष आत्रागच्छ, इमं ‘सावित्रं’ अग्निं, जानीहि । ‘अयं’ एवाग्निः, स्वर्गस्य हेतुः संसारस्य पारं नेतुं समर्थः, ‘अमृतात्’ परमात्मनः, समुत्पन्न इत्युक्त्वा पुनरप्यन्यदुवाच । ‘य एषः’ पुरुषः, आदित्यमण्डले ‘तपति’, ‘एष एव’ स पूर्वोक्तगुणकः, ‘सावित्रः’ अग्निः, तस्माद्त्रागच्छ । ‘मां’ आदित्यं, सावित्राग्निरूपं, ‘विद्धि’ । ‘तत्’ तदानीं, ‘एनं’ शूषं प्रति, एत्येतत् सर्व्वमादित्यः ‘उवाच’ ॥

इति नवमोऽनुवाकः ।

अथ दशमोऽनुवाकः ।

(१) नवमे सावित्राग्निविद्योक्ता । दशमे तदवयवविशेष-वेदनान्मुच्यन्ते । आदौ तावन् मधुत्वसम्पादनेन किञ्चिद्देदनं दर्शयति । “इयं वाव सरघा । तस्या अग्निरेव सारघं मधु । या एताः पूर्व्वपक्षापरपक्षयो रात्रयः । ता मधुकृतः । यान्य-शानि । ते मधुवृषाः । स यो हवा एता मधुकृतश्च मधुवृषा-श्च वेद । कुर्व्वन्ति हास्येता अग्नौ मधु । नाख्येष्टापूर्त्तं धयन्ति” इति । अयं पृथिवी, सेधमेव ‘सरघा’ मधुमक्षिका, तथा आयेदित्यर्थः । ‘तस्याः’ पृथिव्याः, सम्बन्धो सावित्रः ‘अग्नि-

सुतं विष्टुतः सुतासुन्वतीति एतावनुवाकावपरपक्षस्याहो-
रात्राणां नामधेयानि । 'नाहोरात्रेष्वात्तिंमार्च्छति', य एवं
'वेद' इति 'यः' पुमान्, सञ्ज्ञानमित्यादीनि शुक्लपक्षस्याह-
र्गमानि दर्शेत्यादीनि शुक्लपक्षस्य रात्रिनामानि प्रस्तुतमि-
त्यादीनि कृष्णपक्षस्याहर्गमानि सुतेत्यादीनि कृष्णपक्षस्य रा-
त्रिनामानि च प्रथमद्वितीयपञ्चमसप्तमानुवाकोक्तान्युपास्ते मो-
यन्नेष्वहोरात्रेषु 'आर्ति' व्याधादिदुःखं, न प्राप्नोति । ना-
होरात्रेष्विति पुनरभिधानमुपसंहार्यं ॥

(४) द्वितीयचतुर्थषष्ठाष्टमानुवाकोक्तानां मुहूर्त्तानां ना-
मधेयानां वेदनं विधत्ते । "यो ह वै मुहूर्त्तानां नामधे-
यानि वेद । न मुहूर्त्तेष्वात्तिंमार्च्छति । चित्रः केतुर्दाता
प्रदाता सविता प्रसविताभिशास्तानुमन्ता" इति । एतेऽनुवाकाः
'मुहूर्त्तानां नामधेयानि' । 'न मुहूर्त्तेष्वात्तिंमार्च्छति' । य एवं
'वेद', इति ॥

(५) नवमदशमैकादशेषूक्तानां शुक्लकृष्णपक्षद्विविधाङ्गमा-
सानां चैत्रादिमासानाञ्च नामधेयं सञ्ज्ञानं विधत्ते । "यो
ह वा अर्द्धमासानाञ्च मासानाञ्च नामधेयानि वेद । नार्द्ध-
मासेषु न मासेष्वात्तिंमार्च्छति । पवित्रं पवयिष्यन्त्सहस्रान्त्स-
होयानरूपोऽरुणोऽरजाः" इति । एतेऽनुवाकाः 'अर्द्धमासानाञ्च
मासानाञ्च नामधेयानि' ॥ ३ ॥ 'नार्द्धमासेषु न मासेष्वात्तिं-
मार्च्छति', य एवं 'वेद', इति ॥

(६) चतुर्दशपञ्चदशषोडशानुवाकोक्तानां यज्ञतुसंवत्स-

राणां नामवेदनं विधत्ते । “यो इ वै यज्ञक्रतूनाञ्च संवत्सरस्य च नामधेयानि वेद । न यज्ञक्रतुषु नर्त्तुषु न संवत्सर आर्त्तिमाच्छति । अग्निष्टोम उक्थोऽग्निर्दंतुः प्रत्रापतिः संवत्सरः” इति । एतेऽनुवाकाः ‘यज्ञक्रतूनाञ्चर्तूनाञ्च संवत्सरस्य च नामधेयानि’ । ‘न यज्ञक्रतुषु नर्त्तुषु न संवत्सर आर्त्तिमाच्छति’, य एवं ‘वेद’, इति ॥

(७) चयोदशानुवाकोक्तानां प्रौढमुहूर्त्तैकदेशानां सुदुर्मुहूर्त्तानां नामवेदनं विधत्ते । “यो इ वै मुहूर्त्तानां मुहूर्त्तान्श्वेद । न मुहूर्त्तानां मुहूर्त्तैश्चारत्तिमाच्छति । इदानो तदानीमिति । एते वै मुहूर्त्तानां मुहूर्त्ताः । न मुहूर्त्तानां मुहूर्त्तैश्चारत्तिमाच्छति । य एवं वेद” इति ॥

(८) अत्रानुक्रमपि द्वादशानुवाकोक्तसिकतानामवेदबन्धुरीत्या द्रष्टव्यं । दृष्टान्तपूर्वकं ह्यत्सवेदनं प्रशंसति । “यद्यथा चेन्नो भूत्वानुप्रविश्यान्नमन्ति । एवमेवैतान् चेन्नो भूत्वानुप्रविश्यान्नमन्ति । स एतेषामेव सलोकताश्च सायुज्यमश्नुते । अप पुनर्मृत्युं जयति । य एवं वेद” ॥ ४ ॥ इति । तत्तत्कालेष्वार्त्तिभावो वेदनफलत्वेन पूर्वमुक्तः । अपि च ‘वचा’ श्लोके मार्गे गन्ता कश्चित् पुमान् अथं ब्राह्मणसम्बद्धो धामः । एते च वेदविदा गृह्णाः, तवाप्येते मदीया बन्धवः, इत्येवं केनाप्युपायेन तस्य चेचस्य मर्मज्ञः ‘भूत्वा’, तस्मिन् तस्मिन् यामे तेषु तेषु वेदविद्गृहेषु तेषु बन्धुगृहेषु च ‘अनुप्रविश’, गृहस्वामिणी ‘अथं’, भुङ्क्ते ‘एवमेव’, अयमुपासक एतेषां देवताविशेषाणां

BIBLIOTHECA INDICA ;

A COLLECTION OF ORIENTAL WORKS,

PUBLISHED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

SANSKRIT WORKS IN PROGRESS.*

IN THE OLD SERIES.

The **LALITA VISTARA**, or Memoirs of the Life and Doctrines of **SÁKYA SINHA**.
Ed. by **Bábu RÁJENDRALÁLA MITRA**. Published, Fasciculi I. II. III. IV.
¶ V. Nos. 51, 73, 143, 144 and 145.

The **Prākṛita Grammar of Kramadīś'wara**. Edited by **Bábu RÁJENDRALÁLA MITRA**.

The **TAITTIŘÍYA SANHITÁ** of the Black Yajur Veda. Edited by **Dr. E. BÖHR**
& **E. B. COWELL, M. A.** Published, Fasciculi I. II. III. IV. V. VI. VII. VIII.
& X. XI. XII. XIII. XIV. XV. XVI. XVII. XVIII. and XIX. Nos. 92, 117,
& 122, 131, 133, 134, 137, 149, 157, 160, 161, 166, 171, 180, 185, 193, 202
& 203.

The **TAITTIŘÍYA BRÁHMAṆA** of the Black Yajur Veda. Edited by **Bábu RÁJENDRALÁLA MITRA**. Published, Fasciculi I. II. III. IV. V. VI. VII. VIII.
& X. XI. XII. XIII. XIV. XV. XVI. XVII. XVIII. XIX. and XX., Nos.
& 126, 147, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 175, 176, 188, 189, 190, 191, 192,
& 197, 204 and 210.

An English Translation of the **SÁHITYA DARPAṆA** by **Bábu PRAMADÁDÁSA MITRA**. Published Fasciculi I. and II. Nos.

* For a list of the Persian and Arabic works in progress, see No. 130 of the Bibliotheca Indica.

SANSKRIT WORKS PUBLISHED,

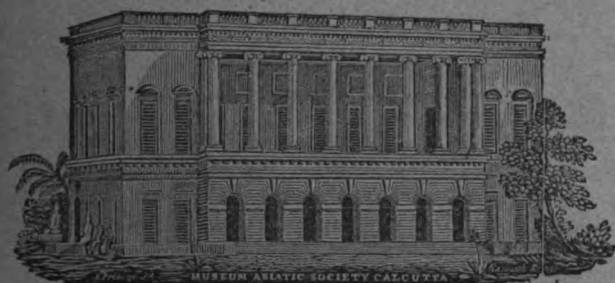
IN THE OLD SERIES.

	Former Price.	Eds Price
The first two Lectures of the Sanhitá of the Rig Vêda, with the commentary of Mádhava Achárya, edited by Dr. E. Rôer, Nos. 1 to 4.	4 0 0	2 1
The Bṛihad Aranyaka Upanishad, with the commentary of S'ankara Achárya, and the Gloss of Ananda Giri, edited by Dr. E. Rôer, Nos. 5 to 13, 16 and 18. (<i>Out of Print.</i>)		
An English Translation of the above Upanishad and Commentary. Complete in XI. Fasciculi, Nos. 27, 38 and 135.	3 0 0	1 1
The Chhândogya Upanishad, with the Commentary of S'ankara Achárya, and the Gloss of Ananda Giri, edited by Dr. E. Rôer. Complete in VI. Fasc. Nos. 14, 15, 17, 20, 23 and 25. (<i>Out of Print.</i>)		
An English translation of the Chhândogya Upanishad of the Sama Veda, by Bábu Rájendralála Mitra. Complete in II. Fasciculi Nos. 78 and 181.		1 1
The Taittiríya, Aitareya and Svetás'watara Upanishads, with commentary, &c. Complete in III. Fasc. Nos. 22, 33, and 34. (<i>Out of Print.</i>)		
The Ís'a, Kéna, Katha, Pras'na, Mundaka, and Mándukya Upanishads, with commentary, &c. Edited by Dr. E. Rôer, Complete in VI. Fasc. Nos. 24, 26, 28, 29, 30 and 31. (<i>Out of Print.</i>)		
The Taittiríya, Aitareya, S'wetás'watara, Kéna, Ís'a, Katha, Pras'na, Mundaka and Mándukya Upanishads. Translated from the Original Sanskrit, by Dr. E. Rôer, Complete in II. Fasc. Nos. 41 and 50.	0 0 0	1 1
Division of the Categories of the Nyáya Philosophy, with a commentary and an English Translation, by Dr. E. Rôer. Complete in II. Fasc. Nos. 32 and 35. (<i>Out of Print.</i>)		
The Sáhitya-Darpana, by Viswanátha Kavirája, with English Translation by J. A. Ballantyne, L.L. D. Complete in V. Fasc., Nos. 36, 37, 53, 54, 55 and 212. (<i>Out of Print.</i>)		
Chaitanya Chandrodaya Nátaka of Kavikarnapura, edited by Bábu Rájendralál Mitra. Complete in III. Fasc. Nos. 47, 48 and 80.	3 0 0	1 1
Uttara Naishadha Charita, by S'rí Harsha, with Náráyana's commentary, edited by Dr. E. Rôer. Complete in XII. Fasc. Nos. 39, 40, 42, 45, 46, 52, 67, 72, 87, 90, 120, 123 and 124.	12 0 0	1 1
Sánkhya-Pravachana-Bháshya, edited by Fitz-Edward Hall, M. A. Nos. 94, 97 and 141. (<i>Out of Print.</i>)		
Sarvadars'ana-Sangraha; or an Epitome of the different systems of Indian Philosophy, by Mádhaváchárya, edited by Pandita Is'warachandra Vidyáságara. Complete in II. Fasc. Nos. 63 and 142. (<i>Out of Print.</i>)		
The Súra-Siddhánta, with its Commentary the Gúdhártha Prakás'aka, edited by Fitz Edward Hall, M. A. Complete in IV. Nos. 79, 105, 115 and 146. (<i>Out of Print.</i>)		
The Tale of Vásavadattá, by Subandhu, with its Commentary, edited by F. E. Hall, M. A. Complete in III. Fasc. Nos. 116, 130, 148.		1 1
The Elements of Polity, by Kámandakí with Commentary by Pandit Ram Narayan Vidyaratna, edited by Bábu Rájendralála Mitra. Complete in III. Fasc. Nos. 19, 179 and 206.		
The Márkandeya Purána. Edited by the Rev. K. M. Banerjea. Complete in VII. Fasciculi, Nos. 114, 127, 140, 163, 169, 177 and 183.		
The VEDÁNTA SŪTRA. Commenced by DR. RÔER, and completed by Pañdita Rámanáráyana Vidyaratna. Complete in XIII. Fasc. Nos. 64, 89, 172, 174, 178, 184, 186, 194, 195, 198, 199, 200 and 201, ...		2 2

BIBLIOTHECA INDICA ;
 A
 COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF THE
 ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

OLD SERIES, No. 220.

तैत्तिरीय-ब्राह्मणम् ।
 कृष्णयजुर्वेदीयम् ।

सायनाचार्यकृत-वेदार्थप्रकाशाख्य-भाष्यसहितम् ।
 श्रीराजेन्द्रलाल मित्रेण परिशोधितम् ।

THE TAITTIRIYA BRAHMANA

OF THE
 BLACK YAJUR VEDA,

WITH THE
 COMMENTARY OF SAYANACHARYA,

31 EDITED BY

R. JENDRALAL MITRA.

FASCICULUS XXII.

CALCUTTA :

1867. 298

WENGER, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

1867.

1867. 298

पूर्वमविज्ञातानेव वेदान्तौ दर्शयामास । ततः 'तेषां' पर्व-
 तानां, मध्ये 'एकैकस्मात्', पर्वतात्, मुष्टिना पांशूना-
 ददे आदावैवं 'उवाच' हे 'भरद्वाज', 'एते' त्रयः पर्वताः,
 'वेदाः', एव तत्रैकैकः पांशुरेको वेदः, तस्मात् 'अनन्ताः,
 'वेदाः', तेषां मध्ये त्वं 'एतैस्त्रिभिरायुर्भिः', 'एतत्' मुष्टित्रय-
 परिमितं वेदजातं, गुरुपदेशमन्वधोतवानसि । 'अथ' अनन्तरं,
 तव 'इतरत्' वेदजातं, अनधीतं 'एव', तस्मात् सर्व्ववेदाध्य-
 यनमत्रक्यमेव । यदि सर्व्वीध्ययनफलमपेक्षितं तर्ह्यामन्व, 'इ-
 मं, सावित्रमग्निं, 'विद्धि' ध्यानेन साक्षात्कुरु । 'अयं',
 एव सावित्रोऽग्निः, सर्व्ववेदविषया 'विद्या', 'इति' एवं बोधयि-
 ता, 'तस्मै' भरद्वाजाय, 'एतं' 'सावित्रं अग्निं', पूर्व्वोक्तप्रकारेण
 'उवाच' । ततः 'सः' भरद्वाजः, 'तं' सावित्रमग्निं, ध्यानेन स्ना-
 त्तया साक्षात्कृत्य तदग्निरूपः स्वयं 'अमृतः' देवः, 'भूत्वा',
 वर्त्तमानदेहादूर्ध्वं 'स्वर्गं', प्राप्य तत्र 'आदित्यसायुज्यं', प्राप्तवान् ॥
 (७) इत्यमुपाख्यानेन विद्यामहिमानं दर्शयित्वा भरद्वाज-
 न्दन्वस्यापि वेदितुः तत्फलं दर्शयति । "अमृतो ह्यैव भूत्वा ।
 स्वर्गं लोकमेति । आदित्यस्य सायुज्यम् । य एवं वेद" इति ॥
 (८) इतोऽधिकस्य फलस्य शङ्कां वेदत्रयेऽपि वारयितुमाह ।
 "एषो एव त्रयी विद्या ॥ ५ ॥ यावन्त ए ह वै त्रया विद्यया
 लोकं जयति । तावन्तं लोकं जयति । य एवं वेद" इति ।
 सावित्राग्निविद्या 'एषैव', वेदत्रयीविद्यासमाना वेदत्र-
 यैः सर्व्वकर्मानुष्ठानेन यावत् फलं तावदनेन सावित्रज्ञानेनैव

प्राप्यते । नञ्चादित्येपाधिकद्विरख्यनर्भप्राप्तेरधिकं फलं कर्म-
काण्डे किञ्चित् सम्भवति ॥

(८) अथ सावित्रस्याग्नेः सर्वदेवतात्मकत्वेन सर्वदेवप्राप्ति-
स्रक्षणं फलं प्रत्येकमुदाहृत्य प्रदर्शयति । “अग्नेर्वा एतानि
नामधेयानि । अग्नेरेव सायुज्यं सलोकतामाप्नोति । य एवं
वेद । वायोर्वा एतानि नामधेयानि । वायोरेव सायुज्यं
सलोकतामाप्नोति । य एवं वेद । इन्द्रस्य वा एतानि नामधे-
यानि ॥ ६ ॥ इन्द्रस्यैव सायुज्यं सलोकतामाप्नोति । य एवं
वेद । वृहस्पतेर्वा एतानि नामधेयानि । वृहस्पतेरेव सायुज्यं
सलोकतामाप्नोति । य एवं वेद । प्रजापतेर्वा एतानि ना-
मधेयानि । प्रजापतेरेव सायुज्यं सलोकतामाप्नोति । य एवं
वेद । ब्रह्मणो वा एतानि नामधेयानि । ब्रह्मण एव सायुज्यं
सलोकतामाप्नोति । य एवं वेद” इति । ये एते अग्निवायु-
रिन्द्रवृहस्पतिप्रजापतिब्रह्माणो देवाः । ‘प्रजापतिः’ सत्यलोक-
वासी चतुर्मुखब्रह्माण्डदेहाभिमानी विराट्पुरुषो ब्रह्मा, सावि-
त्राग्नेः सर्वदेवतात्मकत्वात् अग्न्यादीनां देवानां मध्ये यो यो
देवः स्रक्ष्यापेक्षितः तस्य तस्यैव देवस्य ‘एतानि’ सञ्ज्ञानादीनि
‘नामधेयानि’, अतस्त्वेतद्देवनामत्वेन ध्याने सति तत्तद्देवानां
सायुज्यप्राप्तिर्भवति । तस्माद्देवचये यत् फलं तत् सर्वमत्र सम्भ-
त इत्युपक्रमम् ॥

(१०) अथ सावित्रनामव्युत्पादनेन प्रदर्शयति । “य वा ह्यग्ने
ऽग्निरपञ्चपुच्छो वायुरेव । तस्माद्भिर्मुखम् । अथासावित्रः

द्विरः । स च देते देवते अन्तरेण । तस्मै चोच्यति । तस्मात्
 सावित्रः” इति । योऽयमग्निर्भूमौ चोच्यते । तस्येष्टकानिर्मितं
 पञ्चपुष्पादिकं विद्यते । यस्तु मनसैव ज्ञायमानोऽग्निः स तु
 वायुरूप एव । न तस्य पञ्चपुष्पादिकमस्ति, किन्तु ‘तस्य’
 वायुरूपस्य, प्रसिद्धः ‘अग्निः’, मुखत्वेन ध्येयः । ‘असावादित्यः’
 विरोरूपेण ध्येयः । ‘यत्’ अन्यदेवताजातं, अस्ति ‘तत् सर्वमेते
 देवते’, ‘अन्तरेण’ एतयोरन्यादित्ययोर्मध्ये, ‘सः’ वायुः, ‘चो-
 च्यति’ सूच्या वस्त्रमिव संयोजयति, विच्छिन्नमेकीकरोति ।
 तस्मात् सोच्यति तस्मादद्यं वायुरूपोऽग्निः ‘सावित्रः’, इत्युच्यते ।
 तदेवं सावित्राग्निविद्या समापिता ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थास्तुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेत्यरः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुर्भा-
 ष्ये तृतीयकाण्डे दशमप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

समाप्तस्य प्रपाठकः ॥

पाररहितः, 'असि' । इतः पूर्व्वं 'अक्षितः', केनाप्यविनाशितः
 'असि' । इतः परं 'अप्यक्षय्यः' विनाशयितुमशक्यः, 'असि' । तादृ-
 ग्गत्वं 'तपसः', सर्व्वरनुष्ठेयमानस्य 'प्रतिष्ठा' फलभूमिः, अत
 एवाश्रयः । तादृग्ने 'त्वयि', 'इदं' सर्व्वं जगत् 'अन्तः', वर्त्तते । तौ
 किं किमिति तदुच्यते । 'विश्वं यच्च' सर्व्वं पूज्यं यद्यद्ब्रह्मदेवादिकं
 पूज्यमस्ति तत् सर्व्वं, 'त्वयि', वर्त्तते । 'विश्वं भूतं' यद्यत् पृथिव्या-
 दिभूतजातमस्ति तत् सर्व्वं, 'त्वयि', वर्त्तते । 'विश्वं सुभूतं' यद्यत्
 सुष्ठु पृथिव्यादिभूतकार्य्यं प्राणिशरीरजातं तत् सर्व्वं, 'त्वयि'
 वर्त्तते । अतस्त्वं 'विश्वस्य' पूर्व्वमुत्पन्नस्य जगतः, 'भर्त्ता' पोषकः,
 'विश्वस्य' पूर्व्वमुत्पन्नस्य, 'जनयिता' उत्पादकः, 'कामदुघं' अपे-
 क्षितकामानां दोग्धारं । 'अक्षितं' चयरहितं । तादृग्ं 'त्वां'
 इह भूमावहं 'उपदधे', 'प्रजापतिः', एव त्वामन्न 'सादयतु', हे
 इष्टके 'अक्षिरसत्' यथाऽक्षिरोभिर्महर्षिभिरुपहिता सती त्वं,
 'भ्रुवा' स्त्रिरा जाता, तथा 'तथा' प्रजापतिदेवतया, उप-
 हिता सती 'भ्रुवा' 'सीद' ॥

(१) अथ द्वितीयमन्त्रमाह । "तपोऽसि लोके अितम् ।
 तेजसः प्रतिष्ठा । त्वयोदमन्तः । विश्वं यच्च विश्वं भूतं वि-
 श्वं सुभूतम् । विश्वस्य भर्त्तं विश्वस्य जनयित्वा । तन्नोपदधे
 कामदुघमक्षितम् । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तथा देवतया-
 क्षिरसद्भ्रुवासीद" ॥ १ ॥ इति । हे द्वितीयेष्टके त्वं 'तपो-
 ऽसि', तच्च तपः प्रथमेष्टकारूपे 'लोके', समाश्रितं । द्वितीये-
 ष्टकारूपस्य तेजसः 'प्रतिष्ठा' आश्रयः । एवमुत्तरचापि योज-

धाजोऽसि । देवानां धामामृतम् । अमर्त्यस्त्वपोजाः । त्वयी-
 दमनः । विश्वं यच्च विश्वं भूतं विश्वं सुभूतम् । विश्वस्य
 भर्ता विश्वस्य जनयिता । तं त्वापदधे कामदुघमक्षितम् । प्र-
 आपतिस्त्वा सादद्यतु । तथा देवतयाङ्गिरस्वद्भ्रुवासीद” ॥ ११ ॥
 इति । ‘श्राजः’, बलहेतुरष्टमो धातुः । ‘सहः’ शत्रूणामभि-
 भवम् । ‘बलं’ शरीरशक्तिः । ‘भ्राजः’ कान्तिः । हे एकविंशेष्टके
 त्वं श्राजःप्रभृतीनां स्वरूपभूतासि । तथा ‘देवानाममृतं धाम’
 विनाशरहितं स्थानमसि, ‘अमर्त्यः’ मरणरहितो देवः । स च
 ‘तपोजाः’, तपसा हि देवत्वं लभ्यते । तादृशो देवस्त्वमसि । यस्य-
 षोऽजःप्रभृतीनि नपुंसकानि, तथाप्यमर्त्य इत्येतस्य पुंलिङ्गत्वात्
 तदनुसारेण भर्तृत्यादिपुंलिङ्गव्यवहारः ॥

इति प्रथमोऽनुवाकः ।

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

(१) इष्टकोपधानमन्त्राः प्रथमेऽभिहितः । द्वितीयद्विती-
 यचतुर्थपञ्चमेष्वनुवाकेषु होममन्त्रा उच्यन्ते । यदुक्तं सूत्र-
 कारेण । ‘चतुर्द्वितीं जुहोति त्वमग्ने रुद्र इति शतरुद्रीयस्य
 रूपमपरं चतुर्द्वितीमग्नाविष्णु इति वषोर्धारावा अपरं
 चतुर्द्वितीमन्नपत इत्यन्नहोमस्यापरं चतुर्द्वितीं सप्त ते अग्ने
 समिधः सप्त जिह्वा इति विश्वमीः’ इति । तत्रास्मिन् द्वितीये
 शतरुद्रीयस्य प्रतिनिधिरूपं मन्त्रमाह । “त्वमग्ने रुद्रो असुरो

इति । हे 'अग्ने' त्वं 'रुद्रः', घोरान्तमुयुक्तः, 'असुरः' अचूर्णां
निरसिता । 'दिवः' द्युलोकस्य, 'महः' उत्सवरूपः । इवि-
ह्वनेनोत्सवकारित्वात् । त्वं 'मारुतं शर्द्धः' मरुतां सम्बन्धि बलं,
बलत्वेन प्रसिद्धानां मरुद्गणानामपि त्वदनुगृहेण बलं भवति ।
अतः 'पृच्छ ईशिशेषे' मरुद्भिः सम्पृक्तस्तदीयं सैन्यं नियमयसि । किञ्च
त्वं 'शङ्खयः' सुखं प्राप्तः, वायुवेगैररुणवर्षैरश्चैः 'यासि' । किञ्च
पोषकस्त्वं 'नुत्माना' स्वयमेव, 'पासि' । कान्, 'विधत्तः' इविषा
परिचर्यान् विधत्ते यजमानान् । अस्त्राग्निस्वरूपस्य रुद्रस्य
मूर्तिविशेषा देवास्तयस्त्रिंशत्सङ्ख्याकाः । तथा च मन्त्रान्तर-
माप्तयते । त्रिंशत् त्रयस्य गणियो रुजन्त इति । तथाविधाः
हे 'देवाः', 'देवेषु', 'अथर्ध्वं' अन्योऽन्यमाअथर्ध्वं, मदनुगृहाय प-
रस्परं प्रीतियुक्ता भवन्स्वित्यर्थः । सामान्याकारेण सङ्क्षिप्तोक्तं पु-
नर्विशेषाकारेण प्रपद्यते । त्रयस्त्रिंशत्सङ्ख्याकानां देवानां मध्ये
एकैकस्य त्रयो मूर्तिविशेषाः । तत्र प्रथमस्य देवस्य मूर्ति-
विशेषाः 'प्रथमाः', इत्युच्यन्ते । द्वितीयस्य देवस्य मूर्तिविशेषाः
'द्वितीयाः', हे प्रथमदेव 'द्वितीयेषु' देवेषु, 'अथर्ध्वं' द्वितीयै-
र्देवैः सह प्रीतियुक्ता भवन्तु । एवं द्वितीयादिषु त्रयस्त्रिंश-
त्केषु योजनीयं । ते एते मुख्यदेवाः 'त्रिरेकादशाः' त्रिगुणिता
एकादशसङ्ख्याकाः लोकत्रयवर्तिनः । तथा च मन्त्रान्तर-
माप्तातं । ये देवादिव्येकादशस्य पृथिव्यामध्येकादशस्य आसु-
षदे महिनैकादशस्य स्थिति । ते च त्रिविधा अपि पुनः 'त्रिस्तय-
स्त्रिंशदाः' अवान्तरमूर्तिभेदादेकैकस्य मूर्तित्रयमित्येवं त्रिग-

षितास्त्रयस्त्रिंशत्सङ्ख्याकाः भवन्ति । तावन्तो हे देवाः 'उत्तरे भवत' उत्कृष्टा भवत । तदेवोत्तरत्वं स्पष्टीक्रियते । उत्तर-मुत्कृष्टं वर्त्म मार्गो येषान्ते 'उत्तरवर्त्मानः' स्वर्गमार्गप्रापका इत्यर्थः । उत्तरे उत्कृष्टाः सत्त्वानः स्यात्किमूर्त्तिविशेषा येषान्ते 'उत्तरवर्त्मानः', अतएव इन्द्रस्य मूर्त्तिविशेषानभिप्रेत्य इन्द्रा-ध्याये समाह्वानं । अथो ये अस्य सत्त्वानोहं तेभ्योकरं वव इति । अस्मदनुग्रहपरा इत्यर्थः । तथाविधा हे देवाः 'यत्त्वामः' यद्विषयकामनायुक्तः सन्नहं 'इदं' द्रव्यं, 'जुषेमि', तत्कृत्स्नं 'मे' मदर्थे, 'समृद्धतां' समृद्धं भवतु । द्युन्नतप्रसादादयं 'भूर्भुवःस-र्षीकवये 'रथीष्णं पतयः' धनस्वामिनः, 'स्याम', स्वाह्वानमि-दमस्तु ॥

इति द्वितीयोऽनुवाकः ।

अथ तृतीयोऽनुवाकः ।

द्वितीये अत इन्द्रीयस्य प्रतिनिधिरूपो मन्त्र उक्तः । तृतीये वसोर्धारायाः प्रतिनिधिरूपो मन्त्र उच्यते । "अग्राविष्णुसजोषसा । इमा वर्द्धन्तु वाङ्मिरः । युषैर्वाजेभिरामतम् । राज्ञी विराज्ञी । सवाज्ञी स्वराज्ञी । अर्षिः शोषिः । तपोः शरो भाः । अग्निः सोमो वृहस्यतिः । विश्वे देवा भुवन्त गोपाः । ते सर्वे सङ्गत्य । इदं मे प्रावता वचः । वचः स्याम पतयो रथीष्णम् । भूर्भुवः स्वः स्वाहा" ॥ १ ॥ इति ।

हे 'अग्नाविष्णु', 'सजोषसा' परस्परं मद्यापि सह समान-
 प्रीतो, 'वां' युवां, 'इमा गिरः' मदोद्यास्ततिरूपा वाचः, वर्द्ध-
 वन्तु' परितोषयन्तु । युवामपि 'द्युक्षैः', धनैः, 'वाजेभिः'
 अत्रैश्च सह, 'आगतं' इह कर्मणि समागतं । राज्ञादयो देव-
 ताविभ्रेषाः । 'राज्ञी' राजमाना । 'विराज्ञी' विशेषेण राज-
 माना । 'सन्नाज्ञी' सम्यग्राजमाना । 'स्वराज्ञी' आभरण-
 दीपादिनैरपेक्ष्येण स्वयमेव राजमाना । 'अर्चिः' ज्वालाभिमा-
 निनी, 'शोचिः' कान्त्यभिमानिनी देवता । 'तपः' सन्ताप-
 शक्तिः । 'हरः' पापहरणशक्तिः । 'भाः' पदार्थावभासनशक्तिः ।
 अग्न्यादयः प्रसिद्धाः । ते सर्वे 'भुवनस्य', 'गोपाः' रक्षकाः सन्तः,
 'सङ्गत्य' मया सम्बध्य, 'मे' मदीयं, 'इदं' प्रार्थनारूपं, 'वचः',
 'प्रावत' प्रकर्षेण रचत । वयमित्यादि पूर्व्ववत् ॥

इति तृतीयोऽनुवाकः ।

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

(१) तृतीये वसोर्धारायाः प्रतिनिधिरूपो मन्त्र उक्तः ।
 यथा महाचयने शतहृद्गीयं वसोर्धारा चेत्युभयमस्ति । तद-
 रक्षसाक्षस्य जुहोतीत्येवमन्नहोमोप्यस्ति । तद्वदचाप्यन्नहोमार्था
 मन्त्रश्चतुर्थोऽभिधीयते । "अन्नपतेऽन्नस्य नो देहि । अन्नमी-
 वस्य शुष्णिषः । प्र प्रदातारं तारिषः । ऊर्षीं नो धेहि
 दिपदे चतुष्पदे । अग्ने पृथिवीपते । सोम वीरुधां पते ।

लृष्टः समिधां पते । विष्णवाभ्रानां पते । मित्र सत्यानां पते ।
 वरुण चर्मणां पते ॥ १ ॥ महतो गणानां पतयः । इद्र पशू-
 नां पते । इन्द्रौजसां पते । वृहस्पते ब्रह्मणस्पते । आरुचा रो-
 चेद् ५ स्वयम् । रुचा रुच्ये रोचमानः । अतीत्यादः स्वरा-
 भरेह । तस्मिन् योनौ प्रजनौ प्रजायेय । वयं ५ स्वाम पत-
 यो रयीणां । भूर्भुवः स्वः स्वाहा ॥ १ ॥ इति । हे 'अ-
 पते' अन्नस्य पात्रकाग्रे, 'नः' अन्नस्य, 'अन्नस्य', सारं 'देहि' ।
 कीदृशस्य । 'अनमीवस्य' आरोग्यहेतोः, 'शुश्रूषिणः' वक्षहेतोः,
 'प्रदातारं' प्रकर्षेण तुभ्यं इविषो दातारं, मां 'प्रतारिषः'
 प्रकर्षेण तारय, दारिद्र्यादुत्तीर्णं कुरु । 'नः' अन्नदोषं, 'दि-
 पदे' मनुष्याय, 'चतुष्पदे' पशवे च, 'ऊर्जे धेहि' क्षीरादि-
 रसं सन्पादय । अन्पादयो वृहस्पत्यन्ता देवाः पृथिव्यादीनां
 पात्रकाः । तादृशा हे देवाः भवदनुपहात् 'अहं', 'स्वयं' एव
 परमैरपेक्ष्येण, 'रुचा' दीप्या, 'रोच्ये' सर्वतो दीप्ये । तथा स्वं
 'रोचमानः' दीप्यमानः, 'रुचा' स्वकीयया दीप्या, 'रुच्ये'
 परानपि प्रकाशयामि । हे अग्ने 'अदः' मानुषसुखं 'अतीतं',
 'इह' अस्मिन् कर्मणि, 'स्वराभर' स्वर्गसुखमागय । 'तस्मि-
 न्योनौ' तथाविधे स्वर्गसमानसुखयुक्ते स्वाने, 'प्रजनौ' प्रजाप-
 त्तिहेतौ, 'प्रजायेय' पुत्रादीनुत्पादयेय । वयमित्यादि पूर्ववत् ।

इति चतुर्थोऽनुवाकः ।

इत्युपसञ्जहार । ज्वालारूपाः 'जिह्वाः', 'सप्त' । तथा चाचर्वचि-
 का आमनन्ति । काली करास्त्री च मनोजवा च सुलोहिता वा
 च सुधूमवर्णा । स्फुल्लिङ्गिनी विश्वरूपी च देवी खोलाचमाना
 इति सप्तजिह्वा ॥ इति पुरुषयो मन्त्राः, ते च यथोक्तसमित्-
 सन्वादनार्थाः सप्तसङ्ख्याकाः अश्वो रूपं कृत्वा यदश्वत्ये तिष्ठ
 इत्यादयः समाह्वताः । 'प्रियाणि', 'धाम' स्नानानि,
 आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निसंभवासथ्यप्राजाहिताग्नीध्यास्वानि
 सोमयागेन बह्निधारकाणि सप्तसङ्ख्याकानि । 'होत्रा' होत्र
 प्रमुखा वषट्कर्त्तारः । होत्रा प्रशास्ता ब्राह्मणाच्छंसो पोता
 नेष्टाच्छावाक आग्नीध्रश्चेति सप्तसङ्ख्याकाः तादृशाः । सप्त-
 मिधादियुक्तस्त्वं 'अनुविदान्' आहवनीयस्नानान्यनुक्रमेण आ-
 नन्, 'सप्त', 'योगीः' आहवनीयादिस्नानानि, 'घृतेन', सर्व्वतः
 पूरय । इयं प्राची दिग् दृश्यते, तस्या दिग्ः 'अग्निर्देवता',
 अग्निर्हि तां दिग्ं पालयति । एवं सति 'यः' अचुः, मां 'एत-
 त्याः', दिग्ः सकाशात्, 'अभिदासति' हिनस्ति, 'सः', अचुः,
 'दिग्ं', देवानां च मध्ये प्राक्दिक्पालकं 'अग्निं', 'देवं',
 'अच्छतु' प्राप्नोतु, सोऽग्निरेव तं अचुं निवारयिष्यतीत्य-
 भिप्रायः । एवं दक्षिणादिषु योज्यं । इयं दिगित्यनेनाधरा
 दिक् प्रदर्शयते । 'अदितिः' भूमिः, तस्या दिग्ः 'देवता' । पुर-
 षो दिगित्यनेन सर्व्वत्र परिपूर्णः परमात्मा सर्व्वदिक्समष्टिरूप
 इत्युच्यते । सच 'पुरुषः' मदीयान् 'कामान्', समृद्धान् करोतु ।
 योऽयंप्राणवायुर्मुखनासिकावर्त्ती सोऽयं दर्शनब्रह्मभावादन्धः ।

उच्छ्वासक्रियायामप्रमत्तत्वात् 'जागृविः', हे 'प्राण', 'असावेहि' तादृशो भूत्वा समागच्छ । अपानवायुः अवणशक्तभावात् 'वधिरः' । उदरमध्ये क्रन्दनस्य ध्वनिविशेषस्य हेतुत्वात् 'क्रन्दयितः' हे अपानवायो तादृशः सन् आगच्छ । तयोः प्राणापानदेव्योः प्रसादात् 'अहं', 'उषसं' उषसन्दैनन्दिनवर्त्तिनं उषः-कालं, 'अशीय' प्राप्नुयां । स एवार्थः स्पष्टीक्रियते । हे 'असो' प्राण, 'अहं' 'ज्योतिरशीय' प्रकाशं प्राप्नुयां, न कदाचिदपन्नकारं । किञ्च हे 'असो' प्राण, 'अहं' त्वत्प्रसादात् 'अपः' दृष्टिजलादिकं 'अशीय' प्राप्नुयां । वयमित्यादि पूर्ववत् ॥

इति पञ्चमोऽनुवाकः ।

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

(१) पञ्चमे विश्वप्रीनामको होममन्त्रोऽभिहितः । षष्ठे तृ-
पस्यर्जनादिमन्त्रा अभिधीयन्ते । तत्र बौधायनः । अथाग्नि-
मभिसृजति । यत्तेऽचितमिति । पाठस्तु । "यत्तेऽचितं यद् चितं
ते अग्ने । यत्त ऊनं यद् तेऽतिरिक्तम् । आदित्यास्तदङ्गिरसश्चि-
न्वन्तु । विश्वे ते देवाश्चितिमापूरयन्तु । चितश्चासि सञ्चित-
श्चास्यग्ने । एतावाऽश्चासि भूयाऽश्चास्यग्ने" इति । हे 'अग्ने', 'ते'
तव सम्बन्धि, 'यत्' अङ्गं, 'अचितं' चयनकाले विस्मृतं । 'ते'
तव सम्बन्धि, 'यद्' यदपि अङ्गं, 'चितं' अविस्मरणेन चयनं
कृतं । किञ्च 'ते' तव सम्बन्धि, 'यत्' अङ्गं, 'ऊनं' मन्त्रादि-

विकल्पं, 'ते' तव, 'यद्' यदप्यङ्गं, 'अतिरिक्तं', 'तत्' सर्व्वमङ्गं, 'आदित्याः', देवाः 'अङ्गिरसः', महर्षयश्च, 'चिन्वन्तु' यथा-शास्त्रञ्चयनं कुर्वन्तु । 'विश्वे' सर्व्वे, 'देवाः', 'ते' त्वदीयां, 'चितिमापूरयन्तु' । हे 'अग्ने', त्वमनेन प्रकारेण 'चितिश्चासि' अस्माभिरादौ चितोऽसि, पश्चाद्देवैः 'सञ्चितश्चासि' सम्बद्धं चितोऽसि, एकविंशतिभिरिष्टकाभिर्यावान् सम्पद्यते, हे 'अग्ने', त्वं 'एतावान्' अपि 'असि', फलतः 'भूयान्', अपि 'असि' ।

(१) कल्पः । लोकं पृषेति लोकं पृषा उपदधातीति । ते एते द्वे ऋषौ । तत्र प्रथममाह । "लोकं पृष छिद्रं पृष । अथो षीद शिवा त्वम् । इन्द्राग्नी त्वा वृहस्यतिः । अस्मिन् योनावशीषदन् ॥ १ ॥ तथा देवतयाङ्गिरस्त्रुवाशीद" इति । हे इष्टके 'लोकं' चयनार्थं प्रदेशे पूर्व्वोक्ताभिरिष्टकाभिरना-कान्तमवशिष्टं स्थानं, 'पृष' पूरय । तथा 'छिद्रं पृष' द्वयोरि-ष्टकयोर्मध्ये किञ्चिदपि छिद्रं यथा न दृश्यते तथा पूरय, अत्यन्तं संश्लिष्टा भवेत्यर्थः । 'अथो' अपि च, 'त्वं', 'शिवा' शान्ता सती, 'शीद' अवतिष्ठस्व । 'इन्द्राग्नी', 'वृहस्यतिः', चेत्येते देवाः 'अस्मिन् योनौ' स्थाने, त्वां 'अशीषदन्' सादितवन्तः । तथेन्द्रादिदेवतया अङ्गिरोभिरिवोपहितासतो 'भुवाशीद' स्थिरा भूत्वेह तिष्ठ ॥

(२) अथ द्वितीयमाह । "ता अथ सृददोहसः । सोमं श्रीषन्ति पृश्नयः । जम्बान्देवानां विश्वः । चिञ्चारोचने दिवः तथा देवतयाङ्गिरस्त्रुवाशीद" इति । दिवो रोचने स्वर्गं

‘रोदसी’, ‘अन्नः’ विशीर्षयोर्घावापृथिव्योर्मध्ये, ‘चित्रभानुः’ विशिचरस्मिः, ‘यः’, ‘दीदाय’, इत्यन्वयः । यद्वा चित्रभानु-मिति द्वितीयार्थत्वेन व्याख्येयं ॥

(६) अथ द्वितीयमाह । “मेधाकारं विदद्यस्व प्रसाधनम् । अग्निं होतारं परिभूतमं मतिम् । त्वामर्भस्व हविषः समान-मित् । तां महो वृणते नरो नान्यं त्वत्” इति । हे चित्तिरूप तां ‘अग्निं’, स्पृशामीति शेषः । कीदृशं, ‘मेधाकारं’ यन्मतदर्श-धारणशक्तिर्मेधा तां करोतीति मेधाकारः तं, ‘विदद्यस्व’ अन्नस्य, ‘प्रसाधनं’ प्रकर्षेण साधनभूतं, ‘होतारं’ देवानामा-ह्वयितारं, ‘परिभूतमं’ ब्रह्मणामतिशयेन तिरस्कृतारं, ‘मतिं’ मननीयं, ‘अर्भस्व’ अल्पस्य, अपि ‘हविषः’, ‘समानमित्’ सदृशमेव, न होतावद्भुविः स्वीकरोति न त्वत्पमित्येवं वैषम्यं, ‘नरः’ मनुष्या यजमानाः, सर्व्वेषु ‘महः’ महनीयं, ‘तां’, ‘वृणते’ सम्भ्रजन्ते, ‘त्वदन्यं’, कश्चिदपि यज्ञनिर्वाहार्थं ‘न वृणते’ ॥

(७) अथ चतुर्थीमाह । “मनुष्यं त्वा निधीमहि । मनुष्य-समिधीमहि । अग्ने मनुष्यदङ्गिरः ॥ १ ॥ देवान् देवायते यव” इति । हे ‘अग्ने’, तां ‘मनुष्यं निधीमहि’, यथा कथञ्चिन्ननुष्यं बन्धुं सखायं वा कश्चिद्विश्वेभ्यः स्थापयामः तथा त्वामप्यस्मिन् कर्त्तव्येण विश्वेभ्यः स्थापयामः । तथा ‘मनुष्यत्’ कश्चिन्मनुष्य इव, त्वयि विश्वेभ्यः सन्तः तां ‘समिधीमहि’ सम्भ्रजन् प्रजापयामः । हे ‘दङ्गिरः’ अङ्गसौहृदयुक्ताग्ने, ‘मनुष्यत्’ मनुष्य सतिनिव, ‘देवायते’ देवानात्मन इच्छते यजमानाय, ‘देवान्’, ‘यज’ पूजय ॥

(८) अथ पञ्चमीमाह । “अग्निर्हि वाजिनं विधे । ददाति विश्वचर्षणिः । अग्नी राये स्वाभुवम् । स प्रीतो याति वार्यम् । इषः स्तोत्रभ्य आभर” इति । विश्वचर्षणयो मनुष्या वस्त्रासौ ‘विश्वचर्षणिः’ सर्व्वमनुष्योपकारकः । ‘अग्निर्हि’ अयमग्निः खलु, ‘विधे’ प्रजायै, ‘वाजिनं’ अक्षं, ‘ददाति’ । अयं ‘अग्निः’, ‘राये’ धनार्थं, अजमानानां धनदानाय, , स्वाभुवं’ सुष्ठु सर्व्वतो भूमिं, प्राप्तवानिति शेषः । ‘सः’ अग्निः, ‘प्रीतः’, सन् ‘वार्यं’ वरणीयं यजमानं, ‘याति’ प्राप्नोति । हे अग्ने ‘स्तोत्रभ्यः’ यजमानेभ्यः, ‘इषं’ अक्षं, ‘आभर’ सम्पादय ॥

(९) कल्पः । चात्वासात् पुरीषमाहृत्य पृष्ठे दिव्येति वैश्वानर्यर्षाचितावधूहति साचितिर्भवतीति । पाठस्तु । “पृष्ठे दिवि पृष्ठे अग्निः पृथिव्यां । पृष्ठे विश्वा ओषधीराविवेश । वैश्वानरः सहसा पृष्ठे अग्निः । स नो दिवा स रिषः पातु नक्तम्” ॥ १ ॥ इति । पृष्ठ इत्यत्र सकारलोपः छान्दसः । अयमग्निर्दिवः ‘पृष्ठः’ आदित्यरूपेणवास्थितः । ‘पृथिव्यां’ इह, पाकप्रकाशकारित्वेनावस्थितः । तथा फलपाककारी सन् ‘पृष्ठः’ समन्तः । सर्व्वा अपि ‘ओषधीः’ ‘आविवेश’ । ‘वैश्वानरोऽग्निः’, ‘सहसा’ बलेन, ‘पृष्ठः’ समन्तः, ‘सः’ तादृशः, ‘नः’ अस्मान्, ‘दिवारिषः’ हिंसकान्, ‘पातु’ । ‘नक्तं’ रात्रावपि, ‘सः’, अस्मान् ‘पातु’ ॥

इति षष्ठोऽनुवाकः ।

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

(१) षष्ठे स्यर्गनाद्यर्था मन्त्रा उक्ताः । एतावता नाचिकेत-
चयनस्यापेक्षिता मन्त्रा उक्ताः । अथानुवाकचतुष्टयेन ब्राह्म-
णमभिधीयते । तत्रास्मिन् सप्तमानुवाके नाचिकेताग्निदेवतो-
पासनमभिधीयते । “अयं वाव यः पवते । सोऽग्निर्नाचिकेतः ।
स यत्प्राङ् पवते । तदस्य शिरः । अथ दक्षिणा । स दक्षिः
पक्षः । अथ यत्प्रत्यक् । तत्पुच्छम् । यदुदङ् । स उत्तरः पक्षः
॥ १ ॥ अथ यत्संवाति । तदस्य समञ्जनञ्च प्रसारणञ्च । अथो
सम्यदेवास्य सा” इति । ‘अयं वाव’, प्रत्यक्षतो दृश्यमान एव,
‘यः’ वायुः, ‘पवते’ सञ्चरति । ‘सः’ अयं पूर्वोक्तनाचिकेताग्नि-
देवस्वरूपः । ‘सः’ वायुः, प्राग्दिगभिमुखः सञ्चरतीति ‘यत्’,
‘तदस्य’ नाचिकेताग्नेः, शिरःस्नानीयं, अनन्तरं दक्षिणस्थां दिग्नि
सञ्चरतीति ‘यत्’, सोऽयं पश्चाकारस्य नाचिकेताग्नेः ‘दक्षिणप-
क्षः’ । ‘अथ’, प्रत्यक्षमुखः सञ्चरतीति ‘यत्’, ‘तत्’, पुच्छस्नानीयं ।
अनन्तरं उत्तराभिमुखं सञ्चरतीति ‘यत्’, ‘सः’, अयं ‘उत्तरः
पक्षः’ । ‘अथ’, ‘संवाति’ सम्भूय सर्वत्र प्रसरतीति, ‘यत्’,
‘तत्’, ‘अस्य’ अग्नेः, सङ्कोचो विकाराश्च । अपिच येयं शिर-
श्चादिकल्पना ‘सा’ इयं, ‘अस्य’ अग्नेः, ‘सम्यदेव’ ध्यानार्थं
सम्यादनमेव । एवं सम्याद्य ध्यायेदित्यर्थः ॥

(२) अथ पूर्वोक्तस्य चयनस्येदानीमुक्तस्य ध्यानस्य समानं
फलं दर्शयति । “सः हवा अस्मै स कामः पद्यते । यत्कामो
यजते । सोऽग्निं नाचिकेतं चिनुते । य उच्येनमेवं वेद” इति ।

५५ भाति” इति । अपि च ‘यथा’, लोके ‘दृक्काः’ सौवर्णाम-
रणविशेषः । उत्कर्षेणाग्नौ ‘तप्तः’, सन् स्वनिष्ठां कालिकां
परित्यज्य विसृष्टं भासेत् । ‘एवमेव’, ‘सः’ हिरण्यभाता,
अरीरकान्या कीर्त्या च लोकद्वये प्रकाशते ॥

(६) अथाग्निचिता तदुपासकेन च प्राप्यानां लोकावा-
मत्युत्तमत्वं वक्तुं लोकविभागं दर्शयति । “उरवो हवै नामते
लोकाः । येऽवरेणादित्यम् । अथ हैते वरीयाऽग्रे लोकाः ।
ये परेणादित्यम् । अन्तवन्तः ह वा एष अयं लोकं जव-
ति । योऽवरेणादित्यम् । अथ हैषोऽनन्तमपारमअयं लोकं
जयति । यः परेणादित्यम्” इति । द्विविधाः स्वर्गलोकाः
आदित्यलोकादर्वाञ्च उपरितनाञ्च । तत्र ‘आदित्यमवरेण’
आदित्यादर्वाञ्चः, ‘ये लोकाः’ स्वर्गविशेषाः । ते सर्वेऽपि ‘उरवः’
विस्तीर्णाः, इति ‘नाम’ प्रसिद्धं । अथ ‘ये’ स्वर्गलोकाः, ‘आदित्यं
परेण’ आदित्यलोकात् पुरस्तात्, वर्तन्ते । ‘एते’, ‘वरीयांसः’
अतिशयेन विस्तीर्णाः । एवं सति ‘यः’ पुमान्, आदित्यादर्वाञ्चं
लोकं प्राप्नोति । ‘एषः’ पुमान्, ‘अन्तवन्तं’ विनाशयुक्तं, ‘एष’
परस्परमेकैकापेक्षया अयार्हं, तादृशं ‘लोकं’, प्राप्नोति । व-
स्त्रादित्यात् पराञ्च प्राप्नोति । ‘एषः’ पुमान्, ‘अन्तमपारं’
आतानवितानाभ्यामवसानरहितं, ‘अअयं’ भोग्यवस्तुअवर-
हितं, ‘लोकं’ प्राप्नोति ॥

(७) एवं विभागे व्यवस्थिते सति नाचिकेताग्निं चिन्त-
यन्नलोपासकश्च योपरितनलोकप्राप्तिफलं दर्शयति । “अनन्तर

इ वा अपारमक्ष्यं लोकं जयति । योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते ।
य उ चैनमेवं वेद” इति ॥

(८) आदित्यमख्वादूर्ध्ववर्त्तिनं ब्रह्मलोकं प्राप्तव्यायुः-
ववहेतुभूतकास्यपारतत्याभावं दृष्टान्तेन दर्शयति । “अथो
यथा रथे तिष्ठन् पक्ष्मी पर्यावर्त्तमाने प्रत्यपेक्षते । एव-
महोरात्रे प्रत्यपेक्षते । नास्याहोरात्रे लोकमाप्नुतः । योऽग्निं
नाचिकेतं चिनुते । य उ चैनमेवं वेद” ॥ ४ ॥ इति ।
अत्युन्नतस्य रथस्योपरिवर्त्तमानः पुरुषो रथस्य पार्श्वयो-
रधोभागे पुनः पर्यावर्त्तमाने ‘पक्ष्मी’ उभे चक्रे, खस्त्रादत्य-
न्तमधस्त्रान्तरेण प्रतिक्षणं पश्यति । एवमसौ ब्रह्मलोके वर्त्तमानः
पुरुषोऽधस्त्रान्तरेण मनुष्यादिलोकेषु प्राणिनामायुःक्षपणाय पुनः
पुनः पर्यायवर्त्तमाने ‘अहोरात्रे’, खस्त्रादत्यन्तनीचत्वेन प्रति-
क्षणं पश्यति । ‘यो नाचिकेतमग्निं चिनुते’, यस्योपासो उभय-
विधस्य ‘अस्य’, ‘लोकं’, ‘अहोरात्रे’, ‘न’, प्राप्नुतः । ब्रह्मलोके
हि नैते अहोरात्रे अत्यल्पे प्रसरतः किन्तु कल्पमात्रमेकमहः
तस्मादितरलोकेष्विव ‘नास्य’, आयुः क्षीयते ॥

इति सप्तमोऽनुवाकः ।

अथ अष्टमोऽनुवाकः ।

(९) सप्तमे नाचिकेतान्युपासनं पक्ष्वाकारवायुदेवतावि-
षयमुक्तं । अष्टमे ब्रह्मलोकप्राप्तिलक्षणस्य तत्फलस्य मृत्युरा-
दित्यमुपाख्यानेन दर्शयति । तत्रादौ नाचिकेतसः प्रश्नं दर्श-

भार्गवादिभिः प्रार्थितोऽपि त्वं दिनत्रयं 'अनाश्वान्' भोजनर-
हितः, निवासं कुरु । तावता समागत्य 'सः' यमः, 'यदि', 'त्वां',
प्रति हे 'कुमार कति राचीः', इदोषितवानिति 'पृच्छेत्' ।
तदानीं 'तिस्रः', 'इति' एवं, सत्यमेव प्रत्युत्तरं ब्रूहि । ततः
प्रथमदिने 'किं', भुक्तवानसि इत्येवं पृष्टः सन् त्वदीषां
'प्रजां', भक्षितवानसि 'इति' एवं प्रत्युत्तरं ब्रूहि । अतिथिर्ये
समागत्य भोजनरहितो वसति चेत् । तस्य गृहस्वामिन
एकदिनभोजनराहित्यमात्रेण तस्य प्रजाक्षयो भवतीत्येत-
च्छास्त्ररहस्यं तेन वाक्येन सूचितं भवति । एवं द्वितीया-
द्वितीयदिवसयोरुपवासेन पशुत्रयं सुष्ठतत्रयञ्चासूचयत् ॥

(५) तदेवं वाग्देवतया शिञ्चितो नचिकेतास्तथैव चका-
रेत्येतद्दर्शयति । "तं वै प्रवसन्नं जगाम । तस्य तिस्रो रा-
चीरनाश्वान् गृह उवास । तमागत्य पप्रच्छ । कुमार कति
राचीरवासीरिति । तिस्र इति प्रत्युवाच ॥ १ ॥ किं प्रथमा
राचिमात्रा इति । प्रजान् इति । किं द्वितीयामिति । पशु-
स्त इति । किं तृतीयामिति । साधुस्त्यान्ते" इति । पूर्व-
वद्वाक्येयं ॥

(६) एतावता ब्राह्मणार्थरहस्याभिज्ञोऽयं कुमारो न तु
मूर्खः । तस्मात् सत्कारार्थो न मारणीय इत्येवं निश्चित्य तं
सत्कारञ्चकार तं दर्शयति । "नमस्ते अस्तु भगव इति शो-
वाच । वरं वृणीष्वेति" इति । उत्पत्तिं प्रसन्नं चैव भूताना-
मागतिं गतिं । वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाक्यो भगवावि-

आभरणरूपेणास्त्रादिरूपेण वा तदेव सर्वेषां प्राचिनां 'प्रि-
 यतमं', यस्मात् 'इदयजं' प्रजापतेरिव भोक्तृणां इद-
 मन्वन्, तस्मात्प्रियतमत्वं युक्तं । उक्तरोत्या चेतने प्रचिप्रस
 हिरण्यस्य प्रियतमत्वं पर्यालोच्य 'यस्मै' चेतनाय पुरुषाय, 'तां'
 हिरण्यरूपां, 'दक्षिणां', स्वयं 'अनेष्यत्', तमेव चेतनं पुरुषं
 प्रतिगृहीतारमन्विष्य तदानो मासभत पुरुषान्तरमसन्ना स-
 कीयाद्यैव दक्षिणहस्ताय 'तां' हिरण्यरूपां दक्षिणां, नीतवान् ।
 नीत्वा च हे हिरण्य तद्रूपां, 'दक्षिणां', 'दद्याय' कार्यसमर्थाय,
 'प्रतिगृह्णामीति', एवं वदन् स्वयमेव 'तां' दक्षिणां, 'प्रत्यश्नात्',
 ततः प्रजापतिः, 'दक्षिणां प्रतिगृह्ण', 'अदत्त' कार्यसमर्थो
 अभूत् । अन्योऽपि 'यः' पुमान् एवं, हिरण्यवृत्तान्तं 'वेद' व
 एव 'दक्षिणां प्रतिगृह्ण', 'दत्ते' कार्यऽसमर्थो भवति ॥

(१२) प्रजापतिवृत्तान्तेनास्य दक्षिणां प्रश्नस्य महर्षिवृत्तान्ते-
 नापि प्रश्नसति । "एतद्भूषा वैतदिद्वाऽसौ वाजश्रवसा गोतमाः ।
 अयनद्वेष्यां दक्षिणां प्रतिगृह्णन्ति । उभयेन वयं दक्षिणामह
 एव दक्षिणां प्रतिगृह्णति । तेऽदत्तन्त दक्षिणां प्रतिगृह्ण । दद-
 ते ह वै दक्षिणां प्रतिगृह्ण । य एवं वेद । प्र हान्यं स्वीनाति च"
 इति । अस्रदाननिमित्तकीर्त्तियुक्तो महर्षिर्वाजश्रवाः, तस्य
 पुत्राः 'वाजश्रवसः' । ते च 'गौतमाः' तद्भोचोत्पन्नत्वान्तादृश
 महर्षयः । तत् 'एतत्' दक्षिणामाहात्म्यं, विजानन्त 'अनद्वेष्यां
 अपि', 'दक्षिणां प्रतिगृह्णन्ति' । द्विविधा दक्षिणा, प्रत्यक्षमेव दत्ता
 अनादिष्टा चेति । अन्विष्टकं दक्षिणा ददाति हिरण्यं ददाती-

समर्द्धयति” इति । ‘एके’ महर्षयः, ‘एष’ नाचिकेतः, ‘अग्निः’,
 उत्तरवेदितुम् ‘इति’ एवं, ‘वदन्तः’, निरूढादि ‘पशुबन्ध एव’
 कर्मणि, ‘उत्तरवेदि’देशे ‘तं’, एतं नाचिकेताग्निं, ‘चिन्वते’ । सोऽं
 पूर्वः पक्षो न तु सिद्धान्तः । ‘तत्’ तस्मात्, तथा न कुर्यात् ।
 यदि कुर्यात् तदानो ‘एतमग्निं’, ‘कामेन’, ‘व्यर्धयेत्’ सोम-
 यागादिफलेन वियोजयेत् । ‘सः’ ‘अग्निः’ ‘कामेन’, वियो-
 जितः सन् ‘एम्’ यजमानं, फलेन वियोजयति । तस्मात्
 पशुबन्ध एवेति नियमं परित्यज्य सोमयागे ‘एवैनं चिन्वीत’ ।
 अथवा सोमयागेऽपि ‘यत्र’ गवामयनादौ, अतिबहवः ‘शाडत-
 थोराहथेरन्’, तत्र ‘एतमग्निं’, चिन्वीत । एवं सञ्जेतमग्निं
 तत्तत्फलेन समर्द्धं करोति । ‘सः’ च समर्द्धः, ‘एम्’ यज-
 मानमपि, फलेन ‘समर्द्धयति’ ॥

(२) सैव फलसमर्द्धिर्ब्रह्माहरणवाङ्मयेन प्रपद्यते । तत्र
 प्रजालाभः स्वर्गप्राप्तिरूपं फलं दर्शयति । “अथ हैवं
 पुरर्षयः । उत्तरवेद्यामेव सचियमचिन्वत । ततो वै तेऽविन्दत
 प्रजाम् । अभि स्वर्गं लोकमजयन् । विन्दत एव प्रजाम् ।
 अभि स्वर्गं लोकं जयति । योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते । य उच्ये-
 मेवं वेद्” इति । ‘पुरा’, केषित् ‘अषयः’, ‘एम्’ नाचिकेताग्निं
 ‘सचियं’ सत्रसम्बन्धिणं, कृत्वा, उत्तरवेदिदेशे एव ‘अचिन्वत’ ।
 ‘ततः’, तेषां फलसिद्धिर्जाता । एवमन्यस्यापि भवति ॥

(३) ब्रह्मादिसमर्द्धिसलक्षणं फलं दर्शयति । “अथ हैवं
 वायुर्द्धिकामः ॥ २ ॥ यथान्युत्तमेवोपदधे । ततो वै व

एतामृद्धिमाप्नोत् । यामिदं वायुर्धृद्धः । एतामृद्धिमृद्धोति
यामिदं वायुर्व्यृद्धः । योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते । य उचैन-
मेवं वेद” इति । वायुदेवः समृद्धिं कामयमानः ‘एनं’ ना-
चिकेताग्निं, ‘यथान्युप्तमेवोपदधे’ पशुबन्धसोमादावुत्तरवेदि-
न्युप्ता भवति, तामेतां न्युप्तामनभिक्रम्य यथान्युप्तं उत्तर-
वेदिमिवोपस्थान एवेत्यर्थः । तत्रोपधाय ‘सः’ वायुः, पुरातनां
‘एतां’ वक्ष्यमाणसदृशीं, धनादि‘समृद्धिं’ प्राप्तवान् । कासौ व-
क्ष्यमाणेति सोच्यते । ‘सृद्धः’ सर्वभोगसमृद्धः, ‘वायुः’ खेच्छास-
ञ्चाररूपां ‘यां’ समृद्धिं, ‘इदं’ अस्मात् प्रत्यञ्चं यथा भवति तथा,
प्राप्नोति, तामेवं खेच्छासञ्चाररूपां समृद्धिं प्राप्तवानित्यर्थः ।
अन्योपि यजमानस्त्रिन्वान उपासीनो वायुं समृद्धिं स्नातन्प्र-
सृचर्षां ‘इदं’ अस्मत्प्रत्यञ्चं यथा भवति तथा प्राप्तवान् । एता-
मेव समृद्धिं प्राप्नोति । सर्वञ्च स्नातन्त्वो भवति । न तु पर-
तन्म इत्यर्थः ॥

(४) पशुफलार्थं कञ्चित् प्रकारविशेषं विधत्ते । “अथ
दैनं गोबलो वार्षाः पशुकामः । पाङ्कमेव चिको । पञ्च पु-
रस्तात् ॥ ३ ॥ पञ्च दक्षिणतः । पञ्च पश्चात् । पञ्चोत्तरतः ।
एका मध्ये । ततो वै स सदृशं पशून् प्राप्नोत् । प्र सदृशं
पशूनाप्नोति । योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते । य उचैनमेवं वेद”
इति । वृष्योः पुत्रो ‘वार्षाः’, ‘गोबलः’ नामतः, स च पशून्
कामयमानः ‘एनं’ नाचिकेताग्निं, ‘पाङ्कमेव चिको’ पञ्चसङ्को-
पेतमेव यथा भवति तथा चितवान् । तत् कथमिति तदुच्यते ।

दितवान् । यत् तु 'ज्यैष्ठ्यं' प्राशस्यं फलमुक्तं, तत् त्रिविधं । कुला-
चारसम्पन्ना 'माता', तादृशः 'पिता', 'पुत्रः', च इति । तथा
प्रजोत्पादनसामर्थ्यं लक्षणमपि प्रजननं त्रिगुणं । 'उपसृष्टः'
इन्द्रियशक्तिः । 'योगिः' स्त्रोस्त्रिगुणं, 'मध्यमा' गर्भधारणस्थानं
अतः फलरूपयोर्ज्यैष्ठ्यप्रजननयोस्त्रिगुणत्वात् त्रिगुणचयनसाध्यत्वं
युक्तं । प्रजापतिवदन्योपि तत्फलं प्राप्नोति ॥

(६) केवलस्य ज्यैष्ठ्यफलस्य प्रकारान्तरं विधत्ते । "अथ
हेनमिन्द्रो ज्यैष्ठ्यकामः । ऊर्ध्वा एवोपदधे । ततो वै स ज्यैष्ठ्य-
ममच्छत् ॥ ६ ॥ ज्यैष्ठ्यं गच्छति । योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते ।
य उचैनमेवं वेद" इति । 'ज्यैष्ठ्यं' वयसा गुणैश्च प्रवृद्धत्वं कामय-
मानः 'इन्द्रः', 'एनं' नाचिकेताग्निं, चिन्वन् प्रथमामिष्टकामुपधास्य
तत ऊर्ध्वं द्वितीयां ततोऽप्यूर्ध्वं तृतीयां इत्येवं 'ऊर्ध्वाः' एव इष्टका
उपधाय तेन 'ज्यैष्ठ्यं' श्रौश्रत्यं, प्राप्तवान् एवमन्योपि प्राप्नोति ॥

(७) स्वर्गार्थं प्रकारान्तरं विधत्ते । "अथ हेनमसावादित्यः
स्वर्गकामः । प्राचीरेवोपदधे । ततो वै सोऽभि स्वर्गं लोकमज-
यत् । अभिस्वर्गं लोकं जयति । योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते ।
य उचैनमेवं वेद" इति । स्वर्गं कामयमानः 'आदित्यः', प्रथ-
मामिष्टकामुपधाय ततः प्राच्यां द्वितीयां ततोऽपि प्राच्यां तृतीया-
मित्येवमिष्टका उपधाय 'एनं नाचिकेताग्निं' चितवान् । 'ततः',
'सः' आदित्यः, 'स्वर्गं', लोकं, अभिमुख्येन प्राप्नोत् । एवमन्यो-
ऽपि प्राप्नोति । तदेतदूर्ध्वोपधानं प्राच्युपधानं च बोधा-
धनेन स्पष्टीकृतं । अथ यदूर्ध्वां पश्चात् कोत्याः प्रवृत्त्यूर्ध्वा

आख्यमाह्णवकाशादथ यदि प्राचीः ख्यमाह्णवकाशात्
प्रभृति प्राचीरिति ॥

(८) अथ तेजआदित्यप्राप्त्यर्थे प्रयोगे किञ्चिद्विशेषं वि-
धत्ते । “स यदीच्छेत् ॥ ७ ॥ तेजस्वी यज्ञस्वी ब्रह्मवर्षसो सा-
मिति । प्राडाहोतुर्धिष्यादुत्सर्पेत् । येयं प्रागाद्यज्ञस्वती । सा
मा प्रोर्षीतु । तेजसा यज्ञसा ब्रह्मवर्षसेनेति । तेजस्वैव यज्ञस्वी
ब्रह्मवर्षसो भवति” इति । यो नाचिकेतमग्निं चिनुते । ‘स वरि’,
तेजोयज्ञो ब्रह्मवर्षसानि कामयेत । तदानीं यजमानः ‘होतुः’,
धिष्या समीपे समागत्य प्राङ्मुखस्तात् ‘धिष्यात्’, आरभा-
हवनीयपर्यन्तं येयमित्यादिमन्त्रं पठन् ‘सर्पेत्’ उत्कर्षेण गच्छेत् ।
मन्त्रस्यायमर्थः । ‘येयं’ देवता ‘यज्ञस्वती’ यज्ञोयुक्ता सती, ‘प्राङ्’
प्राङ्मुखोपगच्छति ‘सा’ देवता, ‘मां’, तेजोयज्ञो ब्रह्मवर्षसैः ‘प्रो-
र्षीतु’ आच्छादयतु, इति । तथा सत्यैर्युक्त एव ‘भवति’ ॥

(९) विश्वासवाङ्मयं दक्षिणावाङ्मयं च कामयमानस कि-
ञ्चिद्विशेषं विधत्ते । “अथ यदीच्छेत् । भूयिष्ठं मे अहधीरन् ।
भूयिष्ठा दक्षिणा नयेयुरिति । दक्षिणासु नीयमानासु प्राप्ते-
हि प्राच्येहीति प्राची जुषाणा त्वेवाज्यस्य स्नाहेति सुवेदो-
पहत्याहवनीये जुहुयात् ॥ ८ ॥ भूयिष्ठमेवास्मै अहधते । भू-
यिष्ठा दक्षिणा नयन्ति” इति । सर्व्वे प्राणिनः ‘मे’ मदीयं
‘भूयिष्ठं’ अत्यधिकं, ‘अहधीरन्’ विश्वासं प्राप्नुयुः । अतिवच
‘भूयिष्ठाः’ अतिवज्रसाः, ‘दक्षिणाः’ ‘नयेयुरिति’, यः कामयते
स पुमान् दक्षिणानयनकाले अवेणाज्यं स्वीकृत्य प्राच्येहीत्या-

दिमन्त्रेण 'आहवनीये जुहुयात्' । मन्त्रस्यायमर्थः । देअद्वाद-
क्षिणाभिमानो देवते 'प्राथ्ये हि' प्राङ्मुखा सती, समागच्छतं ।
द्विहक्तिः अद्वाददेवताया दक्षिणादेवतायाश्चाभिमुख्यार्थं । 'इति'
शब्दो हेत्वर्थं । यस्मादागता तस्मात् प्राङ्मुखी भूत्वा प्रीतियुक्ता
सती सा दिविधा देवता 'आज्यस्य वेतु' इदमाज्यं पिबतु । तदर्थ-
मिदं स्थाज्जतमिति अनेन होमेनास्मिन् यजमाने सर्वेऽप्यत्यधिकं
विश्रासङ्कुर्वन्ति 'दक्षिणाः', अतिबहुलाः सत्वजः 'नयन्ति' ॥

(१०) अथ सर्वप्रयोगसाधारणमनुष्ठानविशेषं विधत्ते । "पु-
रीषमुपधाय । चितिकृत्तिभिर्भिमृश्य । अग्निं प्रणीयोपसमाधा-
य । चतस्र एता आज्जतीजुहेति । लमग्ने रुद्र इति । शतरुद्रो-
यस्य रूपम् । अग्नाविष्णू इति वसोर्धारायाः । अन्नपत इत्यन्न-
होमः । सप्त ते अग्ने समिधः सप्ता जिह्वा इति विश्वप्रोः" ॥ ६ ॥
इति । उपहितानामिष्टकानां सर्वाणामुपरिपृष्टो दिवीत्यनया
वैश्वानर्यर्षी 'पुरीषं' पांशुं, 'उपधाय', यत्ते चितं अग्ने देवाः
इहावहेत्यादिभिः 'चितिकृत्तिभिः', नामभिर्चर्गिभस्तां चितिं
इक्षेण 'अभिमृश्य', तस्यां चितौ 'अग्निं प्रणीय', समिद्धिः 'उपसमा-
धाय', लमग्ने रुद्रेत्यादिभिश्चतुर्भिरनुवाकैः 'चतस्र आज्जतीः',
जुहुयात् । महाग्नौ यः शतरुद्रोयमन्त्रः यस्य वसोर्धारामन्त्रः
तयोर्भयोः प्रतिनिधिरूपं लमग्ने रुद्राग्नाविष्णू इत्यनुवाकद्वयं
अन्नपत इत्यनेनानुवाकेन 'अन्नहोमः', कार्यः । सप्त ते अग्ने
इत्ययमनुवाको विश्वप्रोसज्जकः विश्वं प्रीणयतीति 'विश्वप्रोः' ॥

इति नवमोऽनुवाकः ।

अथ दशमोऽनुवाकः ।

(१) नवमे नाचिकेतचयनस्य प्रयोगोऽभिहितः । दशमे तत्प्रशंसाभिधीयते । तत्रादाविष्टकाः प्रशंसति । “यां प्रथमामिष्टकामुपदधाति । इमं तथा लोकमभिजयति । अथो या अस्त्रिंश्लोके देवताः । तासां सायुज्यं सलोकतामाप्नोति । यां द्वितीयामुपदधाति । अन्तरिक्षलोकं तथाभिजयति । अथो या अन्तरिक्षलोके देवताः । तासां सायुज्यं सलोकतामाप्नोति । यां तृतीयामुपदधाति । अमुं तथा लोकमभिजयति ॥ १ ॥ अथो या अमुत्रिंश्लोके देवताः । तासां सायुज्यं सलोकतामाप्नोति । अथो या अमूरितरा षष्ठादत्र । य एवामी उरवश्च वरीयांसश्च लोकाः । तामेव ताभिरभिजयति” इति । लोकोऽसीति मन्त्रेणोपहितया प्रथमेष्टकया भूलोकं जित्वा तत्रावस्थितानां देवतां सहस्रां समानलोकस्वामित्वं च प्राप्नोति । तथा तपोऽसि तेजोऽसीत्याभ्यां द्वितीयतृतीयामन्त्राभ्यां उपधेयेनेष्टकादयेनान्तरिक्षलुलोके षष्ठादिकमवमन्तव्यं । तथा समुद्रोऽसीत्यादिभिरवष्टौमन्त्रैरुपधेया ‘अमूः इष्टकाः’ अष्टादशसङ्ख्याकाः । अस्माभिः सर्वामिरादित्यमण्डलादर्वाञ्चः उरून् लोकान् पराञ्चः ‘वरीयांसश्च’, लोकानभिजयति ॥

(२) इष्टकाः प्रशंस्य तच्चयनस्तद्देदनश्च प्रशंसति । “कामचारो ह वा अस्त्रोरुषु च वरीयःसु च लोकेषु भवति । सोऽग्निं नाचिकेतं चिनुते । य उच्यतेमेवं वेद” इति । नाचिके-

पश्यामि । तुभ्यं भरन्ति यो देह्यः । पूर्वं देवा अपरेष प्राचा-
 पानौ । इत्यवाहृ स्विष्टम् ॥ १ ॥ इति । अग्नये कामाव
 पुरोडाशमष्टाकपालमित्यस्य हविषस्तुभ्यन्ता इति पुरोनुवाक्या,
 अश्याम तमिति याज्या । एतस्योभयं संहितायां त्वमग्ने इद्र इत्य-
 च व्याख्यातं । आश्राघै चरमित्यस्य हविषः आश्राणां तान्ना-
 पास्त्रेभ्य इति पुरोनुवाक्या, विश्वा आश्रा मधुना सृष्टवामी-
 ति याज्या । एतस्योभयं पुनर्ग इन्द्रमघवेत्यनुवाके व्याख्यातं ।
 अनुमत्यै चरमित्यस्य हविषः अनुनोद्यानुमतिरिति पुरोनु-
 वाक्या, अश्विदनुमते इति याज्या । एतस्योभयमिदं वामासे
 इत्यनुवाके व्याख्यातं । कामाय चरमित्यस्य हविषः कामो
 भूतस्य भवत्येति पुरोनुवाक्या, कामस्तदये समवर्त्तता इति
 याज्या । एतस्योभयं जुष्टोदमूना इत्यनुवाके व्याख्यातं । ब्रह्म-
 षो चरमित्यस्य हविषो ब्रह्मजज्ञानं प्रथमं पुरस्तादिति पुरो-
 नुवाक्या, पिता विराजामृषभो रथीणामिति याज्या । एत-
 स्योभयमहमस्त्रि प्रथमजा ऋतस्येत्यच व्याख्यातं । यज्ञो च चर-
 मित्यस्य हविषो यज्ञो रायो यज्ञ ईशे वसुनामिति पुरोनु-
 वाक्या, अयं यज्ञो वर्धतां गोभिरश्वैरिति याज्या । एतस्योभयं
 यज्ञो राय इत्यनुवाके व्याख्यातं । अश्वस्तु चरमित्यस्य हविषो अ-
 षो भद्रा घृतमिदाप आसुरिति पुरोनुवाक्या, चादित्यश्वा-
 न्युत वा ष्टुणोमीति याज्या । एतस्योभयं हिरण्यवर्षा इत्यनु-
 वाके व्याख्यातं । अग्नये वस्त्रिमते चरमित्यस्य हविषः, तुभ्यं
 भरन्ति क्षितयो यविष्ठेति पुरोनुवाक्या, यो देह्यो अममवद-

॥ २ ॥ इति । पुरा कदाचिद्देवानामर्थे स्वर्गलोकः प्रादुर्भूतो
 नाभूत् । किन्तु 'तिरोऽभवत्' । 'ते' च देवाः, स्वर्गलोकात्वेवशा-
 र्थं 'प्रजापतिं', प्रार्थितवन्तः । स च प्रजापतिः 'ब्रह्मकृतुभिः',
 अन्विष्य तल्लोकं नास्मभत् । यूपवन्तो यज्ञकृतवः तैरस्मन्मा पुन-
 स्तल्लोकं यूपरहिताभिरिष्टिभिरन्विष्य स्मभवान् । यूपो वै ब्रह्मस्य
 दुरिष्टमामुञ्चत इत्येवं यूपस्य निन्दितत्वात्, तद्युक्तैः कृतुभि-
 रस्माभः, इष्टिभिस्तु दुरिष्टाभावात् स्माभो युक्तः । अन्वेवस्म-
 धनत्वादिष्टिनाम सम्बन्धं । अत्र हीष्टीनास्त्रेष्वासाचसाधनतं
 क्रुत्या विवक्षितं, किं त्विष्यमाणं वस्तु आगमनाभिरित्येतावा-
 वानर्थो विवक्षितः । तथा सत्यागमनार्थवाचकमाकारमन्त्रांश्च
 'ताः', सामेष्ट्यः, इत्येतादृशं नाम वक्तव्यं । तथापि तस्मान्न-
 च्छब्देन गोपयित्वा परोक्षममुख्यान्माकाररहिताभिष्ट्य इत्येवं
 काम प्रकटीकृत्य तेन 'परोक्षेण', नास्मा सर्वे 'देवः', स्व-
 रन्ति । लोकेषु 'देवाः', पूज्याः पुरुषाः 'परोक्षनामप्रिया इव',
 दृश्यन्ते । देवदत्तो यज्ञदत्त इत्यादिभिः प्रत्यक्षनामभिर्न तुल्य-
 न्ति । किन्तु हे मातः, हे पितः, इत्यादिरमुख्यनामभिः तुहा
 भवन्ति ॥

(२) एवमिष्टीः प्रकृत्य प्रथमाभिष्टिं विधत्ते । "तमात्राऽन-
 वीत् प्रजापत आब्रह्मा वै आन्वधि । अहमु वा आत्राऽसि । मां
 नु यजस्व । अथ ते सत्यान्ना भविष्यति । अनु स्वर्गं लोकं देव-
 सीति । स एतमग्रये कामाय पुरोडाशमष्टाकपाद्यं निरव-
 पत् । आत्राद्यै चरम् । अनुमत्यै चरम् । ततो वै तस्य सत्या-

(३) तामाशामनुस्वर्गमखभते, अस्वामिष्टानुपहोमान् विध-
न्ते । “सोऽत्र जुहोति । अग्नये कामाय स्वाहात्राचै स्वाहा ।
अनुमत्यै स्वाहाप्रजापतये स्वाहा । स्वर्गाय लोकाय स्वाहाग्नये
स्विष्टकृते स्वाहेति” ॥ २ ॥ इति । यो यजते ‘सोत्र’, पशुप-
होमान् जुहुयात् ॥

(४) अथ द्वितीयामिष्टिं विधन्ते । “तं कामोऽब्रवीत् ।
प्रजापते कामेन वै आम्बसि । अहमु वै कामोऽसि । मां नु
यजस्व । अथ ते सत्यः कामो भविष्यति । अनु स्वर्गं लोकं
वेत्स्यसीति । स एतमग्नये कामाय पुरोडाशमष्टाकपाशं निर-
वपत् । कामाय चरम् । अनुमत्यै चरम् । ततो वै तस्य सत्यः
कामोऽभवत् । अनु स्वर्गं लोकमविन्दत् । सत्यो हवा अत्र
कामो भवति । अनु स्वर्गं लोकं विन्दति । य एतेन इविषा
यजते । य उचैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । अग्नये कामाय
स्वाहा कामाय स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा प्रजापतये स्वाहा ।
स्वर्गाय लोकाय स्वाहाग्नये स्विष्टकृते स्वाहा” ॥ २ ॥ इति ।
निश्चितस्य लाभस्य प्रतीक्षणं, आत्मा । अनिश्चितस्यापेक्ष कामः ।
तस्य कामस्य प्रजापतिना सह यः संवादः तमारभ्य स्वर्गं लोक-
मविन्ददित्यन्तो यन्धो विधेयस्यार्थस्य प्रसावः । तत ऊर्ध्वं च हवं
वेदेत्यन्तो विधिः । ततोऽप्यूर्ध्वमुपहोमाः । एवं सर्व्वं द्रष्टव्यं ॥

(५) अथ तृतीयामिष्टिं विधन्ते । “तं ब्रह्माऽब्रवीत् । प्रजा-
पते ब्रह्मणा वै आम्बसि । अहमु वै ब्रह्मासि । मां नु यजस्व ।
अथ ते ब्रह्मणान् यज्ञो भविष्यति । अनु स्वर्गं लोकं वेत्स्यसीति ।

देवतामुद्दिश्य द्रव्यत्यागो ब्रह्मः । तदभिमानीडेवोपि 'ब्रह्म' इ-
त्याभिधेयः । तदनुपहरदितो यज्ञोऽनृतः । तत्प्रदितः यज्ञः ।
अन्यत् पूर्ववत् ॥

(७) अथ पञ्चमीमिष्टिं विधत्ते । "तमापोऽब्रवीत् । प्रजा-
पतऽसु वै सर्व्वे कामाः अत्रिताः । वयमु वा आपः स्याः । अस्या-
न्नु यजस्व । अथ त्वधि सर्व्वे कामाः अधिष्यन्ते । अनु स्वर्गं
लोकं वेत्स्यसीति । स एतमग्नये कामाद्य पुरोडाशमष्टाकवाचं
निरवपत् । अद्भ्यस्वहम् । अनुमत्यै चहम् । ततो वै तद्धि
सर्व्वे कामा अग्रयन्त । अनु स्वर्गं लोकमविन्दत् । सर्व्वे ए
वा अस्मिन् कामाः अग्रन्ते । अनु स्वर्गं लोकं विन्दति । स
एतेन इविषा यजते । स उच्येनदेवं वेद । सोऽथ जुहोति ।
अग्नये कामाद्य स्वाहाद्भ्यः स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा प्रजापतये
स्वाहा । स्वर्गाय लोकाय स्वाहाग्नये स्निष्टहते स्वाहा" ॥१॥
इति । 'आपः' जलाभिमानिन्यो देवताः । आपोऽब्रुवन् इत्ये-
तदेव वाक्यमुदाहृत्य सर्व्वेष्वपि वस्तुष्वभिमानिदेवताः यस्मीति
भगवान् वादराघण उत्तरमोमांसायां सूत्रयामास । अग्नि-
मानिष्यपदेब्रह्म विज्ञेयानुगतिभ्यामिति । तास्वाग्देवताः 'तं' प्र-
जापतिं इदमब्रुवन् । हे 'प्रजापते', 'सर्व्वे', अपि भोगाः 'असु',
'आश्रिताः' । श्रावधिवनस्यत्यादिफलस्य जलाधीनत्वात् सर्व्व-
भोगानां च तत्फलाधीनत्वात् । तासामपामप्साभिभूता दे-
वता वयमेव, अतोऽस्यात्परितोषमन्तरेण भोगाभावात् 'अस्मान्',
एव त्वं यज 'त्वधि सर्व्वेकामाः', आश्रिता भविष्यसि ।

‘स्वर्ग’, चान्विष्य स्वप्नस इति तद्वाक्यं श्रुत्वा ता अन्वेवता इष्ट-
वति प्रजापतौ ‘सर्वे कामाः’, आश्रिताः । एवमन्वस्मिन्मया-
श्रयन्ते ॥

(८) अथ षष्ठीमिष्टिं विधत्ते । “तमग्निर्बलिमानब्रवीत् ।
प्रजापतेऽग्नये वै बलिमते सर्वाणि भूतानि बलिं हरन्ति ।
अहमु वा अग्निर्बलिमानस्मि । मां नु यजस्व । अथ ते सर्वा-
णि भूतानि बलिं हरिष्यन्ति । अनु स्वर्गं लोकं वेत्स्यतीति ।
स एतमग्नये कामाय पुरोडाशमष्टाकपात्रं निरवपत् । अग्नये
बलिमते चरम् । अनुमत्यै चरम् । ततो वै तस्यै सर्वाणि
भूतानि बलिमहरन् । अनु स्वर्गं लोकमविन्दत् । सर्वाणि
ह वा अस्यै भूतानि बलिं हरन्ति । अनु स्वर्गं लोकं विन्दति ।
स एतेन इविषा यजते । य उचैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति ।
अग्नये कामाय स्वाहाग्नये बलिमते स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा
प्रजापतये स्वाहा । स्वर्गाय लोकाय स्वाहाग्नये स्विष्टकृते स्वा-
हेति” ॥ ७ ॥ इति । ‘बलिमान्’ पूजावान्, तस्यै ‘बलिमतेऽग्नये’,
सर्वे प्राणिनः पूजां सन्पादयन्ति ॥

(९) सप्तमीमिष्टिं विधत्ते । “तमनुवित्तिरब्रवीत् । प्रजापते
स्वर्गं वै लोकमनुवित्ससि । अहमु वा अनुवित्तिरस्मि । मां नु
यजस्व । अथ ते सत्यानुवित्तिर्भविष्यति । अनु स्वर्गं लोकं वेत्स्य-
तीति । स एतमग्नये कामाय पुरोडाशमष्टाकपात्रं निरवपत् ।
अनुवित्त्यै चरम् । अनुमत्यै चरम् । ततो वै तस्य सत्यानुवि-
त्तिरभवत् । अनु स्वर्गं लोकमविन्दत् । सत्या ह वा अस्यानु-

विन्तिर्भवति । अनु स्वर्गं लोकं विन्दति । य एतेन इच्छिा
 यजते । य उचैतदेवं वेद । सोऽच जुहोति । अग्नये कामाद्यं
 स्वाहानुविन्त्यै स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा प्रजापतये स्वाहा । स्व-
 र्गाय लोकाय स्वाहाग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति” ॥ ८ ॥ इति ।
 अन्विष्य विद्यते लभ्यतेऽपेक्षितः पदार्थो यथा क्रियया सेवं क्रि-
 या अनुविन्तिः, तदभिमानिनो देवतापि ‘अनुविन्तिः’, इत्युच्यते ।
 सा देवता प्रजापतिं ‘अब्रवीत्’, हे ‘प्रजापते’, त्वं ‘स्वर्गं लोकं’, ‘अ-
 नुविन्तिसि’ अन्विष्य वेतुं लभ्यमिच्छसि, तदभिमानिन्यः मम
 यागेन लक्ष्मीयानुविन्तिक्रिया ‘सत्या’ फलपर्यवसाविनो,
 ‘भविष्यति’ । एतेषूपनेषु पर्यायेस्विष्टिप्रस्ताव इति विधिरूपशे-
 माश्च प्रथमपर्यायवत् ध्याख्येयाः ॥

(१०) तदेवं कर्मावयवभूता इष्टयः पृथग् विहिताः ।
 अथेष्टिसङ्घातरूपं कर्म विधत्ते । “ता वा एताः सप्त स्व-
 र्गस्य लोकस्य द्वारः । दिवः श्वेनयोऽनुविन्तयो नाम । अन्ना
 प्रथमाऽ रक्षति । कामो द्वितीयाम् । ब्रह्म तृतीयाम् । ब-
 ल्लक्षतुर्थीम् । आपः पञ्चमीम् । अग्निर्वैषिणाम् षष्ठीम् ।
 अनुविन्तिः सप्तमीम् । अनु इ वै स्वर्गं लोकं विन्दति । का-
 मचारोऽस्य स्वर्गं लोके भवति । य एताभिरिष्टिभिर्यजते ।
 य उचैना एवं वेद । तास्वन्विष्टि । पृष्टौहीवरां इक्ष्वात् । कर्-
 सश्च । स्त्रियै चाभारऽ सप्तम्यै” ॥ ९ ॥ इति । सा इष्टयः
 पूर्वमभिहिताः ‘ता एताः’, सप्तसङ्घाताः स्वर्गलोकस्य ‘द्वारः’
 इव प्राप्तिसाधनभूताः तासाञ्च दिवःश्वेन य इत्येतज्जान-

शेऽनुवाक्यामाह । “तपसा देवा देवतामय आचन् । तपसर्षवः
स्वरन्वविन्दन् । तपसा सपत्नान् प्रणुदामारातीः । येनेदं
विश्वं परिभूतं चदस्ति” इति । यज्जगद्देवर्षिमनुष्यादिरूप-
मस्ति तदिदं ‘विश्वं’, ‘येन’ तपसा, ‘परिभूतं’ सर्वतो व्याप्तं,
तेन ‘तपसा’, ‘देवाः’ इन्द्रादयः सर्वे, देवत्वं ‘अये’ सृष्ट्यादौ,
प्राप्ताः, पूर्वसृष्टौ तपस्तपत्वा देवजन्म सम्भवन्तः । तथा ‘स-
षयः’ वसिष्ठनारदाद्याः, पूर्वानुष्ठितेन ‘तपसा’, स्वर्गमन्विष्य
सम्भवन्तः । वयमपीदानोमनुष्ठितेन ‘तपसा’ यागादिरूपेषु,
‘सपत्नान्’ ब्रह्मन्, ‘प्रणुदाम’, प्रकर्षेणापसारयामः । कीदृ-
शान् सपत्नान्, ‘आरातीः’ अस्माभ्यं दातव्यस्य धनस्यादाहन् ॥

(२) तत्रैव याज्यामाह । “प्रथमजं देवः हविषा विधेम ।
स्वयम्बु ब्रह्म परमं तपो यत् । स एव पुत्रः स पिता स माता ।
तपो ह यच्चं प्रथमः सम्भूव” इति । योऽयं तपोभिमानो
देवः स ‘प्रथमजः’ । तथा सोपनिषदि सृष्टिप्रकथे तपसः
प्रथमजत्वमाश्रायते । सोकामयत ब्रह्मणां प्रजायेयेति । स तपो
तप्यतेति । तादृशं तपोदेवं ‘यच्च’, ‘हविषा’, ‘विधेम’ परिचरेत् ।
यत् ‘स्वयम्बु’ स्वतःसिद्धं सत्यज्ञानादिरूपं, ‘ब्रह्म’, ‘परमं’ सृष्टि-
कारणरूपं, ‘तपः’, सम्पन्नं ‘स एव’ तपोदेवः, पुत्रपितृमाचादि-
रूपेणाविर्षभूव । किञ्च ‘तपो ह’ तप एव, ‘प्रथमं’, ‘यच्चं’
पूज्यं, ‘सम्भूव’ । सर्वोपि हि पुरुषः प्रथमं फलसाधनं तपो-
नुष्ठाय पश्चात् फलं लभते । तस्मात् प्रब्रह्ममिदं तपः ॥

(३) अथ अद्भुतै चरमित्यस्य हविषः पुरोनुवाक्यामाह ।

“अद्भ्या देवो देवत्वमश्नुते । अद्भ्या प्रतिष्ठा लोकस्य देवो ॥ १ ॥
सा नो जुषाणोपयज्ञमागात् । कामवत्सामृतं दुहाना” इति ।
येयमास्तिक्यरूपा ‘अद्भ्या’, तथैव ‘देवः’ सर्व्वीपीन्द्रादिदेवः,
‘देवत्वं’, प्राप्नोति । अद्भ्यारहितस्य तपसादेर्निरर्थकत्वात् । तथा
च स्मर्यते,

अअद्भ्या ऊतं दत्तं तपस्तप्तं हतञ्च यत् ।

असदित्युच्यते पार्थ नच तत् प्रेत्य नो इहेति ॥

अतः अद्भ्यादेवो ‘लोकस्य’ सर्व्वस्य, ‘प्रतिष्ठा’ आश्रयः । ‘सा’
देवी, ‘जुषाणा’ प्रीयमाणा, ‘नः’ अस्मादीयं, ‘यज्ञं’,
‘उपागात्’ प्राप्नोतु । कीदृशी अद्भ्या, ‘कामवत्सा’ फलका-
मनैव वत्सस्थानीया यस्याः सा कामवत्सा, अत एव ‘अमृतं’,
फलं, ‘दुहाना’ दोग्धो, । अद्भ्यास्तुर्हि यत् फलं कामयते तत्
सिद्ध्यत्येव ॥

(४) तत्रैव याज्यामाह । “अद्भ्या देवो प्रथमजा सतस्य ।
विश्वस्य भर्त्सि जगतः प्रतिष्ठा । तां अद्भ्यां हविषा यजाम-
हे । सा नो लोकममृतं दधातु । ईशाना देवो भुवनस्याधि-
पत्नी” इति । ‘अद्भ्याख्या’ देवी ‘सतस्य’ सत्यस्य परमार्थस्य ब्र-
ह्मणः, सकाशात् । ‘प्रथमजा’ आदावेवोत्पन्ना । अत एव ‘विश्वस्य
भर्त्सि’ सर्व्वस्य प्राणिजातस्य पोषयित्री । ‘जगतः’, ‘प्रतिष्ठा’
आश्रयः, अद्भ्याहोनस्य वैदिकस्य लौकिकस्य वाच्यव्यहारस्य फल-
पर्यवसायित्वाभावात्, ‘तां’ एतां, ‘अद्भ्यां’ देवो, वयं ‘हविषा’,
‘यजाम’ पूजयामः । ‘सा’ अद्भ्या देवी, ‘नः’ अस्माकं, ‘अमृतं’ अ-

विनाशं, 'लोकं', सप्तादचतु । सा हि 'देवी', यस्मात् 'भुवनश्च',
'पत्नी' पाक्षयित्री, तस्मात् 'ईशाना' अस्माकं लोकं सप्ताद-
चितुं समर्था ॥

(५) अथ सत्याय चरमित्यस्य हविषः पुरोनुवाक्यामाह ।
“आगात्सत्यः हविरिदं जुषाणम् । यस्माद्देवा जज्ञिरे भुव-
नञ्च विश्वे । तस्मै विधेम हविषा घृतेन ॥ १ ॥ यथादेवैः
सधमादं मदेम” इति । यत् 'सत्यं' सत्यवदनाभिमानिदेवता-
स्वरूपमस्ति, तत् 'जुषाणं' प्रीतियुक्तं सत्, 'इदं' अस्माभिर्दीव्य-
मानं, 'हविः', प्रति 'आगात्' आगच्छत् । यस्मात् सत्यास्मा-
द्देवस्वरूपात् 'विश्वे' सर्वे, 'देवाः', 'भुवनञ्च', 'जज्ञिरे' । यत्
हि परब्रह्मस्वरूपत्वात् सर्वस्य जनकं । 'तस्मै' सत्याय देवाय
घृतयुक्तेन 'हविषा', 'विधेम' परिचरेम । 'अथ' अनन्तरं, यत्
'देवैः', युक्ताः 'सधमादं मदेम' एकत्र हर्षं प्राप्नुयामः ॥

(६) तत्रैव याव्यामाह । “यस्य प्रतिष्ठोर्वन्तरिचम् । य-
स्माद्देवा जज्ञिरे भुवनञ्च सर्वे । तत्सत्यमर्षदुपयज्ञं न आगात् ।
ब्रह्माङ्गतीरपमोदमानम्” इति । 'यस्य' सत्यस्य ब्रह्मणः, 'उर्व-
विस्तीर्णं', 'अन्तरिचं', 'प्रतिष्ठा' आश्रयः, सर्वगतत्वाद् अन्तरिचसा-
पित्वं युक्तं । 'यस्मात्' सत्याद्ब्रह्मणः, 'सर्वे' देवा भुवनञ्च जज्ञि-
रे, 'तत्', सत्याख्यं 'अर्चत्' पूजायुक्तं परं ब्रह्म, अस्मादीयाः 'आ-
ङ्गतीः', उपेत्य 'मोदमानं', सत् मदीयं 'यज्ञं', 'उपामात्',
उपामच्छत् ॥

(७) अथ मनसे चरमित्यस्य हविषः पुरोनुवाक्यामाह ।

स्तावं दर्शयति । “देवेभ्यो वै स्वर्गो लोकस्त्रिरोऽभवत् । ते प्रजापतिमब्रुवन् । प्रजापते स्वर्गो वै गो लोकस्त्रिरोऽभूत् । तमन्विच्छेति । तं यज्ञक्रतुभिरन्विच्छत् । तं यज्ञक्रतुभिर्गान्धर्वविन्दत् । तमिष्टिभिरन्विच्छत् । तमिष्टिभिरन्धर्वविन्दत् । तद्विष्टीनामिष्टित्वम् । एष्टयो ह वै नाम । ता इष्टय इत्याचक्षते परोक्षेण । परोक्षप्रिया इव हि देवाः” ॥ १ ॥ इति । द्वितीयानुवाकवत् व्याख्येयं ॥

(१) सामान्येन सर्वामामिष्टीनां प्रस्तावमुक्त्वाविशेषाकारेण प्रथमाद्या इष्टेः प्रस्तावं हविष्केष्टिविधानं उपहोमविधानञ्च दर्शयति । “तं तपोऽब्रवीत् । प्रजापते तपसा वै आन्वसि । अहमु वै तपोऽस्मि । मां नु यजस्व । अथ ते सत्यं तपो भविष्यति । अनु स्वर्गं लोकं वेत्स्यसीति । स एतमाग्नेवमहाकपालं निरवपत् । तपसे चहम् । अनुमत्यै चहम् । ततो वै तस्य सत्यं तपोऽभवत् । अनु स्वर्गं लोकमविन्दत् । सत्यं हवा अस्य तपो भवति । अनु स्वर्गं लोकं विन्दति । य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । अग्नये स्वाहा तपसे स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा प्रजापतये स्वाहा । स्वर्गाव लोकाय स्वाहाग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति” ॥ २ ॥ इति । अचेष्टस्य तपोऽसाधारणदेवत्य अग्निरनुमतिश्च पुरस्तादोपरिष्टाच्च सर्वेष्टिसाधारणदेवते । वाक्यं तु सर्वं द्वितीयानुवाकोक्तावावाक्यवद् व्याख्येयं ॥

(१) अथ द्वितीयामिष्टिं विधत्ते । “तं अह्नाब्रवीत् । प्र-

आपते अद्भुता वै आम्यसि । अहमु वै अद्भुसि । मां नु य-
जस्व । अथ ते सत्या अद्भु भविष्यति । अनु स्वर्गं लोकं वे-
क्ष्यसीति । स एतमाग्नेयमष्टाकपालं निरवपत् । अद्भुतये च-
रम् । अनुमत्यै चरम् । ततो वै तस्य सत्या अद्भुऽभवत् ।
अनु स्वर्गं लोकमविन्दत् । सत्या इ वा अस्य अद्भु भवति ।
अनु स्वर्गं लोकं विन्दति । य एतेन हविषा यजते । य
उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । अग्नये स्वाहा अद्भुतये
स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा प्रजापतये स्वाहा । स्वर्गाय सा-
काय स्वाहाग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति” ॥ ३ ॥ इति ॥

(४) अथ द्वितीयमिष्टिं विधत्ते । “तः सत्यमब्रवीत् ।
प्रजापते सत्येन वै आम्यसि । अहमुवै सत्यमसि । मां नु य-
जस्व । अथ ते सत्यं सत्यं भविष्यति । अनु स्वर्गं लोकं वे-
क्ष्यसीति । स एतमाग्नेयमष्टाकपालं निरवपत् । सत्याय
चरम् । अनुमत्यै चरम् । ततो वै तस्य सत्यं सत्यमभवत् ।
अनु स्वर्गं लोकमविन्दत् । सत्यं इ वा अस्य सत्यं भवति ।
अनु स्वर्गं लोकं विन्दति । य एतेन हविषा यजते । य उ चै-
नदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । अग्नये स्वाहा सत्याय स्वाहा ।
अनुमत्यै स्वाहा प्रजापतये स्वाहा । स्वर्गाय साकाय स्वाहा-
ग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति” ॥ ४ ॥ इति ॥

(५) अथ चतुर्थमिष्टिं विधत्ते । “तं मनोऽब्रवीत् । प्रजा-
पते मनसा वै आम्यसि । अहमुवै मनोऽसि । मां नु यजस्व ।
अथ ते सत्यं मनो भविष्यति । अनु स्वर्गं लोकं वेक्ष्यसीति ।

भिरिष्टिभिर्दत्ते । य उ चेना एवं वेद । ताखन्विष्टि । पष्टो-
हीवरां दद्यात् क०षञ्च । स्त्रिये चाभार० समृद्धौ” ॥ ७ ॥
इति । अपहन्यन्ते स्वर्गप्रतिबन्धाः सर्वेऽपि याभिरिष्टिभिः
ताः ‘अपाद्याः’ । अन्यत् सर्व्वमप्यस्मिन्ननुवाके द्वितीयानुवाकव-
द्वाख्येयं । ‘ता वा एताः’ उक्ता दिवःश्चेनयोऽपाद्याश्च द्विविधाः,
अन्तःप्रयोज्या वहिःप्रयोज्याश्चेति । समस्तस्य चातुर्होत्रचय-
वस्य मध्ये प्रयोगो बोधायनवाक्येन पूर्व्वमुदाहृतः । वहिस्तु
स्वर्गकामेन चातुर्होत्रात् पृथगेव प्रयोक्तव्यः ॥

इति चतुर्थोऽनुवाकः ।

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

(१) चतुर्थोऽपाद्या इष्टयोभिहिताः । पञ्चमे चातुर्होत्र
चयनमभिधीयते । तत्रादौ चातुर्होत्रमन्त्रान् प्रशंसति । “ब्रह्म
वै चतुर्होत्रारः । चतुर्होत्रभ्योऽधियज्ञो निर्मितः । जैन० ब्र-
ह्मम् । नाभिरितमागच्छति । य एवं वेद” इति । य एते
‘चतुर्होत्र’शब्दाका मन्त्राः ते ‘ब्रह्म वै’ परब्रह्मस्वरूपा एव, सर्व्व-
जगत्सृष्टिहेतुत्वात् । दब्रह्मोऽत्रचतुर्होत्रपञ्चहोत्रषट्शोडशप्रहो-
त्रमन्त्राः सर्व्वेऽपि चतुर्होत्रशब्देनैवोच्यन्ते । एतेषां मन्त्राणां
जगत्सृष्टिहेतुत्वं चतुर्होत्रशब्दवाच्यत्वं च द्वितीयकाण्डस्य द्विती-
यप्रपाठकरूपे होत्रमन्त्रब्राह्मणे वज्रधाप्रपञ्चितं । एतेभ्यः
‘चतुर्होत्रभ्यः’, सर्व्वेऽपि ‘यज्ञोधिनिर्मितः’, एतदपि तत्रैवोक्तं ।

श्रीमन्नप्रत्युत्तरेण परितुष्टः प्रजापतिस्तन्नाम्नैव सर्वेषां व्यवहारो-
स्त्विति वरन्ददौ । तथा च तच्चात्मात् । त्वं वै मे नेदिष्टं उतः
प्रत्यश्रीषीः । त्वयैनानाख्यातार इति । तस्मान्नु हेनाः चतुर्हो-
तार इत्याचक्षत इति । तदेतत् 'चतुर्होद्वत्', तच्च प्रपञ्चितत्वा-
दत्र सङ्गृहीतं । अत् तु पञ्चस्वनुवाकेषु होतुः सद्भावात्
'पञ्चहोद्वत्', तदत्र प्रपञ्च्यते । चित्तिस्तुगित्यादिमन्त्राणां
द्वयोहोद्वत्तां मध्ये वाचस्यतिहोद्वत्त्वेनाच्चातः । वाक्पतिर्होतेति
तस्मिन्ननुवाके समाख्यानात् । तथा चतुर्होद्वत्तमन्त्रावयवानां
मध्ये पृथिवीर्होतेत्याच्चातः । पञ्चहोद्वत्तमन्त्रावयवानां मध्ये
अग्निर्होतेत्याच्चातः । षड्होद्वत्तमन्त्रावयवानां मध्ये वाग्धोतेत्या-
च्चातः । सप्तहोद्वत्तमन्त्रावयवानां मध्ये महाहविर्होतेत्याच्चातः ।
चतुर्होद्वत्सञ्ज्ञकानां सर्वेषां मन्त्राणामेतदेव पूर्वकाण्डोक्त-
वरप्रदाने चतुर्होद्वत्त्वं । अचोक्तपञ्चविधहोद्वत्सङ्गावेन पञ्च-
होद्वत्त्वं च । 'सर्व्याहास्यै' इत्यादि पुनर्वचनमुपसंहारार्थं ॥

(३) पुनरपि प्रकारान्तरेण मन्त्रान् प्रशंसति । "एषा वै
सर्व्या विद्या । एतद्भेषजम् । एषा पङ्क्तिः स्वर्गस्य लोकस्याञ्ज-
सायनिः स्तुतिः ॥ २ ॥ एतान्द्योथैत्यच्छदिर्दग्धं यावत्तरसम् ।
स्वरेति । अन्नपत्रवः सर्व्वमायुरेति । विन्दते प्रजाम् । राघ-
स्योषं नौपत्यम् । ब्रह्मवर्षसी भवति" इति । येयं होद्वत्तम-
न्त्रविद्या 'एषा', एव 'सर्व्वविद्या', अग्नयैवापेक्षितस्य फलस्य
सम्भवात् । 'एतत्' एव मन्त्रजातं, 'भेषजं' सर्व्वानिष्टनिवारकं ।
'एषा' विद्या, पञ्चानुवाकरूपत्वात् 'पङ्क्तिः' । सा च 'स्वर्गस्य

नाश्रितवान् स्वर्ग्यौ च स्वर्गं च प्राप्तवान्, एवमन्वोऽपि यथोक्तं फलं सर्व्वं प्राप्नोति ॥

(६) एवं वज्रधा मन्वान् प्रशस्य तैर्मन्त्रैश्चयनं विधत्ते । “एतेरग्निं चिन्वीत स्वर्गकामः । एतेरायुष्कामः । प्रजापशु-
कामो वा” ॥ ४ ॥ इति । आयुरादिकामोऽस्त्रिंशयनेऽधि-
कारी ॥

(७) कर्मविधाय तदग्ररूपानुपधानविशेषान् विधत्ते । “पु-
रस्ताद्दशहोतारमुदञ्चमुपदधाति धावत्पदं । हृदयं यजुषी
पत्न्यौ च । दक्षिणतः प्राञ्चं चतुर्होतारम् । पश्चादुदञ्चं
पञ्चहोतारम् । उत्तरतः प्राञ्चं षट्होतारम् । उपरिष्ठात्
प्राञ्चं सप्तहोतारम् । हृदयं यजूंषि पत्न्यस्य । यथावकाशं
ग्रहान् । यथावकाशं प्रतिग्रहोक्तं पृषास्य । सर्वाहास्येता
देवताः प्रोता अभीष्टा भवन्ति ॥ ५ ॥ स देवमग्निं चिनुते”
इति । चितिः स्रुगित्यादिमन्त्रसङ्घो दशहोता, तन्मन्त्रोपधेया-
पीष्टका दशहोतेत्युच्यते । दशहोतरूपामिष्टकां पूर्व्वस्थां दिश्यु-
दगपवर्गमुपदध्यात् । सुवर्षं घर्ममित्याद्यनुवाको हृदयसञ्ज्ञकः ।
तेनोपधेयमपीष्टकारूपं हृदयमित्युपदध्यात् । अग्निर्यजुर्भिः स-
वितास्त्रोमैः इन्द्र उक्थामदैरित्याद्यनुवाकोक्ताणि मन्त्राणि
यजुर्नामकानि, तैरुपधेयमपि यजुरित्युच्यते । ते ‘यजुषी’ दे
उपदध्यात् ॥ सेनेन्द्रस्येत्याद्यनुवाकोक्ताः पत्नीसञ्ज्ञकाः, तन्म-
न्त्रैरुपधेया अपि ‘पत्न्यः’ । ते अपि द्वे उपदध्यात् ॥ तदेवं दश-
होत्रमन्त्रैर्दशैष्टकाः, हृदयमन्त्रैःपैका, यजुर्मन्त्राभ्यां देवपत्नी-

अन्नाभां दे, इत्येतावतीः पूर्वस्थां दिशि 'बावत्पदं' उपदध्यात् ।
 'पदं' उपधानस्नानं, तद्यावत्स्वीकृतं तावत्येव सर्वोपधानमकार्य-
 वधेत् । एतच्च सर्वं बोधाद्यनः स्वष्टमुदाहरार । अज्ञचित्तस्य
 प्रसिद्धं चेतकरणं यथा सावित्रस्यैतावदेव नामानखेसा भवन्ति,
 अथ पुरसादुदीचीर्दशेष्टका उपदधाति, चित्तः स्रज्ज्वा देव-
 तथाङ्गिरस्त्रभुवासीद । चित्तमाव्यतया देवतयाङ्गिरस-
 भुवासीदेति दशहृदयेष्टकामुपदधाति । सुवर्णं धर्मं श्री-
 देवमिन्द्रद्रुत्य देवैः समानशोन आत्मा जनानामिन्द्रस्यो
 अङ्गुष्ठिके उपदधात्यग्निर्यजुर्भिक्षया देवतयाङ्गिरस्त्रभुवासीद ।
 अवितासोमैस्तथा देवतयाङ्गिरस्त्रभुवासीदेत्यथ पञ्चोष्टके उप-
 दधाति । सेनेन्द्रस्य तथा देवतयाङ्गिरस्त्रभुवासीद । सेना
 हृदयस्तेस्तथा देवतयाङ्गिरस्त्रभुवासीदेत्येवं पुरसादुपधाव
 दक्षिणस्थां दिशि पृथिवी हातेत्यादिभिश्चतुर्दशमन्त्रैस्तत्र
 इष्टकानन्तरभाविना इदयमन्त्रैश्चैका अनन्तराभां धर्षुणां
 पञ्चोष्ठां च दे दे इत्येवं प्रागपवर्गमुपदध्यात् । प्रतोष्ठां दि-
 श्चतुर्दशोत्तरेत्यादि चतुर्भिर्मन्त्रैः पञ्चदशोत्तरेऽङ्गुष्ठिकैः चतस्र इष्टकाः
 पूर्ववत्तदनन्तरभाविभिः इदयजुःपञ्चोष्ठां मन्त्रैश्चेष्टकाः उदनप-
 वर्गमुपदध्यात् । तदुत्तरस्थां दिशि वाग्घोतेत्यादिभिः षष्ठोत्तरे-
 मन्त्रैः षष्ठोष्टकाः पूर्ववत्तदनन्तरभाविभिर्दशयजुःपञ्चोष्ठां मन्त्रै-
 स्तद्विष्टकाश्च प्रागपवर्गमुपदध्यात् । उपरिष्टादित्येवैव मन्त्र-
 देत्र उपस्रक्ष्यते । अन्तरिक्षोपधानयोऽप्यताभावात् । अन्-
 दूर्द्धादिगुथा मध्यदेत्रे महाःपविर्दशोत्तरेत्यादिभिः चतुर्दशोत्तरेऽङ्गु-

सप्रेष्टकाः पूर्ववत् तदनन्तरभाविभिर्मन्त्रैः हृदयचक्रुःपत्नी-
 ष्टकाश्च प्रागपवर्ममुपदध्यात् । एतदेव विवक्षिता दक्षिणादि-
 चतुर्दिग्बलेन हृदयं चक्रुःपि पत्न्यस्येत्याद्यात् । सर्व्वेव्येतेषु
 होतृमन्त्रानुवाकेषु अग्निमभागाः वाचस्यते विधेनामन्त्रित्या-
 दद्योयहमन्त्रासौरपधेयाः, इष्टकाविज्ञेया अपि ग्रहसञ्ज्ञकाः ।
 तान् सर्व्वान् यथावकात्रमुपदध्यात् । देवस्य त्वा सवितुः
 प्रसवेऽग्निजोर्वाङ्गर्भा पूषोऽहस्ताभ्यामित्यनुवाकोक्ताः प्रतिघृ-
 मन्त्राः तैरुपधेया, इष्टकाविज्ञेया अपि प्रतिघृताः । सोऽकं
 वृषेति मन्त्रोपधेया इष्टका अपि सोऽकं 'पृषाः', प्रतिघृतासोऽकं
 वृषाश्च यथावकात्रमुपदध्यात् । एवमुपधाने सत्यस्य वज्रमानस्य
 सर्व्वं अपि तत्तन्मन्त्रोक्ता देवतास्तुष्टा अभीष्टफलप्रदाश्च
 भवन्ति । ततोऽयं देवैश्च सहितमग्निं चितवान् भवति ॥

(८) अस्य चक्रुःपदेवत्तां विधत्ते । “रथसन्धितस्येतथ्यः ।
 वज्रो वै रथः । वज्रोऽथैव पापानं भ्राह्मण्यं सृणुते । पक्षः
 सन्धितस्येतथ्यः । एतावान्धै रथः । यावत्पक्षः । रथसन्धितमेव
 चिनुते” इति । रथस्य यावद्दंष्ट्रोपेक्षितः, तावति देव्रे चय-
 ने सति ‘रथसन्धितो’ रथतुल्यः, अग्निर्भवति, रथो हि वज्रस्य द-
 तोर्याङ्गत्वात् । वज्ररूपरथः दतोऽथमिति श्रुतेः । अतः पापरूपं
 वज्रं ‘वज्रोऽथैव’ हि नसि । ‘पक्षः’ ब्रह्मेण रथस्यैकभागवर्णिवक्रमु-
 च्यते । चक्रुःपरिमिते देव्रे ‘स्येतथ्यः’ । य चैव सति रथसन्धितत्वं वि-
 द्यते । चक्रं यावदसि तावावेव रथस्य मुखोऽङ्गः । अतश्चक्र-
 सन्धितमेव रथसन्धित इव भवति ॥

(८) एतस्य चयनस्य कर्मविशेषयोगेन फलविशेषं दर्शयति । “इममेव लोकं पशुबन्धेनाभिजयति । अथो अग्निष्टोमेन ॥ ६ ॥ अन्तरिक्षमुक्येन । खरतिरात्रेण । सर्वान् लोकानहीनेन । अथो सचेण” इति । एतच्चयनयुक्तेन पशुबन्धाग्निष्टोमयोरन्यतरेण भूलोकजयः । भूमौ विद्यमाना भोगाः प्राप्यन्ते । चयनयुक्तोक्थेनान्तरिक्षलोकभोगप्राप्तिः । चयनयुक्तेनातिरात्रेण स्वर्गभोगप्राप्तिः । अहीनसचयोरन्यतरेण चयनयुक्तेन सर्व्वकामप्राप्तिः ॥

(१०) चयनस्य दक्षिणां विधत्ते । “वरो दक्षिणा । वरेष्वैव वरं स्पृशोति । आत्मा हि वर” इति । ‘वरः’शब्देन गौरभिधीयते । गौर्वै वर इत्यापस्तम्बेनाभिधानात् । सा हि वर इति श्रुतेः । एवं सति श्रेष्ठेनैव दक्षिणाद्रथ्येण श्रेष्ठं प्रीणयति । श्रेष्ठ ‘आत्मा’, सर्व्वस्य भोग्यस्य तत्श्रेष्ठत्वात् । ततः स्वात्मानमेव प्रीणयतीत्युक्तं भवति ॥

(११) पश्चान्तरमाह । “एकविंशतिर्दक्षिणा ददाति । एकविंशो वा इतः स्वर्गो लोकः । प्र स्वर्गं लोकमाप्नोति ॥ ७ ॥ असावादित्य एकविंशः । अमुमेवादित्यमाप्नोति” इति ॥ भूलोकमारभ्य सत्यलोकान्ताः सप्तलोकाः । ते प्रत्येकमुत्तमाधममध्यमभोगेन त्रिविधः । तथा सति सत्यलोके योऽयमुत्तमभोगयुक्तश्चरमः स्वर्गः । सोऽयमधमभूलोकमपेक्ष्यैकविंशतिसङ्ख्यापूरको भवति । अतः सङ्ख्यासाम्बन्धात् प्रकृतं स्वर्गमाप्नोति । दादत्रमासाः पञ्चतर्वस्त्य इमे लोकाः असावा-

दित्य एकविंश इति श्रुतेः । आदित्यस्यैकविंशत्वात् सङ्ख्यासाम्येन तं प्राप्नोति ॥

(१२) पचान्तरं विधत्ते । “शतं ददाति । शतायुः पुरुषः व्रतेन्द्रियः । आयुष्येवेन्द्रिये प्रतितिष्ठति” इति । यथा गवामेकविंशत्या स्वर्गादित्यप्राप्तिः । तथा गवां व्रतेनायुरिन्द्रिययोः प्रतिष्ठितत्वं भवति ॥

(१३) पचान्तरं विधत्ते । “सहस्रं ददाति । सहस्रसम्मितः स्वर्गो लोकः । स्वर्गस्य लोकस्याभिजित्यै” इति । स्वर्गभोग्यद्रव्याणां बहुमूल्यत्वात् ‘स्वर्गस्य’ सहस्रसम्मितत्वं । अतः सहस्रदानेन स्वर्गाभिजयः । त एते पचाः ब्रह्मनुसारेण वि-
कल्पिताः ॥

(१४) एवं पचान्तरं विधत्ते । “अश्विष्टकं दक्षिणा ददाति । सर्वाणि वयाऽसि ॥ ८ ॥ सर्वस्थाष्टौ । सर्वस्यावरुथ्यै” इति । एकैकामिष्टकामश्वित्यर्थे ‘अश्विष्टकं’ इति शब्दः, प्रतीष्टकमेकैका गौर्देया । तासु गोषु ‘सर्वाणि वयाऽसि’ सम्पादनीयानि । वयोविशेषाद्यापस्तम्बेन दर्शिताः । एकहायनप्रभृत्या पञ्चहायनेभ्यो वयाऽसीति । तच्च सर्वभोगप्राप्त्यै तदश्रीकाराय च भवति ॥

(१५) इष्टका सङ्ख्याया सङ्ख्येयानां गवामस्त्राभे पचान्तरद्वयं विधत्ते । “यदि न विन्देत । मन्यानेतावतो दद्यादोदनाम्वा । अश्रुते तं कामम् । यस्मै कामायाग्निस्वीयते” इति । यदि दरिद्रो मास्तावतीर्णं लभेत । तदा यावत् इष्टकाः ‘एताव-

तः 'मन्वाज्' 'शोदमाया' 'दद्यात्' । शीरादौ द्रवद्रव्ये
ब्रह्मपिष्टमिश्रेण निष्पन्नो 'मन्यः' एतद्दानेनापेक्षितं 'कर्म'
प्राप्नोति ॥

(१६) वैकृष्णिकीं दक्षिणां विधाय निवृत्तां विधत्ते । "पठौ-
हीन्वन्तर्वतीं दद्यात् । सा हि सर्व्याणि वचाऽऽसि । सर्व्यसाध्वै ।
सर्व्यस्यावर्धये" ॥ ८ ॥ इति । 'तु'शब्देो विकृष्णमिष्टमर्षः ।
चतुर्वर्धा गौः 'पठौही', सा च 'अन्तर्वती' गर्भिणी । तथां
दत्तायां 'सर्व्याणि वचाऽऽसि' दत्तानि भवन्ति । एकशत-
नादीनां तत्र सम्भवात् । तत्र सर्व्यस्य भोगस्य प्राप्तेः शो-
काराद्य च भवति ॥

(१७) द्रव्यान्तरं विधत्ते । "हिरण्यं ददाति । हिरण्यो-
तिरेव स्वर्गं लोकमेति" इति । हिरण्यसदृशं ज्योतिर्धन्यासो
'हिरण्यज्योतिः' । तादृशो भूत्वा 'स्वर्गं' प्राप्नोति ॥

(१८) द्रव्यान्तरं विधत्ते । "वासो ददाति । तेनाहुः प्र-
तिरते" इति । वाससो दीर्घलादाद्युर्ध्वद्विहेतुत्वं, अदुःखं बोधा-
द्यनेन वेदिं विविमीते वेदिं तृतीये यजेतेति विज्ञायते । तथा-
सौमिकं मानमेतावदेव जानासौमिकात् प्रकृत्वात् तृतीयांशः,
स प्रक्रमः स्यात्तेन वेदिं विविमीत इति ॥

(१९) तदेतद्विधत्ते । "वेदिं तृतीये यजेत । चिद्यत्वादि
देवाः । स सत्यमग्निञ्चिनुते" इति । सौमिकवेद्यासूतीयेऽंशे
चयनं कृत्वा तत्र 'यजेत', अन्नचये चिसञ्ज्ञा विद्यते । तथा च
सञ्ज्ञया सत्यमेतदिति देवा विश्वसन्ति । अत एव तत्र तथा-

आवते । चिराद् । चिषत्याहि देवाः इति । चिर्जवति ।
चिषत्साहि देवा इति । तस्मात् तृतीयभागेन सत्या
सहितोऽग्निश्चितो भवति । अग्नौ न किञ्चिदप्यमृतं वैक-
ल्प्यं भवतीत्यर्थः । पूर्वेषामेव लोकं पशुबन्धनेत्यादिना
पशुबन्धाग्निष्टोमादावेतच्चवनमभ्युपगतं, तत्र पशुबन्धपत्र एव
वेदिद्वतीयत्वविधानं व्यवस्थापयन्ति । तदेतत्पशुबन्धे ब्रा-
ह्मणं ब्रूयात् । नेतरेषु यज्ञेऽस्त्विति । 'तदेतत्' ब्राह्मणं
वेदिद्वतीयत्वविधिवाक्यं पशुबन्धादिनेतरेष्वग्निष्टोमादिषु न
ब्रूयात् ॥

(१०) अन्नसभाचामानतेभ्यो विदग्धो दक्षिणां विधत्ते ।
“बो ह वै चतुर्होतृगनुसवनं तर्पयितव्यान् वेद ॥ १० ॥ तृष-
ति प्रजया पशुभिः । उपैन्ः सोमपीथो नमति । एते वै
चतुर्होतारोऽनुसवनं तर्पयितव्याः । ये ब्राह्मणा वज्रविदः ।
तेभ्यो यदक्षिणा न गयेत् । दुरिष्टं स्यात् । अग्निमस्र-
वृद्धीरन् । तेभ्यो यथाश्रद्धं दद्यात् । खिष्टमेवैतत् क्रि-
यते । नास्त्रिं वृद्धते” ॥ ११ ॥ इति । चतुर्होतृम-
न्नाचामभिमानिनो देवाः प्रातःशवनादिषु प्रतिशवनं तृप्तिं
प्रापणीया इति 'बो वेद' । स 'प्रजया पशुभिः' च
तृषति सोमपानफलमपि 'एनं' 'उपनमति' । के चतु-
र्होतृदेवा इति तदुच्यते । सभाचामुपविष्टा, 'वज्रविदः' वेद-
ब्राह्मणाभिः, 'ब्राह्मणाः' एव ते चतुर्होतृदेवाः । 'तेभ्यो' दक्षि-
णाया अदाने अर्गुष्ठतं पशुबन्धाग्निष्टोमादिकर्म 'दुरिष्टं स्यात्' ।

‘अस्य’ यजमानस्य, एतं चित्तमग्निमपि ते विनाशयेयुः । तस्मात्
स्वकीयश्रद्धानुसारेण दक्षिणार्थां दक्षार्थां दोषदये न भ-
वतः ॥

(२१) दृष्टकानामुपादानद्रव्यं विधत्ते । “हिरण्येष्टको
भवति । यावदुत्तममङ्गुलिकाण्डं यज्ञपुरुषा सञ्चितम् । तेजो
हिरण्यम्” इति । हिरण्येन निर्मिता दृष्टका यस्याग्नेः शेषं
‘हिरण्येष्टकः’ । त्रिष्वङ्गुलिपर्वस्य उत्तममयमङ्गुलिपर्वयावद्भवति
तावद्विष्टकाद्याः परिमाणं । तच्च यज्ञपुरुषस्य पर्वणा सदृशं
भवति । ‘हिरण्यं’ च तेजोरूपत्वात् प्रशस्तं ॥

(२२) तस्य हिरण्यस्यालाभे घृतेनाक्ताः शर्करा विधत्ते ।
“यदि हिरण्यं न विन्देत् । शर्करा अक्ता उपदध्यात् । तेजो
घृतम् । स तेजसमेवाग्निं चिनुते” इति । घृतस्य तेजो-
रूपत्वात् तेनाक्तानां शर्कराणामुपधाने चितोऽग्निः च ‘तेजो’
भवति ॥

(२३) अथ विकल्पितं चयनाङ्गं विधत्ते । “अग्निं चित्वा
सौचामण्या यजेत मैत्रावरुणा वा । वीर्येण वा एष बृष-
ते । योऽग्निं चिनुते ॥ यावदेव वीर्यम् । तदस्मिन् दधाति”
इति । सौचामणीसंहितायां स्वादीं लेत्यनुवाक्येन ब्राह्मणे लि-
ङ्गस्य सुषुवाणस्य यज्ञिषु यूपेष्वित्यनुवाकाभ्यां च विहिता ।
वेयमत्र चयनादूर्ध्वमङ्गुलेनानुष्ठेया यदा मैत्रावरुणा मिषा
तदङ्गुलेनानुष्ठेया तदङ्गुलानेन यदीर्यं चयनेन विवह्यं तत् पुनः
सम्पादितं भवति ॥

सञ्ज्ञाता देवमायया । सर्व्वास्ताः” इति । ‘पा॒सवः’ परमाश्रवः ।
ते च मनुष्यादिभिः सञ्ज्ञातुमशक्यत्वात् ‘देवमायया’ परमेश्व-
रब्रह्मा दुर्घटकारिण्या, ‘सञ्ज्ञाता’ यावन्तो भवन्ति, ताः सर्व्वा
इत्यादि पूर्व्ववत् ॥

(४) अथ चतुर्थमाह । “यावन्त ऊषाः पशूनाम् । पृथिव्यां
पुष्टिर्हिताः । सर्व्वास्ताः” इति । ‘पशूनां’ गवादीनां पुष्टिका-
रित्वेन पुष्टिरूपाः । ‘पृथिव्यां हिताः’ अवस्थिताः । ‘ऊषाः’
शारद्विज्ञेया, ‘यावन्तः’ सन्ति ताः सर्व्वा इत्यादि ॥

(५) अथ पञ्चममाह । “यावतीः सिकताः सर्व्वाः । च-
क्षुन्तश्च या त्रिताः । सर्व्वास्ताः” इति । जलमध्ये भूम्वां वा
अवस्थिताः ‘सिकताः’ ॥

(६) अथ षष्ठमाह । “यावतीः बर्कराः पृथ्वी । अस्यां पृ-
थिव्यामधि ॥ २ ॥ सर्व्वास्ताः” इति । दार्ढ्यार्थं ‘पृथिव्यां’ उप-
र्यवस्थिताः क्षुद्रपाषाणाः ॥

(७) अथ सप्तममाह । “यावन्तोऽग्मानोऽस्यां पृथिव्याम् ।
प्रतिष्ठासु प्रतिष्ठिताः । सर्व्वास्ताः” इति । भूमेरुपरि ‘प्रति-
ष्ठासु’ दृढस्वस्तीषु अवस्थिताः ‘अग्मानः’ प्रौढाः पाषाणाः ॥

(८) अथाष्टममाह । “यावतीर्वीरुधः सर्व्वाः । विठिताः
पृथिवीमनु । सर्व्वास्ताः” इति । ‘पृथिवीमनु’प्राप्य तत्र तत्र
विज्ञेयेषावस्थिता ‘वीरुधः’ वस्यः ॥

(९) अथ नवममाह । “यावतीरोषधीः सर्व्वाः । विठिताः
पृथिवीमनु । सर्व्वास्ताः” इति ॥३॥ ‘ओषधीः’ त्रीन्नादवः ॥

(१०) अथ दशममाह । “यावन्तो वनस्पतयः । अस्यां पृथिव्यामधि । सर्वास्ताः” इति । ‘वनस्पतयः’ अश्वत्थपगसा-
दयः ॥

(११) अथैकादशमाह । “यावन्तो ग्राम्याः पञ्चवः सर्व्वे ।
आरण्याश्च ये । सर्वास्ता” इति । गवाश्चादयः ‘ग्राम्याः’ उद्गा-
दयः ‘आरण्याः’ ॥

(१२) अथ द्वादशमाह । “ये द्विपादश्चतुष्पादः । अपाद
उदरसर्पिणः । सर्वास्ताः” इति । ‘द्विपादः’ मनुष्याः पक्षिणश्च ।
‘चतुष्पादः’ गवादयः । पादरहिता, उदरेणैव गच्छन्तः । सर्प-
जलुकादयः ॥

(१३) अथ त्रयोदशमाह । “यावदाञ्जनमुच्यते ॥ ४ ॥ दे-
वत्रा यश्च मानुषम् । सर्वास्ता” इति । ‘देवत्रा’ देवेषु चक्षुषि
प्रक्षेपणीयं ‘आञ्जनं’ यावत्, ‘उच्यते’ । यदपि ‘मानुषं’ मनु-
ष्यैः प्रक्षेपणीयं, त्रिककुत् पर्वतादिजन्यं ‘आञ्जनं’ ॥

(१४) अथ चतुर्दशमाह । “यावत् कृष्णाय सः सर्व्वम् ।
देवत्रा यश्च मानुषम् । सर्वास्ता” इति । ‘देवत्रा’ देवलोके
कृष्णवर्षेणायसा निर्मितमायुधादि ‘मानुषं’ च, कुठार-
रादि ॥

(१५) अथ पञ्चदशमाह । “यावत्सोहायसः सर्व्वम् । दे-
वत्रा यश्च मानुषम् । सर्वास्ताः” इति । ‘सोहायसं’ ताम्रजन्यं
पात्रं ॥

(१६) अथ षोडशमाह । “सर्व्वं सीसः सर्व्वं त्रपु । देवत्रा

रो यच्च ग्रीयते । सर्वास्ताः” इति । अन्नरिचसञ्चारिचः सूर्य-
रश्मयः ‘मरीचयः’, घनीभावरहितो जलपरमाणुसमूहोऽधः-
पतः ‘नीहारः’ ॥

(८) अथाष्टममाह । “सर्वा विद्युतः सर्वांस्त्वनचिद्भून् ।
द्वादिनीर्यश्च ग्रीयते । सर्वास्ताः” इति । ‘विद्युतः’ चञ्चलप्रभाः,
‘स्त्वनचिद्भवः’ मेघाः, ‘द्वादिन्यः’ गर्जनानि, यदपि ‘ग्रीयते’
अन्नन्यादिरूपेणाधःपतति ॥

(९) अथ नवममाह । “सर्वाः स्रवन्तीः सरितः । सर्व-
मप्यु चरञ्च यत् । सर्वास्ताः” इति ॥ ३ ॥ ‘स्रवन्तीः’ ‘सरि-
तः’ गोदावर्यादयः । ‘अप्यु चरं’ मत्स्यादिकं ॥

(१०) अथ दशममाह । “यास्य कूप्या यास्य नाद्याः स-
मुद्रियाः । यास्य वैश्रन्तीरुतप्रासर्षीर्याः । सर्वास्ताः” इति ।
कूपे नद्यां समुद्रे वैश्रन्ते चावस्थिता आपः । कूप्याद्याः ‘प्रास-
र्षीः’ प्रकर्षेण समन्तादन्योन्यं समवेता आपः ॥

(११) अथैकादशमाह । “ये चोत्तिष्ठन्ति जीमूताः । यास्य
वर्षन्ति वृष्टयः । सर्वास्ताः” इति । ‘जीमूता’ मेघाः, ‘उत्ति-
ष्ठन्ति’ ऊर्द्धं घनीभूतास्तिष्ठन्ति, ‘वृष्टयो वर्षन्ति’ भूमौपतन्ति ॥

(१२) अथ द्वादशमाह । “तपस्तेज आकाशम् । यथा-
काशे प्रतिष्ठितम् । सर्वास्ताः” इति । ‘तपः’ सन्नापः, ‘तेजः’
प्रकाशः, ‘आकाशं’ अवकाशः, यदप्यन्यदन्धकारादिकं, ‘आकाशे
प्रतिष्ठितं’ ॥

(१३) अथ त्रयोदशमाह । “वायुं ववाप्सि सर्वाणि ॥३॥

अन्तरिक्षचरञ्च यत् । सर्वास्ताः” इति । यो ‘वायुः’ खे च
सर्वे पक्षिणः । ‘यच्च’ अन्यश्चराक्षसादिकं ‘अन्तरिक्षचरं’ ॥

(१०) अथ चतुर्दशमाह । “अग्निं सूर्यं चन्द्रम् । मित्रं
वरुणं भगम् । सर्वास्ताः” इति । अग्न्यादयः देवताविशेषाः ॥

(१५) अथ पञ्चदशमाह । “सत्यं अद्वी तपो दमम् ।
नाम रूपञ्च भूतानाम् । सर्वास्ता इष्टकाः कृत्वा । उप का-
मदुघा दधे । तेनर्षिणा तेन ब्रह्मणा । तथा देवतयाङ्गिर-
स्त्रह्नुवासीद” इति ॥ ५ ॥ ‘भूतानां’ प्राणिनां सम्बन्धीनि स-
त्यवचनादीनि ॥

इति सप्तमोऽनुवाकः ।

अथ अष्टमोऽनुवाकः ।

(१) सप्तमे मध्यमलेखायामुपधानमग्न्या उक्ताः । तद्भ्य-
न्तरलेखायां उपधानमग्न्या अष्टमेऽभिधीयन्ते । यदुक्तं बोधा-
यनेन । अथाभन्तरलेखायामुपदधाति सर्वान् दिवः सर्वान्
देवान् दिवि इति । तत्र प्रथमं मन्त्रमाह । “सर्वान् दिवः
सर्वान् देवान् दिवि । यच्चान्तर्भूतं प्रतिष्ठितम् । सर्वास्ता
इष्टकाः कृत्वा । उप कामदुघा दधे । तेनर्षिणा तेन ब्रह्मणा ।
तथा देवतयाङ्गिरस्त्रह्नुवासीद” इति । कृत्स्नमपिद्युलोकं तस्मि-
न्निवस्थितान् ‘सर्वान्’ अपि ‘देवान्’ अन्यदपि तस्य लोकस्था-
न्तर्बिद्यमानं स्थिरत्वेन स्थितं, ‘सर्वास्ता इष्टकाः कृत्वा’ इति
पूर्ववत् ॥

ता न भवन्ति । किन्तु शुक्ल कृष्णपक्षरूपेण विज्ञेयाकारा ये ते
'केवलाः' 'अर्द्धमासाः' ॥

(८) अथाष्टममाह । "सर्वानृतृन्त्सर्वान्मासान् । संवत्सरश्च
केवलम् । सर्वास्ताः" इति । युगरूपेण सङ्गीभावं अप्राप्य प्रभ-
वविभवादि विस्मृष्टाकारेणैव विवक्षितः । केवलः संवत्सरः ॥

(९) अथ नवममाह । "सर्वं भूतं सर्वं भव्यम् । य-
च्चातोऽधिभविष्यति । सर्वास्ता इष्टकाः कृत्वा । उप कामदु-
घा दधे । तेनर्षिणा तेन ब्रह्मणा । तथा देवतयाङ्गिरस्वद्भ-
वासीद्" इति ॥ ३ ॥ 'भूतं' अतीतं, 'भव्यं' वर्त्तमानं, 'अतः'
उभयस्मात्, 'अधि' उपरि, 'यद्भविष्यति' त्रिविधकालवर्त्तिजग-
द्रूपाः, ताः सर्वाः 'कामदुघा' 'इष्टकाः' कृत्वा उपदधे इष्टके
'तेनर्षिणा' मन्त्रदर्शिना, 'तेन ब्रह्मणा' मन्त्रेण तथा त्व-
दभिमानिन्या 'देवतया' उपहिता त्वमङ्गिरोभिः उपहिते
च निश्चला अत्र तिष्ठ ॥

इति अष्टमोऽनुवाकः ।

अथ नवमोऽनुवाकः ।

(१) अभ्यन्तरलेखाया मुपधानार्था मन्त्रा अष्टमेऽभिहिताः ।
नवमे ब्रह्मणा पठनीया मन्त्रा उच्यन्ते । यदुक्तं बोधायनेन ।
दक्षिणाकाले ब्रह्मासदस्यासीनो वैश्वसृजं व्याचष्टे च्चर्वा प्राची-
महतोदिगुच्यते इति ऋचुपचोऽर्द्धर्षभो ब्राह्मणे वाक्यश्रुत्वा

अध्वर्युः प्रतिगृणात्यो ब्रह्मन् । अतं ब्रह्मन् सत्यं ब्रह्मन् इति । तच्च प्रथमं मन्त्रमाह । “अर्चा प्राची महती दिगुच्यते । दक्षिणामाहुर्यजुषामपाराम् । अथर्वणामङ्गिरसां प्रतीची । सामामुदीची महती दिगुच्यते” इति । अगभिमानिदेवतानां प्राचीदिक्प्रियेत्यभिप्रेतः ‘उच्यते’, अत एव सा दिक् ‘महती’ । यजुरभिमानिदेवतानां दक्षिणादिक्प्रिया, सा च पाररहिता अतिविस्तीर्णा । अथर्वाङ्गिरोनामकद्विविधमन्त्राभिमानिदेवतानां प्रतीचीदिक्प्रिया । सामाभिमानिदेवतानां उदीचीदिक्प्रिया, सा च ‘महती’ सुषैरभ्यधिका । एनाद्यतुर्वेदाधिमानिदेवता आदित्यश्च प्राच्यादिदिग्ब्रह्मवस्त्राय सेवन्ते । एतच्छब्दो नामसौ वा आदित्यो देवो मध्वित्यस्यां मध्विद्यायां ब्रह्मप्रपञ्चेनाममन्ति ॥

(२) अथ द्वितीयमाह । “अग्निः पूर्वाङ्गे दिवि देव ईयते । यजुर्वेदे तिष्ठति मध्ये अङ्गः । सामवेदेनास्तमये मषीयते । वेदैरग्न्यास्त्रिभिरेति सूर्यः” इति । ‘दिवि’ वर्त्तमान आदित्यो देवः, ‘पूर्वाङ्गे’ काले अग्देवताभिः सह गच्छति । ‘अङ्गः’ मध्यमे भागे यजुर्वेद देवतायाः समोपे अवतिष्ठते । ‘अस्तमयकाले’ सामवेददेवतया पूज्यते । तदेवं त्रिभिर्वेदैरभिद्युक्तः ‘सूर्यः’ सर्व्वदा गच्छति ॥

(३) अथ तृतीयमाह । “अग्नेः जाताः सर्व्वो मूर्त्तमाङ्गः । सर्व्वी गतिर्याजुषी हैव ब्रह्मत् ॥ १ ॥ सर्व्वी तेजः सामहृष्यः ह ब्रह्मत् । सर्व्वः हेदं ब्रह्मणा हैव सृष्टम्” इति ।

सत्यवदनं 'विश्वसृजः' अनुष्ठितवन्तः । तदेव 'सत्यं' एषां विश्व-
सृजां होत्राख्यऋत्विग् आसीत् ॥

(७) अथ सप्तममाह । "अमृतमेभ्य उदगायत् । सइसं
परिवत्सरान् । भृतः ह प्रस्रोतैषामासीत् । भविष्यत् प्रति
साहरत्" इति । यदेतत् 'अमृतं' देवैः पेयं पीयूषं तदेतत्
'एभ्यः' विश्वसृज्याः सहस्र, सङ्ख्याकान् 'परिवत्सरान्', उद्गाता-
भूत्वा औद्गात्रमकरोत् । यत् 'भृतं' अतीतकालस्वरूपं, तत्
'एषां' विश्वसृजां प्रस्रोत्राख्यऋत्विग् 'आसीत्' । यत् तु
'भविष्यत्'कालरूपं तत् प्रतिहर्ता भूत्वा प्रतिहरणाख्य-
सामांशगानरूपं कर्म अकरोत् ॥

(८) अथाष्टममाह । "प्राणो अध्वर्युरभवत् । इदं सर्वं
सिषासताम् ॥ ३ ॥ अपानो विद्वानावृतः । प्रतिप्रातिष्ठध्वरे"
इति । 'इदं' 'सर्वं' ह्यत्त्रमेतत् सत्त्वं 'सिषासतां' अन्तर्ष्यन्तं
कर्तुमिच्छतां विश्वसृजां, 'प्राणः' वायुरेव 'अध्वर्युरभवत्' ।
योऽयं 'अपान'वायुः, 'विद्वान्' प्रयोगाभिज्ञः, सोऽयं 'आवृतः'
साकल्येन आर्त्विज्यार्थं वृतः सन्, 'अध्वरे' सोमयागे, स्वयं प्रति-
प्रस्थाता भूत्वा 'प्रतिप्रातिष्ठत्' प्रतिप्रस्थातृकर्म अकरोत् ॥

(९) अथ नवममाह । "आर्त्तवा उपगातारः । सद्-
स्था ऋतवोऽभवन् । अर्द्धमासाश्च मासाश्च । समसाध्वर्यवोऽभ-
वन्" इति । 'आर्त्तवाः' तत्तद्दृत्तुयोग्याः पदार्थाः 'उप-
गातारः' 'अभवन्' । सामगेषु गायत्सु तदुत्साहार्थं हो इति
शब्दमुच्चारयन्तः 'उपगातारः', ये तु वसन्तादयः 'ऋतवः', ते

‘सदस्याः’ यज्ञसदस्यवस्थिता बह्विधात्राह्वणाः कर्मापदेशारः,
‘अभवन्’ । चतुर्विंशतिः ‘अर्द्धमासा’ द्वादशमासाद्यमसैर्होतारः
‘समसाध्वर्यु’सञ्ज्ञका ‘अभवन्’ ॥

(१०) अथ दशममाह । “अश्वसूक्ष्णस्तेजः । अश्वावाको-
ऽभवद्यज्ञः । अतमेषां प्रशास्तासीत् । यद्विश्वसृज आसत” इति ।
॥ ४ ॥ विश्वसृजां यत् ‘तेजः’ तद्ब्राह्मणाच्छंस्याख्यश्चलिभूत्वा
ब्रह्मसम्बन्धिशास्त्राणि ‘अशंसत्’ । विश्वसृजां सम्बन्धि यत् ‘यज्ञः’,
तत् ‘अश्वावाकाख्यश्चलिग्’ ‘आसीत्’ । विश्वसृजां सम्बन्धियदु-
ताख्यं मानसं यथार्थचिन्तनं तदेषामृत्विजां प्रशास्ताख्य-
श्चलिग् ‘आसीत्’ ॥

(११) अथैकादशमाह । “ऊर्जाजानमुदवहत् । भ्रुवगोपः
सहोऽभवत् । ओजोभ्यष्टौद्वाब्णः । यद्विश्वसृज आसत” इति ।
या इयं ‘ऊर्ग्’ विश्वसृजां सम्बन्धोरसः, सोऽयं ‘राजानमुदवहत्’
आसन्दीरूपेण सोममूर्द्धं धृतवान् । यदेषां ‘सहः’ बलं तत्
‘भ्रुवगोपनामकः’ भूत्वा भ्रुवाख्ययदस्य रक्षकः ‘अभवत्’ । ‘विश्व-
सृजः’ ‘यदोजः’ सामर्थ्यं ‘आसत’ सम्पादितवन्तः तत् ‘ओजः’
याब्णस्तदाख्यश्चलिभूत्वा अभिषवचेष्टनां याब्णस्तुतिमकरोत् ॥

(१२) अथ द्वादशमाह । “अपचितिः पोत्रीयामयजत् ।
नेष्ट्रीयामयजत्त्रिषिः । आग्नीध्राद्विदुषी सत्यम् । अद्वा हैवा-
यजत्स्वयम्” इति । येयं विश्वसृजां ‘अपचितिः’ पूजा येयं
पोत्राख्यश्चलिग्भूत्वा पोत्रसम्बन्धिर्नो याज्यां पठितवान् । या च
विश्वसृजां ‘त्रिषिः’ दीप्तिः, येयं नेष्ट्राख्यश्चलिग्भूत्वा नेष्टृस-

मन्त्रिर्नो चाज्यामपठत् । या विश्वसृजा 'अद्वा' वा 'स्रवं'
 आग्नीभाख्यच्छत्विग्भूत्वा 'आग्नीधात्' निमित्तभूतात् यत्
 'सत्यं' अवश्यामुष्टेयं कर्म तत् 'विदुषी' सन्ती 'अयजत्'
 चाज्यामपठत् ॥

(१३) अथ त्रयोदशमाह । "इरा पत्नी विश्वसृजाम् । आ-
 कूतिरपिनड्ठविः ॥ ५ ॥ इभः इ चुषेभ उये । दृष्या वा-
 वहतामुभे" इति । येयं 'इरा' अन्नभूता सेयं 'विश्वसृजा' 'पत्नी'
 बभूव । येयं 'आकूतिः' एषां सङ्कल्परूपा सेयं 'इविः' 'अपिनट्'
 दासीभूत्वा पेषणमकरोत् । या 'जुत्' या च 'दृष्या' ते उभे
 उग्ररूपे सत्यौ 'इभं' 'आहवतां' भारेण समानीतवत्यौ ॥

(१४) अथ चतुर्दशमाह । "वागेषां सुब्रह्मण्यासीत् ।
 हृन्दोयोगान् विजानती । कल्पतन्त्राणि तन्वानाहः । स-
 ख्यांश्च सर्व्वशः" इति । येयं 'एषां' विश्वसृजां 'वाक्' सेयं सुब्रह्म-
 ण्याख्या देवता 'आसीत्', तदुपलक्षितः सुब्रह्मण्याख्यच्छत्विग्भूति
 'आसीत्' । कीदृशी 'सुब्रह्मण्या' । 'हृन्दोयोगान्' 'विजानती',
 माययादिहृन्दसां सम्बन्धिविशेषान् विजानती, तथा 'कल्प-
 तन्त्राणि' कल्पेषु प्रोक्तान् प्रयोगविशेषान्, 'अहः' 'संसाह'
 आग्निष्टोमोक्त्यादिरूपान् सर्व्वीत्मना 'तन्वाना' विस्तारयन्ती ॥

(१५) अथ पञ्चदशमाह । "अहोरात्रे पशुपाखी । मूङ्गर्त्ताः
 प्रेथ्या अभवन् । मृत्युस्तदभवद्वाता । शमितोषो विश्वां पतिः"
 इति ॥६॥ यावेतौ अहोरात्राखी कालविशेषौ तावत्पापेक्षितार्त्तौ
 पशूनां पाखौ सम्पद्ये । ये च मूङ्गर्त्ताख्याः कालविशेषाः प्रे

SANSKRIT WORKS PUBLISHED,

IN THE OLD SERIES,

	Former Price.	Revised Price.
The first two Lectures of the Sanhitá of the Rig Veda, with the commentary of Mádhava Achárya, edited by Dr. E. Röer, Nos. 1 to 4.	4 0 0	2 8 0
The Brihad Aranyaka Upanishad, with the commentary of S'ankara Achárya, and the Gloss of Ananda Giri, edited by Dr. E. Röer, Nos. 5 to 13, 16 and 18. (<i>Out of Print.</i>)		
An English Translation of the above Upanishad and Commentary. Complete in XI. Fasciculi, Nos. 27, 33 and 135.	3 0 0	1 1 1
The Chhándogya Upanishad, with the Commentary of S'ankara Achárya, and the Gloss of Ananda Giri, edited by Dr. E. Röer. Complete in 7 Fasc. Nos. 14, 15, 17, 20, 23 and 25. (<i>Out of Print.</i>)		
An English translation of the Chhándogya Upanishad of the Sama Veda, by Bábu Rájendralála Mitra. Complete in 2 Fasciculi Nos. 78 and 181.		1 4 0
The Taittiriya, Aittaréya and Swetás'watara Upanishads, with commentary, &c. Complete in 3 Fasc. Nos. 22, 33, and 34. (<i>Out of Print.</i>)		
The I's'a, Kéna, Katha, Pras'na, Mundaka, and Mándukya Upanishads, with commentary, &c. Edited by Dr. E. Röer, Complete in 6 Fasc. Nos. 24, 26, 28, 29, 30 and 31. (<i>Out of Print.</i>)		
The Taittiriya, Aitareya, S'wetás'watara, Kena, I's'a, Katha, Pras'na, Mundaka and Mándukya Upanishads. Translated from the Original Sanskrit, by Dr. E. Röer, Complete in 2 Fasc. Nos. 41 and 50.	0 0 0	1 4 0
Division of the Categories of the Nyáya Philosophy, with a commentary and an English Translation, by Dr. E. Röer. Complete in 2 Fasc. Nos. 32 and 35. (<i>Out of Print.</i>)		
The Sáhitya-Darpana, by Viswanátha Kavirája, with English Translation by J. A. Ballantyne, L.L. D. Complete in 5 Fasc., Nos. 36, 37, 53, 54, 55 and 212. (<i>Out of Print.</i>)		
Chaitanya Chandrodaya Nátuka of Kavikarnapura, edited by Bábu Rájendralál Mitra. Complete in 3 Fasc. Nos. 47, 48 and 80.	3 0 0	1 1 4
Uttara Naishadha Charita, by S'ri Harsha, with Náráyana's commentary, edited by Dr. E. Röer. Complete in 12 Fasc. Nos. 39, 40, 42, 45, 46, 52, 67, 72, 87, 90, 120, 123 and 124.	12 0 0	12 8 0
Sánkhya-Pravachana-Bháshya, edited by Fitz-Edward Hall, M. A. Nos. 94, 97 and 141. (<i>Out of Print.</i>)		
Sarvadars'ana-Sangraha; or an Epitome of the different systems of Indian Philosophy, by Mádhavachárya, edited by Pandita Is'warachandra Vidyáságara. Complete in 2 Fasc. Nos. 63 and 142. (<i>Out of Print.</i>)		
The Súrya-Siddhánta, with its Commentary the Gúghártha Prakás'aka, edited by Fitz Edward Hall, M. A. Complete in 4 Nos. 79, 105, 115 and 146. (<i>Out of Print.</i>)		
The Tale of Vásavadattá, by Subandhu, with its Commentary, edited by F. E. Hall, M. A. Complete in 3 Fasc. Nos. 116, 130, 148.		1 1 4
The Elements of Polity, by Kámandakí with Commentary by Pandit Ram Narayan Vidyaratna, edited by Bábu Rájendralála Mitra. Complete in 2 Fasc. Nos. 19 and 179.		1 4 0
The Márkandeya Purána. Edited by the Rev. K. M. Banerjea. Complete in 7 Fasciculi, Nos. 114, 137, 140, 163, 169, 177 and 183.		4 8 0
The VEDÁNTA SÚTRA. Commenced by DR. RÖER, and completed by Pandita Rámanáráyana Vidyaratna. Complete in 13 Fasc. Nos. 64, 89, 172, 174, 178, 184, 186, 194, 195, 198, 199, 200 and 201, ...		4 2 0

GENERAL INSTRUCTIONS

TO THE MANAGERS OF THE

INDIAN SCHOOLS

IN THE PROVINCE OF

ARTICLE I

OF THE

REGULATIONS

FOR THE

MANAGEMENT

OF THE

SCHOOLS

IN

1825

“विश्वमेवानु प्रजायते । ब्रह्मणः सायुज्यम् । सलोकतां यन्ति ।
 एतासामेव देवतानाम् सायुज्यम् । सार्ष्टिताम् समानलोकतां
 यन्ति । य एतदुपयन्ति । येचैनत् प्राञ्जः । येभ्यश्चैनत् प्राञ्जः”
 इति ॥ ८ ॥ ‘ये’ मनुष्याः ‘एतत्’ सहस्रसंवत्सरस्य ‘उपयन्ति’
 अगुतिष्ठन्ति, ‘ये’ च अध्यापकाः एतद्गन्धजातं ‘प्राञ्जः’ । ‘येभ्यः’ च
 त्रियेभ्यः एतद्गन्धजातमाञ्जः, एतानुष्ठात्स्नानाध्यापकान् त्रिषांश्च
 ‘अनु’सृत्य ‘विश्वं’ ‘प्रजायते’ । तथानुष्ठातारः साक्षाद्विश्वस्य कर्त्तारः
 अध्यापकास्तद्गन्धान्द्वारा कर्त्तारः त्रिषांस्तु प्रथमतस्तद्गन्धान-
 प्रकारान्तरं विदित्वा तथानुष्ठाय पश्चाद्विश्वस्य कर्त्तारः तदेवं
 साक्षात् परम्परया वा तान् सर्वाननुसृत्य विश्वं प्रजायते । किञ्च
 देहपाताद्दृष्टं ‘ब्रह्मणः’ चतुर्भुवस्य, ‘सायुज्यं’ तादात्म्यं, ‘सलो-
 कतां’ समानलोकनिवासं, वा प्राप्नुवन्ति । किञ्च ‘एतासामेव’
 आदित्यानां ‘देवतानां’, ‘सायुज्यं’ तादात्म्यं, ‘सार्ष्टितां’ समान-
 श्रम्योपेतत्वं, ‘सलोकतां’ समानलोकनिवासं, वा प्राप्नुवन्ति । तत्र
 कर्मानुष्ठानात् वृत्तितारतम्यानुसारेण फलभेदो द्रष्टव्यः ।
 यदेतद्दर्शपूर्णमासादि सहस्रसंवत्सरानां कर्माजातमुक्तं, तत्र
 सर्वस्य वैकल्पपरिहारार्थं पुद्गलार्थपर्यवसानार्थञ्च दर्शयितुं
 परतत्त्वप्रतिपादकं प्रथममेव पठति श्रोमिति । अतएव
 महर्षय आञ्जः—

यस्य स्रत्या च नामोक्त्वा तपो यन्नक्रियादिषु ।

न्यूनं सम्पूर्णां याति सद्यो वन्दे तमश्रुतं ॥

ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणाहुतं ।

ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्म समाधिना इति ॥

अत्र मीमांसाव्याख्यायस्य सप्तमपादे चिन्तितं ।

सहस्रसंवत्सरं वर्षं गन्धर्वादेर्गृणामुत ।

रसाद्यनेन सिद्धानां कुलकल्पोऽथवोक्तिः ॥

तदाद्युर्वाचसार्द्धद्विभ्रतानामुतमासगा ।

वत्सरोक्तिस्तदाद्वरात्रिषु दिनेषु वा ॥

आस्योदीर्घायुषः सत्वात् नृणामेवाग्निशब्दे ।

द्वितीयोऽसु रसस्यायुरहेतुत्वे तृतीयकः ॥

हस्तकर्तुः फलितेऽसु तुर्योऽर्थोऽथशब्दे इति ।

पञ्चमोऽसु चतुर्विंशत्युत्तमाः सन्निषो यदि ॥

षष्ठोऽसु षो मास एष संवत्सर इतीरणात् ।

सहस्रमासानाधानादूर्द्ध्वं चेदसु सप्तमः ॥

वत्सरप्रतिमादाद्वरात्रय इति श्रुतेः ।

न रात्रिष्वब्दशब्दोऽत्र प्रतिमाया विभ्रेषणात् ॥

स्मारणात्त्रिष्टदाद्युक्तेरष्टमः पञ्च इत्यन्ते ।

त्रिष्टदादिपदैः क्षोमविभ्रिष्टमह उच्यते ॥

नाहः सप्तः ततोऽहःसु गौणी संवत्सराभिधा ।

तस्माद्विश्वज्ञां सत्ते सहस्रदिनमिष्यते ॥

इदमाच्यते । पञ्चपञ्चाशत्त्रिष्टतः संवत्सराः । पञ्च-

पञ्चाशत्तः पञ्चदशः । पञ्चपञ्चाशत्तः सप्तदशः । पञ्चपञ्चा-

ब्रत एकविंशतिः । विश्वस्यैव सहस्रसंवत्सरं इति । तत्र स-
 हस्रसंवत्सरस्यैव गन्धर्वादीनामेवाधिकारः, तेषां दीर्घायुषः
 सद्भावादित्याद्यः पञ्चः वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत, इत्या-
 दिविधानात् मनुष्याणामेव आहवनीयाद्यग्नयः सम्भवन्ति,
 गान्धर्वाणां गन्धर्वादीनां इति चेत् । तर्हि रथाद्यनेन सिद्धानां
 दीर्घायुषां मनुष्याणां अधिकार इत्यस्य द्वितीयः पञ्चः ।
 रथस्यारोग्यपुष्ट्यादिजनकत्वमेव न त्वायुर्हेतुत्वं इति चेत् । तर्हि
 एकस्मिन् कुले समुत्पन्नानां पितृपुत्रपौत्रादीनां वङ्गनां सप्त-
 षाड्युः सप्तवात् कुलाधिकारः, तृतीयः पञ्चोऽस्य, इन्द्रकर्तुः
 फलं भवति । न च पितृपुत्रादिषु एकोऽपि इन्द्रं करोति
 तस्मात् नास्ति फलं इति चेत् । तर्हि सप्तविधासकवचनवसा-
 देव सन्निष्ठां दीर्घायुर्भविष्यति इति चतुर्थः पञ्चोऽस्य । नहि
 अस्य वचनस्य सोऽर्थः सम्भवति तदासकप्रदाभावात्, न च
 कल्पयितुं शक्यते, सम्भावितान्युक्त्याणामपि सप्तान्तरेषु प्रवृ-
 त्तानां देवात् त्रियमासानां तत् तत् सप्तविधवङ्गनात् त्वायु-
 र्वृद्धादर्शनात् इति चेत् । तर्हि प्रसन्नपञ्चाङ्गत्वं इत्यस्य शब्दस्य
 पुरुषपरत्वं अङ्गीकृत्य सार्द्धं द्विजतानां पुत्रपौत्राणामधिकारोऽभिरिते
 वत्सरचतुष्टयेन सप्तस्य सहस्रसंवत्सरत्वं सम्भवति इति पञ्चमः
 पञ्चोऽस्य । चतुर्विंशति परमाः सप्तमासीरन् इति वचनात्
 अभ्यधिकानां न तत्राधिकार इति चेत् । तर्हि सो मासः स
 संवत्सर इति वचनात् संवत्सरशब्दस्य मासपरत्वे इति सहस्र-
 मासं सप्तमित्येष षष्ठः पञ्चोऽस्य । अष्टमे वत्सरे सप्तमीतो द्वादश-

वर्षाणि वेदमधीत्य विंशतिवचस्को विवाहं कृत्वा जातपुत्रोऽग्नि-
मादधीत तस्मात् आधानादूर्द्धमस्यायुषि न सन्ति सहस्रं मासा
इति चेत् । तर्हि संवत्सरप्रतिमा वै द्वादशरात्रय इति वचनात्
संवत्सरशब्दे द्वादशरात्रिपरः तथा सति रात्रौषां द्वा-
दश सहस्राणि सम्यचन्ते । तासु च रात्रिषु षष्ठ्युत्तरभ्रतच-
यदिवसरूपसंवत्सरत्वेन गण्यमानासु चयस्तिंशत् संवत्सरेभ्य
ऊर्द्धमासचतुष्टयं भवति । तावत् परिमितं आयुराधाना-
दूर्द्धमपि सम्भवति इति सप्तमः पक्षोऽस्तु । संवत्सरप्रतिमा वै
द्वादशरात्रय इत्यस्मिन् वाक्ये संवत्सरशब्दे न रात्रिपरः
किन्तु तेन शब्देन प्रतिमा विशेष्यते, तस्मात् सप्तमः पक्षोऽयुक्त
इति चेत् । एवं तर्हि संवत्सरशब्दोऽपि दिनपर इति अष्टमः
पक्षोऽस्तु । तथा सति चिदृतः संवत्सरा इत्यादिवाक्यानां
स्वारस्यं भवति चिदृत्यद्भ्रतः सप्तदश एकविंश इत्येते शब्दाः
सोमवाचकाः सन्तः सोमयुक्तएकैकस्मिन् चहनि सागरूपे
लक्षणाया वर्तन्ते, सषेषु तथाविधप्रयोगवाञ्छन्तात्, नत्वशः
षष्ठे कश्चिदपि चिदृदादिशब्दाः प्रयुक्ताः, तैश्च शब्दैः सामा-
नाधिकरण्यात् संवत्सरशब्दः स्थावचवभूतेऽहनि लक्षणाया वर्त-
ते । चिदृतः संवत्सरा इत्युक्ते चिदृतसोमकयागयुक्तानि चहानि
इत्युक्तं भवति । तस्मादिन्द्रजां ऋषीणां इदं वर्षं सहस्रदिनं
इति राज्ञान्तः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेत्सरः ॥

इति श्रीमहिषयोनीङ्ग-श्रीविद्यातीर्थमुनीश्वराधरावतार-
श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वर-वैदिकमार्गप्रवर्तक-श्रीवीरबुद्धमहा-
राजसाम्राज्यापासकेन माधवामात्येन विरचिते वेदार्थप्रकाशे क-
र्तृव्राह्मणे द्वितीयकाण्डे द्वादशप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

॥०॥ यमाप्तश्च प्रपाठकः ॥०॥ यमाप्तश्च काण्डम् ॥१॥

संवत् १८५१ आश्विन शुद्ध १ गुरौ तद्दिने लिखितं ।

तैत्तिरीय-ब्राह्मण-तृतीयकाण्डस्य सूचीपत्रम् ।

प्रथमप्रपाठके नक्षत्रेष्ट्युक्तिः ।

१ अनुवाके देवनक्षत्रयाज्यानुवाक्याकथनम् ।

विषयः ।

पृष्ठे ।

१	मन्त्रे प्रथमदेवनक्षत्रीयपुरोऽनुवाक्या.. .. .	२६४
२	उक्तनक्षत्रीययाज्या.. .. .	२६५
३	द्वितीयदेवनक्षत्रीयपुरोऽनुवाक्या	२६५
४	एतन्नक्षत्रीययाज्या.. .. .	२६६
५	तृतीयदेवनक्षत्रीयपुरोऽनुवाक्या	२६६
६	उक्तनक्षत्रीययाज्या.. .. .	२६६
७	चतुर्थदेवनक्षत्रीयपुरोऽनुवाक्या	२-७
८	उक्तनक्षत्रीययाज्या.. .. .	२६७
९	पञ्चमदेवनक्षत्रीयपुरोऽनुवाक्या	२६८
१०	एतन्नक्षत्रीययाज्या.. .. .	२६८
११	षष्ठदेवनक्षत्रीयपुरोऽनुवाक्या	२६८
१२	उक्तनक्षत्रीययाज्या.. .. .	२६९
१३	सप्तमदेवनक्षत्रीयपुरोऽनुवाक्या.. .. .	२६९
१४	उक्तनक्षत्रीययाज्या.. .. .	२६९
१५	अष्टमदेवनक्षत्रीयपुरोऽनुवाक्या	३००
१६	एतन्नक्षत्रीययाज्या.. .. .	३००

१७	मन्त्रे	नवमदेवनक्षत्रीयपुरोऽनुवाक्या..	..	..	..	३००
१८	„	उक्तनक्षत्रीययाज्या..	..	..	..	३०१
१९	„	दशमदेवनक्षत्रीयपुरोऽनुवाक्या	..	..	..	३०१
२०	„	प्रस्तावितनक्षत्रीययाज्या..	..	..	..	३०२
२१	„	एकादशदेवनक्षत्रीयपुरोऽनुवाक्या	..	..	..	३०२
२२	„	एतन्नक्षत्रीययाज्या..	..	..	..	३०३
२३	„	द्वादशदेवनक्षत्रीयपुरोऽनुवाक्या	..	..	..	३०३
२४	„	उक्तनक्षत्रीययाज्या..	..	..	..	३०४
२५	„	त्रयोदशदेवनक्षत्रीयपुरोऽनुवाक्या	..	..	..	३०४
२६	„	प्रस्तावितनक्षत्रीययाज्या..	..	..	..	३०४
२७	„	चतुर्दशदेवनक्षत्रीयपुरोऽनुवाक्या	..	..	..	३०५
२८	„	उक्तनक्षत्रीययाज्या..	..	..	..	३०५
२९	„	पौर्णमासीदेवतापुरोऽनुवाक्या..	..	..	..	३०६
३०	„	उक्तदेवतायाज्या ..	..	..	..	३०६

१ अनुवाके यमनक्षत्रेष्टिगतयाज्यानुवाक्योक्तिः ।

१	मन्त्रे	प्रथमयमनक्षत्रेष्टिपुरोऽनुवाक्या	..	..	..	३०७
२	„	उक्तेष्टिप्रयोज्या याज्या ..	..	..	..	३०७
३	„	द्वितीययमनक्षत्रेष्टिपुरोऽनुवाक्या	..	..	..	३०७
४	„	प्रस्तावितेष्टियाज्या..	..	..	..	३०८
५	„	तृतीययमनक्षत्रेष्टिपुरोऽनुवाक्या..	..	..	..	३०८
६	„	एतदिष्टिगतयाज्या..	..	..	..	३०९
७	„	चतुर्थयमनक्षत्रेष्टिपुरोऽनुवाक्या..	..	..	..	३०९
८	„	उक्तेष्टियाज्या ..	..	..	..	३०९
९	„	पञ्चमयमनक्षत्रेष्टिपुरोऽनुवाक्या..	..	..	..	३१०

१०	मन्त्रे प्रस्तावितेष्टियाज्या.. .. .	३१०
११	„ षष्ठ्यमनक्षत्रेष्टिपुरोऽनुवाक्या	३११
१२	„ उक्तेष्टिप्रयोज्या याज्या	३११
१३	„ सप्तमयमनक्षत्रेष्टिपुरोऽनुवाक्या	३११
१४	„ प्रस्तावितेष्टिगतयाज्या	३१२
१५	„ अष्टमयमनक्षत्रेष्टिपुरोऽनुवाक्या	३१२
१६	„ उक्तेष्टियाज्या.. .. .	३१२
१७	„ नवमयमनक्षत्रेष्टिपुरोऽनुवाक्या	३१३
१८	„ प्रस्तावितेष्टियाज्या.. .. .	३१३
१९	„ दशमयमनक्षत्रेष्टिपुरोऽनुवाक्या	३१४
२०	„ उक्तेष्टियाज्या.. .. .	३१४
२१	„ एकादशमयमनक्षत्रेष्टिपुरोऽनुवाक्या	३१५
२२	„ प्रस्तावितेष्टियाज्या.. .. .	३१५
२३	„ द्वादशमयमनक्षत्रेष्टिपुरोऽनुवाक्या	३१६
२४	„ एतन्नक्षत्रेष्टियाज्या.. .. .	३१६
२५	„ त्रयोदशमयमनक्षत्रेष्टिपुरोऽनुवाक्या	३१६
२६	„ उक्तनक्षत्रेष्टिगतयाज्या	३१७
२७	„ चतुर्दशमयमनक्षत्रेष्टिपुरोऽनुवाक्या	३१७
२८	„ एतन्नक्षत्रेष्टियाज्या.. .. .	३१८
२९	„ अमावास्यादेवतेष्टिगतयाज्यानुवाक्याप्रतीके	३१८

३ अनुवाके चान्द्रमसादीष्टियाज्यानुवाक्याकथनम्।

१,२	मन्त्रयोश्चान्द्रमसेष्टियाज्यानुवाक्याप्रतीके	३१८
३	मन्त्रे अहोरात्रेष्टिपुरोऽनुवाक्या	३१९
४	„ उक्तेष्टियाज्या.. .. .	३१९

	विषयः ।	पृष्ठे ।
५	मन्त्रे उषोदेवताकयागीयपुरोऽनुवाक्या	३१६
६	„ उक्तयागीययाज्या	३२०
७	„ मक्षत्रचक्रपुरोऽनुवाक्या	३२०
८	„ उक्तयागीययाज्या	३२१
९,१०	मन्त्रयोः सौर्यचक्रगतयाज्यानुवाक्याप्रतीके	३२१
११,१२	„ आदित्यचक्रगतयाज्यानुवाक्याप्रतीके	२२१
१३,१४	„ वैश्यावचक्रयागीययाज्यानुवाक्याप्रतीके	३२१
१५,१६	„ आग्नेयकर्म्मगतयाज्यानुवाक्याप्रतीके	३२२
१७,१८	„ आनुमतिचक्रविषयकयाज्यानुवाक्याप्रतीके	३२२
१९,२०	„ सर्वसूक्तेष्टिगतस्त्रिष्टुप्संज्ञयाज्याप्रतीके	३२२

४ अनुवाके देवनक्षत्रेष्टिविधानम् ।

१	मन्त्रे प्रथमनक्षत्रेष्टिविधानार्थां स्तुतिः	३२३
२	„ प्रथमनक्षत्रेष्टिः	३२३
३	„ प्रधानहोमाद्ब्रह्ममुपहोमविधानम्	३२४
४	„ द्वितीयनक्षत्रेष्टिविधानार्थां स्तुतिः	३२४
५	„ द्वितीयनक्षत्रेष्टिविधानम्	३२५
६	„ द्वितीयनक्षत्रेष्ट्युपहोमविधिः	३२५
७	„ तृतीयनक्षत्रेष्टिकथनम्	३२५
८	„ चतुर्थनक्षत्रेष्टिः	३२६
९	„ पञ्चमनक्षत्रेष्टिः	३२६
१०	„ षष्ठनक्षत्रेष्टिः	३२७
११	„ सप्तमनक्षत्रेष्टिः	३२७
१२	„ अष्टमनक्षत्रेष्टिः	३२८
१३	„ नवमनक्षत्रेष्टिः	३२८

	विषयः।	श्लो।
१४	मन्त्रे दशमनक्षत्रेष्टिः	३२८
१५	„ एकादशनक्षत्रेष्टिः.. .. .	३२९
१६	„ द्वादशनक्षत्रेष्टिः	३२९
१७	„ त्रयोदशनक्षत्रेष्टिः.. .. .	३३०
१८	„ चतुर्दशनक्षत्रेष्टिः	३३०
१९	„ पौर्णमासीदेवतेष्टिः	३३०

५ अनुवाके यमनक्षत्रेष्टिविधिः ।

१	मन्त्रे प्रथमयमनक्षत्रेष्टिः.. .. .	३३१
२	„ द्वितीययमनक्षत्रेष्टिः	३३२
३	„ तृतीययमनक्षत्रेष्टिः	३३२
४	„ चतुर्थयमनक्षत्रेष्टिः.. .. .	३३२
५	„ पञ्चमयमनक्षत्रेष्टिः.. .. .	३३३
६	„ षष्ठयमनक्षत्रेष्टिः	३३३
७	„ सप्तमयमनक्षत्रेष्टिः.. .. .	३३४
८	„ अष्टमयमनक्षत्रेष्टिः	३३४
९	„ नवमयमनक्षत्रेष्टिः.. .. .	३३५
१०	„ दशमयमनक्षत्रेष्टिः.. .. .	३३५
११	„ एकादशयमनक्षत्रेष्टिः	३३६
१२	„ द्वादशयमनक्षत्रेष्टिः.. .. .	३३६
१३	„ त्रयोदशयमनक्षत्रेष्टिः	३३६
१४	„ चतुर्दशयमनक्षत्रेष्टिः	३३७
१५	„ अमावास्यादेवतेष्टिविधिः	३३७

६ अनुवाके चन्द्रसायुज्यादिप्रापकेष्टिविधिः ।

	विषयः ।	पृष्ठे ।
१	मन्त्रे चन्द्रेष्टिविधिः	३१८
२	अष्टोरात्रेष्टिविधिः	३३६
३	शौचसेष्टिः	३३६
४	नक्षत्रदेवतेष्टिः	३४०
५	सूर्येष्टिविधानम्	३४१
६	अदितीष्टिकथनम्	३४१
७	विष्णुयागविधानम्	३४२

द्वितीयप्रपाठके दर्शयागविधिः ।

१ अनुवाके वत्सापाकरणम् ।

१	मन्त्रे पलाशशाखाप्रशंसा (द्वितीयस्यामित्यादिना) (संहि- ताभाष्ये १४ पृष्ठे)	२१
२	मन्त्रे पलाशशाखया वत्सापाकरणम् (ब्रह्म वै पर्ब इत्यादिना) (सं०१४).. .. .	२१
३	मन्त्रे गोप्रस्थानीयशाखाविनियोगः (गायत्रो वै पर्ब इत्यादिना) (सं०१५).. .. .	२१
४	मन्त्रे छेदनीयपलाशशाखागुणोक्तिः (यं कामयेतेत्यादि- ना) (सं०१५)	२१
५	मन्त्रे पलाशशाखाच्छेदनम् (इषेत्येर्जित्वेत्याहेत्त्वेन) (सं०१५) २६	
६	मन्त्रे उक्तमन्त्रार्थवादोक्तिः (इषमेवोर्जमित्यादिना) (सं०१६) २६	
७	मन्त्रे वायुमुद्दिश्य वत्ससमर्पणम् (वायवःस्थेत्याहेत्यादि- ना) (सं०१६)	२६

- ८ मन्त्रे उक्तमन्त्रस्य प्रकारान्तराभिप्रायनिर्द्शनम् (प्र वा
एनानित्यादिना) (सं०१७) २६
- ९ ,, अस्यैवोत्तरभागस्योक्तिः (उपायवः स्येत्यादित्यादि-
ना) (सं०१७) २६
- १० ,, गोप्रेरथार्थमन्त्रपूर्वभागस्यसंबन्धपदतात्पर्यम्
(देवो व इत्यादिना) (सं०१७) २६
- ११ ,, उक्तमन्त्रोत्तरभागोक्तिः (श्रेष्ठतमायेत्यादिना) (सं०१७) २६
- १२ ,, आप्यायध्वमिति मन्त्रस्यदेवभागपदतात्पर्योक्तिः
(आप्यायध्वमित्यादिना) (सं०१८) २६
- १३ ,, उक्तमन्त्रद्वितीयभागः (ऊर्ज्जखतीरित्यादिना) (सं०१८) २६
- १४ ,, प्रस्तावितमन्त्रद्वितीयभागप्रयोजनम् (प्रजावतीरि-
त्यादिना) (सं०१८) २६
- १५ ,, उक्तमन्त्रचतुर्थभागप्रयोजनम्(मावस्तेनेत्यादिना)(सं०१८)२६
- १६ ,, तन्मन्त्रफलविधानम् (ब्रह्मस्य हेतिरित्यादिना) (सं०१८) २६
- १७ ,, तन्मन्त्रपाठफलम्, यजमाननिरीक्षणम्, यजमान-
गृहपर्यावर्त्तनं वा (ध्रुवा अस्मिन्नित्यादिना) (सं०१९) २७
- १८ ,, तन्मन्त्रपाठप्रयोजनविधानम् (यजमानस्येत्यादि-
ना) (सं०१९).. .. २७
- १९ ,, गोरक्षणीयशाखास्थापनस्थानम् (अनघ इत्यादि-
ना) (सं०१९) २७
- २० ,, उच्चदेशस्थापनफलम् (उपरी वेत्यादिना) (सं०१९).. २७

२ अनुवाके बर्हिराहरणम्।

- १ मन्त्रे असिदपर्शनादानम् (देवस्य त्वेत्यादिना) (सं०५१) .. २७
- २ ,, अश्वपर्शुमादाय बर्हिरानयनार्थगमने सार्धवादवाक्यम्
(यो वा इत्यादिना) (सं०५१) २७

	विषयः	पृ०।
३	मन्त्रे अन्वपश्चभिमन्त्रणम् (यज्ञस्येत्यादिना) (सं०५१) ..	२७
४	„ असदप्रतपनम् (प्रत्युत्थमित्यादिना) (सं०५२) ..	२७
५	„ बर्हीरूपदर्भाहरणम् (प्रेयमगादित्यादिना) (सं०५२) २८	
६	„ उक्तमन्त्रसोत्तरार्द्धे श्रुत्यन्तरानुमानसिद्ध्युक्तिः (मनुनेत्यादिना) (सं०५३) २८	
७	„ पुरस्ताच्छब्दतात्पर्याद्युक्तिः (त आवाहन्तीत्यादि- ना) (सं०५३) २८	
८	„ बर्हिषो दिग्गन्तराहरणप्रयुक्तस्य वैकल्यस्य निरासः (अघो यदित्यादिना) (सं०५३).. .. . २८	
९	„ आसद इति पदस्य तात्पर्यदर्शनम् (देवेभ्य इत्या- दिना) (सं०५३).. .. . २८	
१०	„ देवार्थबर्हिर्यज्ञे दोषाभावः (देवानामित्यादिना) (सं०५३) २८	
११	„ इदं शब्दस्याभिप्रायान्तरोक्तिः (अघो यथेत्यादिना) (सं०५४) २८	
१२	„ बर्हिसम्बन्धेदनप्रकारः (यावत इत्यादिना) (सं०५४) २८	
१३	„ दर्भादीनां वर्षणप्रवृद्धत्युक्तिः (वर्षवृद्धमित्या- दिना) (सं०५४).. .. . २८	
१४	„ बर्हिषो देवसम्बन्धोक्तिः (देवबर्हिरित्यादिना) (सं०५४) २८	
१५	„ बर्हिश्चेदनदोषपरिहारार्थनिषेधोक्तिः (मा त्वान्व- षेत्यादिना) (सं०५५) २८	
१६	„ बर्हिः पुनः प्ररोहार्थोक्तिः (पर्वत इत्यादिना) (सं०५५) २८	
१७	„ मारिषेति मन्त्रार्थज्ञानपूर्वकबर्हिश्चेदने निष्ठाभावः (आच्छेतेत्यादिना) (सं०५५) २९	
१८	„ आकवाभिमर्शनम् (देवबर्हिःशतवक्त्रमित्यादिना) (सं०५५) २९	
१९	„ बर्हिश्चेत्तुः सस्याभिशासनम् (सहस्येत्यादिना) (सं०५५) २९	

२०	मन्त्रे कस्मिंश्चिदाधारे छिन्नबर्हिर्मुष्टिस्थापनम् (पृथिव्या इत्यादिना) (सं०५६) २६
२१	इतरबर्हिर्मुष्टिमन्त्रकच्छेदनम् (अयुक्तेत्यादिना) (सं०५६) २६
२२	बर्हिर्बन्धनार्थारश्नासङ्ग्रहः (सुसम्भृतेत्यादिना) (सं०५७) २६
२३	बर्हिः सन्नहनस्येन्द्राशीप्रियत्वाद्युक्तिः (इन्द्रास्यै इत्या- दिना) (सं०५७) २६
२४	बर्हिषः प्रजारूपत्वोक्तिः (प्रजा वै इत्यादिना) (सं०५७) २६
२५	बर्हिर्बन्धनरज्जोर्यन्त्रिकरणे देवविशेषोक्तिः (पूषात इत्यादिना) (सं०५७) २६
२६	दर्भोपद्रवपरिहारः (स ते मेत्यादिना) (सं०५८) २६
२७	यःश्ववशिशृरञ्जूपगूहनप्रकारः (पश्वादित्यादिना) (सं०५८) २६
२८	वज्रबर्हिःपुङ्गवस्य वाऊभ्यामुदादानम् (इन्द्रस्येत्यादिना) (सं०५८) २६
२९	मस्तके बर्हिःस्थापनम् (वृहस्पतेरित्यादिना) (सं०५८) २६
३०	यज्ञशाकात्मतिगमनविधानम् (उर्वन्तरोक्षमित्या- दिना) (सं०५८) ३०
३१	बर्हिषो भूमिस्थापननिषेधः (देवमित्यादिना) (सं०५९) ३०
३२	गार्हपत्योत्तरदिश्यूर्ध्वे बर्हिःस्थापनम् (अनघ इत्या- दिना) (सं०५९) ३०

३ अनुवाके अमावास्यारात्रिकर्तव्यदोहोक्तिः ।

१	मन्त्रे बर्हिरादिसङ्ग्रहकाजोक्तिः (पूर्वेद्युरित्यादिना) (सं०६५) ३०
२	दोहनार्थकुम्भीद्वयविधानम् (प्रजापतिरित्यादि- ना) (सं०६६) ३०
३	कुम्भ्यादीनां प्रोक्षणम् (शुन्धध्वमित्यादिना) (सं०६६) ३०

२०	मन्त्रे उक्तविषयोपयोगिमन्त्रान्तरोक्तिः (वज्रदुग्धीत्या- दिना) (सं०७३)	३२
२१	उक्तमन्त्रावृत्तिविधिः (चिराहेत्यादिना) (सं०७३) ..	३२
२२	अमौनाकुम्भीस्पर्शमन्त्रकगोदोहनम् (अवाचमित्या- दिना) (सं०७४)	३२
२३	पूर्वपक्षे दाहपात्रे दोहननिषेधः (न दाहपात्रेहेत्या- दिना) (सं०७४)	३२
२४	सिद्धान्ते दाहपात्रे दोहनस्य विधिः (अथो खल्वि- त्यादिना) (सं०७४)	३२
२५	पूर्वपक्षे शूद्रस्य गोदोहननिषेधः (शूद्र एव नेत्या- दिना) (सं०७५)	३३
२६	सिद्धान्ते शूद्रस्याग्निहोत्रमात्रदोहने निषेधः न त्व- स्मिन् यच्चार्ये (अग्निहोत्रमेवेत्यादिना) (सं०७५) ..	३३
२७	दोहनपात्रघ्रातनेन रससम्पर्कः (सम्पृथग्धमित्या- दिना) (सं०७५)	३३
२८	धनलाभोक्तिप्रयोजनदर्शनम् (मन्त्राधनेत्यादिना) (सं०७६) ..	३३
२९	मुखदधिप्रशब्दत्यागपूर्वकसोमप्रशब्दोपादानप्रयोजनम् (सोमनेत्यादिना) (सं०७६)	३३
३०	साहाय्यस्य सोमीकरणप्रयोजनम् (यो वै सोममि- त्यादिना) (सं०७६)	३३
३१	कुम्भीपिधाने पात्रविशेषः (न मृग्ययेनेत्यादिना) (सं०७७) ..	३३
३२	सजलपिधानपात्रविधिः (उदन्वदित्यादिना) (सं०७७) ..	३३
३३	पिधानमन्त्रव्याख्या (अदक्षमसोत्यादिना) (सं०७८) ..	३३
३४	क्षीरादिरक्षाय विष्णुसन्बोधनम् (विष्णो ह्ययमि- त्यादिना) (सं०७८)	३४
३५	बह्विरिव क्षीरादेरधःस्थापननिषेधः (अनध इत्यादिना) (सं०७८) ..	३४

१७	मन्त्रे हविर्निर्वापे आहृत्तिविधानम् (त्रिर्यजुषेत्यादिना)	
	(सं०६०)	३६
१८	हविर्निर्वापमन्त्रपाठविशेषविधिः (स एतमित्यादिना)	
	(सं०६१)	३६
१९	श्रुर्पनिष्पत्तभागासाङ्ख्यदर्शनम् (इदमित्यादिना) (सं०६१)	३६
२०	निष्पत्तहविरभिमन्त्रणम् (स्फात्वे त्वेत्यादिना) (सं०६१)	३६
२१	कटवेष्टितशकटोपरिस्थितस्य हविषो बहिरवसोक्त-	
	नम् (तमसीवेत्यादिना) (सं०६२)	३६
२२	गृह्णात्रीक्षयं प्रत्यवरोहयं वा (द्यावापृथिवीत्यादि-	
	ना) (सं०६२)	३६
२३	हविर्नीत्वागमनम् (उर्व्वन्तरिक्षमित्यादिना) (सं०६२)	३६
२४	गार्हपत्योपसादनम् (आदित्यास्त्वेत्यादिना) (सं०६२)	३६
२५	गार्हपत्याभिमन्त्रणम् (अग्ने हव्यमित्यादिना) (सं०६२)	३६

५ अनुवाके त्रीहितुषापनयनार्थोऽवघातः ।

१	मन्त्रे त्रीहितुषापनयनार्थोऽवघातः (इन्द्रो वृत्रमहृन्नित्या-	
	दिना) (सं०१०४)	३७
२	उत्पवनसाधनदर्भसङ्ख्या (दाभ्यामित्यादिना) (सं०१०४)	३७
३	उक्तमन्त्रार्थः (देवो व इत्यादिना) (सं०१०५)	३७
४	उक्तमन्त्रस्य सावित्रत्वादिप्रयोजनोक्तिः (सावित्रियर्चै-	
	त्यादिना) (सं०१०५)	३७
५	उक्तमन्त्रपूर्वभागे अयां महिमास्थानम् (आपो देवी-	
	रित्यादिना) (सं०१०६)	३७
६	मध्यमभागे प्रार्थितकार्यस्याङ्गिर्नोपेक्ष्यम् (अय इम-	
	मित्यादिना) (सं०१०६)	३७

२३	मन्त्रे प्रेषमन्त्रविनियोगतात्पर्यदर्शनम् (उच्चैरित्यादिना)	
	(सं०११२)	३६
२४	” शूर्धमन्त्रे शूर्धे पुरोडाशोदयनमन्त्रे च वृद्धशब्दतात्पर्यम् (वर्धवृद्धमसीत्यादिना) (सं०११२)	४०
२५	” तुषपरापवनमन्त्रतात्पर्यम् (यच्चं रक्षांसीत्यादिना)	
	(सं०११२)	४०
२६	” तुषैरक्षोभागप्रदानम् (रक्षांसां भाग इत्यादिना)	
	(सं०११३)	४०
२७	” अपामुपस्पृशंनम् (अप उपस्पृशति इत्यादिना)(सं०११३)	४०
२८	” तखुलानां विवेचनम् (वायुर्व्व इत्यादिना) (सं०११३)	४०
२९	” पात्यां तखुलप्रष्कन्दनम् (अन्तरिक्षादित्यादिना)	
	(सं०११३)	४०
३०	” फलीकरश्चप्रेषमन्त्रोक्तिः (त्रिष्फलीत्यादिना) (सं०११३)	४०

६ अनुवाके तण्डुलपेषणम् ।

१	मन्त्रे तण्डुलपेषणार्थं कृष्याजिनावधूननमाप्तरश्च (अवन- धृतमित्यादिना) (सं०१२१)	४०
२	” शम्भानिधानमन्त्रव्याख्याः (द्यावापृथिवीत्यादिना)	
	(सं०१२२)	४१
३	” शम्भ्यायां दृषतस्थापनमन्त्रतात्पर्यम् (धिषणेत्यादिना)	
	(सं०१२३)	४१
४	” दृषद्युपलाक्षापनमन्त्रार्थः (धिषणासीत्यादिना)	
	(सं०१२३)	४१
५	” दृषदितखुलाधिपनमन्त्रः (देवस्य त्वेत्यादिना)	
	(सं०१२३)	४१

६	मन्त्रे धान्याज्जत्वा मन्त्रसामर्थ्येन वृद्ध्युक्तिः (धान्यमसौत्वा- दिना (सं०१२३) ११
७	,, तल्लक्षणपेषणप्रकारः (प्राषायेत्वादिना) (सं०१२४) .. १२
८	,, नाङ्गेरन्ववेक्ष्यम् (दीर्घामन्त्रित्वादिना) (सं०१२४) १२
९	,, कृष्णाजिमे पिष्टानां प्रस्कन्दनम् (अन्तरिक्षादित्वादि- ना) (सं०१२५) १२
१०	,, पत्नीदास्यन्तरामुद्दिश्य प्रैषमन्त्रोक्तिः (असंवपन्तीत्वा- दिना) (सं०१२५) १२

७ अनुवाके कपालोपधानम् ।

१	मन्त्रे उपवेधास्त्रयपक्षाशकाद्यादानम् (दृष्टिरसौत्वादिना) (सं०१२८) १२
२	,, अङ्गारद्वयनिष्काशनपूर्वकमेकस्य निरसनम् (अपाय इत्यादिना) (सं०१२८) १२
३	,, कपालोऽङ्गारात्वाधानम् (निर्दग्धमित्वादिना) (सं०१२९) १२
४	,, कपालोपधानविधानम् (अग्निवत्युपदधातीत्वादिना) (सं०१२९) १२
५	,, अङ्गारोपरिककपालोपधानम् (अङ्गारमधिवर्त्तयतीत्वा- दिना) (सं०१२९) १२
६	,, अङ्गारोपर्यङ्गारस्थापनाभावे दोषाभावः (आदित्व- मेवेत्यादिना) (सं०१२९) १२
७	,, उक्तवृत्तान्तज्ञानप्रशंसा (ज्योतिष्मन्त इत्यादिना) (सं०१२९) १२
८	,, कपालोपधानमन्त्राः (भुवमसि पृथिवी दृष्टेत्वा- इत्यादिना) (सं०१३०) १२

- ६ मन्त्रे कपालोपधानमन्त्रोपसंहारः (इमानेवेत्यादिना)
 (सं०१३०) ४३
- १० “ कपालोपधानमन्त्रान्तवेदनप्रशंसा (दृष्टवन्ते इत्यादिना)
 (सं०१३०) ४३
- ११ “ त्रिकपालोपधानपक्षे कपालगतत्रित्वस्य बद्धधा स्तुतिः
 (त्रीण्यग्रे इत्यादिना) (सं०१३०) ४३
- १२ “ अष्टकपालोपधानपक्षे कपालगताष्टसङ्ख्याप्रशंसा (ए-
 कमग्रे इत्यादिना) (सं०१३१) ४३
- १३ “ कपालोपधानकर्मणः स्तुतिः (यदेवमित्यादिना) (सं०-
 १३१) ४३
- १४ “ गायत्र्यादिहृन्दःपादाष्टनवाद्यक्षरानुसारेण कपालो-
 पधानकर्मणः स्तुतिः (यदेष्टावित्यादिना) (सं०
 १३१) ४३
- १५ “ अष्टमंकपालोपधानमन्त्रस्य स्पष्टार्थता (चितःस्थेत्या-
 दिना) (सं०१३२) ४४
- १६ “ कपालाङ्गारारोपणमन्त्रस्य तात्पर्यार्थः (भृगूखामि-
 त्यादिना) (सं०१३२) ४४
- १७ “ सन्तमेषु कपालेषु चतुष्पादविशिष्टकपाठपूर्वकं तेषां
 सङ्ख्यां दृष्ट्वा उत्थापनं (तानि तत इत्यादिना)
 (सं०१३३) ४४

८ अनुवाके कपालेषु पुरोडाशप्रपणम् ।

- ६ मन्त्रे कृष्णाजिनादादायौषधिपिष्टानां कपालेषु वपनस्य
 विधायकमन्त्रगतानां कतिपयवाक्यानां तात्पर्यार्थः
 (देवस्य खेत्या दिना) (सं०१३६) ४४

- १३ मन्त्रे गार्हपत्याङ्गारप्रतप्तस्य पात्रीप्रक्षालनजलस्य वेदिम-
ध्यस्थरेखात्रयेषु निनयने ये मन्त्रस्तत्रोक्तानामेक-
तादिदेवतानामुत्पत्तौ आख्यायिका (देवा वै इ-
त्यादिना) (सं०१४३) ४७
- १४ “ ब्रीह्यवघातादौ देवकृतजीवबध्नादिपापक्षेपस्य परम्प-
रया जीवघातिनि पुरुषे पर्यवसानम् इत्युक्तिः (ते
देवा इत्यादिना) (सं०१४३) ४८
- १५ “ पात्रीप्रक्षालनोदकस्य वेदिमध्यस्थरेखात्रये निनयनम्
(अन्तर्वेदितीत्यादिना) (सं०१४४) ४८
- १६ “ वेदीरेखायां निनीतस्य जलस्य वज्रिणा प्रतपने विधिः
(उल्लुक्नेत्यादिना) (सं०१४४) ४८

८ अनुवाके वेद्युक्तिः ।

- १ “ वेदिजघनप्रदेशे स्थित्वा स्फ्यग्रद्वये विधिः (देवस्य ले
त्यादिना) (सं०१४८) ४८
- २ “ इन्द्रस्य बाङ्गरसीतिस्फ्याभिमन्त्रणमन्त्रप्रथमभाग-गते-
न्द्रशब्दविवक्षितार्थः (आददे इन्द्रस्येत्यादिना)
(सं०१४९) ४८
- ३ “ स्फ्याभिमन्त्रणमन्त्रद्वितीयभागे बाङ्गसदृशस्य स्फ्य-
स्य मुद्दिन्नः प्रस्थापने उक्तिः (सहस्रभृद्विरित्या-
दिना) (सं०१४९) ४८
- ४ “ स्फ्याभिमन्त्रणमन्त्रद्वितीयभागे तेजोरूपेण वायुना
सह स्फ्यद्वयस्य बाङ्गतुल्यरूपोपमाकारेण य-
जमाने तेजोभवतीत्युक्तिः (वायुरसीत्यादिना)
(सं०१५०) ४८

- ५ मन्त्रे दर्भप्रहारमन्त्रे देवयजनीतिविशेषज्ञदानेन पृथि-
थ्या वान्तखोहितजनिताशुचित्वनिवृत्तिर्भवतीति
वर्षायितुमाख्यायिका (विषाद्वैनामासुर इत्यादि-
ना) (सं०१५०) ४८
- ६ “ दर्भप्रहारमन्त्रोत्तरार्द्धप्रयोजनम् (श्लोघध्यास्त इत्या-
दिना) (सं०१५०) १६
- ७ “ ब्रजं गच्छेति सट्टणपांश्वपहरणमन्त्रस्य तात्पर्यार्थः (ब्र-
जगच्छेत्यादिना) (सं०१५०) ४६
- ८ “ वेदिनिरीक्षणमन्त्रस्यस्य द्युशब्दस्य पर्जन्यरूपत्वोप-
चारदर्शनं (वर्षतु ते इत्यादिना) (सं०१५१) .. ४६
- ९ “ सट्टणपांशुनिवपनमन्त्रोपयोगोऽस्मान् यज्ञेति यच्छब्दद्वयस्य
पुनरुक्तिपरिहारे पुरुषभेदोक्तिः (बधान इ-
त्यादिना) (सं०१५१) ४६
- १० “ सट्टणपांशुनामुत्कारनिवपनेन शत्रूणां हननार्थसिद्धौ
आख्यायिका (अरुर्वे इत्यादिना) (सं०१५१) ... ४६
- ११ “ अग्नीध्रियोत्करोत्तपांशुसमूहस्य अन्नलो यज्ञो यो म-
न्त्रस्तस्य आख्या (ते मन्यन्त इत्यादिना) (सं०१५२) ४६
- १२ “ दर्भस्तम्बस्य चतुर्वारमुत्कारदेशे हरणम् (स्तम्बयजुरि-
त्यादिना) (सं०१५३) ५०
- १३ “ आहवनीयगार्हपत्ययोर्मध्ये वेदिजननार्थं रूपेण द-
क्षिणादिदिक्त्रये रेखाकारयो विधिः (असुराणां
वै इत्यादिना) (सं०१५३) ५०
- १४ “ पूर्वमारभ्य रूपेण वेद्याः खनने यो मन्त्रस्तस्य तात्प-
र्यार्थः (दैवस्य सवितुरित्यादिना) (सं०१५४) ... ५०
- १५ “ खनने तस्या पूर्वोत्तरभागे निम्नतासम्पादनम् (पृथिव्यै
इत्यादिना) (सं०१५५) ५०

- १६ मन्त्रे वेदीपूर्वकोऽयम् असाकारेण पाश्चात्कोऽयम्
कोऽप्याकारेणैतन्नविधानम् (प्राज्ञौ इत्यादिना)
(सं०१५५) ५१
- १७ “ त्वक्स्थानीयस्य भूमेरुर्द्धभागस्य स्थानापसारकम्
(उद्गन्तीत्यादिना) (सं०१५५) ५१
- १८ “ पुनर्यज्ञेन तद्भूमिनिरूढमूलादीनां पृथक् पृ-
थक् ह्येदनम् (मूलच्छिन्नतीत्यादिना) (सं०-
१५५) ५१
- १९ “ ह्येदने साधनविशेषोक्तिः (यद्गस्तेनेत्यादिना) (सं०-
१५६) ५१
- २० “ प्रादेशपरिमाणेन वेदीखननम् (पिष्टदेवत्येत्यादिना)
(सं०१५६) ५१
- २१ “ चतुरङ्गपरिमितवेदीखननपक्षे प्रमादभूता आ-
स्थायिका (वेदिर्देवेभ्य इत्यादिना) (सं०१५६) ५१
- २२ “ पक्षे वेद्याश्चतुरङ्गखनने विधिः (चतुरङ्गमित्या-
दिना) (सं०१५६) ५१
- २३ “ यावत् वेदिखनने सिकतालाभः शल्यपरिहारश्च न
भवेत् तावत् खननं कर्त्तव्यमिति विशेषविध्युक्तिः
(आप्रतिष्ठायै इत्यादिना) (सं०१५६) ५१
- २४ “ दक्षिणत उत्तरभावं विधाय वेद्याः खननं (दक्षिणत
इत्यादिना) (सं०१५७) ५१
- २५ “ वेद्याः सर्वत्र सिकतासदृशकोमलमृत्तिकायाः प्रक्षेपः
(पुरीषवत्तीमित्यादिना) (सं०१५७) ५१
- २६ “ वेद्या उत्तरतः कार्योपयोगिकियत्प्रदेशस्यसुरत्वदो-
षनिवारणार्थं तमादाय तदुत्तरतो रेखाकरं
(उत्तरं परियाहमित्यादिना) (सं०१५७) ५१

- २७ मन्त्रे वेद्याः परितः कार्योपयोगिप्रदेशस्यासुरत्वदोषनि-
वारणार्थं समादाय तद्वृत्तियपश्चिमोत्तरदिक्त्रये
रेखाकरञ्चमन्त्रत्रयाणामर्थस्य स्पष्टतादर्शनम् (ऋ-
मस्यतेत्यादिना) (सं०१५८) ५२
- २८ “ स्फ्येन वेद्याः समोकरञ्चम् (ऋरमिवेत्यादिना) (सं०१५९) ५२
- २९-३२ “ वेदिसमीकरणमन्त्रगतोर्वीवस्वीत्यादिकतिपयशब्दखा-
रस्यदर्शनम् (उर्वी, पुरा, उदादाय, तान्धीरा-
स, इत्यादिमन्त्रचतुष्टयेन) (सं०१५९) ५२
- ३३ “ प्रोक्षणाद्यासादनार्थमग्नीध्रं प्रति प्रेषमन्त्रोक्तिः (प्रोक्ष-
णीरासादयेत्यादिना) (सं०१५९) ५२
- ३४ “ ष्वाग्नीध्रकर्तृकं प्रोक्षणाद्यासादनं (प्रोक्षणीरासा-
दयतीत्यादिना) (सं०१५९) ५२
- ३५ “ प्रोक्षिणीनामपां बाहुल्येनासादने देवजोक्तिः (उवाच
इत्यादिना) (सं०१६०) ५२
- ३६ “ द्वेष्यध्यानपूर्वकमुत्करे स्फ्यस्य परित्यागः (स्फ्यमुदस्य-
न्नित्यादिना) (सं०१६०) ५३

१० अनुवाके प्रोक्षिण्याद्यासादनादिकृत्यम् ।

- १ “ मन्त्रे उत्करे परित्यक्तं स्फ्यं समादाय तस्य वेद्यां पूर्वा-
दिदिक्षु तीर्थगादिरूपेण धारणम् (वक्षो वै स्फ्य
इत्यादिना) (सं०१६०) ५३
- २ “ स्फ्यं संख्याप्य हस्तयोः प्रक्षालनं (हस्ताववनेनित्ते
इत्यादिना) (सं०१६१) ५३
- ३ “ स्फ्यस्य प्रक्षालनम् (स्फ्यं प्रक्षालयतीत्यादिना)
(सं०१६१) ५३

- ४ मन्त्रे अग्नीध्रकर्तृकं इध्मवर्हिषोऽपसादनं (इध्मवर्हिषि-
त्वादिना) (सं०१६१) ११
- ५ “ पूर्वस्यान्दिशि अयं भागं छात्वा इध्मवर्हिषोऽपसादन-
मिति विश्वेषोक्तिः (नपुरस्तादित्वादिना)
(सं०१६१) ११
- ६ “ वद्यां दक्षिणत इध्मस्य तदुत्तरतो वर्हिषश्च पूर्वायस्य
उपसादनम् (दक्षिणमिध्ममित्वादिना) (सं०१६२) १४

तृतीयप्रपाठके पौर्णमासेष्टिः ।

१ अनुवाके आज्यहविर्यहणम् ।

- १ “ सुवादितपनमन्त्रयोरनित्यपरिहारेष्टसिद्धिरूपशो-
क्तिः (प्रत्युष्टं रक्ष इत्यादिना) (सं०१६८) .. ११
- २ “ सुचः सम्मार्जनम् (सुचः सम्मार्जनीत्यनेन) (सं०१६९) ११
- ३ “ सर्वाये सुवस्य सम्मार्जनम् (सुवमये इत्यादिना)
(सं०१६९) ११
- ४ “ सम्मार्जनमन्त्रोक्तक्रमेण जुहादीनां सम्मार्जनम् (अथ
जुह्वमित्वादिना) (सं०१६९) ११
- ५ “ जुहादीनां प्रशंसा (असौ वै जुह्वरित्वादिना) (सं-
०१६९) ११
- ६ “ पूर्वोक्तवृत्तान्तवेदनप्रशंसा (समेघन्ते इत्यादिना)
(सं०१६९) ११
- ७ “ वेदादिना सुवादिसम्मार्जने तदयमूखभागाभ्यां छत-
सम्मार्जनस्य फलं (यदिकामयेतेत्यादिना) (सं-
१७०) ११

- ८ मन्त्रे सुवादिसम्मार्ज्जने मतान्तरन्यासः (तदु वा आङ्गि-
त्वादिना) (सं०१७०) ५५
- ९ “ अग्रत आरभ्य सुवविनास्य निःशेषेण सम्मार्ज्जनं
(प्राचीमभ्याकारमित्वादिना) (सं०१७०) .. ५६
- १० “ सुवदण्डस्य सम्मार्ज्जने तन्मूलत आरम्भः (अधस्तादि-
त्वादिना) (सं०१७०) ५६
- ११ “ सुवविनादण्डयोर्बह्वसम्मार्ज्जनक्रमस्य लौकिकदृष्टान्तेन
तुल्यता (तस्मादरमौ इत्यादिना) (सं०१७१) .. ५६
- १२ “ सुवस्य सर्वाग्रे सम्मार्ज्जनस्य रूपकेन हेतूपपादनम्
(प्रायो वै सुव इत्यादिना) (सं०१७१) ५६
- १३ “ सुवजुह्वपभृद्भुवादीनां प्राग्ब्रह्मदयात्मभावेन रूप-
ककल्पनाय उल्लिखितयोः प्राखापानयोः प्रसङ्गेन
वेदनप्रशंसा (तौ प्राखापानौ इत्यादिना) (सं०१७२) ५६

१ अनुवाके आज्यहविर्यहणशेषः ।

- १ “ सम्मार्ज्जनसाधनानां वेदपरिवासनादीनामग्नौ प्रक्षेपः
(दिवःशिल्पमवततमित्वादिना) (सं०१७२) .. ५६
- २ “ दर्भाणां महिमा (आयो वै इत्यादिना) (सं०
१७२) ५६
- ३ “ अग्निसुपहृन्दोयुक्तेन मन्त्रेण सम्मार्ज्जनीयमित्युक्तिः (अ-
ग्निसुभर्चा इत्यनेन) (सं०१७२) ५६
- ४ “ अग्निसुपहृन्दो व्यवहारस्योद्देशः (आग्निसुभ. इत्यादिना)
(सं०१७३) ५६
- ५ “ अग्निसुपहृन्दोयुक्ताया ऋचोऽपि प्रशंसा (अथो ऋ-
ग्वाव इत्यादिना) (सं०१७३) ५७

- ६ मन्त्रे सम्मार्जनदर्भाद्यामुत्तरप्रक्षेपपक्षस्य समर्पणं (ता-
न्येके इत्यादिना) (सं०१०३) ५०
- ७ “ पुनस्त्रेयामुत्तरप्रक्षेपपक्षं द्रुवयित्वा अधिप्रक्षेपपक्षस्य
स्थापनम् (अथो स्तम्भस्य इत्यादिना) (सं०१०४) ५०
- ८ “ सम्मार्जनदर्भाद्यामधिप्रक्षेपपक्षस्य दृष्टीकरणम् (नव-
दास्यासु इत्यादिना) (सं०१०५) ५०
- ९ “ अधिसम्मार्जनदर्भाद्यामधि अधौ प्रक्षेपे विनियोगः
(घोभूतानामित्यादिना) (सं०१०५) ५०
- १० “ अधौ दर्भाद्या प्रक्षेपस्य घोष्यताप्रदर्शनम् (इषा वै
इत्यादिना) (सं०१०५) ५०

३ अनुवाकेषु आख्यहविर्घणशेषः ।

- १ “ योऽङ्गवन्धनाय मार्हपत्न्यसमीपे पत्न्या उपवेशनम् (अ-
वशो वै इत्यादिना) (सं०१०६) ५०
- २ “ उपविशैव योऽङ्गवन्धनं कर्त्तव्यमित्युक्तिः (यत्तिष्ठन्ती
इत्यादिना) (सं०१०६) ५०
- ३ “ कस्मिन् देशे योऽङ्गवन्धनकाये पत्नी उपविशेदित्यस्य
निर्बन्धः (यत्पश्चादित्यादिना) (सं०१०६) .. ५०
- ४ “ सौमनस्यप्राप्तौ इतराभ्यो योऽङ्गो अस्या विघ्नैः
(अप्राप्ताना इत्यादिना) (सं०१०७) ५०
- ५ “ योऽङ्गवन्धनेन पत्न्या कर्म्मसु अस्मात्पश्चात् अनुव्रत-
सूचितार्थाभिधेयता (अपेक्षानुव्रता इत्यादिना)
(सं०१०७) ५०
- ६ “ योऽङ्गवन्धनस्य कर्म्मकाले षोडशवैदिकप्रसिद्धिदर्श-
नम् (तस्मादाङ्कित्यादिना) (सं०१०७) ५०

- ७ मन्त्रे प्रकारान्तरेण पत्न्या योक्तवन्धनस्य कुतिः (घयोक्त-
मित्यादिना) (सं०१७७) ५६
- ८ “ पत्न्या अक्षयवन्धनेपत्युः कोभिप्रायस्तस्य प्रक्षाशः (बु-
क्तं क्रियाता इत्यादिना) (सं०१७८) ५६
- ९ “ यजमानस्याश्वमेधेन सह पत्न्या वस्त्राक्षयस्य योक्तव-
न्धनम् (ग्रथिं ग्रथ्यातीत्यादिना) (सं०१७९) ५६
- १० “ यज्ञे यजमानपत्न्या गार्हपत्यवधनप्रदेशे उपवेशने
प्रयोजनम् (सुप्रजसन्ना इत्यादिना) (सं०१८०) ५६
- ११ “ आष्विनिरूपणे पठनीयस्य महीनामितिमन्त्रस्य पूर्व-
भागस्य स्पष्टार्थः (महीनां पयोस्तीत्यादिना) (सं-
१८०) ५६
- १२ “ उक्तमन्त्रोत्तरभागस्य अक्षीयमाख्यपदस्त्राभिप्रायः
(तस्य तैऽक्षीयमाख्येत्यादिना) (सं०१८०) .. ५६

४ अनुवाके आज्याधिअयणोक्तिः ।

- १ “ आज्यस्य यामाहुत्वप्रतिपादने आख्याविज्ञा (दृतक्ष
वै इत्यादिना) (सं०१८०) ६०
- २ “ पत्नीकर्तृकाव्यावेक्ष्यम् (पत्न्यवेक्षते इत्यादिना)
(सं०१८१) ६०
- ३ “ गार्हपत्ये आज्यस्याधिअयणमन्त्रस्य ख्याख्या (अमेधं
ना इति इत्यादिना) (सं०१८२) ६०
- ४ “ अघ्नित उक्तार्थं आज्यस्यप्रवाय स्त्रेण अग्न्युदगदेशे
हेत्वाकरवन्धम् (अग्न्यस्य वर्धनम् इत्यादिना) (सं०१८२) ६०
- ५ “ तत्तन्मन्त्रेण तत्तदाहुतिदानायैतदाख्यं पर्याप्तं भवति-
त्वेतदर्थमुक्तिः (अग्नेर्जिह्वास्तीत्यादिना) (सं०१८२) ६०

- ६ मन्त्रे सम्मार्जनदर्भाणामुत्तरप्रक्षेपपक्षस्य समर्पणं (ता-
न्त्रे इत्यादिना) (सं०१०३) ५०
- ७ “ पुनस्त्रेणामुत्तरप्रक्षेपपक्षं दूषयित्वा अभिप्रक्षेपपक्षस्य
स्थापनम् (अथौ सन्वस्य इत्यादिना) (सं०१०४) ५०
- ८ “ सम्मार्जनदर्भाणामभिप्रक्षेपपक्षस्य दृढीकरणम् (नव-
दाव्यास इत्यादिना) (सं०१०५) ५८
- ९ “ अभिसम्मार्जनदर्भाणामपि अथौ प्रक्षेपे विनियोगः
(योभूतानामित्यादिना) (सं०१०५) ५८
- १० “ अथौ दर्भाणां प्रक्षेपस्य योग्यताप्रदर्शनम् (इषा वै
इत्यादिना) (सं०१०५) ५८

३ अनुवाकेषु आख्यहविर्षहणशेषः ।

- १ “ योऽङ्गवन्धनाय गार्हपत्यसमीपे परन्था उपवेशनम् (अ-
यज्ञो वै इत्यादिना) (सं०१०६) ५८
- २ “ उपविश्यैव योऽङ्गवन्धनं कर्त्तव्यमित्युक्तिः (यत्तिसृती
इत्यादिना) (सं०१०६) ५८
- ३ “ कस्मिन् देशे योऽङ्गवन्धनकाले धनी उपविशेदित्यस्य
निर्ययः (यत्पश्चादित्यादिना) (सं०१०६) .. ५८
- ४ “ सौमनस्यप्राप्तौ इतराभ्यो योऽङ्गो अस्या विशेषः
(अशासना इत्यादिना) (सं०१०७) ५९
- ५ “ योऽङ्गवन्धनेन परन्थाः कर्म्मसु अस्मात्तस्यात् अनुरत-
सूचितार्थाभिधेयता (अधेरनुरता इत्यादिना)
(सं०१०७) ५९
- ६ “ योऽङ्गवन्धनस्य कर्म्मफलं त्रीक्षिणवैदिकप्रसिद्धिदर्श-
नम् (तस्मादाङ्कित्यादिना) (सं०१०७) ५९

विषयः ।

पृष्ठे ।

- ७ मन्त्रे प्रचारात्तदेव यत्न्य योक्त्वन्धनस्य कृतिः (यद्योक्त्वा-
मित्यादिना) (सं०१७७) ५६
- ८ “ यत्न्या अक्षयवन्धनेप्रत्युः कोभिप्रायस्य प्रकाशः (यु-
क्तं क्रियाता इत्यादिना) (सं०१७८) ५६
- ९ “ यजमानस्याश्चक्षेण सच्च यत्न्या वस्त्राश्चक्षस्य योक्तप्र-
श्लिवन्धनम् (यत्निं यत्न्यातीत्यादिना) (सं०१७८) ५६
- १० “ यज्ञे यजमानयत्न्या मार्हपत्यवधनप्रदेशे उपवेशने
प्रयोजनम् (सुप्रजसक्ता इत्यादिना) (सं०१७८) ५६
- ११ “ आख्यनिरूपणे यथनीयस्य महीनामितिमन्त्रस्य पूर्व-
भागस्य स्पष्टार्थः (महीनां यथोक्तीत्यादिना) (सं-
१८०) ५६
- १२ “ उक्तमन्त्रोत्तरभागस्यस्य अक्षीयमाद्यपदस्याभिप्रायः
(तस्य तेऽक्षीयमाद्यस्येत्यादिना) (सं०१८०) .. ५६

४ अनुवाके आज्याधिअयणोक्तिः ।

- १ “ आख्यस्य यामाकृत्यप्रतिपादने आख्याविज्ञा (दृत्तच
वै इत्यादिना) (सं०१८०) ६०
- २ “ पत्नीकर्तृकाख्यावेद्यज्ञम् (यत्न्यवेद्यते इत्यादिना)
(सं०१८१) ६०
- ३ “ मार्हपत्ये आख्यस्याधिअयज्ञमन्त्रस्य आख्या (अमेधं
ना इत्यदिनादिना) (सं०१८२) ६०
- ४ “ अघित उत्तार्य आख्यस्यप्रवाय स्नेन अग्न्युदगदेशे
देव्याकारज्ञम् (अख्यस्य वत्तम् इत्यादिना) (सं०१८२) ६०
- ५ “ तत्तन्मन्त्रेण तत्तदाकृतितदानीयैतदाख्यं पर्याप्तं भवति-
त्वेतदर्थमुक्तिः (अग्नेर्जिह्वासीत्यादिना) (सं०१८२) ६०

- ६ मन्त्रे उदगग्राभ्यां पवित्राभ्यामाज्यस्योत्पवनं (तदा अथ
 .. इत्यादिना) (सं०१८२) ६९
- ७ “ आज्यस्य त्रिवारोत्पवनार्थं विधिः (पुनराहारमि-
 त्यादिना) (सं०१८३) ६९
- ८ “ त्रिवारोत्पवनमन्त्रत्रयपठितानां शुक्रमित्यादिपदानां
 स्पष्टार्थः (शुक्रमसीत्यादिना) (सं०१८३) .. ६९
- ९ “ यजुर्मन्त्रेष्वपि त्रिवारमाज्यस्योत्पवने विधिः (त्रिर्यजुषा
 इत्यादिना) (सं०१८३) ६९
- १० “ आज्यस्य बारत्रयोत्पवने तात्पर्यम् (त्याहृदि यज्ञ
 इत्यादिना) (सं०१८३) ६९
- ११ “ आज्योत्पवनपवित्राभ्यामेव प्रोक्षणीप्राचक्ष्यज्यस्योत्प-
 वनं (अथाज्यवतीभ्यामप इत्यादिना) (सं०-
 १८३) ६९
- १२ “ ऋद्धमन्त्रेषु यजुर्मन्त्रेषु च प्रोक्षणीयज्यस्योत्पवने
 विधिदर्शनं (आपो वै इत्यादिना) (सं०-
 १८४) ६९
- १३ “ सुवजुःशुभ्रहयमन्त्रेषु धामवजुःशुभ्रयोर्वासुषा पठ-
 नस्य तात्पर्यम् (शुक्रमन्त्रेत्यादिना) (सं०१८५) .. ६९

५ अनुवाके आज्यावेक्षणं ग्रहणञ्च ।

- १ “ आज्यावेक्षणे विघ्नेषु वस्तुन्वेवासुरप्रसङ्गेवाज्यश्रुतिः
 (देवासुरा इत्यादिना) (सं०१८५) ६९
- २ “ आज्याभिघारवस्तुस्य चक्षुषा आज्यावेक्षणस्य त्रस्य-
 वादिप्रसङ्गेन प्रसंसा (त्रस्यवादिना इत्यादिना)
 (सं०१८५) ६९

विषयः ।

पृष्ठे ।

- १ मन्त्रे अर्द्धनिमित्तघट्टुवैवाज्यस्य निरीक्षणे विधिः (ई-
श्वरो वा श्व इत्यादिना) (सं०१८६) ६२
- ४ “ सुवे आज्यग्रहणम् (आज्यं गृह्णातीत्यादिना) (सं०-
१८६) ६२
- ५ “ प्रत्येकाङ्गतौ जुहादौ चतुरादिवारं आज्यं गृणीया-
दित्युक्तिः (चतुर्जुहामित्यादिना) (सं०१८६) .. ६२
- ६ “ उपसृति अष्टवारगृहीताज्यापेक्षया जुहां गृहीतमा-
ज्यमधिकमित्युक्तिः (यजमानदेवत्या इत्यादिना)
(सं०१८६) ६२
- ७ “ जुहादौ आज्यग्रहणसख्यया पदशफक्तनादिसाम्य-
मादाय सुषो गोरूपकक्षयनया स्तुतिः (गौरैषुच
इत्यादिना) (सं०१८७) ६३
- ८ “ जुहादौ गृहीताज्यस्य प्रयाजाद्यङ्गत्वदर्शनं (यज्जुहां
गृह्णातीत्यादिना) (सं०१८७) ६३

६ अनुवाके इध्रवर्हिःपूर्वकहविरासादनम् ।

- १ “ यज्ञकर्म्मोपयोगिनीनामपामभिमन्त्रणम् (आपोदेवी-
रये इत्यादिना) (सं०१९४) ६३
- २ “ द्वाष्टोऽस्याखरेष्ट इत स्य इध्रप्रोक्ष्यमन्त्रस्य उपाख्या-
नपूर्वकं स्पष्टार्थः (अग्निर्देवेभ्य इत्यादिना) (सं०-
१९५) ६४
- ३ “ वेदिप्रोक्ष्यमन्त्रमतयोः वेदिवर्हिःशब्दयोः प्रजाप-
थिवीशब्दाभ्यां सह रूपकक्षयनेन तयोराधा-
राधेयभावदर्शनम् (वेदिरसि इत्यादिना)
(सं०१९५) ६४

- १३ मन्त्रे उक्तप्रक्षरोर्द्धोन्नयनस्य प्रशंसा (इयन्तं गृह्णाति इत्यादिना) (सं०१६८) ६५
- १४ “ उक्तप्रक्षरोर्द्धोन्नयनस्य पुनःप्रशंसा (इयन्तमित्यादिना) (सं०१६८) ६५
- १५ “ प्रक्षरस्य यावद्गर्द्धधारणे सामर्थ्यं पक्षान्तरेण तावत्स्योर्द्धधारणे विधिः (अपरिमितं गृह्णाति इत्यादिना) (सं०१६८) ६५
- १६ “ उक्तप्रक्षरे उत्पन्नार्थकपवित्रद्वयस्य स्थापनम् (तस्मिन् पवित्रे इत्यादिना) (सं०१६८) ६५
- १७ “ वेद्यां बर्हिंराक्षरयमन्त्रस्य ऊर्ध्वेत्यादिवाक्यद्वयस्य व्याख्या (उर्ध्वामदसं त्वेत्यादिना) (सं०१६९) ६५
- १८ “ वेद्यां बर्हिंशामाक्षरयम् (बर्हिंस्तृष्णातीत्यादिना) (सं०१६९) ६५
- १९ “ यथा वेदिभूमिर्नदृश्येत तथा बर्हिंराक्षरयं कर्त्तव्यं, इति विशेषोक्तिः (अनतिदृग्भमित्यादिना) (सं०१६९) ६६
- २० “ यूपार्थकपरिधिप्रयस्थापनमन्त्रस्य गन्धर्वोसीत्यादिवाक्यस्य तात्पर्योक्तिपूर्वकं यूपार्थकपरिधिप्रयस्थापनविधिः (धारयन्मित्यादिना) (सं०१६९) ६६
- २१ “ आहवनीयाभिमन्त्रयमन्त्रस्य सूर्यस्वेतिवाक्यद्वयस्य व्याख्या (सूर्यस्वेत्यादिना) (सं०२००) ६६
- २२ “ आघारसमिद्द्वयस्थापनमन्त्रस्यानां वीतिहोत्रेत्यादिनाकथनात् तात्पर्यार्थः (वीतिहोत्रमित्यादिना) (सं०२००) ६६

- २३ मन्त्रे दर्भरूपविघृतिनामकपदाद्ययस्य वेदिमन्त्रे तिर्य-
गासादनमन्त्रस्य तात्पर्यार्थः (विघ्नो यन्त्रेण इ-
त्वादिना) (सं०२००) ६६
- २४ “ विघृतिद्ययस्य तिर्यंगासादने प्राप्ते उत्तरायस्य तस्य
निधानम् (उदीचीनायेत्वादिना) (सं०२००) .. ६६
- २५ “ वेद्यां प्रक्षरासादनमन्त्रस्य वसूनां वज्राणामित्वादि-
पदानां तात्पर्यार्थः (वसूनामित्वादिना) (सं०-
२०१) ६६
- २६ “ प्रक्षरे जुह्वपभ्रदाद्यासादनमन्त्रस्य जुह्वरसीत्वादिवा-
क्यद्यस्य तात्पर्यार्थः (जुह्वरसि इत्वादिना)
(सं०२०१) ६६
- २७ “ प्रक्षरे असादितजुह्वादिस्यर्घ्यपूर्वकतदभिमन्त्रणमन्त्र-
स्य एता इत्यादिवाक्यत्रयस्य तात्पर्यार्थः (एता
असदन्नित्वादिना) (सं०२०१) ६७

७ अनुवाके प्रज्वलिताग्नौ होतुं आधाराख्याज्यभागद्यस्योक्तिः।

- १ “ अर्घ्युं वा होतारं प्रति वक्तव्यस्य प्रैवाख्यस्य मन्त्रस्य
उक्तिः (अग्निना वै इत्वादिना) (सं०२०५) .. ६७
- २ “ वैरितिरस्काराय अग्नौ प्रज्वलिते कर्त्तव्ये तत्र सम-
न्त्रकान्येकविंशतिकाष्ठानि प्रक्षेप्यादि इत्युक्तिः
(एकविंशतिमित्वादिना) (सं०२०६) ६७
- ३ “ होता प्र वो वाजा इत्यादिसामिधेन्याख्यर्षपाठात् पू-
र्वमग्नौ प्रक्षेप्याणानां काष्ठानां सङ्ख्यायास्तात्प-
र्योक्तिः (पक्षदशेष्टेयादिना) (सं०२०६) ६७
- ४ “ बहुतुद्देशेण षट्काष्ठानामग्नौ प्रक्षेपः (अग्निं परिधी-
नित्वादिना) (सं०२०६) ६७

- ५ मन्त्रे अभिप्रव्वाकवायुत्पादनार्थं कुशमुष्टिनिर्मितवेद-
नामकवेदीसम्मार्षनीविष्टोद्येख अभ्येखपवीजनम्
(वेदेनोपवाजयतीत्यादिना) (सं०२०६) ६८
- ६ “ वेदेन अभ्येखदुपवीजनमुक्तां तत् त्रिवारं कर्त्तव्य-
मित्युक्तिः (त्रिरुपवाजयतीत्यादिना) (सं०-
२०६) ६८
- ७ “ वेदोपरि सुर्वं संस्थाप्य सुवेख आघारनामक प्रथमा-
ङ्कतिहोमः (वेदेनेत्यादिना) (सं०२०७) ६८
- ८ “ तैर्दग्धैः पूर्वमिष्टो बद्धः तैरभिसम्मार्षनार्थमग्नीध्रस्य
प्रेषणे प्रेषमन्त्रोक्तिः (अभिमग्नीदित्यादिना)
(सं०२०७) ६८
- ९ “ परिधिसम्मार्षनार्थम् अभिसम्मार्षनप्रेषमन्त्रे त्रि-
शब्दस्य वीष्वा (परिधीनित्यादिना) (सं०-
२०७) ६८
- १० “ तैर्दग्धैः प्रत्येकपरिधेस्त्रिस्त्रिः सम्मार्षनं कर्त्तव्यमित्युक्तिः
(त्रिस्त्रिः सम्मार्ष्टीत्यादिना) (सं०२०७) .. ६८
- ११ “ आघाराङ्कत्वोद्दयोर्होमविधाने स्थित्वा एकामपरामु-
त्थाय जुहुयादिति क्रमेण गुणभेदोक्तिः (आसीन
इत्यादिना) (सं०२०७) ६८
- १२ “ सारथिद्वयस्य रथोपार्थध्वञ्च उत्थानोपवेशक्रियायाः
साष्टश्लमादाय आघारस्यापि रथत्वे प्राप्ते
तद्देदनप्रशंसा (घृहन्त्येनमित्यादिना) (सं०-
२०८) ६९
- १३ “ द्वितीयाघारहोमे कर्त्तव्ये यठनीयमन्त्राणां मध्ये भु-
वनमसीति प्रथममन्त्रस्य स्पष्टार्थः (भुवनमसी-
त्यादिना) (सं०२०८) ६९

- १४ अन्ते जूङ्गपभ्रदादानमन्त्रद्वये अग्निसवितृपदद्वयस्य सप्त-
तत्र तत्पदद्वयस्य सम्बन्धो युक्त इति खवश्या-
कथनम् (जूङ्गे अग्निरित्यादिना) (सं०२०८) .. ६६
- १५ “ मध्यमपरिधिमनतिक्रम्य आधाराङ्गतिदानार्थमाहव-
नीयस्य निकटे दक्षिणतो उत्तरस्यां दिशि सख-
भावेन गमनसमये अग्निं तत्पश्चादवस्थितं यज्ञपु-
बर्धं प्रति च पादस्पर्शशब्दात् क्षमाप्रार्थने पाश्वस्य
अग्नाविष्णु इति मन्त्रस्य अग्नाविष्णु इति वाक्यार्थस्य
निदर्शनं (अग्नाविष्णु मा वामित्यादिना)(सं०२०९) ६६
- १६ “ वेदिमध्ये यज्ञपुबर्धस्थानकख्यनायां पाश्वमन्त्रप्रति-
पाद्यस्य यज्ञरूपस्थानस्य यज्ञपुबर्धाधिष्ठिततया
आतिशय्यदर्शनम् (विष्णोःस्थानमित्यादिना)(सं०-
२०९) ६६
- १७ “ आधाराङ्गतिदाने पाश्वमन्त्रस्येन्द्रशब्दस्य तात्प-
र्यार्थः (इत इन्द्र इत्यादिना) (सं०२१०) .. ६६
- १८-२१ “ उक्तमन्त्रगतैरूर्ध्वसमारभ्याङ्गुतेन्द्रशब्दैः सूचितार्थस्य
दर्शनम् (समारभ्य, आघारं, अङ्गुत, इन्द्रावान्,
इति मन्त्रचतुष्टयेन) (सं०२१०) ६६
- २२ “ खुगुद्गृह्यमन्त्रस्य लृहृद्गा इति शब्दस्य तात्पर्यार्थः
(लृहृद्गा इत्यादिना) (सं०२११) ७०
- २३ “ आधाराङ्गतिं दत्त्वा प्रत्यागमनकाले हस्तस्यजूङ्गप-
भ्रतोः परस्परं स्पर्शमकारयित्वा प्रतिनिवर्तितवं
इत्युक्तिः (यजमानदेवत्येत्यादिना) (सं०२११) .. ७०
- २४ “ जुङ्गादिना सह खुबमस्पर्शयन्मुदकप्रत्यागमनकाले
जप्यमन्त्रस्यपदवाक्यार्थदर्शनम् (पाहि मा इत्या-
दिना) (सं०२११) ७०

३५

विषयः ।

पृष्ठे ।

- २५ मन्त्रे आधाराङ्कतिं दत्त्वा जुह्वा सह भ्रुवायाः संयोगः कर्त्तव्य इत्युक्तिः (शिरो वै इत्यादिना) (सं०२१२) ७०
- २६ “ उक्तसंयोगः किं द्विवारं कर्त्तव्य इति पूर्वपक्षः (द्विः समनक्षीत्यादिना) (सं०२१२) ७०
- २७ “ उक्तसंयोगस्त्रिवारं कर्त्तव्य इति सिद्धान्तः (तदाङ्क- रित्यादिना) (सं०२१२) ७०
- २८ “ जुह्वा सह भ्रुवासंयोगे पठनीयमन्त्रस्योद्योतिःशब्द- विवक्षितार्थदर्शनं (मखस्येत्यादिना) (सं०२१२).. ७६

८ अनुवाके इडाभक्षणपुरोडाशादिविधुक्तिः ।

- १ “ इडाभक्षणार्थं वेद्या उत्तरभागे अवस्थितानां ब्रह्मा- दीनां मध्ये सञ्चरतः कस्यापि बाधकस्य परि- हाराय इडाभागं पुरोडाशभागादपश्चिद्य हस्ते तं घृत्वाऽध्वर्युः सञ्चरेदित्यस्य विधानम् (धिषिया वै इत्यादिना) (सं०२२७) ७६
- २ “ इडापात्रपूर्वभागे प्रत्यङ्मुखासीनाय होत्रे सर्वसा- धारण्या महेडायाः सकाशात् किञ्चिदादाय या इडा प्रदीयते सैव अवान्तरेडा, तस्या विधानम् (पुरस्तादित्यादिना) (सं०२२८) ७१
- ३ “ हेतुस्तर्जन्याः पर्वद्वये घृतमन्त्राय (द्विरङ्गुणावनक्षी- त्यादिना) (सं०२२८) ७२
- ४ “ हेतुर्हस्ते तामवान्तरेडां चतुर्वारं पूर्ववद्द्यादिति- विशेषोक्तिः (सकृदुपसृणातीत्यादिना) (सं०- २२८) ७२

- १० मन्त्रे वत्सापाकरखशाखया सह प्रस्तरस्य आहवनीये
प्रक्षेपे कर्त्तव्ये पठनीयमन्त्रस्य मन्त्रतां एव-
तयः श्वेत्यादिवाक्यद्वयस्य तात्पर्यार्थः (मन्त्रता-
मित्यादिना) (सं०२३६) ७५
- ११ “ अथर्वयुक्ता आहवनीये प्रस्तरप्रक्षेपसमये पठितमन्त्रे आ-
युञ्जन्नुषोः पाप्मनविषये प्रार्थना कृतास्ति, इत्यस्य
प्रदर्शनम् (यावद्दे इत्यादिना) (सं०२३६) ७६
- १२ “ वेदिमध्यभूमिसर्गे पठनीयमन्त्रस्य तात्पर्यार्थः (ध्रुवा-
सीत्यादिना) (सं०२३७) ७६
- १३ “ मध्यमपरिधिप्रहारे पठनीयमन्त्रस्य पर्यधत्या इति
पदस्य याथार्थ्यज्ञापनम् (यन्परधिमित्यादिना)
(सं०२३७) ७६
- १४ “ परिधौ अग्नेः प्रीत्युत्पादनाय उक्तमन्त्रे अग्निसन्तो-
धनपदव्यासः इत्युक्तिः (अग्ने देवेत्यादिना)
(सं०२३७) ७६
- १५ “ उक्तमन्त्रे तन्ते एतमनु इत्यत्र अनुशब्दप्रयोगेन ज्ञा-
तिप्रियभवनत्वस्य सूचनम् (तन्त एतमनु इत्या-
दिना) (सं०२३७) ७६
- १६ “ उक्तमन्त्रे नेदेष इत्याद्यपराधपरिहारकवाक्योक्तिः स्व-
स्मिन्नग्नेरत्यन्तानुकूल्यजननार्थम् (नेदेष इत्यादि-
ना) (सं०२३७) ७६
- १७ “ उक्तमन्त्रे परिधिद्वयस्योक्षेखोपि स्वस्मिन्नग्नेरत्यन्तानुकू-
ल्यजननार्थम् इत्युक्तिः (यज्ञस्येत्यादिना) (सं०-
२३७) ७६
- १८ “ परिधिप्रहारकर्म्मणो विधानम् (परिधीनित्यादिना)
(सं०२३७) ७६

१० अनुवाके पत्नीविषयकमन्त्रोक्तिः ।

विषयः ।

श्लो ।

- १ मन्त्रे पत्नीयजमानाञ्च योऽङ्गवन्धनविमोचने पठनीयम-
न्त्रस्य पूर्वार्द्धस्य व्याख्या (योवा अयथेत्यादिना)
(सं०२४१) ७६
- २ ,, उक्तमन्त्रद्वितीयपादगतपदार्थवाक्यार्थयोः प्रदर्शनम्
(धातुस्येत्यादिना) (सं०२४३) ७६
- ३ ,, उक्तमन्त्रचतुर्थपादे यजमानस्य दुःखनाशनपूर्वकसु-
खप्राप्तिरूपफलस्य उक्तिः (स्योमं मे इत्यादिना)
(सं०२४३) ७६
- ४ ,, पत्नीकर्तृकपूर्वपात्रानयनसमये तत्पात्राभिमन्त्रणे प्र-
जप्यमन्त्रस्य व्याख्या (समायुषा इत्यादिना)
(सं०२४४) ७६
- ५ ,, उक्तमन्त्रे अनुष्टुप्छन्दसैव भवितव्यमिति तच्छन्दः-
प्रशंसा (अन्ततोऽनुष्टुभा इत्यादिना) (सं०२४४) ७६
- ६ ,, वायूपकत्वेनानुष्टुप्छन्दसः पुनः प्रशंसा (अथो वाग्वै
इत्यादिना) (सं०२४४).. .. . ७६
- ७ ,, विमोचितयोऽङ्गवन्धनं पूर्वपात्रोदकस्य एकत्र अङ्गलौ
पत्न्या सन्धार्यमिति विधिः (यहै यच्चस्येत्यादिना)
(सं०२४५) ८०
- ८ ,, उक्तविधानेन पत्नीकर्तृकपूर्वपात्रधारणम् (अङ्गला-
वित्यादिना) (सं०२४५) ८०
- ९ ,, पूर्वपात्रोदकेन पत्न्या मुखप्रक्षालने विधिः (मुखं वि-
न्द्ये इत्यादिना) (सं०२४५).. .. . ८०

११ अनुवाके उपवेशपरित्यागः ।

विषयः ।

श्लो ।

- १ मन्त्रे पञ्चाशदशालामूत्रे त्वक्कभागस्य उपवेशस्य मन्त्रोच्चारण-
पूर्वकं परित्यागः कर्त्तव्योऽस्ति अतस्तावदादौ तत्र-
शंसा (परिवेषो वै इत्यादिना) (सं०२४५) .. ८०
- २ ,, उपवेशवेदनप्रशंसा (य एवं वेदेत्यादिना) (सं०२४५) ७०
- ३ ,, मन्त्रोच्चारणपूर्वकमुपवेशपरित्यागः (तमुत्करे इत्या-
दिना) (सं०२४५) ७०
- ४ ,, तस्योपवेशस्योत्करे अदृश्यरूपेण निघाने विधिः (क-
विमत इत्यादिना) (सं०२४६) ८०
- ५ ,, उपवेशद्वारा अभिचारकर्मसिद्धेः सम्भावनीयत्वात्
तत्सम्बन्धे मन्त्रान्तरोत्पादनार्थं कृतिः (वृष्टिर्वै
इत्यादिना) (सं०२४६).. .. ८०
- ६ ,, अभिचारार्थं देव्यनामगृहीत्वा उपवेशकालस्य अग्नौ
प्रहरणं (योपवेशे इत्यादिना) (सं०२४६) .. ८१
- ७ ,, पुनस्तदर्थमुपवेशस्य गृहदूरदेशे निक्षेपश्चाथ ऋक्त्रयं
(निरमुमितादिना) (सं०२४७) ८१
- ८ ,, कृतिद्वारा उक्तकर्मण्य आधिक्कदर्शनं (चिह्नै इत्या-
दिना) (सं०२४७) ८१
- ९ ,, खाते उपवेशस्य प्रक्षेपे पाप्यमन्त्रः (हृतोऽसौ इत्या-
दिना) (सं०२४७) ८१
- १० ,, उपवेशस्य अग्नौ प्रहरणे दूरदेशनिरसनं भूमौ खनने
च देव्यध्यानं कुर्यादित्युक्तिः (यन्दिष्यादिनादिना)
(सं०२४८) ८१

इति तृतीयप्रपाठकः ।

चतुर्थप्रपाठके नरमेधपशुकथनम् ।

१ अनुवाके ब्राह्मणादिनरपशूक्तिः ।

विषयः ।

४४ ।

ब्राह्मणवृद्धिदिग्ब्रह्मिभिमानिदेवतानिमित्तं ब्राह्मणराज-
न्वादिपुत्रवलिदानस्य उक्तिः ३४६

२ द्वितीये अनुवाके सूतादिनरपशूपाख्यानम् ।

गीतवृत्त्याद्यभिमानिदेवतानिमित्तं सूतशैलूषादिपुत्रवलि-
दानप्रपञ्चः ३४७

३ अनुवाके कौलाद्यादिनरपशूनिर्द्धारणम् ।

अममायाद्यभिमानिदेवतानिमित्तं कुलासपुत्रजोहकारादि-
पुत्रवलिदाननिर्देशः ३४८

४ अनुवाके जारादिनरपशुकथनम् ।

सङ्घटकम्प्टहाद्यभिमानिदेवतानिमित्तं पारदारिकोपपत्त्यादि-
पुत्रवलिदानविधिः ३४९

५ अनुवाके कैवर्त्तादिनरपशुकृतिः ।

विषयः ।

३४०।

नदीशून्यख्यकाद्यभिमानिदेवतानिमित्तं कैवर्त्तनिषादादि-
पुबधवजिदानोक्तिः ३४०

६ अनुवाके कुञ्जादिनरपशुनिर्देशः ।

कार्थविनाशप्रहर्षाद्यभिमानिदेवतानिमित्तं कुञ्जवामनादि-
पुबधवजिदाननिबक्तिः ३४१

७ अनुवाके चौर्यतात्पर्ययुक्तादिनरपशुकथनम् ।

श्रुतिवीरहत्याद्यभिमानिदेवतानिमित्तं चौर्यतात्पर्ययुक्त-
परदोषसूचकादिपुबधवजिदानकथनं ३४२

८ अनुवाके इन्धनाहर्त्तादिनरपशुनिर्देशः ।

भाप्रभाद्यभिमानिदेवतानिमित्तं इन्धनाहर्त्तमिप्रज्वाहन-
कर्त्तादिपुबधवजिदानप्रस्तावः ३४३

९ अनुवाके गजपालकादिनरपशुकथनम् ।

गतिविशेषवेगाद्यभिमानिदेवतानिमित्तं गजपाशकान्शपाश-
कादिपुबधवजिदानप्रपञ्चः ३४४

१० अनुवाके लोहकारादिनरपशुविस्तारः ।

विषयः ।

४४ ।

मानसकोपवाद्यकोपाद्यभिमानिदेवतानिमित्तं लोहकार-
बध्यजनवह्निर्निःसारकादिपुरुषबलिदानप्रचारः .. ३५४

११ अनुवाके यमप्रस्तादिनरपशुकथनम् ।

यमस्यथर्वाद्यभिमानिदेवतानिमित्तं यमप्रसूगर्भखाविषी-
प्रभृतिख्यादिवलिदानविधानं.. .. ३५६

१२ अनुवाके मत्स्ययाद्यादिनरपशुविवेकः ।

सरःपञ्चजाद्यभिमानिदेवतानिमित्तं धीवरदासादिपुरुष-
बलिदानोक्तिः ३५७

१३ अनुवाके देशराजवार्त्ताकथनशीलादिनरपशुविनियोगः ।

ध्वनिप्रतिध्वन्याद्यभिमानिदेवतानिमित्तं देशराजवार्त्ताह-
रखशीवासम्बद्धप्रजाप्यादिपुरुषबलिदानप्रपञ्चः ३५८

१४ अनुवाके अतिनिष्कृष्टजातियुक्तादिनरपशुकथनम् ।

वीभत्साभूत्याद्यभिमानिदेवतानिमित्तं अतिनिष्कृष्टजाति-
युक्तजागरखशीवादिपुरुषबलिदानप्रस्तावः ३५८

३ काण्डे ५ प्रपाठके दृष्टिष्टौचमन्त्रकथनम् ।

१ अनुवाके होटजप्यसामिधेनीमन्त्रोक्तिः ।

विषयः ।

श्लो ।

- १ मन्त्रे आहवनीयोत्तरमध्यदेशात् पश्चिमे गमनसमये हो-
 चुषारशोयमन्त्रोक्तिः (सत्त्वं प्रपद्ये इत्यादिना)
 (सं०६११) ८७

२ अनुवाके अवशिष्टैकादशसामिधेनीमन्त्रप्रपञ्चः ।

- १ ,, होटकथितस्य हिङ्गारपूर्वकस्य प्रथमसामिधेनी-
 मन्त्रस्य विनियोगः (प्र वो वाज्ज्यादिना) (सं०६१२) ८८
- २ ,, होटपठितद्वितीयसामिधेनीसमाख्यानं (अग्र आया-
 हि इत्यादिना) (सं६२०) ८८
- ३ ,, होटनिरुक्ततृतीयसामिधेनीप्रचारः (तं त्वा समिद्धि-
 रित्यादिना) (सं६२०) ८८
- ४ ,, होटप्रोक्तचतुर्थसामिधेनीनिर्वचनम् (स नः पृथुःअ-
 वाय्यमित्यादिना) (सं०६२०) ८८
- ५ ,, होटसमुच्चारितपञ्चमसामिधेनुक्तिः (इँडेऽन्यो नम-
 स्यस्तिर इत्यादिना) (सं०६२१) ८८
- ६ ,, होटयाहृतषष्ठसामिधेनीकथनम् (वषो अग्निः
 समिद्भ्यते इत्यादिना) (सं०६२१) ८८
- ७ ,, होटभाषितसप्तमसामिधेनीवचनं (वषणं त्वा वयं वषण्
 इत्यादिना) (सं०६२१) ८८
- ८ ,, होटुक्ताष्टमसामिधेनीप्रपञ्चः (अग्निं द्रुतं वृगीमहे
 इत्यादिना) (सं०६२१) ८८

- ६ मन्त्रे होष्टपठितनवमसामिधेन्याख्यानं (समिध्यमानो अक्षरे
इत्यादिना) (सं०६२२) ८८
- १० ,, होष्टअख्यितदशमसामिधेनीकथनं (समिद्धो अप
आङ्गत इत्यादिना) (सं०६२२) ८८
- ११ ,, होष्टपठितैकादशसामिधेनीसमाख्यानं (आजुहोत
दुवस्यतेत्यादिना) (सं०६२२) ८९
- १२ ,, वसिष्ठगोत्रीयराजन्यपक्षे उक्तेकादशमन्त्रपरिवर्त्तक-
थनीयसामिधेनीनिर्देशः (त्वं वदस्व उत मित्रो
इत्यादिना) (सं०६२२) ८९

३ अनुवाके होष्टपाथप्रवरनिविन्मन्त्राद्याख्यानं ।

- १ मन्त्रे होष्टपठितप्रवरमन्त्रोक्तिः (अग्ने महाष्ट्र अवि,
असावसा इत्यन्तेन) (सं०६३२) ८९
- २-८ मन्त्रेषु निविन्मन्त्रप्रतीकोक्तिः (देवेद्भ इत्यादि) (सं०६३३) ८९
- ६ ,, होष्टपठिताग्न्यादितत्तद्देवतावाहनमन्त्रतात्पर्यप्रधारः
(अग्निमम आवह, सुयजा च यज ज्ञातवेद
इत्यन्तेन) (सं०६३५) ८९

४ अनुवाके जुह्वपभृतोरादानं ।

- अस्मिन् अनुवाके अघर्यकर्त्तकजुह्वपभृतोरादानं (अग्निर्होता-
वेत्समिः, यजाम यच्चियान् इत्यन्तेन) (सं०६३७) ९०

५ अनुवाके प्रयाजमन्त्रोक्तिः ।

- १-५ मन्त्रेषु समिधोऽग्ने इत्यारभ्य अम आन्वस्य विद्यन्तु इतत्
पर्यन्तमग्नेः पञ्चप्रयाजमन्त्रोक्तेः (सं०६८२) .. ९०

- ८ मन्त्रे आग्नेयखिलकृद्द्यागस्य पुरोगवाच्या (पिप्रोहि देवा-
नित्यादिना) (सं०७१३) ६१
- ९ ,, आग्नेयखिलकृद्द्यागीयनिगदाख्यमन्त्रोक्तिः (अग्निं
खिलकृतमित्यादिना) (सं०७१३) ६१
- १० ,, आग्नेयखिलकृद्द्यागस्य याच्या (अग्ने यदद्यविह
इत्यादिना) (सं०७१४) ६१

८ अनुवाके यजमानार्थं इडोपाङ्गानविधिः ।

- १ ,, उपांशुजपपूर्वकं प्रतीचीनमुख्या इडायाः आङ्गानं
(उपहृतं रथन्तरमित्यादिना, उपहृताष्टशो
इत्यन्तेन) (सं०७५८) ६१
- २ ,, उच्चैर्जपपूर्वकं तस्या एव पराचीनमुख्या आङ्गानं
(इडोपहृता इत्यादिना, उपहृतस्योपहृत इत्य-
न्तेन) (सं०७५८) ६१

९ अनुवाके अनूयाजमन्त्राणां कथनं ।

- १ ,, उत्तराङ्गतिकाके पाच्या अनूयाजमन्त्राः (देवं
वर्हिरित्यादयः नमो वाके वीहि इत्यन्ताः)
(सं०७८१) ६१

१० अनुवाके सूक्तवाकमन्त्रोक्तिः ।

- १ ,, दर्भमुखिरूपप्रस्तरस्य अध्वर्युषा अग्नौ प्रक्षेपे कर्त्तव्ये
होतृपाथस्य सूक्तवाकस्य प्रथमभागस्योक्तिः (इदं
द्यावापृथिवीत्यादिना) (सं०७८३) ६१

१ अनुवाके प्रयाजविषयकमैचावरुणप्रेषोक्तिः ।

विषयः ।

३४ ।

१-१२ मन्त्रेषु अध्वर्युप्रेषितमैचावरुणस्य होतारं प्रति समिद-
र्यप्रेषणे उक्तिः.. .. ३७४

२ अनुवाके आप्रीसञ्ज्ञकप्रयाजयाज्योक्तिः ।

१-१२ मन्त्रेषु होदपठनीयाप्रीसञ्ज्ञकप्रयाजयाज्योक्तिः .. ३८०

४ अनुवाके पर्यग्निकरणीयानामृचामुक्तिः ।

१-३ मन्त्रेषु ज्वलदुषमुक्तस्य हविषः परितो भ्रामयं ३८६

५ अनुवाके मैचावरुणप्रेषोक्तिः ।

१ मन्त्रे मैचावरुणकर्तृकं होतुः प्रेषयं ३८७

६ अनुवाके अभिगुप्रेषकथनम् ।

१ मन्त्रे पशुहननविषये अभिगुं प्रति होतुर्वाक्यं ३८८

२ .. उक्तविषये होदकर्तृकपुनर्जपः.. .. ३९०

७ अनुवाके क्षोकविषयकमैचावरुणानुवचनोक्तिः ।

१-६ मन्त्रेषु अभिमुद्दिश्व अभिज्जतवपादिहविश्रुतविन्दुवि-
षया मैचावरुणस्य उक्तिः ३९६

विषयः ।

पृष्ठे ।

२ मन्त्रे	उक्तविषये मैत्रावरुणप्रोक्तप्रैषः	.. .. .	४१२
३ ,,	मैत्रावरुणप्रोक्तवनस्यतिसम्बन्धिपुरोनुवाक्या	.. .. .	४१३
४ ,,	मैत्रावरुणप्रोक्तवनस्यतिसम्बन्धिप्रैषः	.. .. .	४१४
५ ,,	मैत्रावरुणप्रोक्तस्त्रिष्टुक्तसम्बन्धिपुरोनुवाक्या	.. .. .	४१५
६ ,,	मैत्रावरुणप्रोक्तस्त्रिष्टुक्तसम्बन्धिप्रैषः	.. .. .	४१५

१२ अनुवाके हविर्वनस्यतिस्त्रिष्टुक्तां याज्योक्तिः ।

१ ,,	होतृप्रोक्तहविःसम्बन्धियाज्या	.. .. .	४१६
२ ,,	होतृप्रोक्तवनस्यतिसम्बन्धियाज्या	.. .. .	४१७
३ ,,	होतृप्रोक्तस्त्रिष्टुक्तसम्बन्धियाज्या	.. .. .	४१७

१३ अनुवाके अनूयाजसम्बन्धिमैत्रावरुणप्रैषोक्तिः ।

१-११ मन्त्रेषु	होतारं प्रति याज्यापाठविषयकमैत्रावरुण- प्रषाद्यामुक्तिः	.. .. .	४१८

१४ अनुवाके अनूयाजविषयकहोतृयाज्याकथनम् ।

१-११ मन्त्रेषु	मैत्रावरुणप्रेषितहोतृपात्रयाज्यानामुक्तिः	.. .. .	४२५

१५ अनुवाके सूक्तवाकविषयकमैत्रावरुणप्रैषोक्तिः ।

१ मन्त्रे	सूक्तवाकनिष्पत्तये मैत्रावरुणकर्तृकं होतुः प्रेषणं	.. .. .	४२६

७ प्रपाठके अर्चिद्रकारणकथनं ।

—००००—

१ अनुवाके दर्शपौर्णमासयागविषयकप्रायश्चित्तोक्तिः ।

	विषयः ।	श्लो.
१	मन्त्रे इष्टिमनिर्वाह्यदेशान्तरं यास्यतोऽग्न्याहिताग्नेर्दोष- शान्त्यर्थकहोमविधानं	१२८
२	„ अग्न्याहिताग्नेराहवनीयाग्निनाशे आहवनीयान्तर- प्रत्यक्षान्तरं जघविधानं इतिकर्त्तव्यता.. ..	१२०
३	„ आहिताग्नेरभिकुण्डादग्न्यङ्गारवह्निःपातनिमित्तक- प्रतीकारविधिः	१२२
४	„ अङ्गाराग्नेः शम्यायतनदेशादपि अतिदूरदेशे पाते तदानो कर्त्तव्यहोमकथनं	१२१
५	„ हविषः सम्पादनार्थं दुग्धाय घेनोर्दूरे स्थापितानां वत्सानां कथमपि मातुर्दुग्धपाने तत्प्रतिक्रि- याविधिः	१२१
६	„ सायन्दुग्धे हविषि कथमपि विनष्टे प्रतिविधानम्	१२१
७	„ सायंप्रातर्दोहविनाशे इतिकर्त्तव्यता.. .. .	१२१
८	„ व्रतदिवसे यजमानपत्न्यां रजस्वलायां कर्त्तव्यानुष्ठानं	१२१

—

विषयः।

श्लो।

६	मन्त्रे वदि दर्भान्वि न कभेत् तदा जवे होतश्चमित-	
	भिधानं	११०
७	यस्य आह्वितामेः औवसान्तकौटिकाघोनामन्त्रदीदे-	
	स्तादृशाभिभिः संसर्गे भवेत् तदा तत्र विधिः..	११८
८	संक्लृष्टप्रकधारणे विधेयः	११९
९	अग्निहोत्रस्याग्निभङ्गेन तदीयहविषः क्षदये प्रती-	
	कारविधिः	११९
१०	गर्भं खवन्तमित्यादिमन्त्रद्वितीयादे स्त्रियाणां अपि,	
	इन्द्र, त्वष्टा, इहस्पति, इत्येवचतुर्धां पदानां	
	वात्पर्यार्थः	११९
११	घोक्तमन्त्रकतीयपादस्य वात्पर्यार्थः	११०
१२	उक्तमन्त्रस्य चतुर्थपादस्य वात्पर्यार्थप्रथमं	११०

४ अनुवाके ऐष्टिकयागीययजमानमन्त्रोक्तिः।

१	प्रथीताभिमन्त्र्यं	११०
२	अन्वाधानोपक्रमे कर्त्तव्यजपोक्तिः	१११
३	पक्षाग्रप्राणाच्छेदने यस्तत्खण्डो भूमौ पवितस्तस्या-	
	दानं	११२
४	साद्याश्रयान्नाशामभिमन्त्र्यं	११२
५	येव दुग्धेन सोमो भविष्यति तस्मिन् पर्वदक्षप्र-	
	विक्षेप्यं आतक्ष्यं तस्मिन् कर्मवि मन्त्रपाठः..	११२
६-८	मन्त्रेण आहवनीवाग्निद्यापवशात् जघनीयमन्त्र-	
	योक्तिः	११२

६ मन्त्रे आहवनीयमार्षपत्याभिदक्षमन्त्रे स्थित्वा अपनीषमि-	
त्पुक्तिः	४५४
१०, ११ मन्त्रयोः गार्हपत्याभिस्थापनकाले षष्ठनीयमन्त्रद्वयेः	४५४
१२ मन्त्रे दक्षिणाभ्रगन्वाधानकाले जप्यमन्त्रेः	४५५
१३ ,, सभ्यवामकवज्जेवपस्थाने पाप्यमन्त्रः	४५४
१४ ,, आवसथ्यनामकवज्जेवपस्थाने वाप्यमन्त्रः	४५६
१५ ,, अन्वाहितेषु पञ्चदशभिषु जप्यमन्त्रोक्तिः	४५६
१६ ,, होमात् पूर्व जायापतीभ्यां हविर्भक्ष्यमित्युक्तिः	४५६
१७-२० मन्त्रेषु व्रतस्वीकारार्थमुक्तिः	४५७
२१ मन्त्रे मातुः सकाशात् वत्सस्य दूरीकरणे साधनीभूतायाः	
पकाशशाखाया आहरणकर्मणि पाप्यमन्त्रः	४५७
२२, २३ मन्त्रयोः रज्जुं प्रसार्य तत्र एकविंशतिकाष्ठसम्भरणे	
मन्त्रद्वयोक्तिः	४५८
२४ मन्त्रे परिक्रम्यार्थानां दर्भाणां छेदनात् तेषु शस्त्रसंयोगे	
पाप्यमन्त्रः	४५९
२५ ,, दर्भच्छेदनसमये पाप्यमन्त्रः	४५९
२६ ,, द्विग्नदर्भाणां बन्धने पाप्यमन्त्रः	४६०
२७ ,, पिण्डपिट्टयज्ञस्थले वर्धिराक्षरखम्	४६०
२८, २९ मन्त्रयोः शाखापवित्रानुमन्त्रणम्	४६०
३० मन्त्रे पवित्रद्वयनिर्माणां	४६१
३१ ,, आक्षरखदर्भे पवित्रसंयोगः	४६१
३२ ,, वेदीसम्पार्जनार्थवेदस्य दर्भेर्निर्माणां	४६२
३३ ,, गोदोहवकाले वत्सबन्धनार्थरज्जुमन्त्राणां	४६२
३४ ,, क्षीरपाकार्थमङ्गारेषु कुम्भग्रा अक्षिप्रयत्नं	४६३
३५ ,, उपवेशनामकाङ्गारविःसारखप्रयोजनककाष्ठनिर्माणां	४६३

३६	मन्त्रे ऋत्विग्यजमानेन जप्यमन्त्रः	३६४
३७	,, प्रोक्ष्यमाद्यसान्नाय्यपात्राद्यामभिमन्त्रणं	३६४
३८	,, सायङ्काले वनादागच्छन्तीनाङ्गवामागमने प्रतीक्षाव- रखं	३६५
३९	,, वत्सवन्दनं	३६५
४०	,, वत्समोक्षणपूर्वकं दौहकार्यं गामुपसृत्य दोग्धुर्वाक्यं	३६५
४१	,, अदुह्यमानाया गोरभिमन्त्रणं	३६५
४२	,, दौहनकाले गोस्तननिःसृतक्षीरधारघोषस्थाभिम- न्त्रणं	३६६
४३	,, दुग्धमागयन्तं पुरुषं प्रति अध्वर्योः प्रश्नः	३६६
४४	,, दोग्धुः प्रत्युत्तरं	३६६
४५	,, मौनित अध्वर्योर्वाग्विसर्जनं	३६७
४६	,, दध्यातश्चनोपरि अभिहोत्रशेषनिक्षेपः	३६७
४७	,, दुग्धपूर्वकुम्भगाः कालुपात्रादिनाच्छादनं	३६७
४८	,, कुम्भीस्यदुग्धे पत्राश्रयाखाख्यस्य निक्षेपः	३६८
४९	,, शाखापवित्रहयस्य ज्ञानपूर्वकं कुत्रचिदवस्थापनं	३६८
५०	,, सायङ्काले वङ्गिषु परिस्तीर्यमाणेषु जपविधानं ..	३६८

५ अनुवाके अनुक्तदर्शयैर्णमासाङ्गीभूतकतिचिन्मन्त्रोक्तिः ।

१	,, गार्हपत्यागारे आहवनीयागारे वा श्रयामस्य जपः	३७०
२	,, अतिदाहनिवृत्त्यर्थं पुरोडाशाख्यवदङ्गाराद्यामपव- यनं	३७१
३	,, पुरोडाशाभिमन्त्रणं	३७१
४	,, अभिघारणं	३७२

	विषयः ।	पृष्ठे ।
५	मन्त्रे पात्र्यामुपस्तरयं	४७२
६	„ पुरोडाशसादनं	४७२
७	„ पुरोडाशोदासनं	४७२
८	„ प्रातर्दोहाभिघारयं	४७३
९	„ कपाणप्रत्यङ्गनं	४७३
१०	„ यजमानजपकथनं	४७३
११	„ हविरवदानं	४७५
१२	„ हविःप्रत्यभिघारयं	४७५
१३	„ प्राशिषावदानं	४७६
१४	„ इडावदानं	४७६
१५	„ इडाभक्ष्यमन्त्रः	४७७
१६	„ वहिर्घदः पुरोडाशस्याभिमर्शनमन्त्रः	४७९
१७	„ चतुर्धाकृतपुरोडाशस्य दिक्षु व्यूहनं	४७९
१८	„ क्षुक्षु प्रस्तरस्याव्यमानीयानुमन्त्रयं	४७९
१९	„ गार्हपत्यदक्षिणत उपविष्टया यजमानपत्न्या पात्र्यमन्त्रः	४७९
२०	„ सम्यग्नीयहोमकथनं	४८०
२१-२४	नारिष्ठहोमः	४८०
२५	„ पौर्वमास्यां पार्व्यहोमः	४८२
२६	„ अमावास्यायां पार्व्यहोमः	४८३
२७	„ होतुवपवेशदर्भे वैद्या अभिस्तरयं	४८३

६ षष्ठेऽनुवाके चतुर्थपञ्चमानुवाकानुक्ता इष्टिमन्त्राः ।

१	„ दोहादूर्ध्वं प्रैषः	४८५
२	„ ब्रह्मवरबम्	४८५

३	मन्त्रे	वृत्तस्य ब्रह्मणो जपः	४८१
४	”	अग्निप्रगृह्यमाखोत्तरानुमन्त्रणं	४८६
५	”	वेदसम्पृच्छमानवेद्यनुमन्त्रणं	४८७
६	”	क्रियमाखवेद्यनुमन्त्रणम्	४८७
७	”	आक्रियमाखस्तम्बयजुरनुमन्त्रणम्	४८८
८	”	समाप्तीर्थ्यमाखवर्हिरनुमन्त्रणम्	४८९
९	”	वर्हिराप्तीर्थ्यमाखवेद्यनुमन्त्रणम्	४८९
१०	”	परिध्यनुमन्त्रणम्	४९०
११	”	वेदेर्मध्ये तिर्यक्त्वेन साद्यमानविद्यत्वाख्यदर्भानुमन्त्रणम्	४९०
१२	”	साद्यमानप्रस्तरानुमन्त्रणम्	४९१
१३	”	प्रस्तरसाद्यमानजुह्वनुमन्त्रणम्	४९१
१४	”	साद्यमानोपष्टदनुमन्त्रणम्	४९१
१५	”	साद्यमानध्रुवानुमन्त्रणम्	४९२
१६	”	जुह्वदक्षिणभागे सुवसादनम्	४९३
१७	”	साद्यमानसुवानुमन्त्रणम्	४९३
१८	”	आज्यस्याज्यनुमन्त्रणम्	४९३
१९	”	आग्नेयपुरोडाशाभिमर्शनं	४९४
२०	”	आसादितवक्त्रपयोभिमर्शः	४९४
२१	”	आसादितदध्नोभिमर्शः	४९४
२२	”	ध्रुवाया अग्नेबोत्तरेण वा वेदविधानं	४९६
२३	”	आसादितसर्वहविरभिमर्शः	४९६
२४	”	येन्द्राग्रपुरोडाशाभिमर्शः	४९७
२५	”	अग्निसम्मार्जनं	४९७
२६	”	आयीध्रभागस्य विशेषब्यूहनम्	४९८
२७	”	इडाभक्ष्याङ्गमार्जनम्	४९८

विषयः ।

पृष्ठे ।

१८	मन्त्रे	अनुयाजिकसमिदाधानानन्तरमग्न्यभिमन्त्रणं	..	४८७
२८	,,	अनुयाजसमिदाधानाद्द्वन्द्वकर्त्तव्याग्निस्वस्कार्जनं	..	५००
३०	,,	ऊताग्निसम्भार्जनदर्भाभिमन्त्रणं	.. ..	५००
३१	,,	यत् प्रक्षरात् दृश्यमानम् तस्मिन्मघैः प्रक्षीयमाणे जपः	५००	
३२	,,	शंयुवाकानुमन्त्रणम्	.. ..	५०१
३३	,,	तद्युजप्रक्षानजकनिगयनम्	.. ..	५०१
३४	,,	पितृजेपहोमः	.. ..	५०२
३५-४०		आदित्योपस्थानं	.. ..	५०२
४१	,,	अग्निसमिन्वनाद्द्वन्द्वं आहवनीयोपस्थानम्	.. ..	५०४
४२	,,	उपवेवोदासनम्	.. ..	५०५

७ अनुवाके सोमाङ्गभूता दीक्षाङ्गमन्त्राः ।

१	,,	द्वैतोपस्थाजम्	.. ..	५०६
२	,,	सौमप्रतियज्ञः	.. ..	५०७
३	,,	पूर्वाङ्गानुमन्त्रणम्	.. ..	५०८
४	,,	स्रष्टाजिनस्पर्शः	.. ..	५०८
५	,,	स्रष्टाजिनारूढजप्यम्	.. ..	५०९
६	,,	दीक्षितस्याध्वर्युर्कर्त्तव्याभिमन्त्रणम्	.. ..	५१०
७	,,	यजमानकर्त्तव्याहवनीयोपस्थाजम्	.. ..	५११
८-९		पुनरुपस्थानम्	.. ..	५१२
१०	,,	सोमक्रयशोपदविषयकानुवर्त्तनम्	.. ..	५१३
११	,,	सप्तमपदीयजपः	.. ..	५१३
१२	,,	सुत्रस्रष्टाङ्गान्वाहय यजमानजपः	.. ..	५१४
१३	,,	वेदिविमानमन्त्रः	.. ..	५१४

	विषयः ।	पृष्ठे ।
१४	मन्त्रे वेदिककर्तृन् प्रति प्रैषः	५१५
१५	” वेद्यभिमन्त्रणम्	५१५
१६	” वेद्याः कोट्यस्य वहिःक्षेपणम्	५१६
१७	” सञ्ज्ञाप्यमानपशोः परावृत्तिः	५१६

८ अनुवाके पशुविषयमन्त्रोक्तिः ।

१	” उपाहृतपशुवाशने होमः.. .. .	५१७
२	” पशुवाशननिमित्तकहोममन्त्रान्तरम्	५१८
३	” पशुपवेशने होमः	५१८
४	” पशुत्यापनम्	५१८
५	” पशोः कम्पनादिविषये प्रत्येकमन्त्रः	५१९
६	” उक्तविषये साधारणैको मन्त्रः	५१९
७	” स्वयं मृते पशौ वक्तव्यं	५१९
८	” ऊतशेषसोमेन अऊतसोमसंसर्गे होमः	५२०
९	” सोमभक्षणे मन्त्रः	५२०

९ अनुवाके अभिषवादिविषयमन्त्रोक्तिः ।

१	” उपांशुग्रहार्थाभिषवीयमन्त्रः	५२२
२	” यावाभिमन्त्रणम्	५२२
३	” माध्यन्दिनसवनेऽर्कं प्रतिप्रख्यातयावानुमोदनं	५२३
४	” षाप्तीत्रीयाप्तौ दध्निअयणम्	५२३
५	” दधिघर्महोमः	५२४
६	” दधिघर्मभक्षणं	५२४

विषय ।

पृष्ठ ।

७ मन्त्रे नाभिदेशाभिमर्शं नार्थकमन्त्रद्वयप्रतीकदर्शनं ..	५२५
८-११ षोडशीय हाभिमन्त्र्यं	५२५
१२ ,, षोडशीहोमः	५२७
१३ ,, षोडशीभक्ष्यम्	५२७
१४ ,, विद्यारादौ भयोपस्थितौ होमः	५२७
१५ ,, अथष्टयगमनकाशीनहोमः	५२८
१६,१७ सक्तुहोमः	५२८
१८ ,, सौमिकवेद्यां यजमानाध्ववसानं	५२९
१९,२० महाव्रतकूर्चरोहणपूर्वकं प्रतिगृह्यप्रकरणम् ..	५३०

१० अनुवाके प्रायश्चित्तमन्त्रोक्तिः ।

१ ,, हविर्धानादिपाते होमादिकथनं	५३१
२ ,, अन्नाद्या नपाद्या हविर्धा वा क्षुध्यवस्थापनं	५३१
३ ,, अन्दनप्रायश्चित्तार्थहोमः	५३१
४ ,, आग्निं त्यविनाशे होमः	५३३
५ ,, एककपालअन्दिनादौ कर्षाद्यं	५३३
६ ,, यजमानकर्तृकोक्तकपालानुमन्त्र्यं	५३४
७ ,, उत्कृष्टकपालकान्दिनप्रायश्चित्तहोमः	५३५
८ ,, भयोपस्थितौ त्रोककणशय्यहीतयात्रद्रव्यस्य होमः ..	५३५
९-११ चमसप्रक्षाल्यात्पूर्वं सोत्रे उपाकृते कर्षाद्यप्रायश्चित्तहोमः	५३६
१२ ,, चमसप्रक्षालितस्येतरचमसेषु योजनं	५३७
१३ ,, अथदृष्टसोमस्याभिमन्त्र्यं	५३७
१४ ,, उत्कृष्टसोमभक्ष्यं	५३८

११ अनुवाके दार्शिकप्रायश्चित्तमन्त्रोक्तिः ।

विषयः।

पृष्ठे ।

१-२८ मन्त्रेषु दार्शिकप्रायश्चित्तमन्त्रोक्तिः ५३८

१२ अनुवाके यजमानजपार्थमन्त्रोक्तिः ।

१-१५ मन्त्रेषु यजमानकृतजपोक्तिः ५४१

१३ अनुवाके ऋजीषप्रोक्षकथनम् ।

१-१२ मन्त्रेषु ऋजीषप्रोक्षकोक्तिः.. .. १५१

१४ अनुवाके अवसृथादिषेचनमन्त्रोक्तिः ।

१-२ मन्त्रेषु अश्विना यजमानकर्तृकमपोभिविचनम् .. ५५०

४-६ ,, आहिताग्निनान्ययागे आत्विष्यं कृत्वा सोमे भक्षिते

तत्र होमः ५५८

० मन्त्रे आन्यशेषभक्षोक्तिः ५६०

८-१० मन्त्रेषु दक्षिणामौ होमविधिः ५६०

११-१३ ,, दक्षिणाभिषमोपे प्रागयजुशास्तरथे दधिस्थापनं ५६०

१४ मन्त्रे पित्रुपस्थानम्.. .. ५६०

१५ ,, द्वादशाहकर्त्तव्यगार्हपत्यहोमः ५६०

१६ ,, दक्षिणामौ होमः ५६१

१७ ,, आहवनीये होमः ५६१

८ प्रपाठके चिराचाश्वमेधस्य प्रथमदिनकृत्यम् ।

—४२४४—

१ अनुवाके यजमानसंस्कारकथनं ।

	विषयः ।	पृष्ठे ।
१	मन्त्रे साङ्गप्रहर्षीयेष्टिविधानं	५६३
२	अश्वमेधनार्थरश्मनाप्रमाणाद्युक्तिः	५६३
३	अश्वमेधस्य मन्त्रविशेषोक्तिः	५६४
४	यज्ञीयदेशोक्तिः	५६४
५	ऋत्विगानयने विशेषः	५६४
६	यजमानकेशवपनादिकृत्यं	५६५

२ अनुवाके ब्रह्मोदनोक्तिः ।

१	चतुर्विधजलोक्तिः	५६६
२	उक्तजलाहंरण्ये देशविशेषविधानं	५६६
३	आहृतजलेनोदनपाकः	५६७
४	ओदनपरिमाणविधानं	५६७
५	ब्रह्मोदनस्यांध ऊर्ध्वं वक्त्रस्थापनं	५६७
६	ब्रह्मोदनोच्छेषेण रश्मनाञ्जनम्	५६८
७	रश्मनाया दर्भमयपक्षत्वविधिः	५६८
८	महर्त्विजां ब्रह्मोदनप्राशनं	५६९
९	प्राशनकर्त्तव्यो सुवर्णदानं	५६९
१०	उक्तादानस्य कालविधिः	५६९

३ अनुवाके अश्वबन्धनम् ।

	विषयः ।	पृष्ठे ।
१	मन्त्रे ब्राह्मणात् अश्वबन्धनस्य प्रथमनुशास्यह्यं	५०
२	” उक्ताश्वबन्धनस्य तात्पर्यं	५०
३	” अश्वबन्धनरश्मनायह्यादिकथनं	५०१
४	” रश्मनाभिमन्त्रणं	५०१
५	” रश्मनायास्त्रयीदंशारत्निपक्षत्वविचारः	५०२
६	” रश्मनादानंमन्त्रद्वितीयपादगततयुःशब्दतात्पर्यदंशंनम्	५०२
७	” उक्तमन्त्रस्य द्वितीयपादगतबभ्रुवुःशब्दतात्पर्यदंशंनम्	५०२
८	” उक्तमन्त्रचतुर्थपादगततंशब्दतात्पर्यदंशंनम्	५०२
९	” अश्वबन्धनमन्त्रतात्पर्यं	५०३
१०	” अश्वबन्धनाद्यंशंशाखान्तरीयमन्त्रतात्पर्योक्तिः	५०३

४ अनुवाके रश्मनाबद्धाश्वस्थावगाहनोक्तिः ।

१	” अश्वगाहनविधिः	५०५
२	” अहननेऽध्वर्योरनुशा	५०५
३	” शुभो हनने साधनविधानं	५०७
४	” शुभो हन्तुर्निरूपणम्	५०७
५	” हतस्य शुभोऽश्वपादाधःस्थापनम्	५०८
६	” मृतशुभः परित्वाग्नि विधिः	५०८
७	” जलस्थाश्वस्योत्तरततीरोद्गमनसाधनप्रयोक्तिः	५०८
८	” उद्गृह्यन्वने साधनप्रयोक्तिः	५०९
९	” अश्वस्य तीरे उद्गृहणम्	५०९
१०, ११	मन्त्रयोः ब्राह्मणवर्द्धकयंजमानहस्तयह्यं	५११

५ अनुवाके अश्वप्रोक्षणेतिः ।

	विषयः ।	पृष्ठे ।
१	मन्त्रे अश्विस्तर्कान्प्रोक्षयं	५७०
२	” अश्वयुक्तान्प्रोक्षयं	५८०
३	” कच्छकटं कान्प्रोक्षयम्	५८१
४	” होहकटं कान्प्रोक्षयम्	५८१
५	” उद्राहकटं कान्प्रोक्षयम्	५८१
६	” प्रोक्षयकारिणां . सहस्रादिराश्वधारीणां शतस-	
	ह्यायाः प्रशंसा	५८२
७	” उक्तसह्यामकचकुःशतसह्यायाः प्रशंसा	५८२

६ अनुवाकेऽश्वशरीरपतितविन्दुमन्त्रणम् ।

१	” अश्वशरीरपतितविन्दुमन्त्रणम्	५८२
२	” अनुवचनीयमन्त्रसह्या	५८३
३	” उक्तमन्त्रसह्यायां पञ्चान्तरविधानं	५८४
४	” अनुवचनीयमन्त्रप्रशंसा	५८४
५	” उक्तविन्दाधारीभूतभूमिप्रशंसा	५८४
६	” सोम्यानुवचनप्रशंसा	५८४
७	” उक्तमन्त्राणां मध्ये प्रथममन्त्रस्य तात्पर्यदर्शनं	५८५
८	” अथशिष्टनवमन्त्रतात्पर्यदर्शनं	५८५
९	” सर्वमन्त्रतात्पर्यनिगमनं	५८५
१०, ११	मन्त्रयोः मन्त्रदशकादृष्टिविधानं	५८५
१२	मन्त्रे अश्विनदीपोपसंहारः	५८६

७ अनुवाके अर्धर्युकर्तकप्रोक्षणम् ।

विषयः ।

पृ० ।

१	मन्त्रे अश्वपूर्वदिग्भागस्थिते च पश्चिमाभिमुखेनाध्वर्युषा अश्वस्य प्रोक्षणम्	१७०
२	” अश्वस्य दक्षिणभागास्य अर्धर्युकर्तकप्रोक्षणविधानं . .	१७०
३	” अश्वस्य पश्चिमभागस्य अर्धर्युकर्तकप्रोक्षणविधानं . .	१७०
४	” अश्वस्य उदरभागस्याध्वर्युकर्तकप्रोक्षणविधानं . .	१७०
५	” अश्वधोभागप्रोक्षणम्	१७०
६	” अश्वोर्ध्वभागप्रोक्षणम्	१७०
७	” अवशिष्टप्रोक्षणमन्त्रपूर्वभागतात्पर्यदर्शनं	१७०
८	” उक्तमन्त्रोत्तरभागतात्पर्यदर्शनं	१७०
९	” अश्वप्रोक्षणप्रश्नांसा	१७०

८ अनुवाके अश्वचरिताश्वरूपयोर्होमः ।

१	” अश्वचरितहोमः	१८०
२	” उक्तहोममन्त्राणां तात्पर्यदर्शनं	१८०
३	” अश्वचरितहोमस्य आक्षेपपूर्वकं समाधानं	१८०
४	” उक्ताहुतिहोमे देशकालनिरूपणं	१८१
५	” उक्तहोमे मतान्तरदर्शनं	१८१
६	” उक्तहोमे सिद्धान्तमतदर्शनं	१८१
७	” अश्वरूपहोमविधानम्	१८१
८	” एतदतिरिक्तपद्यगेकहोमः	१८१

८ अनुवाके अश्वनामवाचनाद्युक्तिः ।

विषयः ।

पृष्ठे ।

१	मन्त्रे प्रभूविभित्वाश्वनामद्वयतात्पर्यदर्शनं	५८४
२	” अश्वस्य तृतीयचतुर्थनाम्नोक्तात्पर्यदर्शनम्	५८४
३	” पञ्चमनाम्नोक्तात्पर्यदर्शनम्	५८५
४	” उक्ताश्वनामवेदनप्रशंसा	५८५
५	” नरार्वांसतिवाजीश्वनामचतुष्टयतात्पर्यकथनं	५८५
६	” अश्वस्य ययुनाम्नोक्तात्पर्यदर्शनं	५८५
७	” एकादशस्याश्वनाम्नोक्तात्पर्योक्तिः	५८६
८	” अश्वनामवाचनानन्तरानुष्ठेयहोमोक्तिः	५८६
९	” होमानन्तरमश्वोत्सर्गविधानं	५८६
१०	” आशीपाकीराजपुत्रेभ्योऽश्वसमर्पणं	५८७
११	” उत्सृष्टस्याश्वस्य रथकारकुक्षे वासनिरूपणाद्युक्तिः	५८७
१२	” चतुःशतश्वरक्षकपक्षोक्तिः	५८८
१३	” अश्वेऽपहृते प्रायश्चित्तं	५८९

१० अनुवाके दीक्षाभिधानम् ।

१	” वैश्वदेवहोमविधानं	६००
२	” होमसंक्षोक्तिः	६०१
३	” उक्तसंज्ञाकहोमस्य प्रतिदिनविधेयत्वसंक्षोक्तिः	६०१
४	” उक्तसंज्ञायाः विशेषण विभागविधानं	६०१
५	” सप्तदिनहोतव्यवैश्वदेवाख्यानां संज्ञाविधानं	६०१
६	” आदित्यलोकप्रशंसा	६०२
७	” उक्तहोमप्रशंसा	६०२

	विषयः ।	पृष्ठे ।
८	मन्त्र वैश्वदेवमन्त्रगतविधिदिशेषप्रशंसा	१०३
९	„ दीक्षायां दिनसङ्ख्याविधानम्	१०३
१०	„ पूर्वाहुतिहोमः	१०३

११ अनुवाके वैश्वदेवमन्त्रव्याख्या ।

१	मन्त्रे वैश्वदेवविधिप्रशंसा.. .. .	१०४
२	„ उक्तदीक्षायां प्रथमद्वितीयदिनहोतृव्ययमन्त्रतात्पर्य- दर्शनं	१०४
३	„ „ तृतीयदिनगतमन्त्रतात्पर्यदर्शनं	१०५
४	„ „ चतुर्थदिनगतमन्त्रतात्पर्यदर्शनं	१०५
५	„ „ पञ्चमदिनगतमन्त्रतात्पर्यदर्शनं	१०६
६	„ „ षष्ठदिनगतमन्त्रतात्पर्यदर्शनं	१०६
७	„ „ सप्तमदिनगतमन्त्रतात्पर्यदर्शनं	१०७
८	„ पूर्वाहुतिप्रशंसा	१०७

१२ अनुवाकेऽश्वत्थारण्यकाले देवयजनदेशे कर्त्तव्ये-

ष्टिकयोक्तिः ।

१	„ प्रातरनुष्ठेयेष्टिकयजनं	१०८
२	„ मध्याह्नकर्त्तव्येष्टिकिच्छपथं	१०८
३	„ अपराह्नकर्त्तव्येष्टिविधिः	१०८
४	„ द्वादशकपालेषु सायंज्ञाने कर्त्तव्यहोमविधिः	१०९
५	„ अश्वत्थारण्यमन्त्राक्तिः	१०९

१३ अनुवाके उखास्याग्न्युपस्थानमन्त्रव्याख्योक्तिः ।

	विषयः ।	पृष्ठे ।
१	मन्त्रे उखास्याग्न्युपस्थानमन्त्रस्य प्रथमवाक्यव्याख्या.. ..	६१०
२	„ उक्तमन्त्रस्य द्वितीयवाक्यव्याख्या.. .. .	६१०
३	„ उक्तमन्त्रस्य तृतीयादिचतुर्वाक्यव्याख्या	६१०
४	„ उक्तमन्त्रस्य सप्तमवाक्यव्याख्या	६११
५	„ उक्तमन्त्रस्य अष्टमवाक्यव्याख्या	६११
६	„ उक्तमन्त्रस्य नवमवाक्यव्याख्या	६११
७	„ उक्तमन्त्रस्य दशमवाक्यव्याख्या	६११
८	„ उक्तमन्त्रस्य एकादशद्वादशवाक्यव्याख्या	६१२

१४ अनुवाके अन्नहोमोक्तिः ।

१	„ आख्यायिकास्थानपूर्वकं आख्यादिदशत्रयाणां होमे विधिदर्शनं	६१२
२	„ उक्तदशत्रयेषु आख्यहोमस्य प्राथम्येनेच्छेत्सः.. ..	६१३
३	„ उक्तावशिष्टनवत्रयाणां क्रमेण होमविधानं.. ..	६१३
४	„ उक्तदशत्रयस्य मिश्रीकृत्य होमविधानं.. .. .	६१४

१५ अनुवाके अन्नहोमप्रकारविशेषोक्तिः ।

१	„ अन्नहोमस्य कालविशेषविधिः	६१५
२	„ पूर्वानुवाकीकृतप्रथमत्रयप्रशंसा.. .. .	६१५
३	„ उक्तप्रथमत्रयस्योत्तरनवत्रयेभ्यः पूर्वं होमस्योक्तिः ..	६१५
४	„ आख्यहोमोत्तरं नवत्रयहोमोक्तिः	६१६

विषयः ।

पृष्ठे ।

५	मन्त्रे आख्यहोमेऽयुष्मानुवाकस्यान्नहोमे युष्मानुवाकस्य च अवस्थादर्शनं	११६
६	” रात्रिरूपहोमकाकप्रश्नंसा	११६
७	” श्रुताय साहेत्वनुवाकस्यान्नत्रयं निराकृत्य आख्य- त्रयस्य विधानं.. .. .	११६
८	” आख्यहोमोक्तप्रथमानुवाकगतमन्त्रद्वयव्याख्या ..	११७
९	” आख्यहोमोक्तान्यानुवाकीयमन्त्रद्वयव्याख्या	११७
१०	” आख्यहोमोक्तान्यानुवाकीयश्लेषमन्त्रव्याख्या	११७

१६ अग्नवाके पूर्वोक्तानुवाकस्य विस्तरेण व्याख्या ।

१	” उक्तानुवाकद्वयव्याख्यागोपयोगिक्रुतिः	११८
२	” उक्तानुवाकीयप्रथममन्त्रस्य प्रजापतिप्राप्तिहेतुतादर्शनं	११८
३	” उक्तानुवाकाघ्रातसङ्ख्याविशेषानुपूर्व्यप्रश्नंसा	११८
४	” उक्तमन्त्रीयोत्तरोत्तरसङ्ख्यागतपूर्वपूर्वसङ्ख्याभिन्तत्व- प्रश्नंसा	११९
५	” प्रथमानुवाकगतसङ्ख्यासातत्वप्रश्नंसा	११९
६	” चरमानुवाकव्याख्याप्रपञ्चार्थमाद्यमन्त्रव्याख्या.. ..	११९
७	” उक्तानुवाकगततृतीयचतुर्थपञ्चममन्त्रतात्पर्यदर्शनं..	११९
८	” उक्तानुवाकगतषष्ठमन्त्रव्याख्या	१२०
९	” उक्तानुवाकगतसप्तममन्त्रव्याख्या.. .. .	१२०
१०	” समुद्रादिसङ्ख्याद्वारा तत्तत्सङ्ख्येयवस्तुप्राप्तिदर्शनं ..	१२०
११	” उचसे साहेत्वादिमन्त्रद्वयव्याख्या.. .. .	१२०
१२	” उचसे साहेत्वादिमन्त्राणां काव्यविशेषोक्तिः.. ..	१२१

१७ अनुवाके अन्नहोममन्त्रानुवाकव्याख्या ।

विषयः ।

श्लो ।

१	मन्त्रे अन्ननामाख्यमन्त्रानुवाकतात्पर्यदर्शनं	६२२
२	उद्भावमन्त्रानुवाकतात्पर्यदर्शनं	६२२
३	अन्नहोमात् पूर्वहोमस्य मन्त्राणां तात्पर्यदर्शनं	६२२
४	उक्तप्रकारधीयानुवाकान्तरतात्पर्यस्पष्टतादर्शनं	६२३
५	पूर्वदीक्षामन्त्रतात्पर्यदर्शनं	६२३
६	उक्तप्रकारधीयोत्तरानुवाकोक्तमन्त्रसङ्ख्योपजीवित- प्रशंसा	६२३
७	ऋतुदीक्षामन्त्रतात्पर्यदर्शनं	६२४
८	उत्तरानुवाकतात्पर्यदर्शनं	६२४
९	आप्तिमन्त्रतात्पर्यदर्शनं	६२४
१०	पर्याप्तिमन्त्रतात्पर्यदर्शनं	६२४
११	आभूमन्त्रतात्पर्यदर्शनं	६२४
१२	अनुभूमन्त्रतात्पर्यदर्शनं	६२४
१३	वैश्वदेवमन्त्रतात्पर्यदर्शनं	६२५
१४	अङ्गमन्त्रतात्पर्यदर्शनं	६२५
१५	रूपमन्त्रतात्पर्यदर्शनं	६२५
१६	शोषधिमन्त्रतात्पर्यदर्शनं	६२५
१७	वनस्पतिमन्त्रतात्पर्यदर्शनं	६२६
१८	अपाख्यमन्त्रतात्पर्यदर्शनं	६२६
१९	असञ्जकानुवाकद्वयोक्तमन्त्रतात्पर्यदर्शनं	६२६

१८ अनुवाके अन्नहोमानुवाकावन्निष्टव्याख्या ।

१	अम्भोमन्त्रप्रशंसा	६२७
२	नभोमहोमन्त्रद्वयप्रशंसा	६२७

	विषयः ।	पृष्ठ ।
१	मन्त्रे यथाख्यमन्त्रतात्पर्यदर्शनं	६२८
४	” गन्धमन्त्रतात्पर्यदर्शनं	६२८
५	” सन्तत्याख्यमन्त्रतात्पर्यदर्शनं	६२८
६	” प्रमुक्तिमन्त्रतात्पर्यदर्शनं	६२६
७	” पञ्चसप्तपाठकान्तर्मतैकतमानुवाकस्यैवार्थतादर्शनं..	६२६
८	” शरीरहोममन्त्रतात्पर्यदर्शनं	६२६
९	” श्लोकमन्त्रतात्पर्यदर्शनं	६२६
१०	” महिममन्त्रत्रयतात्पर्यदर्शनं	६२६
११	” ब्रह्मवर्षसप्तमन्त्रतात्पर्यदर्शनं	६२०
१२	” अनुवाकान्तरतात्पर्यदर्शनं	६२०
१३	” सप्ततिमन्त्रतात्पर्यदर्शनं	६२०
१४	” संहितानाम्नातस्य भूताय शास्त्रेणादिमन्त्रद्वयस्य व्याख्या	६२०
१५	” चतुर्थकाख्योक्तानुवाकत्रयतात्पर्यदर्शनं.. .. .	६२१
१६	” उक्तान्नाहोमसंहितान्ब्रह्ममेधानुष्ठानदेवयोः प्रशंसा..	६२१
१७	” अन्नहोमानन्तरं यदि रात्रिरवधिष्येत तदा तदानीं कर्त्तव्यहोमविधानं	६२१
१८	” सर्वान्ते विधीयमानहोमः.. .. .	६२१

१८ अनुवाके यूपप्रयोगाभिधानं ।

१	” अन्वमेधीययूपसङ्घविधानं	६२२
२	” अधिष्ठनामकमुख्ययूपस्य दक्षविशेषोक्तिः	६२२
३	” अन्वदधिरावदाने साधनविशेषविधानं	६२१
४	” उक्तान्नावदानसाधनविशेषोक्तिः	६२१
५	” एकविंशतियूपानां पशुविशेषनियोजने व्यवस्थादर्शनं	६२१
६	” उक्तपशुगतावान्तरविशेषविधानं	६२१

२० अनुवाके यूपस्थानादिनिरूपणं ।

विषयः ।

श्लो ।

१	मन्त्रे प्रधानयूपस्थापनं	६३४
२	उक्तयूपपार्श्वद्वये देवदारुयूपयोः स्थापनं	६३५
३	उक्तयूपत्रयपार्श्वद्वये वैश्वयूपानां स्थापनं	६३५
४	उक्तयूपनवकपार्श्वद्वये घट्खादिरयूपस्थापनं	६३५
५	उक्तपञ्चदशयूपपार्श्वद्वये घट्पात्राश्रययूपस्थापनं	६३५
६	उक्तैकोनविंशतियूपप्रशंसा	६३५
७	यूपसङ्ख्यास्तुतिप्रसङ्गेन पशुबाहुल्यस्तुतिः	६३५
८	अश्वमेधे पशुसङ्ख्याविशेषनियमनिषेधः	६३६
९	प्रश्नोत्तरक्रमेण अश्वदानप्रदेशविशेषविधानं	६३६
१०	उत्तरस्थां दिश्यन्नाहविषोऽवस्थापनं	६३७
११	रूपरगोष्ठादिहविरासादनप्रकारः	६३७
१२	होमविशेषविधानं	६३७
१३	होमान्तरविधिः	६३८
१४	एतद्देदनप्रशंसा	६३८
१५	पुनराहुतिद्वयविधिः	६३८

२१ अनुवाके चेतव्याग्यादिविशेषोक्तिः ।

१	अभिचयने विशेषविधानं	६३९
२	अग्नेरेकविंशत्यपक्षदूषणं	६३९
३	उक्तविषये पूर्वपक्षवादिमतोपन्यासः	६३९
४	अभिलोमयोर्द्वादशपुरुषपरिमितत्वप्रशंसा	६४०
५	यूपैकादशसङ्ख्याप्रशंसा	६४०
६	उक्तपक्षदूषणं	६४०

	विषयः ।	पृष्ठे ।
७	मन्त्रे उक्तविषये सिद्धान्तदर्शनं.. .. .	६७१
८	„ दृष्टान्तद्वारा यूपदिप्रशंसा	६७१
९	„ त्रिरोदृष्टान्तद्वाराश्वमेधप्रशंसा.. .. .	६७१

२१ अनुवाके अश्वमेधद्वितीयदिनकर्त्तव्यवहिष्यव-
मानविशेषोक्तिः ।

१	„ अश्वसाहित्यविधानं	६७२
२	„ अश्वस्य उद्गाहस्थाने वरुणविधानं	६७२
३	„ अश्वपुच्छान्वारम्भोक्तिः	६७२
४	„ अश्वकर्त्तव्यमुद्गानदर्शनं	६७२
५	„ उपगानविधानं	६७३
६	„ अश्वहिङ्गारानन्तरमभ्वर्युवाक्यं	६७३
७	„ वर्हिस्थाने हिरण्यविधानं	६७३

२३ अनुवाके अश्वे पर्यग्न्यपशुनियोजनं ।

१	„ अश्वे पर्यग्न्यपशुनियोगः	६७५
२	„ अश्वान्दित्रयाजामग्निस्तूपे नियोजनं	६७५
३	„ अश्वान्कसम्बन्धाद्यपशुनियोजनं	६७६
४—१०	मन्त्रेषु द्वितीयाद्येकादशान्तपशुनियोजनं	६७६

६ प्रपाठके रोहितादिपञ्चालम्भनं ।

१ अनुवाके रोहिताद्यष्टादशपञ्चालम्भोक्तिः ।

	विषयः ।	पृष्ठे ।
१	मन्त्रे अष्टादशपञ्चविधानं	६५०
२	” पञ्चमताष्टादशसङ्ख्याप्रशंसा	६५१
३	” उक्तपञ्चपाकर्थार्थं यूपविशेषोक्तिः	६५१
४	” यूपान्तरेषु अष्टादशपञ्चानामुपाकरणे सङ्ख्याविभागः	६५१
५	” यूपान्तराजघारितारण्यपञ्चप्रयोगनिषेधः	६५२
६	” आरण्यपञ्चविषये आक्षेपवादिमतोपन्यासः	६५३
७	” उक्तविषये समाधानवादिमतदर्शनं	६५४
८	” ग्राम्यपञ्चानां समाप्तिपर्यन्तं प्रयोगविधानं	६५४

२ अनुवाके चातुर्मास्यपञ्चप्रयोगकथनं ।

१	” ग्राम्यारण्यपञ्चप्रशंसा	६५४
२	” चातुर्मास्यपञ्चविधानं	६५६
३	” ऐकादशिनपञ्चविधानं	६५६
४	” दशिनपञ्चविधानं	६५७
५	” पञ्चवर्गसङ्ख्याविधानं	६५७
६	” उक्तपञ्चदेवताजात्मादिभेदस्य क्रमेण प्रशंसा	६५८

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 45, Park Street.

1.—THE SOCIETY'S PUBLICATIONS.

A. BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Works complete.

Old Series, Nos. 1 to 211, demi 8vo.

RS. AS.

The first two Lectures of the Sañhitá of the Rig Veda. Edited by Dr. E. Röer, Nos. 1 to 4, ...	2 8
Uttara Naishadha Charita, by S'ri Harsha, with a Comment- ary. Edited by Dr. E. Röer. Complete in 12 Fasciculi, Nos. 39, 40, 42, 45, 46, 52, 67, 72, 87, 90, 120 and 124,	7 8
Chaitanya Chandrodaya Náṭaka, by Kavikarnapura. Edited by Bábu Rájendralála Mitra. Complete in 3 Fasciculi, Nos. 47, 48 and 80, ...	1 14
Vásavadattá, by Subandhu, with its commentary entitled Darpaṇa. Edited by Professor F. E. Hall, M. A. Complete in 3 Fasciculi, Nos. 116, 130 and 148, ...	1 14
The Márkaṇḍeya Puráṇa. Edited by the Rev. K. M. Baner- jea. Complete in 7 Fasciculi, Nos. 114, 127, 140, 163, 169, 177 and 183, ...	4 6
Vedánta Sutras or Aphorisms of the Vedánta, with the Commentary of S'añkara and the Gloss of Ananda Giri. Edited by Paṇḍita Rámanárayana Vidyáratna, 2 to 13 Fasciculi, Nos. 89, 172, 174, 178 184, 186, 194, 195, 198, 199, 200 and 201, ...	7 8
The Elements of Polity, by Kámandaki. Edited by Rájen- dralála Mitra. Complete in 3 Fasciculi, Nos. 19, 179 and 206, ...	1 14

New Series, Nos. 1 to 85, demi 8vo.

The S'rauta S'útra of A'svaláyana, with the Commentary of Gárgya Náráyana. Edited by Paṇḍita Rámanára- yana Vidyáratna. Complete in 10 Fasciculi, Nos. 55, 61, 66, 69, 71, 80, 84, 86, 90 and 93, ...	6 4
The S'añkara Vijaya of Anantánanda Giri. Edited by Paṇḍita Jayanárayana Tarkapañchánana, in 3 Fasciculi, Nos. 46, 137 and 138, ...	1 14
Vais'eshika Dars'ana, with the Commentaries of S'añkara Mis'ra, &c. Edited by Paṇḍita Jayanárayana Tarka- pañchánana. Complete in 5 Fasciculi, Nos. 4, 5, 6, 8 and 10, ...	3 2

The Nyāya Dars'ana of Gotama, with the Commentary of Vātsyāyana. Edited by Paṇḍita Jayanārāyaṇa Tarkapanchānana. Complete in 3 Fasciculi, Nos. 56, 67 and 70, ...	1 14
Pāli Grammar, by Kāchāyana, Edited by Dr. F. Mason, ...	1 4
The Das'a-Rūpa, with Dhanika's Commentary. Edited by Professor F. E. Hall, D. C. L. Complete in 3 Fasciculi, Nos. 12, 24 and 82, ...	1 14
The Aphorisms of S'āṇḍilya, with the commentary of Svapnes'vara. Edited by J. R. Ballantyne, LL. D. Complete in one Fasciculus, No. 11, ...	0 10
The Nārada Pancharātra. Edited by the Rev. K. M. Banerjea. Complete in 4 Fasciculi, Nos. 17, 25, 34 and 75, ...	2 8
The Kaushītaki-Brāhmaṇa-Upanishad with Commentary, and a translation by E. B. Cowell, M. A. Complete in 2 Fasciculi, Nos. 19 and 20, ...	1 4
The Kāvya'dars'a of S'rī Daṇḍin. Edited with a Commentary by Paṇḍita Premachandra Tarkavāgīś'a. Complete in 5 Fasciculi, Nos. 30, 33, 38, 39 and 41, ...	3 2
The Sāṅkhya Sāra of Vijnāna Bhikshu. Edited by Dr. F. E. Hall, 1 Fasciculus, No. 83, ...	0 10
The Brihat Saṅhitā of Varāha-Mihira. Edited by Dr. H. Kern, Complete in 7 Fasciculi, Nos. 51, 54, 59, 63, 68, 72 and 73, ...	4 6
The Maitrī Upanishad with a commentary and a translation. By E. B. Cowell, M. A., Published 3 Fasciculi, ...	1 4
The Gopāla Tapini. Edited by Paṇḍita Harachandra Vidyābhushaṇa, No. 183, ...	0 10
The Grihya Sūtra of Āsvalāyana, with the commentary of Gārgyanārāyaṇa, edited by Ānandachandra Vedāntavāgīś'a. Nos. 102, 132, 143 and 164, ...	2 8

Sanskrit Works in progress.

Old Series, Nos. 1 to 221, demi Svo.

The Lalita-Vistara, or Memoirs of the Life and Doctrines of S'ākya Siṅha. Edited by Bābu Rājendralāla Mitra. Published 5 Fasciculi, Nos. 51, 73, 143, 144 and 145, ...	3 2
The Taittirīya Brāhmaṇa of the Black Yajur Veda with the commentary of Sāyana. Edited by Bābu Rājendralāla Mitra. Published 23 Fasciculi, Nos. 125, 126, 147, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 175, 176, 188, 189, 190, 191, 192, 196, 197, 204, 210, 216, 220 and 221, ...	13 12
Taittirīya Saṅhitā. Edited by Dr. E. Röer and E. B. Cowell, M. A. Published 22 Fasciculi, Nos. 92, 117, 119, 122, 131, 133, 134, 137, 149, 157, 160, 161, 166, 171, 180, 185, 193, 202, 203, 218, 219 and 221, ...	13 12

New Series, Nos. 1 to 198, demi Svo.

The Taittirīya Aranyaka of the Black Yajur Veda. Edited by Bābu Rājendralāla Mitra. Published 9 Fasciculi, Nos. 60, 74, 88, 97, 130, 144, 159, 169 and 203, ...	5 0

The Nukhbat-al Fikr wa Nuzhat-al Nazr Edited by Capt. W. N. Lees, LL. D. 1 Fasciculus, New Series, No. 37,	0 10
The Conquest of Syria, commonly ascribed to Wáqidí. Edited with notes by Capt. W. N. Lees, LL. D. Complete in two Vols., being Nos. 59, 66, 96, 98, 102, 103, 164, 168 and 187,	5 10
Futúh-ul-Shám, an account of the Moslem Conquests in Syria by Mir Isma'íl. Edited by Capt. W. N. Lees, LL. D. 4 Fasciculi, being Nos. 56, 62, 84 and 85,	2 8
The Magházi of Wáqidí. Edited by A. von Kremer. 5 Fasciculi, Nos. 110, 112, 113, 121 and 139,	3 2
Suyúti's Itqán, on the Exegetic Sciences of the Qurán. 10 Fasciculi,	8 0

Arabic Works in progress, royal 8vo.

Biographical Dictionary of Persons who knew Muhammad. Published 20 Fasciculi, at 12 annas each, ...	15 0

Persian Works, complete, demi 8vo.

Tárikh i Firúz-Sháhi of Zia-i Barani. Edited by Sayyid Ahmad Khan. Complete in 7 Fasciculi, ...	4 6
Tárikh i Baihaqi of Mas'ud. Edited by the late W. H. Morley. Complete in 9 Fasciculi, ...	5 10
The Muntakhab-ut-Tawárikh. Edited by Maulawi Aghá Ahmad 'Alí. Vols. I. II. and III. complete, ...	9 6
Wis o Rámín, an ancient Persian poem. Edited by Maulawi Aghá Ahmad 'Alí. 5 Fasciculi, ...	3 2
Tabaqát-i Naçiri. Edited by Capt. W. N. Lees, LL. D. 5 Fasciculi, ...	3 2
Iqbálnámah-i Jahángiri by Mu'tamid Khan. Edited by Maulawis 'Abd ul Hai and Ahmad 'Alí. 3 Fasciculi, New Series, Nos. 77, 78 and 79, ...	1 14
The Alamgir Námah by Muhammad Kázim ibni Muhammad Amin Munshi. Edited by Maulawis Khádim Husain and Abdu-l Hai. 12 Fasc. at 0-10, ...	7 8
The Pádisháh Námah by Abd-al-Hamid Láhauri. Edited by Maulawis Kabir-ud-din Ahmad and 'Abdur-Rahim. 18 Fasciculi, at 0-10, ...	11 4

Persian Works in progress, demi 8vo.

The Muntakhab ul-lubáb of Kháfi Khan, edited by Maulawi Ghulam Qadir and Kabir-ud-din Ahmad. Published 16 Fasciculi, ...	10 0
The Maásir i 'Alamgiri by Musta'idd Khán. Edited by Maulawi Aghá Ahmad 'Alí. Published 1 ...	

Persian Works in progress, ...

The Ain-i-Akbari by Abul Fazl i Mubárik. Edited by H. Blochmann, M. A. Published ... with plates, at Rs. 1-4 each, ...	

Works in progress ...

Fazl i Mubárik. Edited by H. Blochmann, M. A. Published ...

The Farhang i Rashídí, a critical Persian Dictionary by Mullá 'Abdurrahíd of Tattah. Edited by Maulawí Zulfaqár 'Alí. Published 1 Fasc., ... 1 4

Persian Works in progress, royal 8vo.

Sikandarnámah i Bahrí by Nizámí. First Fasc. edited by Dr. A. Sprenger and Ágá Muhammad Shustarí. Fasc. II. edited by M. Ághá Ahmad 'Alí, ... 2 0

English Translations from Persian Works in progress.

The Aín i Akbarí of Abul Fazl i Mubárik i 'Allámí, by H. Blochmann, M. A. Published 4 Fasciculi, with 17 plates, Nos. 149, 158, 163 and 194, ... 7 0

B. MISCELLANEOUS.

One complete set of the Journal of the Asiatic Society of Bengal, ... 750 0

Journal of the Asiatic Society, from Vol. XII. for 1842, to Vol. XXXVI. for 1867, except Vols. XXIII, XXIV. and XXIX. prices as per title page.

Asiatic Researches, from Vols. VI. to XII. and Vols. XVII. to XX., each at, ... 10 0

Ditto ditto Index, ... 5 0

Catalogue of the Books and Maps in the Library of the Asiatic Society, by ditto ditto, 1856, ... 3 0

———— of the Sanscrit Books and MSS. of the Asiatic Society, ... 1 0

———— of Persian, Arabic, and Urdu, ditto, ... 1 0

———— of the Fossil Remains of Vertebrata from the Sewalik Hills, the Nerbudda, Perim Island, &c. in the Museum of the Asiatic Society of Bengal. By H. Falconer, Esq., M. D., F. R. S and H. S.... 2 0

———— of the Recent Shells in the Museum of the Asiatic Society, by W. Theobald, Esq., Jr. ... 3 0

———— of the Reptiles in the Asiatic Society's Museum by W. Theobald, Esq., Jr., ... 3 0

Fatáwa i 'Alamgirí, 2nd Vol. 759 pages, 3rd Vol. 565 pages, 6th Vol. 667 pages, royal 4to., per Vol., ... 8 0

Harivaṅsa, 563 pages, royal 4to., ... 3 0

Iṣṭiláhát i Cúfiyah, edited by Dr. A. Sprenger, 8vo., ... 0 12

Jawámi'ul 'ilm ir Riázi, 168 pages with 17 plates, 4to., ... 2 0

Khazánat ul 'ilm, 694 pages, 4to., ... 4 0

Mahábhárata, Vols. 3rd and 4th, royal 4to. (& Index,) ... 40 0

Rájatarangini, 440 pages, 4to. ... 4 0

Sharáyatu-l Islám, 631 pages, 4to. ... 4 0

Taríkh-i Nádirí, ... 3 0

Osoma's Tibetan Grammar, ... 8 0

———— Dictionary, ... 10 0

Anísul Musharrihín, 541 pages complete, 4to.... 3 0

Vedánta-Sára, translated by Dr. E. Röer, ... 0 8